

MODERNÍ DĚJINY

28 | 2

2020

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY
Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK
Výkonný redaktor / Managing Editor: Jakub RAŠKA

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Lukáš Fasora, Jan Hájek, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Michal Pehr, Andrea Pokludová, Petr Prokš,
Jakub Rákosník, Luboš Velek, Martin Veselý

Mezinárodní vědecká rada časopisu

International Academic Council of the Journal:

Peter Becker (*Austria*), Christiane Brenner (*Germany*),
Mark Cornwall (*Great Britain*), Frank Hadler (*Germany*),
Dušan Kováč (*Slovakia*), Piotr Majewski (*Poland*),
Antoine Marès (*France*), Jelena P. Serapionová (*Russia*)

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa /Address: Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 225 443 289

E-mail: raska@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

MODERNÍ DĚJINY

28 | 2

2020

TÉMA ČÍSLA: POLITIKA ULICE V 19. STOLETÍ |
TOPIC OF THE ISSUE: STREET POLITICS IN THE 19TH CENTURY

David Smrček – Jakub Raška

Politika ulice v 19. století: úvodní poznámky 9
Street Politics in the 19th Century: Introduction

Nina Milotová

Národní festivity inscenované ve veřejném prostoru města
Roudnice nad Labem v šedesátých až osmdesátých letech
19. století 15
*National Festivities Staged in the Public Space of the Town
Roudnice nad Labem in the 1860s to the 1880s*

Jakub Raška

Veřejný život, počátky dělnického hnutí a Gutenbergovi mladí
ve třech stávkách: Lipsko 1865, Praha 1869, Vídeň 1870 41
*Public Life, the Beginnings of the Labour Movement,
and Gutenberg's Youth in Three Strikes: Leipzig 1865, Prague 1869,
Vienna 1870*

Boleslav Šmejkal

„Nechť Třebíč se stane moravským Kladnem!“ Veřejný prostor,
politika ulice a dělnické hnutí v Třebíči na přelomu 19. a 20. století 85
*„Let Třebíč Become a Moravian Kladno!“ Public Space, Politics
of the Street and Working-class Movement in Třebíč on the Turn
of 19th and 20th Century*

David Smrček

Politika ulice, nebo politici v ulicích? Fenomén vůdců davu během
pražských nepokojů roku 1897 103
*Street Politics or Politicians in the Streets? The Phenomenon
of Mob Leaders during the Prague Riots of 1897*

Martin Klečacký „Krvavá lázeň v Kraslicích.“ Tragické vyústění jedné demonstrace v životě jednotlivce, obce a státu 123 <i>„The Bloodbath in Kraslice.“ The Tragic Outcome of One Demonstration on the Life of the Individual, the Community, and the State</i>

Martin Klement Zrcadla idejí. O průvodech nacionalistických tělocvičných svazů ve střední Evropě 141 <i>Mirrors of Ideas. The Parades Organised by Nationalist Gymnastic Federations in Central Europe</i>
--

Jan Randák Kropící vůz? Asanace? Hygiena a „politika ulice“ 173 <i>Water Cart? Sanitation? Hygiene and „Street Politics“</i>

STUDIE | *STUDIES*

Jana Maroszová Portrét bankéře s knihou. JUDr. Jaroslav Preiss a bibliofilie 189 <i>Portrait of a Banker with a Book. JUDr. Jaroslav Preiss and the Bibliophiles</i>

Jan Štemberk Branný sbor československých motoristů 1938–1939 217 <i>Czechoslovak Motorist Defence Corps 1938–1939</i>

Monika Kabešová Personální změny ve funkci předsedy KNV Pardubice v letech 1949–1960 243 <i>Personnel Changes in the Post of Chairman of the Regional National Committee in Pardubice from 1949 to 1960</i>

Klára Netíková Liang Qichao a jeho obraz národního hrdiny v životopisných člancích o západních osobnostech 271 <i>Liang Qichao and His Image of a National Hero in Biographical Articles about Western Personalities</i>
--

MATERIÁLY / MATERIALS

Jana Maroszová

- Exulantské písně bankéře JUDr. Jaroslava Preisse 299
Banker JUDr. Jaroslav Preiss and Sacred Songs from Exile

KRONIKA | CHRONICLE

- Teplé dějiny v českých zemích (Queering Czech History),
Praha 29. – 30. 11. 2019. Správa z konference
(Michal Mako) 323
- Josef Dürich – Zapomenutý vítěz, Mladá Boleslav 17. 9. 2020.
Vědecká konference o marginální postavě?
(Vojtěch Kessler) 327

RECENZE | BOOK REVIEWS

- Pavel KOLÁŘ, *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost
komunismu*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2019
(Stanislav Holubec) 333
- Matěj BÍLÝ – Marián LÓŽI – Jakub ŠLOUF, *Nervová vláka diktatury.
Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956*, Praha:
Karolinum – Ústav pro studium totalitních režimů 2019
(Monika Kabešová) 336
- Filip HERZA, *Imaginace jinakosti: Pražské přehledky lidských
kuriozit v 19. a 20. století*, Praha: Scriptorium 2020
(Ivana Průchová) 339
- Michal DIMITROV – Jakub JOZA – Ota KONDRÁD – Miroslav
KUNŠTÁT – Martin LANDA, *Ztráta starých jistot.
Rakousko 1986–2000*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2020
(Ondřej Holub) 341
- Autoři** 346

TÉMA ČÍSLA

POLITIKA ULICE V 19. STOLETÍ

TOPIC OF THE ISSUE:

STREET POLITICS IN THE 19TH CENTURY

David Smrček – Jakub Raška

Politika ulice v 19. století: úvodní poznámky

Slovní spojení *Politika ulice* (anglicky *Street Politics/Politics of street*, německy *Straßenpolitik*) se začalo v médiích vyskytovat nejpozději na konci 19. století. Označovalo řešení politických problémů prostřednictvím demonstrací a nepokojů, přenos neklidu ze zastupitelských orgánů mezi „obyčejný lid“. Pojem se například při česko-německých konfliktech na přelomu století stal nástrojem pro kritiku působení politických stran na příslušníky nižších vrstev. Do vědeckého slovníku se začal dostávat nezávisle ve 30. letech v Německu, kdy ale nesl značně pozměněný význam. Pro Paula Thimmeho *politika ulice* znamenala spíš strategie správy města, urbánní politiku zastupitelstev a radnic vedoucí k nové výstavbě či jinak zasahující městský život.¹ Takto se do povědomí dostala dvě základní pojetí pojmu, který se od té doby vyskytoval v titulech vědeckých článků.

Oběma přístupům se dostalo větší pozornosti až ve druhé polovině 20. století ve společenských a humanitních vědách, kdy s pojmem *politika ulice* začala pracovat sociologie a politologie.² V případě obou věd získalo velice široký prostor zejména starší pojetí jako politicky motivovaných demonstrací, nicméně je nutné podotknout, že se dodnes jedná o disparátní přístup, který zastřešuje nejen již zmíněné veřejné protesty, ale v podstatě všechny formy politického odporu ve veřejném prostoru, ať už to jsou graffiti a vandalismus, kulturní války či konflikty amerických gangů.³ V menší míře našlo své příznivce i mladší pojetí ze 30. let,

¹ Například Paul THIMME, *Straßenbau Und Straßenpolitik in Deutschland Zur Zeit Der Gründung Des Zollvereins 1825–1835*, Stuttgart 1931.

² Např. J. A. FRANK – Michael KELLY, “Street Politics“ in Canada: An Examination of Mediating Factors, *American Journal of Political Science* 23/3, 1979, s. 593–614; Asef BAYAT, *Street Politics: Poor People’s Movements in Iran*, New York 1997.

³ Marcos ANCELOVICI – Pascale DUFOR – Héloïse NEZ, *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*, Amsterdam 2016; Joshua C. WILSON, *The Street*

kteře dodnes *Politiku ulice* pojímá ve smyslu řešení urbánních problémů a fenoménů ze strany městských zastupitelstev.⁴ Nicméně se ale dá konstatovat, že v sociologii ani politologii bohužel nikdy nedošlo k vytvoření hlubšího konceptu *politiky ulice* s vlastní metodologickou či pramennou základnou.⁵

Ve druhé polovině 20. století se poprvé *politika ulice* začala vyskytovat také v historiografii, kde se dodnes objevuje ve dvou komplementárních podobách. První z nich, pohlízející na *politiku ulice* jako na opak „davových výtržností“ nebo „kriminálního oportunismu“, vychází ze studií psychologie davu, které vidí jednání mas nejen jako náhodné a impulzivní, ale jako podmíněné politickými a společenskými tradicemi. Podle tohoto tradičnějšího pojetí se *politika ulice* projevuje v mnohých menších či větších činech, a může být definována jako historicky, společensky a kulturně závislá forma politického jednání „obyčejných lidí“.⁶

Druhý přístup vyplývá ve zvýšeného zájmu (zejména) německojazyčně historiografie v posledních třiceti letech o dějiny policie, zločinu a veřejného pořádku. Jeho zástupcem a zároveň tvůrcem je stávající ředitel Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung na Univerzitě v Drážďanech, historik Thomas Lindenberger. Jeho sociálně konstruktivistický výzkum s názvem *Straßenpolitik: Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900-1914* pozoruje *politiku ulice* jako složitý soubor vztahů mezi „ulicí“ (pojmanou jako sociální pro-

Politics of Abortion. Speech, Violence, and America's Culture, Stanford 2013; David C. BROTHERTON – Luis BARRIOS, *The Almighty Latin King and Queen Nation: street politics and the transformation of a New York City gang*, New York 2004; Maximilian JÄGER – Moritz STARZER, *Street Politics. Artistic and Vandalising Modifications of Election Posters*, in: Sybille Frank – Sabine Knierbein – Elina Kränzle (eds.), *Exploring Urban Present(s)*, Wien 2016, s. 56; Judith BUTLER, *Bodily Vulnerability, Coalitions and Street Politics*, in: Joana Sabadell-Nieto – Marta Segarra, *Differences in common. Gender vulnerability and community*, Leiden 2014, s. 99–119; Matteo TIRATELLI, *Reclaiming the Everyday: the situational dynamics of the 2011 London Riots*, *Social Movement Studies* 17/1, 2018, s. 64–84.

⁴ Amy HANSER, *Street Politics: Street Vendors and Urban Governance in China*, *The China Quarterly* vol. 226, 2016, s. 363–82; A. BAYAT, *Street Politics*.

⁵ Nejbliže širší definici se dostal iránsko-americký sociolog Asef Bayet, který definoval pojem jako „soubor konfliktů mezi kolektivní populací a autoritami (a jejich důsledků), epizodicky se formující a projevující ve fyzickém a sociálním prostoru ulice“, zároveň ji ale spojuje s urbánní politikou nižších vrstev. Koncepty tedy kombinuje, viz A. BAYAT, *Street Politics*, s. 15.

⁶ Definice z Manfred GAILUS, „Pöbelexzesse“ oder Straßenpolitik? *Vom großen Protest der „kleinen Leute“ um 1848*, in: R. Hachtmann, S. Kitschun, R. Herwig (ed.), 1848. Akteure und Schauplätze der Berliner Revolution, Freiburg 2013, s. 11–20; podobně také Joachim C. HÄBERLEN, „Weiter haben sich zwei Frauenpersonen besonders hervor getan.“ *Zur Rolle von Frauen in der Straßenpolitik am Ende der Weimarer Republik*, *L'Homme. Europäische Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft* 23/1, 2012, s. 91–105; Belinda DAVIS, *Home Fires Burning. Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin*, Chapel Hill 2000.

stor a „politickou arénu“) a oficiálními autoritami.⁷ Tyto vztahy se projevují ve třech hlavních formách, kterými jsou 1) každodenní „malá válka“ mezi policií a lidmi, 2) střety během nepokojů a stávek, 3) demonstrace organizované sociálními demokraciemi. Během těchto interakcí je sledována *politika ulice* „shora“, tedy zejména z pozice policie, která se ve strachu z opakování roku 1848 obává možného třídního konfliktu vedoucího až k revoluci, proto přehnaně reaguje vůči příslušníkům vrstev, které považuje za nebezpečné. Ti se tomu v *politice ulice* „zdola“ snaží zabránit a vytváří zpětný tlak na bezpečnostní orgány. Lindenbergerův výzkum je založený zejména na studiu tisku a policejních záznamů, na jehož základě provádí velice důkladnou kvantitativní i kvalitativní analýzu, přičemž nalézá nejčastější prostory a pole konfliktů. Mimořádně důležité je, že na základě popisovaných střetů jsou ve všech zúčastněných skupinách podvědomě vytvářeny hranice sociálně přijatelného jednání, které je nutí při budoucích interakcích měnit jejich strategie a chování.

Lindenbergerův výzkum je doposud jediným opravdu systematickým příspěvkem, a proto i nejvýznamnějším přístupem k *politice ulice*. Na něj bohužel doposud nikdo významněji nenavázal. Přitom se jedná o zásadní koncept, který má i při aplikaci na jiné sociální konflikty a prostory potenciál přinést velmi důležitá data o významu demonstrací a nepokojů, sociálním složení účastníků, nebo jejich střetů s ozbrojenými složkami.

Je nutné podotknout, že volání po konceptuálním zpracování *politiky ulice* zatím česká historiografie nevyslyšela. Ačkoliv se celá řada studií demonstracemi, nepokoji a stávkami zabývá, až na výjimky (za zmínku stojí například práce Rudolfa Kučery, Oty Konráda, Petera Heumose a dalších)⁸ nepřesáhnou význam *politiky ulice* z konce 19. století coby politických demonstrací a nepokojů. Ani Lindenbergerův sociálně-konstruktivistický přístup sice v naší historické obci nenašel většího rozpracování, ale několik mladších historiků s ním aktivně pracovalo a včlenilo ho do svých prací. Zatímco Jakub Šlouf jej konceptualizoval při svém výzkumu plzeňské revolty roku 1953, Michael Polák jej aplikoval na studentské protesty v Praze v letech 1962–1967.⁹ Pro 19. století s Lindenbergerem

⁷ Thomas LINDENBERGER, *Straßenpolitik: Zur Sozialgeschichte der öffentlichen Ordnung in Berlin 1900 bis 1914*, Bonn 1995.

⁸ Peter HEUMOS, „Kartoffeln her oder es gibt eine Revolution.“ *Hungerkrawalle, Streiks und Massenproteste in den böhmischen Ländern 1914–1918*, Slezský sborník: čtvrtletník pro vědy o společnosti 97/2, 1999, s. 81–104; Rudolf KUČERA, *Život na přídel: válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013; Ota KONRÁD – Rudolf KUČERA, *Cesty z apokalypsy: fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922*, Praha 2018; Karel ŘEHAČEK, *Diktatura „ulice“ v popřevratové Plzni (1918–1921)*, in: Bedřich Loewenstein – Milan Hlavačka – František Šištek a kol., *Násilí. Jiná moderna*, Praha 2017, s. 155–174.

⁹ Jakub ŠLOUF, *Spříznění měnou: genealogie plzeňské revolty 1. června 1953*, Praha 2016; Michael POLÁK, *Politika ulice. Studentské manifestace v šedesátých letech v Praze a rozpad vysokoškolských struktur ČSM*, Soudobé dějiny 26/2–3, 2019, s. 227–256.

pracoval například David Smrček, který přístup využil ve své doposud nevydané diplomové práci.¹⁰

Protesty, stávky, tumulty i městské slavnosti, náboženská procesí nebo průvody tělocvičných spolků jsou ale stále živá výzkumná témata v české historiografii. Jak ukazuje také současné dění v České republice i ve světě, studium kolektivního chování ve veřejném prostoru je rovněž velmi aktuální téma sociálních a humanitních věd. Zdá se, že ani stále se zvyšující míra digitalizace nemarginalizuje tendence k veřejnému srocování se při tlaku na politickou nebo sociální změnu. Aktuálnost politiky ulice v minulosti i současnosti vedla pracovníky Historického ústav AV ČR k zorganizování odborného semináře *Politika ulice: konflikty, identity a veřejný prostor v 19. století*, jenž se konal v září 2019. Příspěvky zde přednesené se staly základem pro tematický blok čísla *Moderních dějin*, jež právě držíte v ruce.

V podstatě všechny následující studie nějakým způsobem spojuje problematika prostorových projevů formování nových kolektivních identit během 19. století. Studie Niny Milotové představuje sondu do českých národních slavností v etnicky českém městě posilované symbolikou nedaleké památné hory Říp. Jakub Raška a Boleslav Šmejkal prezentují své výzkumy z oblasti dějin dělnického hnutí, jež zažívá posledních zhruba deset let v české historiografii renesanci. Metodologicky i pramenně nové pohledy na česko-německý konflikt, snad nejtradičnějšího tématu české historiografie dějin 19. století, přinášejí studie Davida Smrčka a Martina Klečackého. Češi se však s Němci pouze „nepotýkali“, ale především „stýkali“. Na společné inspirace, východiska i vzájemné vlivy upozorňuje studie Martina Klementa o symbolice v průvodech sokolských a turnerských tělocvičných spolků. *Politiku ulice* nikoliv pohledem účastníků a účastnic demonstrací, stávek či průvodů, nýbrž z perspektivy městského plánování, veřejné hygieny a foucaultovské biomoci sleduje ve svém příspěvku Jan Randák. Ani tyto kategorie však, jak studie ukazuje, nelze v 19. století vnímat „nenárodně“.

¹⁰ David SMRČEK, *Grabenbummel: Procházka po Příkopech*, diplomová práce FF UK, Praha 2020.

David Smrček – Jakub Raška

Street Politics in the 19th Century: Introduction

Summary

The phrase *Street politics* (*Politics of street*, in German *Straßenpolitik*) began to appear in the media – as to our knowledge – at the end of the 19th century. This phrase described demonstrations and riots as the tool for solving political problems, as the transfer of unrest from representative bodies to the “common people.” In the Czech-German conflicts at the turn of the century, for instance, the term became a tool for criticising the influence of political parties on members of the lower classes. The term made its way into scientific vocabulary in its own right in Germany in the 1930s, although its meaning at that time was rather different. To Paul Thimme, *street politics* meant rather a city-management strategy, the urban policy of assemblies and town halls leading to new constructions or otherwise affecting city life. This way, the two basic concepts of the term entered the discourse and appeared in the titles of scientific articles.

The topicality of street politics in the past and the present inspired employees of the Institute of History of the Czech Academy of Sciences to organize a seminar titled *Street politics: conflicts, identity and public space in the 19th century*, which was held in September 2019. The research results presented there formed the basis of a thematic issue of *Moderní dějiny* you are reading now. Essentially all the following studies are in some way connected by the topic of spatial expressions of forming new collective identities during the 19th century. Nina Milotová’s case study illustrates Czech national celebrations in an ethnically Czech town, influenced by the symbolism of the nearby historically-significant Říp Mountain. Jakub Raška and Boleslav Šmejkal present their researches on the history of the labour movement, which has enjoyed a renaissance in Czech historiography in the last ten years. New methodological and empirical studies on the Czechs-German conflict, perhaps the most traditional theme of the Czech historiography of the 19th century, are conducted by David Smrček and Martin Klečacký. The Czechs, however, did not merely “dispute” with Germans, but above all, “meet” them. Martin Klement’s research on symbolism in the parades of the Czech (Sokol) and German (Turnerschaft) gymnastic unions points to common inspiration, starting points, and mutual influences of both nations. The article by Jan Randák monitors street politics not as a view of those involved in demonstrations, strikes or marches, but from the perspective of urban planning and public hygiene. As the study shows, however, not even those categories could have been perceived as “non-national” in the 19th century.

Nina Milotová

Národní festivity inscenované ve veřejném prostoru města Roudnice nad Labem v šedesátých až osmdesátých letech 19. století

National Festivities Staged in the Public Space of the Town Roudnice nad Labem in the 1860s to the 1880s

The study deals with the issue of public space in the town of Roudnice nad Labem and the growing urban festivities staged there from the 1860s to the 1880s. Principal attention is devoted to two of the most important national celebrations there during the period at issue – the celebrations of consecrating the banner of the Říp choir (15 August 1864) and the Sokol festivities held to mark the 20th anniversary of the establishment of the Roudnice's Sokol and the opening of the gym (17 June 1888). These events are analysed in terms of organisational assurance, the main players, the participants, the actual course of the festivities, and the area in which they took place.

Keywords: History, 19th Century, Bohemia, National festivities, Public space, Roudnice nad Labem, 1860s–1880s, the Říp choir, Sokol

Mezi sbírkovými předměty Národního muzea se nacházejí dvě pamětní medaile připomínající významné slavnosti města Roudnice nad Labem, jež se zde konaly ve druhé polovině 19. století. Oba artefakty od sebe dělí téměř čtvrt století. Starší medaile odkazuje ke slavnosti svčení praporu pěveckého spolku Říp, která se uskutečnila dne 15. srpna roku 1864.¹ Druhá poté upomíná na velkou sokolskou slavnost pořádanou 17. června 1888 u příležitosti oslavy dvaceti-

¹ Národní muzeum – Historické muzeum, numismatické oddělení, *Pamětní medaile Roudnice, zpěvácký spolek Říp 15. 8. 1864*, V. J. Seidan, cín, ø 26 mm, 1864, inv. č. H5-56322.

Pamětní medaile, V. J. Seidan, cín, ø 26 mm, 1864, zdroj: Národní muzeum – Historické muzeum, numismatické oddělení, inv. č. H5-56322, autor fotografie: Abalon, s. r. o.

Pamětní medaile, cín, ø 32 mm, 1888, zdroj: Národní muzeum – Historické muzeum, oddělení dějin tělesné výchovy a sportu, inv. č. H7-12708, autorka fotografie: Olga Tlapáková.

letého výročí založení roudnického Sokola a otevření jeho tělocvičny.² Uvedené předměty dodnes odkazují na význačné národní festivity inscenované ve veřejném prostoru města Roudnice nad Labem v období prvních tří desetiletí po obno-

² Národní muzeum – Historické muzeum, oddělení dějin tělesné výchovy a sportu. *Pamětní medaile Sokol 17. 6. 1888*, cín, ø 32 mm, 1888, inv. č. H7-12708.

vení konstitučního života na počátku šedesátých let 19. století. V případě obou akcí bylo počítáno se širokým publikem ulice, oběma se dostalo značné pozornosti nejen tamější veřejnosti a tisku. Zatímco národním festivům realizovaným v mimoměstském prostoru Podřipska (v okolí a na vrcholku památné hory Říp), které Roudnice organizovala, byla dosud věnována dominantní pozornost,³ urbánní festivity zůstávaly poněkud v pozadí. Následující text se tak podrobněji zaměří na veřejný prostor a nejdůležitější slavnosti probíhající přímo ve městě Roudnice nad Labem.⁴

Městský veřejný prostor – místo setkávání, spolupráce i konfrontace

Centrálním veřejným prostorem Roudnice nad Labem, v závěru šedesátých let 19. století téměř pětitisícového českého města⁵ nacházejícího se na národnostní a jazykové hranici uvnitř samotných Čech, bylo hlavní náměstí – Koňský trh (dnes Karlovo náměstí). Podobu ústřední části uvedeného místa zachytili na přelomu osmdesátých a devadesátých let 19. století v ilustracích určených pro Ottovy *Čechy*⁶ a Sedláčkovy *Hrady a zámky*⁷ malíři Antonín Levý a Karel Liebscher. Umělcům se stal hlavním objektem pozornosti roudnický lobkovický zámek, samotný střed náměstí se sochou sv. Vavřince tak tvoří v obou případech nezbytný první plán pohledu. Divák zde může pozorovat výjevy ze všedního dne, kdy se po sledovaném prostoru pohybují jednotlivé postavy i skupinky lidí. Uprostřed náměstí je zachycen morový sloup sv. Vavřince a nízké stromy vysazené kolem tohoto monumentu. Sloup byl postaven v roce 1738. V srpnu roku 1880 se zde na počest padesátých narozenin Františka Josefa I. uskutečnila slavnost, během níž byly kolem sochy obecním zastupitelstvem vysazeny čtyři lípy. Zatímco kresba Antonína Levého zabírá též vpravo se nacházející cestu k zámku a lobkovické jízdně⁸ (dnešní Očkova ul.), Liebscherův pohled posouvá zrak diváka

³ K tomu např. Nina MILOTOVÁ, *Vzhůru na Říp! Různé podoby putování na posvátnou horu Čech ve 2. polovině 19. století*, in: *Východočeský sborník historický* 23, 2013, s. 277–306.

⁴ Článek navazuje na dřívější text autorky: Nina MILOTOVÁ, *Kulturně-politické aktivity českého národního hnutí na Podřipsku v letech 1860–1914*, *Moderní dějiny* 19/1, 2011, s. 1–46. Dále k uvedené problematice TÁŽ, *Kulturní dějiny Podřipska 1860–1914 v kontextu českého národního hnutí*, dizertační práce FF UP, Olomouc 2015, zde především s. 103–104, 163–166, s. 231–232.

⁵ Na konci let osmdesátých dosahoval počet obyvatel Roudnice již více než šest a půl tisíce lidí.

⁶ František Adolf ŠUBERT – František Adolf BOROVSÝ (eds.), *Čechy*, díl IV – Polabí, Praha [1888], s. 267 (Antonín Levý: *Roudnický zámek – pohled z náměstí*).

⁷ August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, VIII, Praha 1891, s. 168 (Karel Liebscher: *Pohled na zámek Roudnický z náměstí*).

⁸ Dnes sídlo Galerie moderního umění v Roudnici nad Labem.

Pohled na roudnické náměstí a zámek očima Karla Liebschera, zdroj: August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, VIII, Praha 1891, s. 168.

naopak doleva, na řadu domů lemujících ulici (dnes Arnoštova ul.), která se svažuje dolů k řece Labi a vlakovému nádraží. Právě tudy přicházeli hosté, přijíždějící do Roudnice po železnici, na rozličné národní slavnosti.

Roudnické náměstí, stejně jako okolní frekventované ulice (společenský život se soustředil na hlavní obchodní třídě nalézající se podél řeky), se také staly – jako centrální partie podřípského města – dějištěm oslav organizovaných v nově vznikajícím moderním veřejném prostoru. Kromě dvou nejvýznamnějších festivit, jež budou podrobněji popsány dále, zmiňme např. oslavy půlkulatého výročí vydání Říjnového diplomu pořádané 20. října roku 1865. Tehdy se v dopoledních hodinách konal velký průvod roudnických spolků a cechů spolu s obecním a okresním zastupitelstvem.⁹ Směřoval od radnice¹⁰ do proboštského chrámu, kde se následně konala mše, při níž provedl sborové zpěvy pěvecký spolek Říp. Ve večerních hodinách stejný spolek uspořádal, spolu s hasičským sborem, pochodňový průvod procházející za doprovodu hudby ulicemi ozdobenými prapory, lampiony a transparenty. Dále uvedme např. oslavu stých narozenin Josefa Jung-

⁹ Rudolf PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) IX*, Říp, č. 37, 14. 9. 1922, s. 2.

¹⁰ V následujícím roce byla stará radnice zbořena a na jiném pozemku náměstí postavena budova nová.

manna konanou v Roudnici 6. července 1873.¹¹ K častým místům městských oslav a zábav náležel vedle náměstí a ulic také lobkovický Knížecí ostrov (tehdy ještě v podobě před kanalizací řeky na počátku 20. století), na němž se např. v průběhu oslav sedmdesátých narozenin Františka Palackého dne 14. června 1868 konala hojně navštívená slavnost s koncertem.

Hlavními místy každodenního i slavnostního setkávání byly ve sledovaném období roudnické hospody a hostince. K nejdůležitějším patřil hostinec U Řeháčků, kde se scházeli roudničtí vlastenci, „tu se radovali z každého úspěchu politického i literárního, četli noviny, probírali denní otázky, debatovali a nadšeně zpívali. Sem přicházeli národovci z celého okolí, aby se utěšovali v zlých dobách a dověděli se, co nového se stalo v českém životě.“¹² Velmi oblíbenou byla také formanská hospoda U Mičků (v Hracholuskách), kde se konaly besedy pěveckého spolku Říp (proběhla zde také zahajovací beseda Řípu v neděli 17. srpna 1862). K dalším roudnickým podnikům náležely např. hospody: V Panském domě (zde se scházelo především zámecké služebnictvo), U Černého koně, U Bílého beránka, U Černého orla, U Labutě, U Zlatého hroznu, Na Pálečku, U Jele-
na, U Tří kaprů, Na Kocandě, U Zeleného stromu a Knížecí restaurace. Ta se nacházela v přízemí pivovaru, posměšně se jí říkalo Kasino (scházeli se zde panští a městští úředníci, přičemž ještě na počátku sedmdesátých let se zde hovořilo především německy).¹³

Vzhledem k tomu, že Roudnice byla většinou českým městem, konfrontace odehrávající se v jejím veřejném prostoru v období šedesátých až osmdesátých let neprobíhaly primárně v rovině český versus německý, ale v postupně se politicky diferencující společnosti mezi sympatizanty a členy mladočeské a staročeské strany. Tato situace krystalizovala od druhé poloviny šedesátých let, přičemž zásadní obrat v politickém, kulturním i hospodářském ohledu znamenal nejen pro Roudnici, ale celý podřipský region příchod nového mladého a schopného tajemníka okresního zastupitelstva Ervína Špindlera (1843–1918) v únoru roku 1868. Tento mladočeský politik, novinář, spisovatel a básník se stal na několik desetiletí významným „hnacím motorem“ veřejného dění a také hlavním objektem nezřídka výrazně vyhocené kritiky ze strany staročeské strany, jež

¹¹ *Památník Jednoty Řípu v Roudnici n. L. 1872–1897. K oslavě prvního pětadvacetiletí jejího trvání.* Roudnice nad Labem 1897, s. 22. Naopak pražské Jungmannovy slavnosti se tenkrát účastnil roudnický Sokol s mléčehvostskou četou a roudnický pěvecký spolek. Eduard Ferdinand SCHMIDLEICHNER, *Upomínka na slavnost Jungmannovu v Praze dne 12. a 13. července 1873. S připojením řeči dr. Frant. Lad. Riegra*, Praha 1874, s. 23–24.

¹² R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) I*, Říp, č. 29, 21. 7. 1922, s. 2.

¹³ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) III*, Říp, č. 31, 4. 8. 1922, s. 2.

ovládala město do roku 1891 (podřipský venkov byl naopak výrazně mladočeský).¹⁴

K nejvyhrocenějšímu období z hlediska vzájemných útoků obou politických stran, které ovlivňovaly nejen každodenní chod města, ale též společenský a spolkový život, patřila v Roudnici osmdesátá léta. Např. v roce 1885 otisky noviny nesoucí název *Činely* satirickou báseň, jejíž hlavní postavou se stal právě Špindler (dle pokynů redakce „čte se s pláčem“): „Nad Řípem se mraky valí, / kraj celý se v šero halí; / Podřipsko již dokonává / Špindler »redakce se vzdává«. [...] Na své časy když vzpomínám, / neustále vše proklínám, / bylť jsem dřív co velikán, / po Podřipsku všude znám. / Tomu kraji stál jsem v čele / nalhal jsem mu drze směle, / že proň žiju a umírám / bojuji a »furt« jsem týrán. // Důvěru jsem velkou měl / veřilit' mi, co jsem chtěl, / co jsem napsal bylo svaté, / ať to bylo nevim jaké, / slávy jsem já klidil dosti, / kumpánům svým ku radosti. [...] Já Podřipsko jsem osvítil / všechno zlo jsem vymýtil / věřte, – kdyby šlo tak dál / nesmrtelným bych se stal, / nejmiň by mi jistě byli / pomník velký postavili. // O tom se mi často snilo! / Jakoby to dneska bylo: / V rynku stojí monument / Vavřínek ten musel dál / na tom »fleku« já tam stál / v ruce drže dokument. // Zcela jsem si též tím jist, / že to byl jen ten můj list, / Podřipan to jeho jméno / tam zlatem bylo vyloženo, / v ruce druhé držím meč / to je jako ta má řeč, / lucernu a pak v ní též světlo / na památku jak zde kvetlo / právo, když jen já byl pánem / se svým listem Podřipánem. [...] Že Říp nečtu sice říkám, / potají však přec ho čítám / babu si proň vždycky vyšlu / schovávám si číslo k číslu, / mohu se tím zfamfrnět / celý zlostí zkoprnět. [...]“¹⁵

¹⁴ Choceňský rodák Ervín Špindler přišel do Roudnice nad Labem z Prahy, kde v roce 1867 působil jako praktikant na pražském magistrátu. V letech 1889–1907 byl poslancem českého zemského sněmu, v letech 1890–1907 Říšské rady. V období 1891–1913 vykonával funkci starosty města Roudnice. K dané osobnosti a její mnohostranné činnosti nejen v roudnickém veřejném prostoru více Daniel NOVÁK, *Básník, žurnalista a politik Ervín Špindler*, diplomová práce PedF UK, Praha 2004. Dále ke Špindlerově významu v oblasti roudnické samosprávy Milan HLAVÁČKA, *Samosprávné stáří*, in: *Vetché stáří, nebo zralý věk dospělosti? Sborník příspěvků z 28. ročníku sympózia k problematice 19. století*, Plzeň 2009, s. 153–160.

¹⁵ *Činely* (satiricko-politický měsíčník pro demokraty a svobodomyšlnou stranu v Podřipsku), č. 1, 18. 9. 1885, s. 1. Celé číslo bylo koncipováno jako Špindlerova kritika. Na útoky v tisku, které se v polovině osmdesátých let na Špindlera hrnuly z mnoha stran, reagoval ve vzájemné korespondenci např. Gustav Eim slovy: „Jsi skutečný trpitel a obdivuji se tvé statečnosti. [...] Co *Činely* zaslávají je neslycháno a já bych radil k procesu, jen proto, aby se ukázala ta holota ve své nahotě. Maxa [Max Švagrovský, bratr Špindlerova dlouholetého blízkého přítele Augusta – pozn. aut.] musí být šilený – zdravý rozum nikdy takto nemohl by řádit. Ubohá tvá choť [...]. Věř, že jsem se umyl, když jsem měl ty *Činely* a ten Říp v rukou. Poslal jsem vše Edvardovi Grégrovi a důtklivě napsal, aby šel hned k místodržiteli. Hned byste Taafovi měl sepsati a [...] podepsané představení proti takovému hanebnému řádění. Snad byste měli podat také na tiskaře žalobu, aby nikdo takové pamflety netisknul.“ Literární archiv Památníku národního písemnictví (dále jen LA PNP), fond Ervín Špindler, fond č. 1705, karton č. 1, Dopis Gustava Eima adresovaný Ervínu Špindlerovi, s. a., s. 1. Obdobně např.: „Eduard na sně-

Vedle prostoru reálného to byla také oblast mediální, kde byly realizovány výměny názorů obou stran. Na tomto místě je však nutné zmínit, že mladočeský názorový proud měl v Roudnici stabilní oporu v podobě novin *Říp* a *Podřipan*, které od roku 1870 vydával a redigoval právě Špindler (zpočátku se jednalo o čtrnáctideníky, v roce 1885 byly sloučeny v týdeník *Podřipan*). Toto periodikum mělo přitom v Roudnici zcela neotřesitelnou pozici podpořenou tím, že po dobu více než dvaceti let zde nebyla udělena koncese k vydávání jiných novin.¹⁶ Do mladočesky orientovaných kruhů náleželo také nakladatelství Aloise Mareše,¹⁷ založené roku 1866,¹⁸ které vedle knižních publikací tisklo také propagační materiály k národním a politickým akcím organizovaným jak ve městě samotném, tak na území roudnického soudního okresu (např. plakáty a letáky zvoucí na řípské tábory). Mareš též náležel k osobnostem scházejícím se v „uzavřené společnosti“ ve spolkové místnosti Řípu. Zde probíhaly časté improvizované hovory, účastníci řešili politickou situaci, národní poměry, ale také novinky v oblasti literatury. Dle vzpomínek jednoho z účastníků těchto setkání „z těchto večerů nejednou vzešly podněty k manifestacím národním či politickým celého Podřipska“.¹⁹

V osmdesátých letech 19. století se v Roudnici vytvořily dvě „zrcadlově“ profilované části společnosti, jež měly „své“ spolky – mladočeši Jednotu Říp (vznikla v roce 1872 sloučením pěveckého spolku Říp, Občanské besedy a Řipnoty divadelních ochotníků), staročeši naproti tomu Roudnickou besedu. Zatímco roudnický Sokol (1868) postupem času ovládl mladočeši, Český Athletic Club byl staročeský. Obdobně vypadala situace v případě Dělnické vzdělávací

mu chce přivést Vaši věc k řeči a bude s místopředsedou ve Vašem smyslu mluvit. [...] Věřu, kdyby nejednalo se o úplný triumf Maxův, měl bys se vším povolit a jít do Prahy. Je to rota nehodná, abys s ní se pral.“ Tamtéž, Dopis Gustava Eima adresovaný Ervínu Špindlerovi z 10. 11., s. 1. V roce 1884 byl Špindler obviněn Maxem Švagrovským z podvodu a zpronevěry peněz, což následně řešila zemská revize, která však našla jen formální chyby. V nadcházejícím náročném období Špindlera slovně podpořil také Jaroslav Vrchlický: „Dívoch a bídák Maksa, jenž v nejnovější době asi 10 denunciací podal soudu proti jednotě Říp, jen aby ji zničil (urážení dynastie, tajné spolčování, zpívání protivládních nebo zakázaných písní, antisem. rejdy, brojení proti hejtmanovi atd.). A nejvydatnější, ano jediným pomahačem Maksovým mezi všemi pražskými listy jest – Pokrok. Svírá mi to opravdu srdce, že Vás v té redakci vidím! [...] Všechny roudnické dopisy Pokroku dýší pouze mstivostí, všechny obrací své ostří proti mně, prorokují (nevím již po kolikáté) můj neodvratný pád a vymýšlejí na mě nejhorší klevety, přihany a lži, cokoliv by si jich zasloužil nějaká padouch a zlosyn, aby neškodným byl učiněn, ne však poctivý člověk, jenž po celý život nejednal proti svému přesvědčení.“ LA PNP, fond Jaroslav Vrchlický, fond č. 1928, Dopis Jaroslava Vrchlického adresovaný Ervínu Špindlerovi z 22. 6. 1885.

¹⁶ Ty tak musely být tisknuty v jiných městech (jednalo se např. o periodika *Hlasy od Řípu*, *Nový Říp* či *Roudnické listy*).

¹⁷ Josef KOBR, *Alois Mareš*, in: Vlastivědný sborník Podřipska, 1907–1909, s. 45–47.

¹⁸ Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích (dále jen SOKA Litoměřice), František KUČERA, *Kronika města Roudnice nad Labem* (strojopis), 1956 (1949), II, s. 41. Původně byl knihtiskárna založena společně s J. Sommrem.

¹⁹ J. KOBR, *Alois Mareš*, s. 45.

jednoty Budislav a Dělnického spolku Slavoj. Národní jednota severočeská poté měla alespoň dva samostatné odbory.²⁰ V čele mladočechů pevně stál Ervín Špindler, roudnickí staročeši našli svého vůdce v tehdejších starostovi města JUDr. Josefu Václavikovi (úřad zastával v letech 1883–1891).

Slavnost svěcení praporu pěveckého spolku Říp (1864)

První velká roudnická slavnost – svěcení praporu pěveckého spolku Říp v roce 1864 – spadala do období nového rozmachu společenského zpěvu,²¹ který sehrával spolu s deklamacemi, hesly, výlety a cvičením podstatnou úlohu v procesu konstruování národní identity. Hudba tehdy nabývala povahy národního symbolu a národního vlastnictví.²² Od přelomu padesátých a šedesátých let 19. století stál právě zpěv v centru dění bouřlivě se rozvíjejících českých národních festivit,²³ k hlavním slavnostním událostem tak patřily podniky pěveckých spolků. Zpěv představoval akt stírající roli diváka a účinkujícího, při těchto slavnostních aktech (a jejich gestech) poté docházelo k performativnímu utváření národní identity. V případě nově se etablojících národních slavností se jednalo o sociálně otevřené a stále více manifestační akty české národní svěbytnosti.²⁴ Není překvapivé, že se národní ráz roudnického pěveckého spolku promítl do jeho názvu zvoleného dle nedaleké památné hory Říp. Patronem spolku se stal sv. Jiří. Na lícové straně zmiňované pamětní medaile je vedle nápisu „Zpěvácký spolek Říp v Roudnici 15. srpna 1864“ vyryta pětistrunná lyra, rubové straně dominuje postava sv. Jiří bojujícího s drakem. Nad vyobrazením zápasící osoby se

²⁰ Autor *Výletních listů pražského Sokola* interpretoval tuto skutečnost slovy: „V každé době a každé společnosti lze stopovati spor mezi živly konservativními, usedlými, a živly pokročilými.“ Viz *Výletní listy Sokola pražského 1888*, Čtvrtý výlet, 1888, s. 16.

²¹ K tomu např. Bedřich VÁCLAVEK – Robert SMETANA, *Český národní zpěvník. Písně české společnosti 19. století*, Praha 1940.

²² Petr VÍT, *Hudba v programu českého národního hnutí doby předbřeznové a po říjnovém diplomu*, in: Milena Freimanová (vyd.), *Povědomí tradice v novodobé české kultuře (Doba Bedřicha Smetany)*, Praha 1988, s. 54–76.

²³ K problematice české národní festivitní kultury sledovaného období a jejímu performativnímu utváření především Karel ŠIMA, *Kultura českých národních festivit v 60.–80. letech 19. století*, disertační práce FHS UK, Praha 2009; TÝŽ, *Národní slavnosti šedesátých let 19. století jako performativní akty konstruování národní identity*, *Český časopis historický* 104/1, 2006, s. 81–110; nejnověji TÝŽ, *Rytmus veřejných festivit. České národní slavnosti v 60. a 70. letech 19. století*, *Český časopis historický* 117/1, 2019, s. 94–122. Dále obecně k tématu festivit např. Manfred HETTLING – Paul NOLTE (Hrsg.), *Bürgerliche Feste. Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jahrhundert*, Göttingen 1993.

²⁴ Mirjam MORAVCOVÁ, *Měšťanské a dělnické slavnosti ve struktuře festivit Prahy druhé poloviny 19. století*, in: Jiří Pešek (ed.), *Pražské slavnosti a velké výstavy: sborník příspěvků z konferencí Archivu hlavního města Prahy 1989 a 1991*, Documenta Pragensia 12, Praha 1995, s. 217–218.

objevuje nápis „Kde stanul ještě stojí tu Čech“ (heslo spolku), pod ním znak českého lva s vavříňovou ratolestí.²⁵

Roudnický zpěvácký spolek Říp, jehož účelem bylo „povzbuzovati ku zpěvu a hudbě, rozmnožovati vzdělanost a zábavy, ušlechťovati zpěv církevní a podporovati školy a dobročinné ústavy“,²⁶ byl však založen již o dva roky dříve. Stanovy spolku byly odeslány místodržitelství ke schválení 1. března 1862, potvrzení se symbolicky vrátilo zpět 24. dubna, na den sv. Jiří.²⁷ Na ustavující valné schůzi, která se konala 6. července, byl zvolen předsedou MUDr. Martin Kalaš, otec budoucí operní pěvkyně Klementiny Kalašové. Sbormistrem se stal řídící učitel Vít Schweizer, pokladníkem JUDr. Josef Václavík, zapisovatelem asistent berního úřadu Heřman Brodský. V době svého založení měl pěvecký spolek celkem 114 členů (14 zakládajících, 74 přispívajících a 26 činných), do svých řad přijímal též Němce a Židy. Zpočátku měl Říp pouze mužský sbor (26členný), později byl doplněn na smíšený. Zásadní byla mj. skutečnost, že Říp se stal prvním stálým střediskem ve městě, v němž se jeho členové pravidelně v určitý den scházeli (během zkoušek nebo ve dnech vyhrazených besedování v hostincích U Řeháčků nebo Na Růžku).²⁸

Vzhledem k tomu, že se opozdilo dodání spolkového praporu, jehož zhotovení si v roce 1863 objednal Říp přímo u Josefa Mánesa, autora mj. praporů ikonických pražských spolků Hlahol a Sokol (1862),²⁹ dočkala se Roudnice zasloužené slavnosti jeho svěcení, vnímané v tehdejší době jako význačný národně-politický akt,³⁰ až v létě roku 1864. Podrobný program akce byl projednán na schůzi konané 20. května, na níž došlo také k volbě dvanáctičlenného slavnostního výboru.³¹ Kněžna Anna z Lobkovic byla požádána, aby přijala čestnou funkci Matky praporu, zvoleny byly osobnosti podílející se na zatloukání hřebů. Sbormistr Vít Schweizer dostal za úkol nacvičit v dohodě s pražským Hlaholem hudební program. Svědectví o přípravách a následné realizaci slavnostní akce se dochovala nejen na stránkách dobového tisku, ale také zprostředkovaně

²⁵ Národní muzeum – Historické muzeum, numismatické oddělení, *Pamětní medaile Roudnice, zpěvácký spolek Říp 15. 8. 1864*, V. J. Seidan, cín, ø 26 mm, 1864, inv. č. H5-56322.

²⁶ *Stanovy zpěváckého spolku Říp v Roudnici*, Roudnice nad Labem 1867, s. 3.

²⁷ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) II*, Říp, č. 30, 28. 7. 1922, s. 2.

²⁸ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) III*, Říp, č. 31, 4. 8. 1922, s. 2. Teprve v roce 1865 vznikla z těchto schůzek zásluhou Martina Kalaše samostatná Měšťánská beseda.

²⁹ Slavnost svěcení praporu pražského Sokola proběhla 1. června 1862, Hlaholu následně 13. července 1862.

³⁰ K otázce slavnosti svěcení spolkových praporů podrobněji Blanka SVOBODOVÁ, *Slavnost svěcení spolkového praporu jako projev národně politické aktivity na přelomu 60. a 70. let 19. století*, in: Jiří Pešek (ed.), *Pražské slavnosti a velké výstavy*, s. 203–214.

³¹ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) VII*, Říp, č. 35, 1. 9. 1922, s. 2.

prostřednictvím vzpomínek přímých účastníků.³² Organizátoři neponechali nic náhodě a rozvinuli potřebnou propagační kampaň. Tak např. 11. srpna si mohli čtenáři *Národních listů* přečíst na inzertní straně oznámení slavnostního výboru o konání oslav, při jejichž příležitosti bude upravena cena jízdného po železnici z Prahy a všech stanic do Roudnice na poloviční cenu.³³ Hned vedle této zprávy byl otištěn inzerát Hynka Celerýna, majitele nového roudnického hostince U České koruny (U Celerýnů), který vyzýval k účasti na souvisejícím odpoledním koncertu a večerním plesu pořádaném v místnostech svého podniku.³⁴ Shodné znění inzerátu, tentokráté však v německé verzi, otiskla také tři po sobě jsoucí vydání novin *Politik*.³⁵

Již v neděli 14. srpna se do Roudnice dostavily početné pěvecké spolky z blízkého i vzdáleného okolí (mělnický, štětský, budyňský, terezínský, litoměřický, brandýský, slánský, lounský, velvarský, mšenský). Spolu s Řípem přivítaly pražský Hlahol, jenž se slavnosti zúčastnil v počtu 30 členů.³⁶ Ti přijeli odpoledne doprovázeni řadou pražských hostů. Společná zkuška sborů poté proběhla ve zmiňovaném hostinci u Celerýnů. Pěvecké spolky uvítal starosta Řípu Martin Kalaš, ve večerních hodinách se konala společná zábava „vynikající zvláštní živostí, nenuceností a rozjařeností.“³⁷ Vlastní slavnost se následně odbyvala v pondělí 15. srpna, kdy „město, zvláště ulice, jimiž ubíral se slavnostní průvod, byly nápisy, prapory, věnci a kvítím co nejskvěleji ozdobeny.“³⁸ Výzdoba festivitého prostoru odpovídala potřebám demonstrace české národní svěbytnosti – hojně užito bylo mj. národních barev a zemského symbolu.

Brzy ráno byl organizátory vyzvednut v domě předsedy Kalaše na Karlově náměstí spolkový prapor a donesen do proboštského chrámu. Odtud vyšel v 9 hodin slavnostní průvod, který nesměl chybět při žádné národní slavnosti. Jeho účastníky byli např. roudnický ostrostřelecký sbor s českým velením, ale také mnozí hosté z německých oblastí Čech. Průvod šel směrem k soše sv. Vavřince

³² S přímými pamětníky události i dobovými dokumenty, které se bohužel do dnešních dnů nedochovaly, pracoval např. citovaný Rudolf Pros.

³³ *Národní listy*, č. 217, 11. 8. 1864, s. 4. Každá osoba měla při této příležitosti obdržet speciální lístek, jímž se musí prokázat na roudnickém nádraží a který bude při odjezdu znovu okolkován.

³⁴ Tamtéž. Totožný inzerát otiskly noviny také v následujících dvou vydáních – *Národní listy*, č. 218, 12. 8. 1864, s. 4; dále *Národní listy*, č. 219, 13. 8. 1864, s. 4.

³⁵ *Politik*, č. 220, 11. 8. 1864, s. 4; *Politik*, č. 221, 12. 8. 1864, s. 4; *Politik*, č. 222, 13. 8. 1864, s. 4. Číslo z 11. a 12. srpna otiskla také praktické organizační informace směřované od výboru pražského Hlaholu směrem ke svým členům, kteří se hodlají slavnosti zúčastnit.

³⁶ *Památník pražského Hlaholu. Na oslavu 25leté činnosti spolku z usnesení výboru sestavili J. Srb a Ferd. Tadra*, Praha 1886, s. 99.

³⁷ *Národní listy*, č. 222, 17. 8. 1864, s. 2.

³⁸ Tamtéž. Autor zprávy zároveň uvádí, že pouze lobkovický zámek neměl „*pražádné ozdoby*“. Je otázkou, co bylo příčinou „neúčasti“ roudnických Lobkoviců na slavnosti (tehdy stál v čele rodiny Ferdinand Josef). Ti totiž národní slavnosti podporovali – významně např. po nástupu Mořice z Lobkovic (1868–1903).

v horní části Karlova náměstí, kde se u připraveného oltáře odehrála stěžejní část celé slavnosti. Mezi účastníky průvodu byl též autor praporu Josef Mánes, který přijel na slavnost z Blanska, kde se předchozího dne účastnil svčení jím taktéž navrženého praporu pro pěvecký spolek Rostislav.³⁹ Akci zahájil Pěvecký sbor roudnických dívek písní o sv. Jiří. Následovaly obvyklé akty obřadního charakteru. Slavnostní řeč pronesl probošt P. Jan Pavla, který se přistěhoval do Roudnice v březnu téhož roku.⁴⁰ V proslovu hovořil o významu pěveckých spolků pro národ, vybízel k pěstování zpěvu, především pak zpěvu českého a církevního. Následně odhalil prapor, posvětil jej a zarazil do jeho žerdi první hřeb za provolání hesla „Pějte v Pánu!“⁴¹. Probošta následovali další vybraní zástupci – manželka předsedy spolku Amálie Kalašová jako Matka praporu (zastoupila kněžnu Annu z Lobkovic) s heslem „Láska k zpěvu!“, dále Františka Švagrovská jako družička praporu („Něžnost!“), manželka roudnického starosty Josefína Zinková jménem místních dam („Víra a láska!“), hudební skladatel a zástupce pražského Hlaholu Ludevít Procházka („Síla“), tvůrce praporu Josef Mánes jménem českého umění („Svoboda!“), poslanec českého zemského sněmu Václav Kratochvíl z Lounek jménem českých rolníků („Ráznost!“)⁴¹, MUDr. Martin Kalaš jménem spolku Říp („Milujme se!“), jeho dcera a druhá družička Adolfiná Kalašová („Pějte ku chvále, vlasti ku slávě!“) aj.⁴²

Na závěr pronesl děkovnou řeč předseda Řípu Kalaš. V ní uvedl, že přestože spolek „za čas svého působení mnoho krásného, dobrého a užitečného vykonal, [...] scházel mu mnohdykrátě patřičný dech svornosti, nadšenosti a národní hrdošti“.⁴³ Příčinou tohoto neduhu byl chybějící společný znak, „posvátný tento prapor, jenž by nás byl na vytknuté dráze vodil k svornosti, k společnému působení a k nadšenosti mysl naši povzbuzoval. [...] on nám na mysl uváděj heslo, jež zní: »Zpěvem k srdci, srdcem k Bohu, vlasti a králi«, neboť zpěv takovýmto duchem nadchnutý jest ušlechtilý, vznešený, citu a lásky plný, který šlechtí, srdce jímá a k šlechetným povzbuzuje činům.“ A dále vyzýval posluchače: „[...] tak pějme i my drazí bratři; neboť pěvce dobra milují bozi a kde stanul a pěl, ať stojí a pěje ještě tu Čech!“ Svá slova zakončil zvoláním „Sláva Bohu, sláva vlasti,

³⁹ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) VII*, Říp, č. 35, 1. září 1922, s. 2.

⁴⁰ Informaci o příjezdu nového probošta podaly čtenářům noviny Polaban, č. 10, 6. 3. 1864, dále Polaban, č. 11, 13. 3. 1864. Sám roudnický probošt zanechal svědectví o uvedené městské slavnosti ve svých zápiscích. SOKA Litoměřice, fond Archiv města Roudnice nad Labem 1576–1945 (1950), č. fondu 63, *Poznámky ke Kronice města Roudnice nad Labem*, inv. č. 286, nestránkováno.

⁴¹ Při poklepu na základní kámen Národního divadla dne 16. května 1868 pronesl Václav Kratochvíl z Lounek heslo „S rázností k svobodě!“.

⁴² SOKA Litoměřice, fond Archiv města Roudnice nad Labem, *Poznámky ke Kronice města Roudnice nad Labem*.

⁴³ Národní listy, č. 222, 17. 8. 1864, s. 2.

sláva králi českému!⁴⁴ Na závěr zapěly sbory *Zpěv Čechů* od Ludevíta Procházky. Po ukončení slavnosti se vydal průvod opět na probošství, do kostela Narození Panny Marie, kde proběhla mše svatá. Popisovaná akce spadala do tehdy obvyklé podoby národních slavností protknutých ve svém programu církevními obřadními akty. Ty však byly s postupujícími lety nejen z roudnických festivit vytěsněny.⁴⁵

O čtvrté hodině odpolední se shromáždili zpěváci opět u domu starosty Kalaše a spolu s prapory se vydali do hostince U Celerýnů, v jehož sále se odbyval koncert za účasti několika set hostů. Na něm vystoupily nejen pěvecké spolky (přítomen byl i německý spolek ze Štětí, jenž zpíval také české sbory), ale též

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Na počátku sedmdesátých let se stala myšlenka prokázání české svěbytnosti tak vůdčí, že zapříčinila vytěsnění církevních obřadních aktů z uvedených slavností. K tomu B. SVOBODOVÁ, *Slavnost svěcení spolkového praporu jako projev národní politické aktivity na přelomu 60. a 70. let 19. století v Praze*, s. 207. Svou roli zde sehrál také mladočeský vliv. Kritický vztah k římsko-katolické církvi a jejím hodnostářům vyjádřil např. Ervín Špindler nejednou ironickým, až sarkastickým způsobem sobě vlastním v korespondenci záhy po svém příchodu do Roudnice. Dle jeho vlastních slov kněží byli jeho „nejúhlavnějšími nepřáteli“. „Půjdu však vzdor tomu na faru a zahrabu nohama před panem proboštem.“ LA PNP, fond Ervín Špindler, karton č. 2, Dopis Ervína Špindlera adresovaný Jaroslavu Gollovi z 15. 2. 1868. V jiném listu adresátovi dopisu zase sděloval: „Poněvadž jsem nebyl ještě v Roudnickém kostele, seznámil jsem se dnes se zdejším proboštem, který je členem okr. zastupitelstva. Divil se náramně, že jsem ho po šestinedělním pobytu v Roudnici ještě ani nespatriil (vzpomínal bez pochyby na mše při tom) a já mu v tom divení statečně pomáhal, z čehož Ti může býti patrné, že jsme se výtečně spolubavili. Má tak podivuhodně zformovaný nos, že jsem po celou rozmluvu udivením toliko na nos proboštův hleděl. Nemoha to snést, přerušil řeč a odešel k velikému mému potěšení z kanceláře. Mluvili jsme mezi jiným o politice, o Volksfreundu a Vaterlandu, neboť ti lidé zde již patrně kladou ty listy vedle sebe.“ Tamtéž, Dopis Ervína Špindlera adresovaný Jaroslavu Gollovi z 1. 4. 1868. Z probošstovy tváře se Špindlerovi podařilo strhnout „škrabošku pokrytectví“. Tamtéž, Dopis Ervína Špindlera adresovaný Jaroslavu Gollovi, s. a. [1868]. „Odvahu“ vstoupit na faru popsal slovy: „Že mnohdy i zaryté hříšníky všemohoucí na cestu víry vrací, toho křiklavým důkazem jsem já, kterého dnes s ustrnutím a vnitřní hrůzou mnozí lidé viděli jít na faru. Ano, já byl na faře! Po sedmi letech zase jednou na faře. V Praze měli se mnou dobrou vůli, ale zde, zde bylo mnohem hůř. [...] Již tedy víš, že není lepšího katolika nade mne a nic se z toho nehrozí, že nechodím do kostela rád. V zimě je tam zima, že se snadno může nastydnout a já jsem povinen kvůli Tobě šetřití tvého zdraví. V létě je venku tak teplo, že se ve chladu kostelním snadno může nastydnout a já jsem povinen šetřití svého zdraví, abych mohl dostáti svému úřadu. Ostatně je, jak víš, pán bůh jinde a pročež počkám s návštěvou kostela až do svatby. Po svatbě půjdu kdykoliv budeš chtít. Byl čas, kdy jsem býval v kostele denně. Zato však nestál jsem tehdy za nic. Rodiče, učitel, domácí – každý na mě nařikal a nemohli mi přijít na jméno.“ Tamtéž, karton č. 3, Dopis Ervína Špindlera adresovaný Marii Špindlerové, s. a. [1868]. Po „promluvení do duše“ „p. probošt seznal, že se mnou třešni nepojí, chopil se péra a psal: Vysvědčení z náboženství. Vydávám u veřejnou víru, že katolický snoubenec p. Ervín Špindler [...] se za příčinou obmyšleného vstoupení v stav manželský s pannou Marií Procházkovou z Prahy, zákonem stanovené zkoušce z náboženství křesťansko-katolického podrobil a dokázal, že svatě základní pravdy věro- a mravouky dokonale zná. Proboštský úřad v Roudnici nad Labem dne 15. dubna 1868. Městský probošt I. Pavla.“

mladá operní pěvkyně – sopranistka Matilda Zavrtařová. Na všeobecnou žádost zahrál přítomným Bedřich Smetana, jeden z předních účastníků oslav.⁴⁶ Jeho vystoupení bylo přijato s největším nadšením. Mistr zahrál *Improvisaci na pianě*, již vzbudil nadšení přítomných hudebníků a musel zahrát ještě několik předávků. Vyprávělo se o jedné selce z Krabčic, která po chvíli trpělivého poslouchání Smetanovy klavírní improvizace, jež se jí zdála podivná, položila sousedovi dotaz: „Kdypak už přestane štemovat a zahrá nákou polku?“⁴⁷ Večer se ve stejných prostorách konal ples, který se protáhl až do rána, takže mnozí pražští účastníci se odebrali rovnou k vlaku. Někteří pražští hosté zůstali v Roudnici ještě v úterý 16. srpna, kdy tento den využili k prohlídce lobkovického zámku, posvátného Řípu a blízkého okolí. V následujících dnech přinesl tisk čtenářům informace o nadmíru úspěšně realizované roudnické akci⁴⁸ (vedle *Národních listů* se objevila krátká zpráva např. v *Bohemii*),⁴⁹ za srdečné přijetí během oslav poděkovaly na stránkách listů některé z účastnicích se spolků.⁵⁰

Vraťme se však na tomto místě k hlavnímu symbolickému objektu ústředního aktu slavnosti – spolkovému praporu. Podnět k jeho pořízení vzešel od Josefa Stanislava Prachenského, který za tím účelem věnoval částku 100 zl.⁵¹ K tomu se přidala veřejná sbírka, kterou v Roudnici zorganizovaly Adolfiná Kalašová, Františka Švagrovská a Anna Švagrovská (výnos 136 zl. 50 kr.) a další příležitostně přispěvký včetně výtěžku z besedy pořádané za tímto účelem o řípské pouti roku 1863 (výnos 48 zl. 50 kr.). Na prapor bylo nakonec vybráno 290 zl. Mlýnař Jan Václavík byl následně pověřen, aby u některého z umělců prapor objednal. Na schůzi spolku bylo následně usneseno, že prapor bude vyhotoven z červeného „credenoplu“, výjevů na něm budou malované, a to na jedné straně znak spolku, na straně druhé český dvouocasý lev.⁵²

⁴⁶ O plánované návštěvě Roudnice informoval Smetana svoji manželku Bettinu v dopise slovy: „Budoucí neděli budu, jak víš, v Roudnicích tj. 14 a 15 tohoto měsíce, proto že se tam co deputace Hlaholu k svěcení prapora odebrati musím.“ Národní muzeum – České muzeum hudby, Muzeum Bedřicha Smetany, Konvolut diplomatických opisů odeslané rodinné korespondence, Bedřich Smetana – Bettina Smetanová Ferdinandiová, inv. č. 2054/49, Dopis Bedřicha Smetany adresovaný Bettině Smetanové (Ferdinandiové) z 8. 8. 1864.

⁴⁷ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) VIII*, Říp, č. 36, 7. 9. 1922, s. 2.

⁴⁸ Dle Karla Šimy právě uvědomění si identitotvorného potenciálu ritualizovaných aktů ze strany organizátorů dynamizovalo vývoj české společnosti šedesátých a sedmdesátých let a umožnilo zároveň nové chápání a zapojení prostoru do konstruování české národní identity. K. ŠIMA, *Kultura českých národních festivit v 60.–80. letech 19. století*, s. 76.

⁴⁹ *Bohemia*, č. 197, 18. 8. 1864, s. 489.

⁵⁰ Učinili tak např. členové velvarského Hlaholu (*Národní listy*, č. 224, 19. 8. 1864, s. 4); brandýského pěveckého spolku Bojan (*Národní listy*, č. 226, 21. 8. 1864, s. 4) nebo výbor pražského Hlaholu (*Politik*, č. 229, 21. 8. 1864, příloha, s. 1).

⁵¹ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) VI*, Říp, č. 34, 25. 8. 1922, s. 2.

⁵² Tamtéž.

S myšlenkou, aby prapor pěveckého spolku Říp vytvořil právě Josef Mánes, přišel zřejmě roudnický rodák, v Praze působící stavitel a malířův známý František Václavík (bratr Jana Václavíka a JUDr. Josefa Václavíka).⁵³ Právě on zprostředkoval roku 1863 setkání roudnické delegace s umělcem v Praze. Jan Václavík spolu s roudnickým učitelem Libalem byli uvedeni do Mánesova bytu ve Spálené ulici. Během návštěvy byla následně dohodnuta umělecká zakázka. Prapor představil spolek poprvé veřejnosti na pražských svatojánských slavnostech dne 16. května roku 1864, na velkém sjezdu zpěváckých spolků, který vzpomenul v jednom ze svých známých fejetonů Jana Neruda.⁵⁴ Členové Řípu nesli prapor ve velkolepém průvodu všech zúčastněných spolků z Čech, Moravy, Slezska a Vídně, a to ze Žofína do Novoměstského divadla.

Prapor spolku Říp (181×197 cm), malovaný olejem na hedvábí, zdobil na lícové straně do zlatého ornamentu zasazený výjev boje sv. Jiří s drakem o princeznu, doplněný v pravém dolním rohu znakem města Roudnice. V levé části praporu byla znázorněna řípská kaple. Na rubu praporu umělec vyobrazil českého lva se zlatou korunkou. Mánes navrhl také žerď praporu (3½ m) a dvě stuhu (nakonec nebyly provedeny dle nakresleného návrhu). Žerď byla ukončena ocelovým hrotem ve tvaru stylizovaného lipového listu. Ten byl na jedné straně ozdoben okřídleným varytem s pěti strunami, na straně druhé iniciálou „Ř“, jejíž háček tvořila knížecí korunka. Za prapor zaplatil spolek Mánesovi 348 zl. Prapor pěveckého spolku Říp převzala roku 1872 Jednota Říp, naposledy byl použit při pohřbu Ervína Špindlera dne 21. prosince 1918.⁵⁵

Po skončení slavnosti svěcení praporu spolku Říp se odehrála ještě jedna – tentokrátě soukromá „akce“ – jež měla (vedle ražby pamětní mince) zachovat na paměť budoucím generacím slavnou roudnickou událost. Mlynář Václavík opravoval toho roku mlýn a vložil do vázy na štítu domu pamětní listinu, v níž mj. popsal slavnost, a přiložil onu pamětní medaili s následujícími slovy: „A já ten svůj [peníz – pozn. aut.] pro budoucí památku sem vkládám a žádám Tebe, který tento peníz někdy vyndáš, jej v uctivosti míti, poněvadž jest to památka, kterak český národ, jsa dlouho utlačován, domáhal se pracně svého národního práva a to sic zpěvem.“⁵⁶

⁵³ Miloš SAXL, *Malířské tradice v 19. století v Roudnici n. L.*, Kulturní měsíčník, č. 2, 1969, s. 24; dále Rudolf KUCHYNKA, *Mánesovy prapory*, Praha 1921, s. 46. V odborné literatuře se však objevuje také názor, že spolek požádal Mánesa o vytvoření praporu na doporučení Jana Evangelisty Purkyně, rodáka z nedalekých Libochovic. Luboš HLAVÁČEK, *Josef Mánes a umělecká rodina Mánesů*, Praha 1988, s. 151.

⁵⁴ Jan NERUDA, *Slavnost svatojánská*, Národní listy, č. 132, 17. 5. 1864, s. 1.

⁵⁵ R. PROS, *Před šedesáti lety (vzpomínka na založení spolku Říp v Roudnici) VIII*, Říp, č. 36, 7. 9. 1922, s. 2. Následně byl prapor předán do roudnické galerie.

⁵⁶ Tamtéž.

Roudnická sokolská slavnost (1888)

Pamětní medaili odkazující k velké sokolské slavnosti, konané v Roudnici v roce 1888, na přední straně zdobí monogram „Sokol“, v okraji dále text „K oslavě 20letého trvání roudnického Sokola 1868–1888“. Na zadní straně je zobrazena tělocvična, na okraji poté nápis „Slavnostní otevření tělocvičny 17. června 1888“.⁵⁷ Založení roudnického Sokola inicioval v dubnových dnech roku 1868, v období hektických příprav prvního řípského tábora lidu, nový tajemník okresního zastupitelstva Ervín Špindler. O prozaických důvodech urychlené snahy o založení spolku se zmínil v dopise Jaroslavu Gollovi: „Právě zařizují Sokol, abychom se vyhnuli skandálu, který nám hrozil při vzletu na Říp. Po všech novinách šly zprávy o Roudnickém Sokole a my tu o ničem nevěděli. Napsal jsem tedy dnes cirkulář za občany města a v neděli předložím v poradní schůzi stanov, které budoucí týden ještě předloženy budou k místodržitelství.“⁵⁸ Špindler vydal výzvu občanům, podepsanou dalšími čtyřmi roudnickými osobnostmi dne 2. dubna, o tři dny později se sešlo padesát roudnických občanů v Měšťanské besedě, kde jednomyslně rozhodli o založení tělocvičné jednoty Sokol. Na valné hromadě pořádané 25. června byl zvolen definitivní výbor – starostou spolku se stal lékárník a tehdejší starosta města František Zinke, náměstkem starosty JUDr. Josef Václavík, náčelníkem Ervín Špindler, jednatelem August Švagrovský. Stanovy spolku byly schváleny (po několika opravách) 16. července 1868.⁵⁹ Prapor získal spolek roku 1870.⁶⁰

Zatímco počátek fungování roudnického Sokola se jevil jako velmi slibný (působnost spolku se orientovala – jak bylo obvyklé – na cvičení, pořádání veřejných zábav, výlety a delší pochody), již po dvou letech začala jeho činnost ocha-

⁵⁷ Národní muzeum – Historické muzeum, oddělení dějin tělesné výchovy a sportu, *Pamětní medaile Sokol 17. 6. 1888*, cín, ø 32 mm, 1888, inv. č. H7-12708. Již v předvečer akce pořádala Jednota Říp slavnostní představení dvou veseloher, které sokolskou slavnost zahájily. Na konci představení byl publiku představen živý obraz „Sokolstvo nabízí služby své vlasti“. Podřípan, č. 25 a 26, 22. 6. 1888.

⁵⁸ LA PNP, fond Ervín Špindler, karton č. 2, Dopis Ervína Špindlera adresovaný Jaroslavu Gollovi z 1. 4. 1868.

⁵⁹ *Památník podřípského Sokola roudnického. K oslavě dvacetiletého trvání spolku 1868–1888*. Roudnice nad Labem 1888, s. 9–11. K založení spolku stručně též Josef E. SCHEINER, *Dějiny Sokolstva. K prvému jeho pětadvacetiletí*, Praha 1887.

⁶⁰ Toho roku nabídl doksanský sládek M. Brejcha spolku za cenu 95 zl. prapor Ma-lostranské národní obrany z roku 1848, který zakoupil od vdovy po jistém úředníkovi, jenž ho v roce 1850 z úřední povinnosti zabavil a poté zachránil. Po zakoupení praporu jej Sokol nechal poslat do Prahy k opravě, kdy byl vyšitý znak Malé Strany změněn na znak města Roudnice. Na místě zlatě vyšitých písmen F. J. I. byl nově umístěn sokolský monogram. *Památník podřípského Sokola roudnického*, s. 13.

bovat.⁶¹ V některých obdobích vládl v sokolské jednotě „klid hřbitova“.⁶² Příčiny této skutečnosti byly shledávány nejen v samotné lidské povaze (schopnosti rychle se pro něco nadchnout a zároveň rychle „uhasit“ nadšení), ale také v politických zápasech probíhajících mezi mladočechy a staročechy a chybějící vlastní tělocvičně.⁶³ V létě roku 1868 došlo k uzavření smlouvy mezi výborem Sokola a školním výborem, kterou vypracoval Ervín Špindler. Sokol tak získal ve večerních hodinách k dispozici prostory určené ke cvičení uvnitř i vně školní budovy. Nájemné spolek neplatil, zato směla mládež při cvičení používat inventární vybavení Sokola a učitelé tělocviku měli právo „obcovati cvičením Sokola a sboru cvičitelského za účelem vlastního svého vycvičení v theorii a praksi.“⁶⁴ První cvičení bylo zahájeno 29. září 1868 (tříkrát týdně vždy večer od 19 hodin). Roudnická školní rada však v roce 1878 Sokol ze školní tělocvičny vypověděla.⁶⁵ V podobných obtížích se ovšem tehdy ocitla také Jednota Říp, která měla své divadelní prostory původně v sále Občanské záložny. Výbor Jednoty Říp tedy začal jednat s Hospodářskou záložnou o vybudování nového divadelního sálu, kde našel útočiště také Sokol (cvičení zde byla zahájena 8. ledna 1879)⁶⁶.

První kroky k zahájení stavby vlastní tělocvičny⁶⁷ byly podniknuty 7. října 1884, kdy došlo ke zvolení komise za účelem vykonání přípravných prací a tvorby návrhů možností zisku potřebného stavebního kapitálu.⁶⁸ Následně byla zakoupena za 2 000 zl. nedaleko centra města ležící zahrada. Dále došlo k vypsání konkurzu na plány tělocvičny, kterých došlo celkem dvanáct. První cena byla

⁶¹ Např. v roce 1872 je dokladem této skutečnosti naprostý nedostatek zpráv o činnosti spolku, „cvičistište opuštěno bylo na dobro a jen o jediném výletě zmínka se děje, který konán 9. května do háje Dobříňského.“ Tamtéž, s. 14.

⁶² Tamtéž, s. 16.

⁶³ Tamtéž, s. 10. „Léta sedmdesátá zanechala v řadách sokolských bohatých zkušeností. Pravda, že největší a závažnou příčinou klesání jednot sokolských byly poměry časové, všeobecná ochablost lidu, tíseň finanční, nepřízeň skrytých i zjevných odpůrců národních i vlastního českého šosáctva, však dlužno pravdě průchodu dáti, vinu toho nesly i nedostatky v samém středu sokolském, rozbroje vnitřní, marnivost jednotlivců, nestálost a nečinnost, které rozbily ne jeden spolek nadějný. Pozoruhodno jest, že nejrychleji a nejsnáze zanikly jednoty ty, kde tělocvik již z předu a původně byl vedlejším účelem a nikdy s opravdovostí se nepěstoval, kde spolek jen výhradně k okázalému neb slavnostnímu vystupování byl založen.“ Josef E. SCHEINER, *Dějiny Sokolstva*, s. 106. V rámci roudnického Sokola začala postupem času nabývat na významu hasičská a veslařská činnost.

⁶⁴ *Památník podřípského Sokola roudnického*, s. 11. Školní výbor měl pořídit vše, co bylo v tělocvičně zazděno nebo pevně přiděláno a před tělocvičnou na letním cvičišti do země zakopáno nebo do zdi zapuštěno. Naopak všechna nářadí zavěšená, postavená nebo položená, ale volně posuvná, měl za úkol zakoupit Sokol.

⁶⁵ Tamtéž, s. 16.

⁶⁶ Tamtéž, s. 17.

⁶⁷ Ze Špindlerova dopisu zaslánému Gollovi vyplývá, že poprvé byla nastolena myšlenka výstavby vlastní tělocvičny již v samotném roce 1868. LA PNP, fond Ervín Špindler, karton č. 2, Dopis Ervína Špindlera adresovaný Jaroslavu Gollovi z roku 1868.

⁶⁸ *Památník podřípského Sokola roudnického*, s. 22.

udělena staviteli Františku Brodskému z Roudnice, jenž získal odměnu ve výši 100 zl. (ve výběrové komisi zasedli vedle členů výboru Ervína Špindlera a Františka Franzla také tři pražští architekti – mezi nimi Jan Zeyer). K nejvýznamnějším přispěvatelům na stavbu budovy patřila Rolnická záložna podřipská (vedle bezúročné půjčky 3 000 zl. darovala 700 zl.), statkář z Břízy Josef Zelenka (dar 550 zl.), Jednota Říp (výnosy z Mikulášských zábav, krejcarové sbírky stavebnímu fondu, divadelních představení ve prospěch tělocvičny – 500 zl. 90 kr.).⁶⁹ Celý náklad na stavbu tělocvičny (bez vnitřního vybavení) činil nakonec 13 835 zl. 96 kr.⁷⁰ Stavba byla zahájena dne 23. června roku 1886. Na podzim téhož roku se Sokol mohl stěhovat do vlastní novorenesanční budovy.⁷¹ Tato významná událost tak zároveň spadá do roku založení Podřipské župy sokolské. Její první valná hromada byla konána 6. ledna 1886 v Roudnici, prvním župním starostou zvolila Ervína Špindlera.⁷²

Slavnost prvního cvičení Sokola ve vlastní budově se uskutečnila 30. listopadu 1886.⁷³ Tato skutečnost odstartovala nárůst cvičících členů tak, že na přelomu let 1886 a 1887 jich bylo více než 50 (cvičilo se tehdy třikrát týdně v pěti družstvech). V době velké slavnosti měl roudnický Sokol 192 členů (4 zakládající, 13 přispívajících, 175 činných).⁷⁴ Důvody odložení slavnosti otevření tělocvičny až na rok 1888 byly dva – na jedné straně přípravy k nakonec neuskutečněné všesokolské slavnosti, jež měla být konána v roce 1887, na straně druhé oslava dvacetiletého výročí spolku a zároveň skutečné dokončení celé stavby včetně úpravy zahrady.

Od pořádání významné oslavy dvacetiletého trvání roudnického Sokola mohli jeho organizátoři jistě očekávat další vzednutí zájmu o vstup do spolku

⁶⁹ Tamtéž, s. 23. Čistý výtěžek ze sokolských Šibřinek vynesl od roku 1884 celkem 844 zl. 99 kr., při různých výletech a zábavách bylo sbírkami a za prodané předměty utrženo 59 zl. 30 kr. Mezi přispěvateli dále najdeme dlouhou řadu místních obyvatel – např. Heřman Brodský věnoval 200 zl., Václav Kratochvíl z Lounek 100 zl., Václav Malý z Libkovic 100 zl., Alois Mareš 100 zl., MUDr. Emanuel Formánek 50 zl., Ervín Špindler 50 zl., firma Pracner a Bächer 25 zl., Josef Kobr 10 zl., Heřman Janda z Budihostic 10 zl. atd. Tamtéž, s. 61–64.

⁷⁰ Tamtéž, s. 24. Tělocvična nemohla být postavena dle vítězného plánu, který vyžadoval vyšší náklady. Budova byla nakonec postavena Františkem Brodským podle plánu stavitele Č. Kříčky z Kolína.

⁷¹ Dle popisu autorů sokolského *Památníku* sestávala budova tělocvičny „z prostranného sálu a s ním souvisícího štíhlého dvoupatrového stavení obydelního, ve kterém se nalézají vedlejší místnosti. Sál jest 18 m dlouhý, 10 m široký a 7 ½ m vysoký, strop zrcadlový. Pro obecnost nalézá se v sále gallerie, do které jest chod jednak z horní zahrady za tělocvičnou jako letní cvičiště upravené, a jednak z chodby prvního patra stavení obydelního.“ Tamtéž, s. 24–25.

⁷² Do Podřipské župy sokolské byly zahrnuty jednoty z Duchcova, Kralup, Libochovic, Loun, Lužce, Mělníka, Roudnice, Strašecí, Slaného a Velvar.

⁷³ *Památník podřipského Sokola roudnického*, s. 25.

⁷⁴ Tamtéž, s. 65–66.

a nárůst počtu členstva.⁷⁵ Příprava akce samotné však s sebou přinesla mnohé konflikty. Výrazné rozpory nastaly mezi Sokolem a vedením obce, kterou tehdy ovládala staročeská strana. Obecnímu zastupitelstvu se nelíbila především skutečnost, že stodvacetičlenný slavnostní výbor⁷⁶, jenž se ustavil bez vědomí a účasti města, zvolil za předsedu akce Ervína Špindlera. Organizátorem se tak stal „redaktor týdeníku Podřipana, v němž nepřátelské záštiplné útoky se podnikají nejen proti správě města v čele jejím stojícím, jež haněny a tupeny tu bývají způsobem, který blíže tuto [v zápisu obecního zastupitelstva – pozn. aut.] nebylo by na místě“.⁷⁷ Každý tak musí uznat, že po všem, co se mezi představiteli obce a předsedou slavnostního výboru událo, není možné s ním v dané oblasti postupovat společně. Z toho důvodu zaujalo zastupitelstvo stanovisko samostatného postupu bez spolupráce se slavnostním výborem. Při vědomí významu sokolského hnutí pro národ český však vyzvalo obyvatelstvo města, „aby ze všech sil svých se přičinilo o uvítání milých hostů, Sokolů, kteří do města našeho zavítají. Podalo co nejskvělejší důkaz o tom, že Sokolstvo, [...] tento veledůležitý a vznesený činitel v sdružení našem národním u obyvatelstva našeho města pojímá patřičné a zasloužené úcty i vážnosti [...]“.⁷⁸ Také druhá strana se snažila projevit dobrou vůli – přes rozepře s obecní správou pozvala reprezentaci obce k účasti na slavnosti a vyzvala obyvatelstvo k dekorování domů.⁷⁹ Kromě úvodního přivítání hostů se však již starosta města s radou neúčastnil ani dopoledního, ani odpoledního programu.

Předseda slavnostního výboru Špindler podal v dopise ze dne 11. června okresnímu hejtmanství v Roudnici na vědomí obsah svého proslovu, jenž měl být přednesen v odpoledních hodinách na Knížecím ostrově a nakonec se stal svojí rétorikou nejostřejším z přednesených veřejných řečí.⁸⁰ Za důvod pořádání akce označil nepříznivý stav, ve kterém se národ nachází, a proto je potřeba, aby sokolská myšlenka zapustila v celém národě hluboké kořeny a zvítězila. Je nezbytné povzbudit pokleslost národního ducha, přičemž „známkou toho jest nový ruch

⁷⁵ Vzpomeňme v této souvislosti sjezd sokolských jednot, pořádaný v červnu roku 1882 u příležitosti oslavy dvacetiletého výročí pražského Sokola. Ten se nakonec stal velkolepou celonárodní slavností, prvním celonárodním sokolským sjezdem, jenž vzbudil v české veřejnosti mimořádný ohlas a podnítil rychlý rozvoj tohoto tělocvičného spolku. K tomu např. Jan NOVOTNÝ, *Slavnosti Sokola pražského*, in: Jiří Pešek (ed.), *Pražské slavnosti a velké výstavy*, s. 223–228.

⁷⁶ Slavnostní výbor se skládal ze šesti odborů: redakčního (předsedou Špindler), pořadatelského, dekoračního, obědového, finančního a dámského (předsedkyní Špindlerova choť Marie). *Národní listy*, č. 171, 21. 6. 1888, s. 2.

⁷⁷ SOKA Litoměřice, Archiv města Roudnice n. L. 1576–1945 (1950), č. fondu 63, *Zápisy ze schůzí obecního zastupitelstva* 12. 1. 1880 – 12. 3. 1891, *Zápis z 8. 6. 1888*.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ Podřipan, č. 25 a 26, 22. 6. 1888.

⁸⁰ SOKA Litoměřice, Okresní hejtmanství v Roudnici n. L. – Presidiální spisy, č. fondu 6, karton č. 8, *Dopis Ervína Špindlera adresovaný okresnímu hejtmanství z 11. června 1888*.

v Sokolstvu, zvláště pak stavba nových tělocvičen.⁸¹ Úřad v závěru ujistil, že plánovaná řeč nevybočí mimo rámec zde nastíněných myšlenek. Příslušný politický úřad vzal oznámení na vědomí, upozornil však, že některé uvedené myšlenky by mohly zavdat příčinu k otázkám politickým. Očekává se tedy, že ve Špindlerově řeči budou tyto vynechány.⁸²

Opět s několikaletým předstihem, obdobně jako v případě slavnosti z roku 1864, byli tentokrát členové pražského Sokola informováni na stránkách Národních listů o konání akce a organizačních podrobnostech včetně snížení jízdného souvisejících s výletem do Roudnice.⁸³ Vedle roudnického *Podřipanu*⁸⁴ přinesly *Národní listy* podrobné informace o průběhu slavnosti, na níž brala „účastenství nejen celá obec sokolská, ale i nejširší kruhy národní společnosti české“.⁸⁵ Akce byla propagována prostřednictvím velkých plakátů vylepených nejen po městě, ale také v okolních obcích. Pozvány byly dle mladočeského tisku „spolky smýšlení národního a rázu českého bez rozdílu“⁸⁶. Dostavily se všechny místní české spolky s výjimkou ostrostřelců.⁸⁷ Účast pražského Sokola byla značná,⁸⁸ první četa čítající na sto mužů, zahájila cestu do Horních Bečkovic již v sobotu večer a podnikla výlet na Říp, kde vytrvala po dobu východu slunce. Poté se vydala do Roudnice. Druhá část vyjela vlakem z Prahy v ranních hodinách 17. června. Zpravodaj novin pokračoval v líčení cesty: „Cestou do Roudnice vítán vlak na všech téměř stanicích prapory a voláním sokolského pozdravu; jednoty sokolské přistupovaly zejména v Bubenči, v Kralupech, ve Veltrusích, v Jenšovicích a v Bečkovcích.“ A dále pokračoval: „Hřímavé rány na pozdrav věštily blízkost Roudnice. Ještě okamžik, a prvá stavení se objevila, vesměs bohatě dekorovaná; i nejmenší domky okrášleny byly prapory barev národních; některé i několika. Velmi vkusně a bohatě vyzdobeno bylo nádraží roudnické; oplývalo prapory a praporci, urovnanými v dekorační pole a skupiny.“⁸⁹

⁸¹ Tamtéž.

⁸² Tamtéž. Odpověď c. k. okresního hejtmana adresovaná Ervínu Špindlerovi z 12. 6. 1888.

⁸³ *Národní listy*, č. 160, 10. 6. 1888, s. 2; *Národní listy*, č. 164, 14. 6. 1888, s. 3; *Národní listy*, č. 165, 15. 6. 1888, s. 2; *Národní listy*, č. 166 – odpolední vydání, 16. 6. 1888, s. 3. Dále např. *Politik*, 16. 6. 1888, č. 166 – večerní vydání, s. 2.

⁸⁴ *Podřipan*, č. 25 a 26, 22. 6. 1888.

⁸⁵ *Národní listy*, č. 168, 18. 6. 1888, s. 1.

⁸⁶ *Podřipan*, č. 25 a 26, 22. 6. 1888.

⁸⁷ Předseda ostrostřeleckého sboru, Josef Müller, se demonstrativně distancoval od „výzdobné mánie“ a jeho dům na náměstí zůstal jako jediný bez jakéhokoliv zdobení.

⁸⁸ Informace o účasti pražského Sokola na roudnické slavnosti, místním spolku, městě samotném apod. přinesly *Výletní listy Sokola pražského 1888*, Praha 1888, 2. vydání. Čtvrtý výlet 1888, s. 1–18; Pátý výlet 1888, s. 10–12.

⁸⁹ *Národní listy*, č. 168, 18. 6. 1888, s. 1. Zpravodaj upozornil, že výzdoba (kterou označil za velkolepou) se nacházela i v těch částech města, kudy průvod nešel. Tamtéž, s. 2. „Nesčetné prapory a praporce barev českých, moravských a slovanských splývaly se střeš, stěny, průčelí domů pokryta byla zelení, chvojím, květinami, koberci, monogramy sokolskými a nápisy

Příchozí návštěvníci byli na roudnickém nádrazí přivítáni voláním „Sláva“ a zvuky hudby. Slavnostně je uvítali členové slavnostního výboru i tamějšího Sokola. Zároveň přijel ze směru od Podmokel rychlík vezoucí sokolskou jednotu z Duchcova. Z nádrazí se následně vydal slavnostní průvod k náměstí,⁹⁰ přičemž celá třída, kterou procházel, byla vyzdobena rozmanitými prapory, které vlály na stožárech a střechách, „domy okrášleny byly zelení, koberci, nápisy a celé město vůbec skýtalo pohled nevšední, v pravdě slavnostní [...], brány slavnostní, upravené ze stožárů, choje, guirland a praporců, opatřené sokolskými monogramy, poprsími a následujícími nápisy: uprostřed »Vlast nám život dala, jí snesme slávy jas« a po stranách »Obec Roudnice vítá bratry.«⁹¹ V prostoru náměstí – před radnicí, kde hosty již očekávaly místní spolky a městská rada, došlo k seřazení vlastního průvodu čítajícího mnohé spolky a korporace.⁹² Následovala řeč roudnického starosty JUDr. Josefa Václavíka, jenž přivítal hosty a připomněl sokolské ideje hlášané Jindřichem Fügnerem a Miroslavem Tyršem. Nato mu za uvítání poděkoval starosta pražského Sokola Gabriel Žižka. Za zvuků sokolské hudby se průvod dal do pochodu, obešel náměstí, doprovázen voláním „Na zdar!“ a vydal se směrem k nové tělocvičně.

V průčelí sině tělocvičny bylo zřízeno řečniště, ozdobené Tyršovým poprsím, nad vchodem umístěno poprsí Fügnerovo. Uvítání hostů se ujal starosta roudnického Sokola Heřman Brodský. Připomněl, že „sny mladistvého zánícení“ se v tuto chvíli počínají uskutečňovat – roudničtí Sokolové mají svoji vlastní tělocvičnu. Slavnost si klade za cíl ukázat podřípskému obyvatelstvu, jakých pokroků dosáhlo české Sokolstvo v oblasti tělocviku, jak blahodárně účinkuje tělocvik na vývoj těla a mysli, co dovedou píle a vytrvalost, „jakému účastenství se těší na Podřípsku myšlenka sokolská, jak mnoho přátel zde má česká demokracie“.⁹³ V závěru proslovu přešel řečník k ráznějšímu tónu: „Vlast naše nalézá se v takovém položení, že se všech stran hrnou se na ni mocní nepřátelé. Jestliže nebudeme všichni státi pevně a neohroženě na svém místě, jestliže nebudeme

[...]: »Řip jak vznáší se nad český kraj, národu Sokolstva prapor vlah«, »Milujme svobodu i v umírání«, »Mějme víru v sebe jen, pak nám vzejde slávy den« [...].“

⁹⁰ Procházel tak dnešní Poděbradovou a Arnoštovou ulicí.

⁹¹ Národní listy, č. 168, 18. 6. 1888, s. 1.

⁹² Do čela průvodu se postavila jízdní četa házmburského Sokola, za ní četa Sokola roudnického a následovaly další sokolské jednoty: pražská, malostranská, holešovická, vinohradská, žižkovská, plzeňská, královéhradecká, kladenská, michelská, českobrodská, vršovická, velvarská, strašecká, kralupská, mělnická, lužecká, duchcovská, slánská, házmburská a lounská, poté odbor Severočeské jednoty z Račic, deputace Akademického čtenářského spolku, roudnický Český Athletic klub, Klub cyklistů roudnických, Jednota vojenských vysloužilců, Polaban z Roudnice, roudnický Slavoj, Vlastimil, Podpůrná řemeslná jednota, Stavitelský spolek, Roudnická beseda, Okrašlovací spolek, Akademický spolek Říp, libochovické okresní zastupitelstvo, hudba, dámy v českém národním kroji, Jednota Říp, Budislav, hasičské jednoty z Libochovic a Roudnice. Závěr průvodu tvořily jízdní čety roudnického a slánského Sokola. Tamtéž.

⁹³ Tamtéž.

Centrální veřejný prostor města Roudnice zachycený na kolorovaném skleněném diapozitivu, počátek 20. století, zdroj: Národní muzeum – Historické muzeum, Fotoarchív oddělení dějin tělesné výchovy a sportu, inv. č. PS 3289.

národem pevných a neoblomných povah, jestliže nebudeme všichni odhodlaně hájiti práva a svobody svého národa až do posledního dechu, pak neodoláme návalu nepřátelskému.⁹⁴ Pokud ale každý bude konat svoji povinnost, bude vždy a všude pravým Sokolem, jestliže budeme střežit naši krásnou vlast, jak se sluší na potomky Jana Husa a Žižky, pak si můžeme být jisti, že kdyby proti nám stála veškerá moc světa, nepřemůže nás.⁹⁵

Heřman Brodský ocenil vysokou účast všech vrstev společnosti, mj. „když vidíme, že zde politické smýšlení nečiní rozdílu mezi námi, když shledáváme, že zde dnes všichni stojíme na jedné půdě, na půdě české, že všichni cítíme se býti syny jedné matky, matky Čechie.“⁹⁶ Musíme mít jediný cíl – „hájiti totiž a chrániti práva a svobody národa svého, a ten den nastati může teprve tehdá, až všichni bez rozdílu hlásiti se budeme do tábora českého Sokolstva, do tábora české

⁹⁴ Tamtéž.

⁹⁵ Tamtéž, s. 2.

⁹⁶ Tamtéž.

demokracie.⁹⁷ Po slovech starosty Sokola následoval příspěvek Josefa Kobra, který nastínil dějiny spolku. Poté Ervín Špindler vyzval zástupce měst, okresů a spolků o zápis do pamětní knihy (pod dobu zapisování byly čteny zaslané telegramy). Na závěr promluvil – jménem podřipské župy – Heřman Janda. Tělocvična podřipského Sokola je dle jeho slov „pevnou zárukou toho, že ani na píď nepopustíme tuto posvátnou půdu, tak aby na vždy a na věky mělo platnost, že kde jednou stanul, povždy stojí Čech.“⁹⁸ Následně popřál ostatním podřipským jednotám, aby došly po vzoru roudnické ke stejně krásnému výsledku a uskutečnění hesla „Vlastní silou“. Tím byla dopolední část programu prohlášena za ukončenou.

V rámci odpoledního programu byla pořádána slavnost na Knížecím ostrově doprovázená veřejným cvičením. Po obědě, k němuž bylo pro většinu účastníků prostřeno v místnostech Jednoty Říp, se průvod ve stejném složení seřadil opět na náměstí a pokračoval směrem k řece. Na stinných místech ostrova byly zřízeny stany, v nichž si mohli návštěvníci zakoupit zákusky, kávu a různá studená jídla ve prospěch stavby tělocvičny. Úlohy prodavaček se úspěšně zhostily roudnické dámy oděné do staročeských krojů. Blízko prostoru s občerstvením bylo zřízeno prostorné cvičiště s potřebným cvičebním nářadím. Veškerá sedadla, umístěna kolem, byla brzy obsazena. Když se dostavily do zmíněného prostoru čtyři ke cvičení, vystoupil na tribunu Ervín Špindler a pronesl svoji řeč. Následně bylo zahájeno cvičení. Sokolskou slavnost zakončil večerní program v sále Jednoty Říp.

Špindlerův proslov, jenž otiskly Národní listy hned následujícího dne,⁹⁹ vybočil z nahlášeného apolitického pojetí, což mělo v důsledku dohru na okresním hejtmanství.¹⁰⁰ Řečník hned v úvodu upozornil posluchače na skutečnost, že oslava není pořádána pouze vzhledem k výročí, ale z důvodů mnohem závažnějších. Dle jeho slov „jsme příliš blízkými sousedy oněch krásných končin naší vlasti, ve kterých ještě v minulém století zazníval český hlahol a český zpěv, než abychom neslyšeli hukot dravých vln onoho velkého cizího moře, které ohrožuje všechna pobřeží, zvláště však náš český poloostrov pevniny slovanské.“¹⁰¹ V prostoru nalézajícím se na pomezí dvou národností je nyní nezbytné opustit dobu „vlastenecké naivnosti“, kdy za nejpodstatnější národní práci byly omylem považovány okázalé národní slavnosti. Zeměpisná poloha okresu naopak sama vště-

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ Tamtéž.

⁹⁹ Národní listy, č. 169, 19. 6. 1888, s. 5.

¹⁰⁰ Předvolán byl předseda spolku Heřman Brodský. Podnětem k předvolání se stal výnos presidia místodržitelství z 9. července, aby byla předsednictvu roudnického Sokola, který není spolkem politickým, udělena výstraha z důvodu činění politických projevů (týkalo se proslovů Špindlera a Brodského) během zmíněné slavnosti. SOKA Litoměřice, Okresní hejtmanství v Roudnici n. L. – Presidiální spisy, Protokol sepsaný 12. července 1888 na okresním hejtmanství v Roudnici.

¹⁰¹ Národní listy, č. 169, 19. 6. 1888, s. 5.

puje vědomí, že pravé vlastenectví nesmí být předmětem pouhých zábav, ale vážnou povinností (z toho důvodu se také roudnický Sokol neodhodlal k pořádání „malicherných“ slavností pátého, desátého a patnáctého výročí, při kterých jde zpravidla více o „lichocení osobní marnivosti rozmanitých hodností a výtečníků místních, nežli o propagandu zdravých myšlenek.“¹⁰²). Tělocvična roudnického Sokola je následně zosobněním pevné vůle, železné vytrvalosti a opravdové lásky k národní věci.

Po připomenutí osobností Jindřicha Fügnera, Miroslava Tyrše a významu pražského Sokola, řečník zdůraznil, že všude, kde byly založeny nové sokolské spolky, staly se ohnisky národního nadšení, české síly a ráznosti. Posluchače vyzval: „Uprostřed této krásné přírody, v níž tak volně se dýchá, obnovme dávný slib, již u hrobu Fügnerova daný a nad rakví Tyršovou obnovený, že takovou falangou mužů, věřících v neustálý pokrok lidstva, prahoucích po plné záři osvěty a svobody a udržujících v národě posvátný plamen nadšení a lásky k vlasti a její budoucnosti bude a zůstane na vždy Sokolstvo české, děj se co děj!“¹⁰³ Špindler přitom zdůraznil, že právě podřípští Sokolové nedopustí, „aby vlny cizího moře i jen o píď ještě dále vedraly se do našeho kraje. [...] Stráž roudnická má již svou hradbou, ostatní jednoty podřípské zajisté brzy domohou se jí dle příkladu roudnického.“¹⁰⁴ Jménem roudnického spolku učinil slib, že v sokolím hnízdě (tj. v dnes zasvěcené tělocvičně), „pokolení za pokolením odchováno bude v tak vlasteneckém a národním duchu, že i po staletích každý Čech s temene Řipu v tuto končinu se rozhlížející, bude moci blaženě zvolati: »Kde stanul, posud stojí Čech!«.“¹⁰⁵

Skvělý zdar sokolské slavnosti, již se zúčastnily tisíce lidí, interpretoval Podřípan jako červánek nové doby, „která za nedlouho vzejde tomuto městu a bude stíněným a sklíčeným poměrům obyvatelstva jeho dobou oddechu a nového pokroku.“¹⁰⁶ Doba reakce se tak schyluje v Roudnici ke konci. Význam pořádané oslavy byl pro organizátory z okruhu mladočechů vhodnou příležitostí k vydání publikace, jež by se stala nejen připomínkou otevření tělocvičny, ale též příležitostí pro sepsání historie spolku.¹⁰⁷ Vedle přehledu dějin roudnického Sokola, jehož autorem byl Josef Kobr, tvořila druhou část publikace „Besídka sokolská“, redigovaná Ervínem Špindlerem (jeho báseň *Prapore, vlaj!* zároveň uváděla celý tisk). Ta obsahovala vybrané básně (Jaroslav Vrchlický – *Sokolu*, Eliška Krásnohorská – *K výši*, Adolf Heyduk – *Husitská*, Jan Neruda – *Dvě drahá*

¹⁰² Tamtéž.

¹⁰³ Tamtéž.

¹⁰⁴ Tamtéž.

¹⁰⁵ Tamtéž.

¹⁰⁶ Podřípan, č. 25 a 26, 22. 6. 1888.

¹⁰⁷ *Památník podřípského Sokola roudnického*. Anonci o vydání publikace přinesly Národní listy, č. 171, 21. 6. 1888, s. 6; dále podrobně Podřípan, č. 24, 15. 6. 1888. Zde především fejeton na titulní straně „Památník Podřípského Sokola Roudnického. 1868–1888“. Publikaci bylo možno zakoupit za 50 kr.

místa,¹⁰⁸ Svatopluk Čech – *Podzemní hlas*)¹⁰⁹ a dále ukázky z projevů, vzpomínek významných osobností českého národního života i místních činitelů (např. Jan Evangelista Purkyně, Edvard Grégr, Josef Herold, August Švagrovský, Ervín Špindler ad.). Publikaci doplnil seznam darů a příspěvků věnovaných na stavbu tělocvičny.

Závěr

Na příkladu dvou výše uvedených roudnických slavností je možné v mnoha ohledech pozorovat obecné dobové trendy v oblasti proměn kultury českých národních festivů realizovaných v městském prostoru v průběhu šedesátých až osmdesátých let 19. století. Výraznou vnitřní dynamiku a schopnost zaujmout zraky veřejnosti a médií také mimo hranice vlastního podřípského regionu jim však umožnila skutečnost důležitého aktivizačního potenciálu v podobě aktivních a schopných organizátorů národních akcí (zmiňme např. mladočeského okresního tajemníka Ervína Špindlera), ale také existence nedaleko se nacházejícího krajinného symbolu – hory Říp, jež na sebe strhávala zájem tehdejší národní společnosti. Také tyto okolnosti přispěly k účasti významných osobností (např. Josef Mánes, Bedřich Smetana) i pražských spolků (Hlahol, Sokol) na sledovaných festivitech.

V rámci veřejného prostoru města Roudnice nad Labem byly slavnosti inscenovány především v jeho centrální části (náměstí, frekventované ulice) a na lobkovickém Knížecím ostrově. Důležitým místem oslav se v případě slavnosti svěcení praporu pěveckého spolku Říp (1864) stalo také roudnické probošství. Z jeho okruhu pocházel též – vedle předsedy spolku MUDr. Martina Kalaše a jeho kolegů – hlavní aktér a řečník akce, probošt P. Jan Pavla. K dalším místům oslav patřily spolkové prostory a hostince. Zatímco národní slavnost ze srpna roku 1864 organizoval dvanáctičlenný slavnostní výbor, přípravy sokolské slavnosti pořádané v červnu roku 1888 zajišťoval již výbor stodvacetičlenný. Na rozdíl od první národní slavnosti, jejíž organizace probíhala bez sporů a konfliktů (a to jak národnostních, tak politických), při přípravě realizace sokolské slavnosti se již plně projevil problém a rozpory související s politicky se diferencující českou společností. Přes snahu o pořádání společné národní akce se tak ve skutečnosti jednalo o projekt uskutečněný de facto výhradně roudnickými mladoče-

¹⁰⁸ Tato báseň byla otisknuta též na titulní straně Podřípanu, č. 25 a 26, 22. 6. 1888.

¹⁰⁹ Jan Neruda spolu se Svatoplukem Čechem patřili k sympatizantům sokolského hnutí, na což poukázala např. publikace R. V. NOVÁK (ed.), *Jan Neruda a Svatopluk Čech Sokolstvu*, Praha 1920. V daném výboru básní a textů se objevila také již zmíněná známá Nerudova báseň *Dvě drahá místa* (s. 12). Čechův *Podzemní hlas* vyšel v roce 1888 ve sbírce edice Poetické besedy (č. 37) redaktora Jana Nerudy (Praha, Ed. Valečka). Svatopluk ČECH, *Nové písně*, Praha 1893, 2. vydání s. 88–91.

chy. Význačný posun v rétorice tehdy pronesených slavnostních projevů oproti letům šedesátým dále mj. poukázal na změny v postupně se stále více nacionalizující společnosti. České město Roudnice nad Labem a jeho sokolská organizace tak tehdy samy sebe již otevřeně chápaly jako „hráz proti německému živlu“.

Nina Milotová

National Festivities Staged in the Public Space of the Town Roudnice nad Labem in the 1860s to the 1880s

Summary

This paper considers the issue of the national festivities that were staged between the 1860s and 1880s in the public space of the town of Roudnice nad Labem. These were therefore urban festivities held in the territory of a Czech town not far from the historically-significant Říp Mountain, close to national and linguistic boundaries within Bohemia itself. The author mainly focused her attention on the two most important events in Roudnice at the time, meaning celebration of the consecration of the banner of Říp choir, which took place on 15 August 1864, and the great Sokol celebration held in Roudnice on 17 June 1888. This was organised to mark the 20th anniversary of the Sokol movement in Roudnice and the opening of a gym. The study analyses the public space in which the events took place (mainly the central part of the town – the square, frequented streets, the Lobkowitz Knížecí Island, club space), the organisation and the happenings of the celebrations themselves. A number of general trends can be observed in both of them in terms of the cultural transformation of Czech national festivities held in an urban area during the period under consideration, as well as certain specific characteristics resulting from the specific local conditions (a nationally-active environment with capable organisers). The analysis of the celebrations reveals an important shift in the then dynamically-developing Czech national society, both in terms of rising nationalisation and internal political differentiation.

Jakub Raška

Veřejný život, počátky dělnického hnutí a Gutenbergovi mladí ve třech stávkách: Lipsko 1865, Praha 1869, Vídeň 1870

Public Life, the Beginnings of the Labour Movement, and Gutenberg's Youth in Three Strikes: Leipzig 1865, Prague 1869, Vienna 1870

The paper examines the circumstances of three strikes of typographers (i.e. printers, typesetters and type founders) that took place at the beginning of the organised labour movement. Following strikes were studied: in Leipzig in the spring of 1865, in Prague in the summer of 1869, and in Vienna at the end of the winter of 1870. The first part of the study deals with the specifics of typographers who, as the elite and elitist labour aristocracy, stood in-between the social worlds of the forming group of factory workers and the middle-class intellectuals. The second part observes the strategies and agency of individual participants during these three strikes. The final part of the study is devoted to the specific features of women's work in the book printing industry and to the sharp responses of striking workers to attempts by certain printwork owners to begin teaching women the art of typesetting.

Keywords: History, 19th Century, Bohemia, Early labour movement; Female labour, Gender, Letterpress printing, Strike, Nationalism, Socialism, Cisleithania, Kingdom of Saxony, Prague, Vienna, Leipzig, Jan Bavorský, Karl Höger, Max Menger, Emil Adolf Roßmäßler

Příběh tří stávek

Prvního dubna roku 1865 více jak šest stovek lipských typografů zastavilo práci, aby dosáhlo třígrošového tarifu za 1000 vysázených znaků (1000 n) jako jejich berlínští kolegové. Z toho důvodu je tento významný předěl v dějinách německého dělnického hnutí nazýván jako třígrošová stávka (Dreigroschenstreik).

V Lipsku v té době bylo 42 typografických podniků.¹ Šestého června se po téměř deseti týdnech stávky vrátili typografičtí dělníci do práce, i když nedosáhli naplnění svých požadavků. Stávka skončila kompromisem, jenž neuspokojil dělníky ani principály, majitele knihtiskáren. Nový mzdový tarif byl stanoven těsně pod úrovní tří grošů (28 feniků).² Vzhledem k okolnostem a nerovnoměrnosti sil se však i tak jednalo o úspěch lipských typografů, za který mohli být vděční především solidaritě svých kolegů i ostatního dělnictva v Německu a celé Evropě od Londýna po Petrohrad, odkud přicházely příspěvky na stávkující. Vůdci stávky v osobním dopise Karlu Marxovi žádali o hmotnou podporu i Mezinárodní dělnické sdružení (tzv. První internacionálu).³ V tomto smyslu třígrošová stávka znamenala mezník v pronikání socialismu mezi dělnictvo v německých státech. Tato stávka jako do té doby nejvýznamnější odborová akce v Německu měla také za následek, že se anglické slovo „strike“, resp. „Strike“ (jako „Streik“ psáno až po roce 1890), rozšířilo do německého jazyka.⁴ Na konci stávky byla celá tarifní komise dva týdny ve vazbě. Mnoho stávkujících také nemohlo po mnoho týdnů sehnat v Lipsku zaměstnání.

Stávka typografického dělnictva v Praze byla součástí širší stávkové aktivity dělnictva v českých zemích, jež měla svůj vrchol od léta do podzimu roku 1869.⁵ Ztroskotání několikaměsíčního vyjednávání s principály vyústilo v rozhodný krok stávky v srpnu 1869. Stávky se účastnila většina pražských typografů z 24 pražských knihtiskáren.⁶ Nezapojili se pouze zaměstnanci tiskárny Místodržitelství, Normální a největšího českého knihtiskárenského podniku Synové Bohumila Haase. Celkově práci zastavilo 260 až 280 z celkově zhruba 300 knihtis-

¹ Hartmut ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat während der industriellen Revolution*, München 1981 (původně Berlin 1978), s. 84.

² Nominální struktura saské měny byla mezi léty 1841–1873, kdy přestala být ražena z důvodu přijetí jednotné německé marky, následující: 10 feniků (Pfennig) = 1 nový groš (Neugrosch), 30 nových grošů = 1 tolar (Thaler). Hlavním požadavkem lipské stávky, který dal jméno celé akci, bylo dosažení úrovně tří grošů za 1000 vysázených znaků. <https://de.wikipedia.org/wiki/Neugroschen> [1. 7. 2020].

³ Znění dopisu viz Beilage: Transkription nach der nach dem abgedruckten Dokument: Feistel an Herrn Carl Marx, in: Gerhard BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf. Geschichte der Industriegewerkschaft Druck und Papier und ihrer Vorläufer seit dem Beginn der modernen Arbeiterbewegung. Band I. Vom Geheimbund zum königlich-preußischen Gewerkeverein*, Frankfurt am Main 1966, nepag.

⁴ Zde vycházím z údaje ze slovníku bratří Grimmů vycházejícího v letech 1854–1961: heslo *Streik*, Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Dostupné na: http://woerterbuchnetz.de/DWB/call_wbgui_py_from_form?sigle=DWB&mode=Volltextsuche&hitlist=&patternlist=&lemid=GS51858 [1. 6. 2020].

⁵ Jana MACHAČOVÁ, *Mzdové a stávkové hnutí dělnictva v průmyslových oblastech českých zemí 1848–1914*, Opava 1990, s. 5.

⁶ Milan MOŠKOŘ, *Polygrafický průmysl a živnosti v Praze v letech 1850–1873*, Documenta Pragensia 10/2, 1990, s. 389–406, statistický údaj s. 401.

kařů.⁷ Typografové začali stávkovat 9. 8. I přes to, že policejní složky ihned zajaly vůdce stávky (zastavení práce bylo tehdy v Předlitavsku podle § 481 t. z. trestně), byl postup pražské stávky úspěšný. Grémium majitelů tiskáren ustoupilo ze svých rozhodných odmítavých pozic vůči požadavkům stávkujících a umožnilo vznik společné komise majitelů knihtiskáren a zástupců typografických dělníků, která měla mít na starost vypracování nového mzdového tarifu pro pražské knihtiskárny. Původnímu návrhu knihtiskařů bylo 15. 8. s drobnými modifikacemi vyhověno. V pondělí 16. 8. se stávkující vrátili do práce a od 1. 9. 1869 měl platit tarif 16 krejcarů za 1000 n.⁸ Celý zbytek srpna a září se však vedl soudní proces, kde padly mnohé tresty.

Ve Vídni se již od přelomu roku 1869 a 1870 místní typografická komunita čítající něco přes 1300 mužů (sazečů, tiskařů, písmolijců) dohadovala na podobě nového tarifu závazného pro všechny typografické závody ve Vídni, kterých bylo 41 (38 knihtiskáren a 3 písmolijny).⁹ Pro nejednotnost názorů trvalo dlouho, než byl návrh tarifu předložen grémiu vídeňských principálů, kteří tak zatím měli možnost sami taktizovat. 6. 2. 1870 se obecenstvo na všeobecném sněmu vídeňských knihtiskařů a písmolijců dozvědělo, že předsednictvo grémia odmítlo jejich požadavky. O den později většina typografů podala hromadnou výpověď z práce. Po uplynutí dvoutýdenní výpovědní doby skutečně 19. 2. nastoupilo do stávky více jak 1000 vídeňských typografů.¹⁰ Stávka trvala pět týdnů. Nejprve se do práce 19. 3. vrátili sazeči denního tisku, kteří tvořili samostatnou skupinu uvnitř komunity vídeňských knihtiskařů. Ti byli také jedinou složkou stávkujících, jejíž požadavky byly splněny. Po pár dnech se otevřely první knihtiskárny a stávka jako taková byla tarifní komisí, jež zastupovala stávkující, oficiálně ukončena 27. 3. Soudní dohra byla jen částečná. Necelé dva týdny po této akci

⁷ *Telegramm aus Prag* 10. 8., Vorwärts, č. 32, 12. 8. 1869, s. 150; *Das Coalitionsverbot und dessen Handhabung*, Vorwärts, č. 33, 19. 8. 1869, s. 151.

⁸ Mezi léty 1857–1892 platila v Rakouském císařství a po 1867 v Rakousko-uherské monarchii tzv. rakouská měna. Zde 1 zlatý (Gulden, florin) tvořilo 100 krejcarů. Podrobněji viz Rostislav NOVÝ (s doplňky Eduarda ŠIMKA), *Numismatika*, in: Ivan Hlaváček a kol., *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002, s. 397–482, konkrétně s. 457–460.

⁹ *Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Beilage zu Nr. 39 des „Vorwärts“*, Vorwärts, č. 39, 29. 9. 1870, s. 21–22. Součet jednotlivých odvětví provedl J. R. Započítány tři kategorie: kvalifikovaní tiskaři, sazeči a písmolijci. Běžně uváděn počet typografů ve Vídni k roku 1870 „okolo 1500“. Je ale možné, že bývají do této skupiny započítáni i strojmistři a korektoři. Viz Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft! Die Geschichte eines österreichischen Arbeitervereines seit fünfzig Jahren. Herausgegeben vom Niederösterreichischen Buchdrucker- und Schriftgiesser-Vereine*, Wien 1892, s. 404. Höger také uvádí počet 51 vídeňských knihtiskáren.

¹⁰ Raimund STADLMAYER, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände für Schriftsetzer und Buchdrucker in Deutschland und Österreich von 1863 bis 1914 im Spiegel ihrer Verbandszeitungen „Correspondent“ und „Vorwärts!“*, disertační práce Universität Salzburg, Salzburg 2004, s. 71.

byla stávka jako nástroj mzdového boje na území Předlitavska legalizována v rámci koaličního zákona ze 7. 4. 1870.

Tyto tři stávky se stanou základem pro následující studii.

Úvodem: vymezení problému, výzkumné otázky, pramenná základna

Stávky průmyslového dělnictva vždy sledovaly podobné cíle: zvýšení mezd, snížení pracovní doby, oslabení tlaku a humanizaci nového pracovního i životního režimu industriální disciplíny či uznání práva dělníků na spolurozhodování o podmínkách své práce.¹¹ To, co je činí atraktivními pro sociálně historický výzkum, je právě univerzalita socioekonomického konfliktu pracujících a zaměstnavatelů v rámci moderní industriální společnosti. Monumentální olejomalba Roberta Koehlera *Der Streik* (Stávka) z roku 1886 byla srozumitelná socialisticky organizovanému horníkovi ze Severního Porýní-Vestfálska na konci 19. století, ostravskému strojírenskému dělníkovi v čase Velké hospodářské krize a i dnes ji rozumí například textilní dělnice v Pákistánu.

Samotné okolnosti stávek, jejich přípravy a průběh, (udržitelný) úspěch či neúspěch, symbolika, strategie aktérů, každodennost a kultura, zahrnující například formy komunikace a organizace stávkujících, již ale závisí na mnohých proměnných a historicky jedinečných ukazatelích.¹² Právě těm se bude věnovat následující studie. Stávky typografického dělnictva zde budou nazírány jako důležité body ve vývoji raného dělnického hnutí v Německu, jež procházelo ve sledované době procesem sjednocování, a západní části habsburského soustátí, které se po roce 1867 říkalo Předlitavsko.

Časové období zájmu studie bude desetiletí mezi léty 1860 a 1870, kam spadají v Německu i Předlitavsku počátky organizovaného hnutí dělnictva. Tehdy nebylo ještě vůbec jasné, jakým směrem se mladé hnutí ubere. Bylo jisté pouze to, že dělnictvo bude hrát v politickém, kulturním i ekonomickém životě společnosti stále důležitější roli. Hledání cest, formulování programu a krystalizace politických ideologií dělnického hnutí na příkladu typografických komunit v Lipsku, Praze a Vídni jsou témata, kterým se bude věnovat první oddíl této studie.

¹¹ Horst STEFFENS, *Soziale Reaktion auf technischen Wandel – Zum Streikverhalten deutscher Arbeiter im 19. Jahrhundert*, in: *Der Mensch als Spielball des technischen Wandels? Nachrichten aus der Eisenbibliothek Nr. 65*, Langewiesen 1993, s. 20–30, s. 20.

¹² Přehled moderních trendů ve výzkumu stávkové aktivity viz Stanislav KNOB, *Stávkové hnutí v československé i zahraniční historiografii*, in: Stanislav Knob – Tomáš Rucki (eds.), *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I.: bilance a výhledy studie*. Sborník z konference věnované 85. výročí narození Arnošta Klímy, Ostrava 2011, s. 65–72. Analytické pohledy na stávky ve starší literatuře pak Zdeněk ŠOLLE, *Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině 19. století*, Praha 1960; Klaus TENFELDE (hg.), *Streik. Zur Geschichte des Arbeitskampfes in Deutschland während der Industrialisierung*, München 1981.

Její druhý oddíl bude věnován stávkám. Účelem tohoto oddílu nebude vypsát ve vyčerpávajícím obsahu jejich průběh. To již historiografie provedla a částečně byly děje stávek rekapitulovány ve vstupu tohoto textu.¹³ Půjde spíše o to, pocho- pit a vzájemně komparovat jejich kulturní a sociální aspekty. Třetí oddíl stojí zdánlivě stranou, přesto se mi zdálo důležité ho připojit k této studii o stávkách, jelikož se jednalo o jejich velmi důležitou součást, ač díky tomu text studie získal nestandardní rozsah. Reč bude o ženské nekvalifikované a kvalifikované práci v „černém umění“ a reakcích kvalifikovaných typografů-mužů na přítomnost ženských pracovnic v knihtiskárnách.

Tento text nebude pouze mezinárodní a mezistátní komparací tří typogra- fických stávek a komunit, ale i raného organizovaného dělnického hnutí jako tak- ového. Minimálně v rámci české historiografie se jedná o první zevrubný pokus učiněný po roce 1989 o komparaci raného českého organizovaného dělnického hnutí se situací dělnických komunit v německých a rakouských městech, které pro české dělnictvo sloužily jako vzor i hlavní objekt vymezování se. Následující stránky chtějí rozporovat narativ české marx-leninské historiografie, která dělila veškeré aktivity dělnictva do roku 1917 či 1948 na „pokrokové“ a „reakcionář- ské“. V rámci této teleologie bylo jednání a názory, které nekorespondovaly se zpětně narýsovanou přímkou k Únoru, označeny jako „falešné vědomí“.¹⁴ Zde bych rád ve shodě s britským historikem E. P. Thompsonem a kulturním obratem na poli dějin práce, který z intelektuálního odkazu Thompsona vychází,¹⁵ odkrý- val tehdejší dělnickou kulturu bez mistrování a morálního soudu historických aktérů. Zdá se mi ale důležité vrátit do hry ekonomicko-sociální konflikt jako důležitou součást moderních evropských dějin.

Studie si klade několik cílů: 1. Zasadit zkoumané tři typografické komuni- ty do státních a národních kontextů formujícího se organizovaného hnutí dělnic- tva na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 19. století. 2. Zkoumat strategie a formy komunikace různých aktérů typografických stávek. 3. Analýzou otázky kvalifikované a nekvalifikované ženské práce, důležitého tématu těchto stávek, nabourat tradiční vnímání sociálních konfliktů v industriální společnosti 19. sto- letí jako boje výhradně mezi kvalifikovaným dělnictvem a jeho zaměstnavateli. Otázky, které jsem si kladl při četbě pramenů a literatury, byly následující: Jaký byl sociální svět typografických kvalifikovaných dělníků a jaké měli kulturní ob- zory? Měnily se v průběhu šedesátých let, kdy začal mezi dělnické spolky v Ra-

¹³ Lipsko: G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 346–353; Praha: Vladimír ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, diplomová práce FF UK, Praha 1957, s. 110–119; Vídeň: Eduard NAROZNY, *Die Geschichte der Gewerkschaft Druck und Papier 1842–1967*, Wien 1967, s. 53–56.

¹⁴ Jakub RÁKOSNÍK, *Třídní boj v marxistické historiografii*, in: Bohumil Jireček (ed.), *Proměny diskursu české marxistické historiografie (kapitoly z historiografie 20. století)*, České Budějovice 2008, s. 287–300.

¹⁵ Milan ŘEPA, *Ústřední kategorie myšlení E. P. Thompsona o práci, dělnících a jejich kultuře*, in: X. sjezd českých historiků, II, Ostrava 2013, s. 151–159.

kousku i Německu pronikat socialismus? Jaké strategie volili dělníci při vstupování do veřejného prostoru? Na koho se obraceli v čase stávky s prosbou o podporu a kdo se stávkujícími solidarizoval? Jak stávkující typografové charakterizovali přátele a jak nepřítelé? Představovaly stávky předěl ve vývoji dělnického hnutí? Jaké byly argumenty pro odmítnutí ženské práce?

Základ pramenné základny následující stati je tvořen čtyřmi tiskovými orgány typografického dělnictva: *Correspondent. Wochenschrift für Deutschlands Buchdrucker und Schriftgießer* (od r. 1863 vycházel v Lipsku), *Veleslavín. Časopis pro umění kněhtlačitelské* (1863–1866 vycházel v Praze, poté opět od 1872), *Oesterreichische Typographia. Zeitschrift für Buchdrucker, Schriftgießer Xylographen und Lithographen* (vycházela ve Vídni v letech 1865–1866) a *Vorwärts! Zeitschrift für Buchdrucker- und verwandte Interessen* (vycházel ve Vídni od r. 1867).¹⁶ Analýza těchto časopisů je doplněna archivními materiály uloženými v pražském Všeodborovém archivu ČMKOS, jehož nejstarší archiválie tvoří právě fondy vzniklé činnosti typografických spolků v šedesátých letech 19. století, dále v Městském archivu a Městském muzeu v Lipsku a v archivu Spolku pro dějiny dělnického hnutí ve Vídni (VGA).

Ani výběr tří měst, tedy Lipska, Prahy a Vídne není nahodilý. Všechna tři města (Lipsko jako „hlavní evropské město knihy“ především) byla důležitými centry psané kultury a tedy i knihtisku. Komunity lipských, pražských a vídeňských typografů i principálů se navzájem velmi dobře znaly a vzájemně spolu komunikovaly a navštěvovaly se. Lipsko, tento „saský Manchester“,¹⁷ jako typické industriální město bylo navíc kolébkou německého dělnického hnutí. Vídeň se stala centrem šíření socialismu v monarchii, v Praze se zase počala veřejná aktivita etnický českého dělnictva. Typografové byli ve všech třech případech důležitou složkou dění.

Ještě si dovolím v úvodu článku drobné pojmové vymezení. V souladu s německou tradicí budu užívat pojmy knihtiskař a typograf, které zahrnují vždy více profesí. Jako knihtiskaři byli označováni kvalifikovaní tiskaři a sazeči. Často se v pramenech i historiografii hovoří o „knihtiskařích a písmolijcích“, čímž se mají na mysli (a i zde tomu tak bude) tiskaři, sazeči a písmolijci. Jako typografové byli pak označováni (a zde tomu bude rovněž nejinak) všechny tři profese, kterým dal vznik v polovině 15. století svým vynálezem Johannes Gutenberg, tedy tiskaři, sazeči a písmolijci. Další pojmové vymezení si zaslouží překlad z německého jazyka, kde jsou typografičtí dělníci označováni jako „Gehilfen“ či „Gehilfsenschaft“. Termínem „pomocník“ byl označován i kvalifikovaný knihtiskař či písmolijec v českém jazyce. V dnešní češtině však termín „pomocník“ implikuje pomocnou pracovní sílu a ne elitního typografa, proto budu vždy užívat adjektivum „kvalifikovaný dělník“ či zkratka „typograf“, respektive „knihtis-

¹⁶ Pro ušetření místa budou varianty názvů zkráceny na prostý název titulů.

¹⁷ H. STEFFENS, *Soziale Reaktion auf technischen Wandel – Zum Streikverhalten deutscher Arbeiter im 19. Jahrhundert*, s. 21.

kař“. Na úplném konci úvodu ještě poznamenávám, že další kvalifikovaní dělníci v polygrafickém průmyslu jako litografové, knihvazači či dělníci věnující se galvanoplastice, xylografií a stereotypii zde vzhledem k tomu, že tvořili samostatné komunity, nebudou vůbec sledováni.

„Dnes již nejsme umělci nebo vzdělanci jako dříve, nýbrž dělníci, kteří musejí každý den bojovat o svůj chléb.“¹⁸ Sociální poměry a kulturní milieu typografických dělníků.

Kvalifikované typografické dělnictvo představovalo typickou složku dělnické aristokracie.¹⁹ Svými výdělky, organizací, vzděláním i kulturními obzory převyšovalo ostatní složky industriálního dělnictva. Mnozí z nich byli někdejší studenti gymnázií či dokonce univerzit, kteří studium nedokončili z materiálních důvodů nebo zkrátka z nedostatku „zicflajš“. Výuční doba trvající dobově exkluzivních tří až šest let, v jejímž rámci musel učeň absolvovat i kondici v tiskárnách různých zahraničních měst, dělala z typografů světaznalé dělníky. Díky jejich cestám i vzájemným kontaktům majitelů knihtiskáren měla typografická kultura celoevropský charakter. Spolu s L. Fasorou se dá říci, že typografové představovali určitý „sociokulturní most“ mezi dělnickou třídou a prostředím měšťanské inteligence.²⁰ Představme si situaci na počátku šedesátých let 19. století, kdy různé složky dělnictva ještě vzájemně nesblížuje společná víra v socialismus, který se začal prosazovat až během následujících desetiletí. Nebylo toho mnoho, co měli společného pogramotní železniční dělníci či textiláci²¹ s „Gutenbergovými mladými“, jak si knihtiskaři hrdě říkali, kteří uměli sázet knihy v několika živých i mrtvých jazycích a ve volném čase pořádati deklamační slavnosti k počtě svého stvořitele. Jedna důležitá věc je ale pojila: celoživotní zkušenost závislého námezdního vztahu.

Povaha typografické práce stála rovněž někde na půli cesty mezi mechanickou tovární prací a uměleckým řemeslem. Po roce 1860 však typografické

¹⁸ Citát: *Der Buchdrucker von sonst und jetzt*, Vorwärts, č. 51, 17. 12. 1868, s. 218.

¹⁹ K pojmu dělnická aristokracie nejlépe viz Lukáš FASORA, „*Dělnická aristokracie a „subproletariát“ jako koncepční pojmy pro analýzu vzájemných vztahů měšťanstva a dělnictva v českých zemích v pozdním 19. století*“, in: H. Ambrožová – T. Dvořák – B. Chocholáč – L. Jan, P. Pumpr (eds.), *Historik na Moravě. profesor Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám*, Brno 2009. s. 377–390.

²⁰ L. FASORA, „*Dělnická aristokracie a „subproletariát“*“, s. 278.

²¹ Tak například významný socialistický vůdce Josef Hybeš (1850–1921) musel v devíti letech po absolvování tří let školní docházky opustit školní lavice a začít pracovat jako pomocník svého otce, proletarizovaného mistra tkalce, v továrně na výrobu gumových tkanin v rodných Dašicích. Lukáš FASORA, *Josef Hybeš (1850–1921). Život, dílo a mýtus*, Brno 2017, s. 35.

komunity v Lipsku, Vídní i Praze zastihly velké změny. Vrcholila industrializace knihtisku a rychlolis, tiskařský stroj pracující na bázi kontaktu otáčivého tlakového válce s plochou sazbou,²² se stal již běžnou výbavou knihtiskáren a nutnou součástí tiskáren denního tisku, zatímco před rokem 1848 měly rychlolisy pouze kapitálově nejsilnější a největší podniky. V Lipsku se k roku třířetrové stávky (1865) nacházelo v 42 podnicích již 156 jednoduchých a 7 dvojitých rychlolisů.²³ Na konci roku 1869 mělo všech 38 vídeňských knihtiskáren alespoň jeden rychlolis. V Praze byla situace obdobná: k srpnu 1873 pouze 3 z 29 zdejších knihtiskáren nedisponovaly rychlolisem.²⁴

Všeobecné rozšíření rychlolisů doprovázené alfabetizací obyvatelstva, liberalizací cenzury a s tím souvisejícím rozmachem denního tisku utvořilo z knihtiskařského umění velký byznys. Z dílen, kde majitel závodu pracoval spolu s několika vyučenými knihtiskaři a pár učedníky, se staly velké hierarchizované podniky a z principálů vlastníci největší podniky, jako Haasové v Praze či Brockhausové v Lipsku, bohatí podnikatelé a vlivné osobnosti veřejného života. To samozřejmě nezůstalo bez dopadu na identitu pracujících v knihtiskařských závodech. Ještě v době předběžnové, kdy v Německu a Rakousku bylo jen pár kusů rychlolisů, se pracující nedefinovali jako dělníci, nýbrž jako umělci. S rozšiřováním rychlolisů, však během čtyřicátých až šedesátých pomalu opouštěli identitu „černých umělců“ a připustili, že i oni patří mezi řady čtvrtého stavu.²⁵ Jejich sebezpejotí ale zůstalo dál elitní a elitářské: měli to být dělníci „nadání duchovností“ či „nejinteligentnější a nejmzdělanější složka dělnického stavu“,²⁶ jež má ukázat směr, kudy se má mladé hnutí dělnictva ubírat. Šlo tedy o elitářský distanc od ostatního „nekulturního“ dělnictva doprovázený přesvědčením o vlastním předurčení k vůdcovské roli.²⁷ Tento zdánlivý paradox byl typický již pro starou rodovou šlechtu, i oni si tak mezi ostatním dělnictvem vysloužili pověst aristokratů práce. Jejich zásadní role v počátcích organizovaného hnutí dělnictva v německém, rakouském i českém kontextu je však nesporná.

Popsané změny ve výrobě se týkaly především tisku. Kvalifikovaní tiskaři, nanášející tampony barvu na tiskovou formu a vkládající do ručního lisu archy

²² Petr VOIT, *Rychlolis*, in: Týž, *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha 2006. Dostuné online: <https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Rychlolis> [1. 9. 2020].

²³ H. ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 84.

²⁴ Vídeň: *Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Beilage zu Nr. 39 des „Vorwärts“*, Vorwärts, č. 39, 29. 9. 1870, s. 21–22., Praha: *Statistika kněhtiskáren v Praze sestavená dne 25. srpna 1873*, Veleslavín, č. 4, 28. 8. 1873.

²⁵ Mezi čtyřicátými až šedesátými léty jsem našel celou řadu článků v časopisech na toto téma. Za všechny např.: *Jsou typografové umělci?*, Veleslavín, č. 16, 15. 15. 1864, s. 214.

²⁶ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 145.

²⁷ Tento postoj velmi dobře vystihuje například článek *Die Avantgarde des Arbeitertandes*, Vorwärts, č. 29, 16. 7. 1868.

papíru na rám potažený pergamenem či plátnem, byli pomalu nahrazováni strojmistry dohlížejícími na chod mechanických rychlolisů a pracovní morálku nekvalifikovaného personálu,²⁸ rovněž nového elementu knihtiskařských podniků. Proces sazby ale probíhal stále stejně jako za Gutenbergových časů, a i přes mnoho různých vynálezů byly první sázeční stroje reálně uvedeny do výroby až na samém konci 19. století. Zatímco počet kvalifikovaných tiskařů pomalu klesal, tak počet sazečů naopak rostl, aby bylo vyhověno potřebám expandujícího průmyslu. Sazeči v poslední třetině 19. století byli poslední významnou skupinou „Gutenbergových mladých“, kteří udržovali tradice staré kultury elitních typografických dělníků.²⁹ Kvalifikovaní sazeči byli také hlavní dělníci aktéři typografických stávek, jelikož tiskaři u ručního lisu se dali snáze nahradit nekvalifikovaným dělnictvem, pokud měla dílna zdatného vedoucího – faktora, a strojmistři většinou nešli proti vůli zaměstnavatele. Sazeči měli tak pro svou nenahraditelnost a organizovanost větší pole působnosti pro prosazení svých požadavků.

Pro lepší představu o poměrových počtech typografických dělníků jsou dostupné následující údaje: V Praze na konci února 1865 bylo podle odborářské statistiky 205 sazečů, 81 tiskařů a 60 písmolijců. Celkově 346 kvalifikovaných typografů, na které připadalo 26 strojmistrů.³⁰ Ve Vídni na konci roku 1869 bylo podle odborářské statistiky 976 sazečů, 219 tiskařů, 126 písmolijců. Celkově tedy 1321 kvalifikovaných typografů. Na ně připadalo 95 strojmistrů.³¹

S mechanizací knihtisku byl ohrožen *skill*, identita i existence kvalifikovaných typografů. Již dávno neplatilo, že vyučený knihtiskař či písmolijec může počítat s tím, že si jednou otevře vlastní podnik, jelikož se náklady na osamostatnění během několika desetiletí rapidně zvýšily. Knih-tiskaři či písmolijci si byli vědomi, že jich většina setrvá v závislém postavení. Fyzická práce v tiskárně 19. století navíc nebyla nic příjemného. Kromě neustálého tlaku na zvyšující se výkon bez odpovídajícího zvýšení mzdy zde byly pracující v každodenním kontaktu se zdravím trvale poškozujícími chemikáliemi. Tuberkulóza či otrava olovem (tzv. „Bleikrankheit“) byly postrachem a nejčastější příčinou úmrtí knihtiskařů: dle zkoumání vídeňské odborové statistiky z roku 1869 se ze 712 knihtiskařů a písmolijců zemřelých mezi léty 1850 až 1868 dožilo více jak 40 let pouze čtvrtina sazečů, méně než polovina tiskařů a třetina písmolijců.³² Písmolijci byli sice zdatní chemici a mnoho sazečů umělo alespoň pasivně latinsky, tato tabulka úmrtnosti je však nesmlouvavě zařazovala kvalitou života mezi dělnictvo: „Dnes

²⁸ Většinou se jednalo o ženské nekvalifikované dělnice, o nichž zde bude samostatný oddíl, popřípadě točiče, neměl-li rychlolis zabudovaný parní pohon.

²⁹ Brigitte ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine. Setzmaschinenentwicklung und Geschlechterverhältnis 1840–1900*, Marburg 1996, s. 15–16.

³⁰ *Stav pražských kněhtiskáren z r. 1865*, Veleslavin, č. 24, 15. 9. 1865, nepag.

³¹ *Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Beilage zu Nr. 39 des „Vorwärts“*, Vorwärts, č. 39, 29. 9. 1870, s. 21–22, s. 116.

³² G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 111.

již nejsme umělci nebo vzdělanci jako dříve, nýbrž dělníci, kteří musejí každý den bojovat o svůj chléb,“ konstatoval jeden z dopisovatelů *Vorwärts*.³³

Dělníci se od šedesátých let začínají organizovat napříč obory v boji za humanizaci pracovních podmínek a života obecně. V dělnickém hnutí nastává rovněž důležitá sociální změna. V době předbreznové a během revoluce 1848 byli hlavními nositeli odporu proti novým socioekonomickým pořádkům z řad manuálně pracujících proletarizovaní řemeslníci, kteří požadovali marginalizaci či úplné odstavení strojové výroby a obnovení cechovní ochrany své živnosti. Všichni ti mistři rukavičkáři, punčocháři či pláteníci ale svůj marný boj nemohli vyhrát. Nyní se sociální základnou mladého dělnického hnutí stávaly kvalifikovaní dělníci.³⁴ Ti již uznali nemožnost návratu před industrializaci a kapitalismus. Jejich aktivity jako odborové a svépomocné spolky spíše směřují k umenšení nerovnosti sil mezi nimi a jejich zaměstnavateli. Na jejich vrcholu stanuli právě typografové.

Typografové byli první z dělníků, kteří se díky svým kontaktům v jiných vrstvách společnosti, úspěšným zkušenostem s mzdovými požadavky z revoluce 1848 a obecně velkému duchu sounáležitosti mezi nimi po obnovení veřejného života v šedesátých letech začali ozývat se svými požadavky. Ve všech třech sledovaných městech byli typografové prvními dělníky, kteří se po roce 1860 začali sdružovat v zájmových odborných spolcích. Funkce těchto „spolků dalšího vzdělávání“ byla dvojitá: na jedné straně obecně kulturně vzdělávací (kurzy cizích jazyků, přednášky významných osobností, vydávání časopisů pro knihtiskaře), na druhé straně také svépomocná materiální podpora pro cestující a nemocné kolegy, popřípadě pozůstalé po jejich smrti.

Před liberálními reformami v Předlitavsku v roce 1867, které znamenaly pro dělnictvo možnost zakládat politické spolky a časopisy, byl ve Vídni pouze jeden významnější dělnický spolek: Fortbildungsverein für Buchdrucker založen r. 1864.³⁵ Byl také jeden z mála, který nebyl rozpuštěn v době první perzekuce dělnických spolků na přelomu let 1869 a 1870. Jeho výbor musel pouze slíbit, že činnost spolku nebude zahrnovat sféru politiky a náboženství.³⁶ V Praze šedesátých let nabízely spolky pro zhruba 300 kolegů mnoho benefitů a volnočasových aktivit, které spadaly pod čtyři organizační platformy: Spolek Typografia (zal. 1862), časopis *Veleslavín* (1863–1866), Zpěvácký spolek pražských typografů (zal. 1864) a Spolek Typografická Beseda (zal. 1865).

³³ *Der Buchdrucker von sonst und jetzt*, Vorwärts, č. 51, 17. 12. 1868, s. 218.

³⁴ Ralf HOFFROGGE, *Sozialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland und Österreich. Von den Anfängen bis 1914*, Stuttgart 2017, s. 57.

³⁵ Wilhelm WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867–1879)*, Wien 1987, s. 171.

³⁶ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 410.

Není tedy divu, že typografové měli zdaleka nejvyšší míru organizovanosti mezi dělnictvem 19. století. Trend, který je statisticky doložitelný již od šedesátých 19. století, se udržel až do 1. světové války.³⁷ Roku 1862 byl založen Spolek dalšího vzdělávání pro knihtiskaře v Lipsku a již na konci roku mohl spolek vykázat 700 členů z celkově 850 tamních knihtiskařů, tedy 82 %.³⁸ Podle statistiky, již vypracoval Karl Höger (1847–1913), vídeňský sazeč, historik typografického dělnického hnutí a od významný socialistický odborový organizátor, bylo k polovině roku 1869 ze zhruba 1500 kvalifikovaných dělníků v knihtiskárnách (sazečů, tiskařů, písmolijců, strojmistrů a korektorů) 80 % organizováno ve vídeňském knihtiskařském spolku pro další vzdělávání.³⁹ Pro Prahu se procento organizovaných typografů zdá být ještě vyšší. Podle údajů významného funkcionáře Typografické besedy J. E. Vondrušky (1843–1908) o spolkově organizovaných typografech v Praze, měly spolky Typografia i Typografická beseda ke konci roku 1869 oba okolo 300 členů, což by měla být naprostá většina pražských typografů.⁴⁰ Běžný pražský typograf na konci šedesátých let tak byl členem obou spolků, popřípadě členem či alespoň posluchačem mužského pěveckého sboru. Pěvecký sbor měli i vídeňští kolegové. Jiné kulturní aktivity jako mezi pražských typografy velmi oblíbené ochotnické divadlo, tvorba živých obrazů, či maskarní plesy zvané „šibřinky“ jsou již nad rámec tohoto textu.

Již bylo naznačeno, že typografové měli jakožto „nejpřednější pracovníci mezi všemi závody, z jichžto rukou vychází duševní potrava každého národa“⁴¹ důležité styky se středostavovským prostředím, nejvíce měšťanskou inteligencí. Pro Prahu to platí ještě více než pro Lipsko a Vídeň z důvodu napojení českých typografů a obecně česky hovořících dělníků na aktivity národního hnutí. Tak například faktor podniku Eduarda Grégra Daniel Sluničko udržoval korespondenční styky s národní elitou: Vojtou Náprstkem, Janem Nerudou, Karlem Sladkovským nebo Čeňkem Zibřtem.⁴² K jeho 25letému výročí služby u Grégra v roce 1887 mu do jubilejního almanachu přispěli J. V. Frič a Svatopluk Čech.⁴³ Nebyl

³⁷ K poměru organizovanosti typografů vzhledem k dalším dělnickým odvětvím v Předlitavsku po roce 1900 viz Lukáš FASORA, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010, s. 151.

³⁸ *Ein Vierteljahrhundert Vereinsgeschichte der Leipziger Buchdruckergehülfen 1862–1887. Festschrift zu Feier des 25jährigen Bestehens des Vereins Leipziger Buchdruckergehülfen*, Leipzig 1887, s. 6 (Dále jako *Festschrift 1862–1887*).

³⁹ Viz Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 404 či lépe rozpracováno Josef EHMER, *Soziale Traditionen in Zeiten des Wandels. Arbeiter und Handwerker im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main – New York 1994, s. 281.

⁴⁰ Jan Evangelista VONDRUŠKA, *Stručný přehled činnosti ústředního spolku Typografická beseda v Praze od roku 1862 až do roku 1887*, Praha 1887, s. 52 a 91.

⁴¹ *Strojmistr a jeho vlastnosti*, Veleslavin, č. 2, 15. 10. 1863, s. 16.

⁴² Literární archiv Národního muzea v Praze: Literární pozůstalost Daniel Sluničko (1830–1914).

⁴³ Kateřina KOUDELKOVÁ, *Daniel Sluničko. Ze života pražských typografů*, diplomová práce FF UK, Praha 2008, s. 102.

to individuální případ: v roce 1864 byli zvoleni za čestné údy spolku Typografia Hermenegild Jireček či vyšehradský kanovník Karel Alois Vinařický.⁴⁴ Typografická beseda, ač v jejich řadách byli i pražští němečtí knihtiskaři, se účastnila všech vlasteneckých akcí v probuzené Praze šedesátých let, z nichž nejvýznamnější byla slavnost položení základních kamenů Národního divadla v květnu 1868. V průvodu od Invalidovny vyjela Typografická beseda s alegorickým pozvem zdobeným červenobílými drapériemi, na kterém tři kolegové v renesančních oblecích sázeli a tiskli „po starém způsobu“ na dřevěném lisu básně na upomínku průvodu.⁴⁵

Typografové byli samozřejmě často členy nedělnických spolků (např. v Praze Sokol či v Lipsku divadelní spolek Thalia),⁴⁶ pro šedesátá léta je ale typická i častá přítomnost středostavovského elementu na půdě typografických spolků. Souvisí to s liberální koncepcí dělnického hnutí v šedesátých letech, kdy ještě nebyla oddělena samostatná dělnická politika od všeobecného demokratického hnutí, jehož mluvčími byli právě liberální myslitelé a politici. Hesly liberální koncepce dělnického hnutí se měly stát mravnost, svépomoc, sebevzdělávání, pracovitost, píle a spořivost, tedy hlavní měšťanské ctnosti 19. století. Tato anti-konfliktualistická ideologie se vymezovala vůči mzdovým bojům dělníků a samostatné dělnické politice obecně. Neexistuje nic jako dělnické zájmy, jsou pouze zájmy celé společnosti, říkal Hermann Schulze-Delitzsch, hlavní ideolog liberálního dělnického hnutí v alpských zemích a německých státech.⁴⁷ V českém prostředí se jím stal František Ladislav Chleborád. Typografové byli zpočátku nejvěrnějšími stoupenci liberální svépomoci. Hlavní vůdce stávký pražských typografů, akcidenční sazeč Grégrovy tiskárny Jan Bavorský (1841–1891), seděl v představenstvu chleborádovského svépomocného spolku Oul, jiný typograf Václav Petr byl redaktorem časopisu *Dělník* založeného v prosinci 1867, který byl zpočátku hlavním orgánem „chleborádštiny“ či „svépomočáctví“, jak s oblibou pejorativně liberální ideje týkající se dělnické otázky označovala česká marx-leninská historiografie.⁴⁸ Heslo *Vorwärts*, týdeníku vídeňského spolku dalšího vzdělávání knihtiskařů, bylo liberální „Durch Wissen zum Sieg“, věděním k vítězství. Až v 80. letech 19. století se změnilo na socialistické „Durch Kampf zum

⁴⁴ Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 14/4: Kniha protokolů 1862–1870, s. 8.

⁴⁵ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled*, s. 80.

⁴⁶ *Die Leipziger Buchdrucker früher und jetzt. Die Gesellschaft Thalia*, Oesterreichische Typographia, č. 16, 15. 10. 1865, nepag.

⁴⁷ Více k liberální koncepci dělnického hnutí viz Werner CONZE, *Möglichkeiten und Grenzen der liberalen Arbeiterbewegung in Deutschland. Das Beispiel Schulze-Delitzschs*, Heidelberg 1965.

⁴⁸ Viz například Zdeněk ŠOLLE, *Ke vzniku první dělnické strany v naší zemi*, Praha 1953.

Sieg⁴⁹. Typografická beseda v Praze měla zas v šedesátých letech osvícensko-liberální „Budiž světlo!“.

V rámci liberální ideologie byli také významní veřejně činní muži voleni za patrony, resp. protektory dělnických spolků. Na jedné straně taková osobnost dodávala lesku dělnickým aktivitám, na druhé straně sloužila její autorita jako jakási garance pro úřady, že se nejedná o komunistické spiknutí či revoluční bratrstvo. Liberální koncept dělnického hnutí spolu s tradičně proklamovanými dobrými vztahy mezi principály a typografickými dělníky, kteří společně bojovali například za zrušení cenzury a svobodu tisku, byl zpočátku v rozporu s formováním dělnických požadavků vůči principálům.

Na půdě typografických spolků ve všech třech městech rovněž často přednášeli středostavovští intelektuálové. Jen během prvního roku fungování Spolku dalšího vzdělávání pro knihtiskaře v Lipsku v roce 1862 zde bylo prosloveno 35 přednášek z medicíny, přírodopisu, vlastivědy či zeměpisu od „významných vzdělanců, kteří chtěli přispět k vzdělávání a osvětě lidu.“⁵⁰ Obzvláště vlivné postavení si zde udržoval lipský učenec a liberální přítel dělníků prof. Emil Adolf Roßmäßler. Podobně ve Vídni roku 1866 měl na půdě knihtiskařského spolku pro další vzdělávání sérii přednášek liberální politik dr. Max Menger, bratr slavného ekonomy Carla Mengera, o blahodárnosti družstevních spolků pro dělnictvo, které díky nim „opustí řady proletariátu a stane se součástí středního stavu.“⁵¹

Vedle liberální koncepce dělnického hnutí začíná během šedesátých let pronikat mezi dělnické spolky v Německu i Rakousku socialismus. V Předlitavsku nejdříve ilegálně, po vyhlášení spolkového a shromáždovacího práva v listopadu 1867 i prostřednictvím povolených spolků. Prvním a nejdůležitějším z nich se stal již na konci roku 1867 založený vídeňský Dělnický vzdělávací spolek, který se stal (spolu se severočeskými dělnickými spolky napojenými na saské socialisty) centrem šíření lassalleánského socialismu v monarchii. U knihtiskařů lassalleanismus zprvu narazil.⁵² Vídeňské *Vorwärts* ve svém prvním čísle v listopadu 1867 otiskují zdravici dr. Mengera: „I když mnozí dobrotiví muži hleděli, jak pomoci nemajetnému dělnickému stavu, přece někteří hledali cestu v bludech socialismu a komunismu. Lékem na Vaše poměry je ale Vaše vlastní šetrnost, pracovitost, vzdělání a svépomocné asociace“.⁵³

I přes odmítavé stanovisko vedení vídeňského spolku mnoho tamních typografů zaujaly Lassalleho myšlenky o státní podpoře družstevních asociací

⁴⁹ Raimund STADLMAIR, *Organisationsgeschichte der Gewerkschaftsverbände für Schriftsetzer und Buchdrucker in Deutschland und Österreich*, s. 105.

⁵⁰ *Festschrift 1862–1887*, s. 6.

⁵¹ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich*, s. 171.

⁵² Formu slova „lassalleanismus“, označující ideologický směr odvolávající se na učení Ferdinanda Lassalleho, jsem zvolil dle Thomas WELSKOPP, *Das Banner der Brüderlichkeit. Die deutsche Sozialdemokratie vom Vormärz bis zum Sozialistengesetz*, Bonn 2000.

⁵³ M. MENGER, *Ein Wort an die Leser des „Vorwärts!“*, Vorwärts, č. 1, 7. 11. 1867, s. 2.

a o nutnosti vybudování jednotné dělnické strany, která nejprve bude bojovat za všeobecné a rovné volební právo a po ovládnutí zákonodárných orgánů prosadí spravedlivější systém. Historik hnutí Karl Höger později spatřoval ideologické pnutí mezi typografickými dělníky ve Vídni jako generační spor. Důležitou událostí se stala Mengerova přednáška ve spolkovém sálu Zum großen Zeisig na téma „O Lassalleho a Schulze-Delitzschovu hospodářském učení a jejich praktických konsekvencí s ohledem na rakouské poměry“ na konci roku 1867. Podle Högera bylo viditelné, že mladší dělníci byli přívrženci lassalleánského socialismu a starší, tito „aristokrati typografie“ či „poloburžoazie“, přívrženci koncepce liberální svépomoci.⁵⁴ Této přednášce se rovněž účastnilo i mnoho dělníků jiných profesí, střetlo se zde celkem na tři tisíce hlav. Na jejím konci došlo k vyhrčené debatě mezi Mengerem a Hermannem Hartungem, jedním z nejvýznamnějších vídeňských lassalleanistů konce šedesátých let. Poté dosáhly výměny názorů nepřátelých táborů téměř „charakter tumultu“, takže nebylo daleko od rozpuštění akce.⁵⁵

Během roku 1868 zastávaly *Vorwärts*, reflektující názor předsednictva spolku, svým obsahem zcela stanovisko svépomoci. Tu a tam se občas objevovaly hlasy požadující užší zapojení tamních knihtiskařů do vídeňského dělnického hnutí: „Je to pouze blud, že knihtiskaři mají překonávat ostatní dělníky svou inteligencí. Pouze nerozlučitelným spojením s ostatními dělníky dosáhneme svých cílů.“⁵⁶

Odklon od liberalismu a opravdový ideologický zlom ale přišel během roku 1869. Důvodů bylo více, těmi nejdůležitějšími jistě byly problematiky nedělní práce a mzdových tarifů, které se na stránkách *Vorwärts* začaly více řešit od konce roku 1868. V roce 1869 pak už ve *Vorwärts* vycházely velmi kritické texty namířené proti majitelům a redaktorům vídeňských liberálních deníků. Ti se podle *Vorwärts* neustále prezentovali jako přátelé dělníků, kdykoliv ale došlo na téma nedělního pracovního klidu, hledisko jejich zisku vždy vyhrálo. Podle stanoviska *Vorwärts* si zástupci „těchto listů mající stále plnou pusou liberalismu“ již více nezaslouží být nazýváni demokraty.⁵⁷ Rovněž skladba a jazyk ostatních textů se měnily. Umírněný tón pokroku a víru ve všemocnost vlastní pile začal zastíňovat konflikt a poukazování na systémově zakořeněnou nespravedlnost. Články propagující úvěrová družstva a konzumní spolky či různé přepisy přednášek významných vzdělanců pomalu a se zvyšující se intenzitou nahrazovaly statě o nutnosti zvýšení dělnických mezd, zrušení nedělní práce, o dělnickém koaličním právu či texty popisující vztah kapitálu a práce v moderním věku.⁵⁸ Na stránkách

⁵⁴ K. HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 318.

⁵⁵ *Kleine Chronik*, *Vorwärts*, č. 1, 2. 1. 1868, s. 2–3.

⁵⁶ *Der Buchdrucker von sonst und jetzt*, *Vorwärts*, č. 51, 17. 12. 1868, s. 218.

⁵⁷ *Wien*, *Vorwärts*, č. 32, 12. 8. 1869, s. 147.

⁵⁸ Viz např. *Ueber Coalitionsrecht*, *Vorwärts*, č. 46, 18. 11. 1869, s. 202; *Capital und Arbeit*, *Vorwärts*, č. 50, 16. 12. 1869, s. 219.

Vorwärts se rovněž objevila série článků o stávce pražských kolegů či příznivý text o založení sociálně demokratické dělnické strany v durynském Eisenachu v srpnu 1869. *Vorwärts* jménem spolku knihtiskařů vyjádřily přání, že snad konečně tento spolek přivede jednotu mezi dělnictvo.⁵⁹

Na počátku provincie se konala zatím největší – a vlivem perzekuce na více jak 20 let co do masovosti také zcela ojedinělá – socialisty organizovaná akce na území monarchie. U příležitosti znovuootevření říšského parlamentu se 13. 12. 1869 konala manifestace 20 000 dělníků, kteří v zastoupení jedenácti soudruhů předali poslancům petici požadující všeobecné rovné volební právo, zavedení kolektivního práva a svobodu tisku, spolčování a shromažďování pro dělnictvo.⁶⁰ Zástupci spolku dalšího vzdělávání vídeňských knihtiskařů byli rovněž přítomni. Můžeme tak říci, že několik měsíců před prvním mzdovým bojem vídeňských typografů v únoru 1870 ovládli výbor spolku – alespoň pro tuto chvíli – lassalleánští socialisté.

Trajektorie vztahu lipských knihtiskařů k dobovým ideologiím okolo řešení dělnické otázky byla dost podobná vídeňskému vývoji. Měla však několik specifik. Pro Lipsko byl charakteristický dělnický ráz města způsobený rychlou industrializací. Absence katolicismu v Sasku rovněž přispívala k brzkému rozvoji samostatné dělnické politiky.⁶¹ Zásadní byla liberální saská legislativa, která dělnictvu zaručovala právo účastnit se spolkového života a navštěvovat veřejná shromáždění. Od října 1861 Saské království také jako první německý stát povolilo dělníkům zakládání odborových organizací, tzv. „asociací“, včetně práva na stávku.⁶² Díky těmto okolnostem zvolil Ferdinand Lassalle, ač byl sám loajální přívrženec sjednocení Německa pod vedením Pruska, saské Lipsko jako vhodné místo pro organizaci samostatné dělnické strany. Po několikaměsíčních přípravách se konečně 23. 5. 1863 v tanečním a koncertním domě Pantheon konal za Lassalleho předsednictva zakládací kongres Všeobecného německého dělnického spolku (ADAV). Tímto uskupením začínají dějiny německé sociální demokracie.

Stanovisko lipských typografů bylo chladné a odmítavé. Ještě před Lassalleho příjezdem do Lipska v polovině dubna 1863 zahájil protiagitaci prof. Roßmäßler. Ve své přednášce pro Spolek dalšího vzdělávání knihtiskařů odmítl Lassalleho názory a kritizoval snahy některých dělnických vůdců odcizit dělnictvo od Strany pokroku, hlavní liberální politické síly v Německu. Časopis *Correspondent* sice otiskl programové teze Lassalleho, výbor spolku však vydal rezo-

⁵⁹ *Kleine Mittheilungen*, Vorwärts, č. 32, 12. 8. 1869, s. 149.

⁶⁰ Popis demonstrace před říšskou radou viz například Herbert STEINER, *Dělnické hnutí v Rakousku 1867–1889*, Praha 1964, s. 36–41.

⁶¹ Thomas ADAM, *Wiege der deutschen Sozialdemokratie*, in: Susanne Schötz (Hrsg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*. Band 3: Vom Wiener Kongress bis zum Ersten Weltkrieg, Leipzig 2018, s. 211–222, zde s. 215.

⁶² G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 346.

luci, ve které označil jeho teorie o zlepšení postavení dělnictva za „prakticky neuskutečnitelné“ a demonstrativně se přihlásil k zásadám učení Schulze–Delitzsche.⁶³ Později, konkrétně v říjnu 1864, vstoupil Spolek dalšího vzdělávání knihtiskařů v Lipsku pod vlivem prof. Roßmäßlera do Spolkového sněmu německých dělnických spolků (VDAV), který byl založen ve Frankfurtu nad Mohanem jako liberálně-demokratická protiváha lassalleánského ADAV.⁶⁴

Jen chvíli po založení Spolku dalšího vzdělávání se dostali lipští typografové v létě roku 1862 do prvního mzdového konfliktu s principály. Sazeči požadovali zvednutí platů za 1000 vysázených znaků z 23 na 25 feniků. Ve vší slušnosti využili svého nově nabitého práva a pohrozili v případě nesplnění požadavků odstavením práce. Principálové sice jejich jednání odsoudili ve společném letáku jako „morálně pokleslý zásah do principů svobody“, požadavkům ale tentokrát vyhověli.

Přechodem k větší otevřenosti vůči socialistickým idejím je tedy až třígrošová stávka. *Correspondent* sice zpravuje o různých dělnických a socialistických aktivitách již od svého založení v roce 1863, ale teprve stávka znamenala dočtení myšlenek o výstavbě organizace. Svou roli jistě sehrála i hmotná pomoc stávkujícím a jejich rodinám od mnoha lassalleánských spolků. V *Correspondentu* se během stávky psalo: „Požadujeme s Lassalem plné uznání občanských práv, zároveň ale s Schulze-Delitzschem uznáváme, že nám stát nemůže pomoci, když sami nebudeme schopni pilně se pustit do díla.“⁶⁵ Scénu dělnické politiky v Lipsku poté, co se výbor ADAV přestěhoval do Berlína, ovládli v druhé polovině šedesátých let W. Liebknecht a A. Bebel, kteří se v této době také posunuli od demokratického liberalismu k internacionálnímu socialismu. Ovšem na zakládajícím kongresu jejich sociálně demokratické dělnické strany (SDAP) v Eisenachu v srpnu 1869 byli pouze dva lipští sazeči.⁶⁶ Aristokratická nechuť k organizaci v jednom spolku spolu s textiláky, tabákovými dělníky, truhláři, zámečníky nebo soustružníky tak přetrvávala.

Případ pražských kolegů je odlišný od typografických komunit předešlých dvou měst, kde drtivou většinu tvořili dělníci německé národnosti. Praha spolu se středními Čechami byla jediná oblast celé monarchie, kde se v dělnickém prostředí mluvilo většinou česky.⁶⁷

Ve skutečnosti je nutné k problematice formování českého samostatného dělnického programu přistupovat jinak než pouhou optikou recepce a metamorfóz liberalismu nebo socialismu. Ani českou středostavovskou politiku šedesátých let není možné nahlížet jako střet moderních politických ideologií ve své

⁶³ Tamt., s. 355–6.

⁶⁴ Tamt., s. 340.

⁶⁵ *Warum*, *Correspondent*, č. 21, 21. 5. 1865, s. 81.

⁶⁶ Hartmut ZWAHR, *Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse*, s. 295.

⁶⁷ Obecně k dělnickým poměrům v Praze 60. let 19. století viz Zdeněk ŠOLLE, *K počátkům dělnického hnutí v Praze I.*, ČsČH 5/4, 1957, s. 664–687.

ideálně typické formě. Formování dělnického hnutí, středostavovské politiky a obecně celé české občanské společnosti splývá v českém případě s formováním moderního českého programu a rovněž národa jako takového. Touha po povznesení národního společenství na roveň privilegovaných národů monarchie zasahovala všechny sféry českého veřejného života. Jejím následkem byl silný ideologický synkretismus uvnitř formujících se politických táborů.

Skupinám, které by všenárodní svornost nabourávaly svými partikulárními požadavky, hrozilo vyloučení z veřejného života. To byl přesně případ českého organického dělnického hnutí v roce 1848. Tehdy u národně liberálních vůdců revoluce ještě stále převládala skepse vůči „divokým“ a „nespolehlivým“ dělníkům. Jako základ politického národa v návaznosti na romantismus jungmannovské generace spíše nazírali „zdravé“ a „mrvně nezkažené“ venkovské obyvatelstvo. To se však v šedesátých letech 19. století mění. Špičky české politiky si uvědomily, že rostoucí masa městského továrního dělnictva bude hrát stále důležitější roli v politickém životě všech vyvinutých evropských národů. Tedy, že ani česká věc nebude mít trvalého úspěchu bez podpory dělníků. Dělníci tak například mluvili na tzv. táborech lidu, kde mohli národu sdělovat své požadavky. Obzvláště zde jako mluvčí vynikali typografové Karel Ryba a Jan Bavorský. V době odklonu pražských dělníků od Chleborádovy liberální svépomoci na čistě dělnických táborech v květnu 1869 padaly požadavky vyšších mezd a kratší pracovní doby. Ale požadavek svobody pro český národ ve formě samostatnosti kořuny české jako předpokladu dělnických práv zůstal.⁶⁸

Toto je kontext, ve kterém je nutno vnímat i organizované aktivity typografů, kteří navíc díky svému vztahu k písemné kultuře měli k vlasteneckým kruhům nejbližší. Časopis *Veleslavín* v jeho prvním období v letech 1863–1866 byl tiskovinou věnující se pouze „umění knihtlačitelskému“ z odborné a sociální stránky s častým zdůrazňováním výsadní pozice knihtiskařů. Časopis byl sice určen primárně typografickým dělníkům, časté jsou však rovněž zprávy o životních jubileích významných principálů. Svým obsahem je podobný vídeňské *Oesterreichische Typographia* (1865–1866) a naopak se liší od lipského *Correspondent*, který byl již v letech 1863–66 časopisem věnovaným sociální a dělnické otázce.

Pražští typografové začali ale velmi brzy (podobně jako lipští kolegové) jednat s grémiem knihtiskařů o podmínkách své práce. Od konce roku 1861 se úzký kruh typografů scházel po bytech kolegů a připravoval žádost ke grémiu. Ta nakonec obsahovala dva hlavní body: zvýšení tiskařských i sazečských mezd a zřízení všeobecně pokladny k podpoře nemocných kolegů. Grémium zprvu na žádost vůbec nereagovalo, až po vyslání deputace odpovědělo na oba body záporně. Energie aktivních kolegů však nevyšla naprázdno, jejím výsledkem bylo

⁶⁸ Z. ŠOLLE, *K počátkům dělnického hnutí v Praze I.*, s. 675.

uspořádání benefičního plesu pražských typografů, z jehož výnosu 600 zl. byl financován spolek Typografia, který byl založen na konci března roku 1862.⁶⁹

Další, tentokrát již lépe připravená a zorganizovaná, žádost byla grémium odevzdána v únoru 1865. Obsahovala šest hlavních bodů: 1. pro velké množství učňů, které snižuje kvalitu a cenu práce, zastavit jejich přijímání na tři roky, 2. zřízení odborné školy, 3. zrušení jednotlivé podnikové podpůrné pokladny a jejich majetek převést na společné jmění podpůrného spolku Typografia, 4. zvýšení mzdy sazečů na 14 kr., resp. na 20 kr. složitější sazby, za 1000 n, 5. připuštění dvou až tří dělníků ke schůzím grémia, 6. zdvořilá prosba o vyhovění této žádosti, aby se zmenšila „mezera, jaká mezi pánem a pracovníkem na úkor našemu celému umění stává se a šíří“.⁷⁰ Odpověď grémia byla ve všech bodech kromě bodu 2 negativní. Někteří principálové neměli problém ani s převedením podnikových kas Typografii, bod 3 však nebyl prosazen pro odpor největší tiskárny Synové B. Haase.⁷¹ Grémium až roku 1868 svolilo k nepatrnému zvýšení tarifu na 14 kr. za 1000 vysázených znaků.⁷²

Bylo tedy jasné, že zdvořilá a pokorná žádosti situaci pražských typografů nezlepší. Z výše řečeného rovněž vyplývá, že i mezi pražskými kolegy byl patrný posun od víry v svépomoc a vlastní píli k přesvědčení o nutnosti odborové organizace bojující za dělnické zájmy. Pražská stávka v srpnu 1869 byla dokončením tohoto posunu. V tomto byl kopírován rakouský a německý vývoj.

Jaké ale byly jejich postoje k socialistické ideologii, která během prvních organizovaných mzdových bojích nově utvářela slovník, strategie a identitu německých dělníků? Časopis *Veleslavín* od léta 1866 nevycházel, jelikož podlehl krizi tisku způsobenou okupací Prahy pruským vojskem, jež trvala od 8. 7. až do 18. 9. 1866. Nemáme tak bohužel možnost přímo sledovat vývoj názorů a diskuzí v důležitých letech 1866–1869 na stránkách tiskového orgánu českého typografického dělnictva. Z ostatních pramenů je ale obraz dosti zřetelný.

Českým dělníkům byly na konci šedesátých let 19. století tlumočeny socialistické ideje pouze z německého prostoru. Součástí dobového německého socialistického internacionalismu bylo rovněž přesvědčení o německém národě jako vůdčím elementu v regionu. Spojení všech Němců v jednom demokratickém státě bylo také základním požadavkem revoluce 1848, který byl stále živý i mezi německými dělníky v šedesátých letech 19. století. Všichni nejvýznamnější němečtí socialisté doby jako Lassalle, Liebknecht, Bebel, Marx, Engels či Johann Baptist von Schweitzer rovněž pokládali České země za přirozenou součást bu-

⁶⁹ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled*, s. 8–14.

⁷⁰ *Žádost Pražských typografů ke slavnému grémium*, *Veleslavín*, č. 10, 15. 2. 1865, nepag.

⁷¹ J. E. VONDRUŠKA, *Stručný přehled*, s. 36–37.

⁷² V.ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, s. 90.

doucího demokratického německého státu.⁷³ Teprve vznik Německé říše pod patronací Pruska v roce 1871 velkoněmeckým resentimentům (nikoliv však německému kulturního imperialismu) uvnitř socialistického hnutí učinil konec. České dělnictvo v Praze tak vzhledem ke svým aktivitám v českém národním hnutí nebylo napojeno na socialistická centra jako severní Čechy na Sasko nebo jižní Morava na Vídeň.

Mezi pražskými typografy v šedesátých letech je dokladů o odmítnutí „německého“ socialismu celá řada. Již zmiňovaný Daniel Sluníčko v letáku proti účasti českých typografů na sjezdu všech typografických dělníků monarchie v červenci 1870 psal:

„A což i vůdcové a spasitelové dělnictva ve Vídni a Němcích vůbec! Lituje snad Praha, že ještě se jí nedostalo Oberwinderů, Mühlwasserů a podobných? Však i německá průpověď učí nás: Bleibe im Lande und nähre dich ehrlich! [...] Anebo mohl by snad býti někdo dosti lehkověrný, aby se domýšlel, že Němci jen proto nás k sobě zvou, aby směli nás podporovat?“⁷⁴

Čeští kolegové první tři sjezdy typografických dělníků monarchie v letech 1868–1870 ve Vídni a Budapešti bojkotovali a účastnili se až čtvrtého, který se konal symbolicky v Praze roku 1871.⁷⁵ Rovněž Zpěvácký spolek pražských typografů nezpíval *Lied der Arbeit* (Píseň práce) a jiné dělnické písně jako typografický sbor ve Vídni, ale spíše vlastenecké skladby jako *Chorál českého národa* z pera sbormistra Hlaholu Karla Bendla či písně jako *Bývali Čechové, Česká krev* apod.⁷⁶

⁷³ Jiří KOŘALKA, *O vztahu národní a národnostní otázky v evropském dělnickém hnutí 19. století*, Revue dějin socialismu, č. 5, 1968, s. 681–688.

⁷⁴ Všeodborový archiv ČMKOS Praha, Inventář Polygrafické spolky a organizace, kart. T 14/70. S pramenem pracovala (ač bez hlubší znalosti dobového kontextu) K. KOUDELKOVÁ, *Daniel Sluníčko. Ze života pražských typografů*, s. 61. V citátu jsou ironicky jako vzory zmiňováni: Heinrich Oberwinder, lassalleánský socialista původem z Německa působící od 60. let ve Vídni, který prosazoval velkoněmecké ideje. Později jako pravicový reformista nespokojený s příklonem sociálně demokratického hnutí k marxismu začal zastávat křesťanskosociální a antisemitské ideje. Dalším mužem je Edmund Mühlwasser, lassalleánský socialista pocházející z Brna. Účastnil se jako jediný dělník z českých zemí Eisenašského kongresu v srpnu 1869. Od léta 1869 působil jako policejní konfident, což se o něm mezi socialisty po Eisenaachu již všeobecně vědělo. V prvním procesu se socialistickými vlezrádci v červenci 1870 vyprávěl jako hlavní přitěžující svědek.

⁷⁵ *Verband der Vereine der Buchdrucker und Schriftgiesser und verw. Berufe Österreichs: 20 Jahre Verband 1894-1914*, Wien 1915 (uloženo v: Archiv VGA, Wien, signatura 15 3), s. 9–22.

⁷⁶ Repertoár sboru do roku 1870 viz Daniel SLUNÍČKO, *Paměti zpěváckého spolku pražských typografů od jeho založení až po rok 1897*, Praha 1899, s. 13–22.

Nejpregnantněji vyjádřil postoj českých typografů a dělníků obecně hlavní hrdina stávkový roku 1869 Jan Bavorský. Bavorský byl velmi nesmlouvavý v chránění dělnických zájmů, stál za odklonem pražských dělníků od Chleboráda, byl také důležitým iniciátorem mnoha dělnických spolků a stávek mimo svůj obor. Skutečně tak překonal stavovskou výlučnost svého oboru a přemýšlel jako organizátor všeho dělnictva. Socialistou se ale nikdy nestal. V časopise *Dělník* v květnu 1868 vysvětlil proč, když kritizoval shromáždění vídeňského dělnictva:

„Proč jste vy ozdobili řečníště barvami německými, když hlásali jste z něho, že nemá býti rozdílu mezi dělnictvem dle národnosti? Proč přijíjeli jste nazdar časopisectvu vídeňskému, jež libuje si každým dnem v nadávkách a urážkách nejhunsnějších naproti československému národu? Cesty naše jsou rozdílné – my uznáváme bratrství dělnické, avšak musí spočívat na zcela jiných základech než na řečníšti německými drapériemi potaženém!“⁷⁷

Tento oddíl je tedy možné uzavřít s tezí, že v případě českých typografů v Praze národní solidarita na rovině politického programu i kultury dělnictva překonávala dělnické bratrství. Otázkou ale zůstává, jestli se toto měnilo v průběhu mzdového boje.

„Spor, v němž se právě nalézáme, jest důležitý. Musíme dokázati, že jsme muži a pionýři dělnictva.“⁷⁸

Kontexty tří pojednávaných stávek se poněkud lišily. Lipská stávka (1. 4. – 6. 6. 1865) byla průkopnická. Jednalo se o první moderní organizovaný konflikt týkající se podmínek práce v německém kulturním prostoru, do kterého se zapojila většina dělníků jednoho oboru v daném městě. Pražská stávka (9. 8. – 15. 8. 1869) byla důležitým předělem pro etnicky české dělnictvo, jehož veřejná činnost do té doby spočívala především ve vytváření „lidu“ na národně agitačních akcích. Pražská stávka je důležitá i jako historický mezník v přístupu státních represivních orgánů ke stávkové činnosti v Předlitavsku. Stávku ve Vídni (19. 2. – 27. 3. 1870) lze považovat za vrchol raného období organizovaného dělnického hnutí. Využívala již bohaté komunikační sítě a nastrádaných zkušeností dělnických spolků. Důkazem o strategické vyspělosti typografů v monarchii roku 1870 bylo, že se stávka konala ve stejné době jako zastavení práce kolegů v Budapešti, druhém hlavním městě monarchie.

⁷⁷ Jiří KOŘÁLKA, *Češi v Habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1996, s. 256.

⁷⁸ Jan Bavorský na schůzce v Konviktu (viz dále). V. ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, s. 107.

V době zvýšené komunikace před stávkou uvnitř typografických komunit o podobě mzdového tarifu začaly být ve všech třech případech důležití takzvaní důvěrníci („Vertrauensmänner“), prostřednictvím kterých komunikovaly typografické spolky s osazenstvem jednotlivých tiskáren. Tito důvěrníci byli vybíráni ze zaměstnanců každé tiskárny. Jejich úkolem bylo zjišťovat, jaké jsou v jejich tiskárně názory na řešení tarifní otázky a zda by kolegové v případě nutnosti byli ochotni zastavit práci.⁷⁹ Důležitým strategickým krokem, ke kterému přistoupili typografové ve všech třech městech, bylo přenesení odpovědnosti mimo knihtiskařské spolky. Ty tak byly pouze nepřiznaným podporovatelem a tichým organizačním centrem stávek. Jejich komunikátorem směrem k veřejnosti se staly takzvané tarifní komise složené z kolegů, kteří byli ochotni nést následky stávky v podobě soudů či cejchu organizátora dělníků, který znamenal ztíženou možnost sehnat kondici v daném městě a regionu. Tarifní komise tak byly většinou složené z mladých a svobodných mužů.

Před stávkami se odehrával dvojitý komunikační pohyb, jehož centrem byly právě tarifní komise. Na jedné straně komunikovaly s organizacemi principálů a zároveň prostřednictvím důvěrníků zjišťovaly nálady mezi dělníky. Ve chvíli, kdy principálové odmítli všechny požadavky dělníků a nereagovali ani na dělnická ultimáta, byly svolány všeobecné schůze typografů. Její typický průběh může ukázat pražský případ. Všeobecná – v pořadí již druhá – schůze všech pražských kolegů byla svolána na neděli 8. srpna 1869 do konviktského sálu u Nových alejí, a nikoliv do hostince U Šenfloků na Václavském náměstí, kde měla Typografická beseda své sídlo. Sešlo se tu na 300 pražských kolegů, tedy drtivá většina místních. Díky obšírné zprávě v Národních listech je detailně zachován průběh shromáždění.

Předsedou schůze byl zvolen Jan Bavorský, jenž stál i v čele pražské tarifní komise. Nejdříve byl kolegům přečten dopis pražského grémia odmítající 16 kr. za 1000 n. Poté vystoupili proti grémiu ve své řeči sazeči Ryba a Bendl. Nadšenou odezvu sklidila už Bendlova slova „co se nedá ohnout – musí se přelomit.“ Hlavní řeč měl na konci Bavorský. Mluvil o nutnosti svornosti mezi dělnictvem, kritizoval lpění na svépomocných pozicích a nakonec vyzval všechny přítomné, aby učinili přísahu, že neustoupí ve svém boji za uznání nového mzdového tarifu. Všichni přítomní zvedli ruku.⁸⁰ S trochou nadsázky se dá tento akt nazvat přísahou v míčovně českého dělnictva. Příklad v konviktu byla také později hlavním bodem policejního vyšetřování stávky. Ihned po skončení schůze se konala porada důvěrníků jednotlivých tiskáren. Zde bylo pravděpodobně definitivně dohodnuto, že pražští typografové další den, tj. v pondělí 9. 8. 1869, nenastoupí do práce.

⁷⁹ *Dopisy a zprávy. Z Lipska, Veleslavín*, č. 12, 15. 3. 1865, nepag.

⁸⁰ V. ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, s. 100–108.

Po shromáždění typografických dělníků pořádaném tarifními komisemi tedy byly vyhlášeny stávky. V této chvíli byl první úkol stávkujících poslat telegramy do jiných měst i sousedních zemí, že zdejší kolegové nastoupili do stávky. Účel této informace byl dvojitý: požádat o hmotnou podporu stávkujících a také apelovat na kolegy v jiných městech, aby nyní za žádných okolností nepřijímali práci ve stávkujícím městě, jelikož by ohrozili úspěch celé akce. Tak Bavorský prozíravě ještě před stávkou zaslal do Vídně telegram, který zveřejnily *Vorwärts*: „Z Prahy: Kolegové! Vypuklo mzdové hnutí. Nepřijímat nabídky na kondice.“⁸¹ Podobnou, i když o dost méně naléhavou prosbu pražských zveřejnil i lipský *Correspondent*, byla však utopena mezi jinými zprávami.⁸² Pražští typografové totiž neměli v Lipsku po třígrošové stávce úplně dobrou pověst. Co toho bylo příčinou?

Rovněž lipští typografové rozesílali během třígrošové stávky upozornění na všechny strany, aby nikdo nepřijížděl pomáhat principálům s provozem podniku během stávky. Vídeňská *Osterreichische Typographia* verbování zaměstnanců lipskými principály na území rakouského císařství také kritizovala.⁸³ Z Prahy však typografičtí dělníci přicházeli. Nejdříve po jednotlivcích, v jednu chvíli mělo v Lipsku být více než 30 pražských sazečů. Během třígrošové stávky se tak z pražského typografa stalo synonymum stávkokaza. Vzhledem k tomu, že celá kontroverze získala mezinárodní rozměr (o pražských stávkokazích zpravoval i švýcarský orgán *Helvetische Typographia*), se s tím musel vyrovnat i pražský *Veleslavín*. Jeho strategie byla hodit veškerou vinu na pražské kolegy německé národnosti.⁸⁴

Nahrazování kvalifikovaných stávkujících dělníků dělníky z jiných měst a zemí, kterým byly zároveň nabídnuty velmi dobré mzdové podmínky, bylo jedním z častých postupů majitelů podniků a to ne pouze v knihtisku. Principálové však využívali rovněž mnoho jiných strategií. Zprvu to bylo vyčkávání a nereagování na dělnické žádosti o úpravy tarifů. Během samotné stávky se principálové rovněž snažili rozdělit stávkující komunitu do různých zájmových skupin. Díky tomu se podařilo zlomit stávku ve Vídni, když bylo zčásti vyhověno pouze požadavkům sazečům denního tisku, kteří následně nastoupili do práce. Kromě zaměstnávání cizí pracovní síly nebo strategického jednání s typografy principálové rovněž využívali protidělnické legislativy a vyzývali úřední a represivní orgány, aby proti stávkujícím tvrdě zakročili. Již před zastavením práce v Lipsku prosil principál a rozhodný odpůrce dělnických odborů Raymund Härtel, ať všeobecnou schůzi typografů rozežene policie. To se nestalo, jelikož lipští kolegové

⁸¹ *Telegramm*, *Vorwärts*, č. 30, 29. 7. 1869, s. 142.

⁸² *Vermischte Nachrichten. Prag*, *Correspondent*, č. 33, 13. 8. 1865, nepag.

⁸³ *Die Werbungen der Leipziger Herrn Principale in Oesterreich*, *Oesterreichische Typographia*, č. 7, 1. 6. 1865, nepag.

⁸⁴ *Z Lipska*, *Veleslavín*, č. 19, 1. 7. 1865, nepag.

neporušovali saské zákony.⁸⁵ Avšak policejní zatýkání hrálo hlavní úlohu v případě pražské stávky. Principál Anton Renn, starosta grémia knihtiskařů, žádal okamžité zatčení členů stávkového výboru sídlící v tiskárně Eduarda Grégra v Růžové ulici. Policejní jednotka obklíčila tiskárnu a vtrhla dovnitř, výbor však stačil utéct oknem. Ještě v ten den byl však zatčen Jan Bavorský. Druhý den se čtyřčlenná skupina typografických dělníků vydala za Antonem Rennem, kterého žádala propuštění Bavorského z vazby. Renn tuto návštěvu oznámil na policejním ředitelství v Bartolomějské ulici, a tak i záchranná jednotka skončila ve vazbě. Prohlídky bytů a výslechy se pak konaly celý týden až do konce stávky. Později ještě měla stávka soudní dohru.

Pro všechna města rovněž platí, že některé tiskárny byly ochotné z různých důvodů přistoupit na podmínky stávkujících. Tyto podniky byly však vždy vydírány majiteli největších tiskáren. Podobně jako dělníci často nevybíravým způsobem nutili váhající kolegy k zastavení práce i principálové měli své metody k dosažení jednoty. Ve Vídni ještě před vypuknutím stávky se dne 10. 2. 1870 konala společná schůze majitelů knihtiskáren a vydavatelů denního tisku, kde se dohodl společný solidární postup proti požadavkům dělnictva. Byla zde rovněž vyměřena likvidační pokuta 2000 zl. pro ty, kteří by tuto dohodu chtěli porušit.⁸⁶ Mnoho principálů navíc nechtělo po stávce přijmout zpět neaktivnější účastníky stávky, typicky členy tarifních komisí.

Ke stávkám také patřila specifická stávková kultura. Příklad Lipska i Vídně (v Praze byla celá věc vyřešena za týden) pro to poskytují mnoho materiálu. Konaly se přednášky, diskuze, kolegové a dělníci jiných oborů pořádali benefiční slavnosti a plesy, jejichž výtěžek šel na stávkující. Významné postavení v typografické kultuře měl humor a ani během stávek tomu nebylo jinak. Během stávky se konal oblíbený „Narrenabend“ pořádaný mužským pěveckým sborem.⁸⁷ Největšího potlesku si zde vysloužila skupina stávkujících vídeňských sazečů s písní o tom, že chtějí za každou odpracovanou noc lahev šampaňského. „Kdo by však na celém světě nevěděl, že šampaňské pijí pouze ti, kteří pracovat nemusejí“, komentoval jejich vystoupení vídeňský socialistický týdeník *Volkswille*.⁸⁸ Konkrétně vídeňská stávka přitahovala velkou pozornost socialistů. Během druhého týdne stávky na konci února 1870 se zde konalo „lidové shromáždění sociálně demokratické strany“ v sále Universum, jehož hlavním tématem byla vídeňská stávka knihtiskařů a písmolijců. Zasedání předsedal Andreas Scheu a hovořili zde socialističtí delegáti z Vídeňského Nového města, Štýrského Hradce, Neunkir-

⁸⁵ *Z Lipska*, Veleslavín, č. 12, 15. 3. 1865, nepag.

⁸⁶ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 422–3.

⁸⁷ Večer bláznů. Ve Vídni 19. století velmi oblíbené kulturní události, jež byly typické krátkými komediálními a hudebními výstupy a nošením masek. V české národní kultuře 19. století by jejich obdobou mohly být šibřinky, které zpropagoval především Sokol.

⁸⁸ *Anton Langer und die Verhöhnung der Arbeiter auf dem Narrenabende des Wiener Männergesangsvereines*, Vorwärts, č. 9, 3. 3. 1870, s. 36.

chenu a Brna. Zasedání se účastnilo několik tisíc lidí. Byly zde plně podpořeny požadavky stávkujících a odsouzen „egoismus kapitálu“.⁸⁹

„Egoismus kapitálu“ nebo „liberalismus peněz“ byl jedním z častých termínů užívaných stávkujícími. V lipském *Correspondent* během stávky vyšel text o tom, že liberální svoboda není zatím nic jiného než uplatňování práva silnějšího. Podobně se jiný autor zlobil, že i když stávkující požadují pouze o dva feniky více, stále je jim vytýkáno, že nechtějí dobře vycházet s principály a volí konflikt.⁹⁰ Na konci května po čas osmého týdne lipské stávky již byla celková situace stávky velmi vyostřená. Stovky rodin knihtiskařů zažívalo opravdovou bídu a *Correspondent* používal při popisu dějů stávky stále emocionálnější narativ mzdového konfliktu jako boje dobra a obětavosti se zlem a hamižností. Nepřítelem zde již nebyl zpátečník bránící pokroku, ale majitel knihtiskárny a vydavatel liberálních novin, které podle stávkujících záměrně šířily lži o typografech. Tyto dělnické útoky proti liberalismu musely mezi majiteli knihtiskáren a vydavateli denního tisku silně rezonovat, jelikož mnoho z nich bylo významnými členy liberálních spolků a politických stran.

Ostrou reakci způsobila i soudní dohra stávky. Po stávce bylo na dva týdny drženo ve vazbě 18 členů tarifní komise. Důvodem jejich zatčení mělo být „nemravné“ chování vůči kolegům, kteří se chtěli vrátit do práce. Těm tarifní komise vyhrožovala, že v případě jejich návratu bude po nich jako zrádcích stávky požadovat vrácení již poskytnuté hmotné podpory. *Correspondent* v reakci na jejich uvěznění tehdy napsal: „Kdo utváří většinu státního rozpočtu? Kdo brání vlast ve válkách? Dělníci! Kdo nevolí poslance? Dělníci! Kdo se nikdy nestane důstojníkem? Dělníci! Kdo nikdy neusedne k zelenému stolu spravedlnosti? Dělníci!“⁹¹ Rovněž vídeňské *Vorwärts* upozorňovaly na počátku každého čísla během stávky roku 1870 mimoviedeňské kolegy, že nelze přisuzovat žádnou důvěryhodnost o stávkách informacím, které šíří liberální tisk.⁹²

Na druhou stranu tu bylo z řad „nepřátel“ několik málo liberálních novinářů, kteří uznávali oprávněnost požadavků stávkujících typografů. Ve Vídni to byl především českobudějovický rodák Franz Schuselka ve své *Reform*.⁹³ Rakouští typografičtí dělníci rovněž přiznávali liberální žurnalistice, že kritizovala policejní zásahy proti stávkujícím a podporovala uzákonění koaličního práva. Důležitým zlomem byla stávka pražských typografů v roce 1869, která byla sice vítězná, ale měla krutou policejní odezvu a soudní dohru. Z celkově 130 vyslychaných typografů bylo nakonec 11 odsouzeno. Hlavní vůdce stávky Jan Bavorský si vysloužil od c. k. okresního soudu v Praze trest nejtvrdší, jelikož na sebe vzal veš-

⁸⁹ *Die zweite Strikewoche*, *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 33.

⁹⁰ *Das Moderne Faustrecht*, *Correspondent*, č. 18, s. 69–70; *Das gute Einvernehm*, *Correspondent*, č. 20, 12. 5. 1865, s. 77–78.

⁹¹ *Verurtheilt*, *Correspondent*, č. 22, 22. 5. 1865.

⁹² *Úvodník*, *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 33.

⁹³ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 422–3.

kerou odpovědnost za stávkou: čtyři týdny žaláře zostřené dvěma posty.⁹⁴ Vídeňské liberální *Presse* sledovaly pražské události a k dělnickým asociacím z pozice požadavku rovnosti před zákonem napsaly: „Bojujeme s fantaziemi sociálních demokratů jako žádný jiný vídeňský list. Koaliční zákaz už je ale přežitek.“⁹⁵ Státní orgány na toto volání slyšely a proti vídeňské stávce se již žádný policejní ani soudní zásah nekonal. Odsouzení k několikaměsíčním trestům z více jak tisícovky stávkujících byli jen tři písmolijci za hrozby fyzického násilí vůči pracujícím kolegům.

Solidarita s požadavky stávkujících nepřicházela pouze z dělnického prostředí. Lipský *Correspondent* zveřejnil mnoho takových případů. Jeden významný lipský knihkupec odmítl odebírat nadále knihy od tiskáren, které nechtějí vyplácet třígrošový tarif. Lipský učenec dr. Bock zase odejmul celý náklad 30 000 výtisků svého díla z oboru lékařské vědy tiskárně tarifu vzdorující a naopak ho nechal vytisknout tiskárně Otto Wiganda, jejíž majitel sympatizující se socialisty již před stávkou ve svém podniku zavedl třígrošový tarif. Stávku hmotně podpořila 50 toлары i jedna berlínská hraběnka.⁹⁶ Snažil se i liberální přítel dělníků prof. E. A. Roßmäßler. Jeho pedagogické dílo *Der Weg zum Geist* (Cesta k duchu) vydané během třígrošové stávky muselo ale již vzhledem k okolnostem působit na dělníky zcela anachronicky.

V případě pražské stávky se středostavovská solidarita se stávkujícími dělníky odehrávala opět na základě národní sounáležitosti. Starosta grémia knihtiskařů Anton Renn na stávkující zavolal policii, jiný německy principál v Praze Heinrich Mercy hovořil u soudu dokonce o „terorismu“ typografů. Od počátku se o dělnických požadavcích vyjadřovali kladně čeští principálové Jan Skrejšovský a Eduard Grégr.⁹⁷ V tiskárně druhého jmenovaného v Růžové ulici, který v té době stál v čele Typografické besedy, se navíc mohl usídlit stávkový výbor. Grégrový *Národní noviny* rovněž od počátku psaly v zájmu typografického dělnictva. I přes zjevný soulad typografů s českou věcí je důležité zmínit, že dělnická solidarita v případech pražské a vídeňské stávky vždy překonala veškeré národní třenice vídeňských typografů s pražskými Bavorského obhajovací řeč před soudem, kde byl odsouzen, navíc již byla zcela v tónu dělnické solidarity překonávající hranice národů:

„Trapný pocit zmocňuje se mně, když vzpomenu si, že sedím na lavici obžalovaných. [...] Nicméně přece mám být stíhán pro článek tento [§ 481 t. z.], že co dělník opovážil jsem se *pokorně prositi* za zvýšení mzdy, že opovážil jsem se žádati, abych já i soudruzi moji

⁹⁴ V. ŘEZÁČ, *Stávka typografů 1869*, s. 131.

⁹⁵ *Das Coalitionsverbot und dessen handhabung*, Vorwärts, č. 33, 19. 8. 1869, s. 151. (Celý článek citát liberálního deníku *Presse*)

⁹⁶ *Z Lipska*, Veleslavín, č. 15 a 16, 1. 5. a 15. 5. 1865.

⁹⁷ *Die Tarifbewegung in Prag*, Vorwärts, č. 33, 19. 8. 1869, s. 153.

zachráněni byli před dorážející na nás bídou a nouzí. [...] Lichva v práci dosud trpěna a dělník ihned má býti stíhán proto, když žádá slušné náhrady za mozelnou práci svou. [...] Dělník je to, jenž nejvíce obětí přináseti musí, dělník je to, z jehož krvavých mozolů daně se platí a jehož užívá se systematicky k tomu, aby ostatním třídám opatřil blahobyt a zámožnost, kdežto on s bídou a nouzí zápasiti musí.⁹⁸

„Tato velkolepá idea sklídila přirozeně velkolepé veselí v kruzích sazečů“: ženská práce v představách stávkujících typografů.⁹⁹

Hlavní a statisticky jedinou relevantní skupinou žen zaměstnaných v tiskárnách v 19. století byly pomocné dělnice, které pod dohledem strojmistrů pomáhaly s obsluhou rychlolisů. Jejich vzrůstající počet byl důsledek mechanizace tiskařství, se sázením nepřišly do styku. Ženské nekvalifikované dělnice měly za úkol vkládat (Einlegerinnen, nakladačky) a během tisku otáčet a rovnat archy papírů pomocí vytečkovaných dírek, tzv. punktur (Punktiererinnen)¹⁰⁰, a ty potištěné opět vyndávat a skládat (Auslegerinnen, vykladačky). Jednotlivé profese samozřejmě mohly v podnicích splývat. Pomocné dělnice se nacházely rovněž v písmolijnách. Zde měly na starost lámání a broušení odlitých liter.

Manipulace s archy papíru se během mechanizace knihtisku stala typicky ženskou nekvalifikovanou prací v knihtiskařském průmyslu. Zatímco v odborné typografické práci dominovali muži v podstatě až do digitalizace výroby tištěného slova v 70. a 80. letech 20. století, tedy až do faktického konce svého povolání, tak pomocné práce u tiskařského stroje měly ryze ženský charakter. Například ještě v české učebnici *Přehled Polygrafie* z roku 1959 jsou jmenovány pouze „nakladačky“ a žádní „nakladači“.¹⁰¹ I dobově samozřejmě byly výjimky. *Veleslavín* psal v jedné ze svých filipik proti zvyšujícímu se počtu žen v tiskárnách, že Státní tiskárna ve Vídni, vůbec největší tiskárna monarchie, nepřijímá ženy ani na nekvalifikované pozice.¹⁰² Reprezentativní publikace o Státní tiskárně z roku 1851 skutečně žádné nekvalifikované dělnice nezmiňuje, naopak na práci s archy papíru u rychlolisů v této době využívala chlapce z chudých poměrů, kteří zde však dostávali materiální zázemí i školní vzdělání a po určité době jim byla ga-

⁹⁸ *Soud typografů pražských*, Praha 1869, s. 10.

⁹⁹ Citát v názvu podkapitoly: Correspondent, č. 23, 2. 6. 1865, s. 92.

¹⁰⁰ Dobový český ekvivalent německého výrazu „Punktiererinnen“ se mi prozatím nepodařilo dohledat. Nabízející se výraz „puntičkárky“ by byl asi příliš odvážným.

¹⁰¹ Richard BLÁHA, *Přehled Polygrafie*, Praha 1959.

¹⁰² *Z Prahy*, Veleslavín, č. 2, 15. 10. 1863, s. 20.

rantována možnost vyučit se jako sazeči nebo tiskaři.¹⁰³ Ve statistice z přelomu let 1869 a 1870 prováděné typografickým dělnictvem však již disponuje vídeňská Státní knihtiskárna (v souladu s její velikostí) vůbec největším počtem pomocných dělnic v celé Vídni. Jediná vídeňská tiskárna v této statistice, která z pochopitelných důvodů přijímala na pomocné práce pouze muže, byla tiskárna mechatistů, řeholní kongregace Arménské katolické církve.¹⁰⁴

Nekvalifikované dělnice byly v šedesátých letech 19. století v odborných typografických periodikách nazývány jako „Mädchen“ či „Maschinenmädchen“, resp. českým ekvivalentem „děvčata“. Obecně je možno říci, že jejich počet se odvíjel od počtu rychlolisů v podniku. Jejich přesný počet je však v šedesátých letech 19. století velmi složité určit. Pro jejich vysokou fluktuaci napříč podniky a obory nebyly zaznamenávány (stejně jako nekvalifikovaný personál obecně) v této době úředními statistikami.¹⁰⁵ Statistiky typografických odborů sledovaly pouze kvalifikované kolegy a učně jakožto potenciální budoucí členy odborů. Ve sledované době však vznikla jedna odborářská statistika, která výjimečně zaznamenala i počty pomocných dělnic. Jedná se o statistiku všech knihtiskařských podniků podunajského soustátí, jež byla iniciována z důvodu zamýšleného (a nakonec neúspěšného) založení svazu knihtiskařských pomocníků Rakouska-Uherska.¹⁰⁶ Statistika sice obsahuje velké množství informací (např. dobově zcela ojedinelý údaj o počtech nekvalifikovaných dělnic), celkově je ale spíše nespolehlivá, což přiznává i komise,¹⁰⁷ jelikož ne všechny podniky odevzdaly formulář, jenž jim vídeňská komise zaslala s prosbou o vyplnění a zpětné zaslání. Například pro Prahu je tak vedeno pouze devět knihtiskáren, i když ještě v srpnu 1869 jich dle jiných údajů bylo 24. Na statistiku se tedy nedá spoléhat co do absolutních počtů, počty v jednotlivých podnicích ale odpovídají historické realitě. Vzhledem k tomu, že duši sčítání byli vídeňští kolegové, se domnívám, že i údaje týkající se Vídně jsou spolehlivé.¹⁰⁸ Podle statistiky bylo na konci roku 1869 ve Vídni zaměstnáno 1321 odborných dělníků, 534 učňů, 95 strojmistrů dohlížejících na 228 rychlolisů a 528 „Maschinenmädchen“. Pokud vycházíme z vídeňských podmínek a sečteme jednotlivé skupiny pracujících, vychází počet 2 478. Neodborné dělnice tak tvořily o něco více než pětinu (21,3 %) osob zaměstnaných ve vídeň-

¹⁰³ Alois AUER VON WELSBACH, *Geschichte der k. k. Hof- und Staats-Druckerei in Wien in zwei Theilen: I. Geschichte II. Beschreibung; mit Plänen, Abbildungen und statistischen Ausweisen*, Wien 1851, s. 56–58 a 134.

¹⁰⁴ *Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer in der österreichisch-ungarischen Monarchie. Beilage zu Nr. 39 des „Vorwärts“*, Vorwärts, č. 39, 29. 9. 1870, s. 21–22.

¹⁰⁵ To se mění v 80. letech 19. století, kdy v Předlitavsku začíná vycházet *Österreichische Statistik* a v Německém císařství *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*.

¹⁰⁶ *Zur Statistik der Buchdrucker und Schriftgießer Österreich-Ungarns*, Vorwärts, č. 38, 22. 9. 1870, s. 151.

¹⁰⁷ Tamt.

¹⁰⁸ Celkově byla statistika zveřejněna v příloze Vorwärts r. 1870, č. 34 (celkové počty), 38 a 39. Součty jednotlivých údajů pro Vídeň provedl J. R.

ských knihtiskárnách ke konci r. 1869.¹⁰⁹ Podle pozdější celkové statistiky Německého císařství tvořily k roku 1882 15% osazenstva podniků produkující tištěné slovo ženské nekvalifikované zaměstnankyně.¹¹⁰

Pomocný ženský personál u tiskařských strojů, popř. v písmolijnách tvořící v průměru zhruba 1/6 až 1/5 osazenstva knihtiskářských podniků se ve sledovaném období nikdy nestal zdrojem debaty ve čtyřech zde sledovaných periodikách knihtiskařských dělníků: Vzhledem k tomu, že práce pomocných dělnic nebyla odbornou typografickou prací, se o povaze jejich práce diskutovalo pouze v souvislosti s šířením rychlolisů a s tím spojeným všeobecným úpadkem typografie. Svými opakujícími se mechanickými pohyby byly pomocné dělnice prodlouženou rukou stroje a jejich práce nemohla náležet do skupiny „duchovní“ činnosti, jak Gutenbergovi mladí svou práci nahlíželi.

Občas se pouze vyskytly články o vzájemných poměrech kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků a dělnic, jak ukazuje citát z *Veleslavína* z roku 1865: „Konečně nám nelze opominouti, poukázati též na vady, které jsou strojmistrovi na ujmu. Strojmistrovi odpadává všecka vážnost, je-li se svými podřízenými v užším spojení, jako: hovor s děvčaty, točiči atd., čímž každé rázné vystoupení podřízeným za liché přichází a každý sebe menší rozkaz potkává se s odporem, často i dosti hrubým. Takový strojmistr vážnosti postrádá.“¹¹¹

V pramenných i historiografických popisech stávek figurují vždy pouze dvě hlavní strany sporu. Těmi jsou odborní typografičtí dělníci a majitelé knihtiskáren. Jakou roli ale hrály nekvalifikované dělnice? V případě tří zde sledovaných stávek se mi podařilo dohledat jediný pokus, kdy se ženské pomocné dělnice snažily stát součástí mzdového boje po boku kvalifikovaných knihtiskařů. Bylo to ve Vídni, kde mezi osazenstvy místních knihtiskáren měly největší odezvu socialistické myšlenky. Dne 13. února 1870, tedy mezi hromadnou výpovědí a propuknutím stávkou, se konalo shromáždění zhruba 150 pomocných dělnic. Žena jménem Albertina Moseberg,¹¹² která byla častou mluvčí i na socialistických shromážděních, ve svém projevu mluvila o nutnosti připojení pomocných dělnic k stávkovému hnutí svých mužských kolegů. Toto shromáždění rovněž vydalo návrh tarifu minimálních týdenních mezd pro ženské dělnice. Pro „Punktiererinnen“ to mělo být 8 zlatých, pro nakladačky archů pak 6 zlatých a 50 krejcarů při devítihodinové pracovní době. To byly velmi ambiciózní požadavky, uvážíme-li, že běžná týdenní mzda pomocných dělnic napříč obory nepřekročila

¹⁰⁹ Do údaje nejsou započteny ostatní kvalifikované síly jako faktoři, korektoři, xylografové, knihvazači, mědirytcí, litografové ad. a rovněž nekvalifikované profese (točiči, námezdní pomocníci ad.).

¹¹⁰ Gerhard BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 108.

¹¹¹ *Veleslavín*, č. 2, 15. 10. 1865, s. 14.

¹¹² Její celé jméno se podařilo identifikovat díky Wilhelm WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Deutschliberale Reaktionen und Einflüsse auf die frühe österreichische Arbeiterbewegung (1867–1879)*, Wien 1987, s. 201.

2 zlaté a jen nejlépe placené skupiny kvalifikovaných dělníků dosáhly 9 zlatých týdenní mzdy.¹¹³

Snaha „Maschinenmädchen“ zapojit se do mzdového boje však narazila na odpor a naprostý nezájem kvalifikovaných typografů. Pro muže-odborníky bylo nepředstavitelné, aby bojovali za důstojnější práci s ženským pomocným personálem. *Vorwärts* sice zveřejnilo zprávu o této schůzce,¹¹⁴ nikdy více se však o snahách ženských dělnic po čas stávky již nezmínily. V době stávky to tedy znamenalo, že pomocné dělnice zůstávaly u strojů a spolu s principály, faktory, strojmistry a učni se podílely na chodu podniku v krizové době.¹¹⁵

Karl Höger později tyto názory spatřoval jako základní taktickou chybu tehdejších mzdových bojů. O stávce 1870 psal: „Kdyby alespoň ve větších závodech šli muži ruku v ruce s dělnicemi a kdyby se alespoň ony ke stávce připojily, tak by principálové [...] se strojmistry stáli u strojů sami, což by znamenalo že sami šéfové nebo jejich ženy a dcery by tyto stroje museli obsluhovat.“¹¹⁶ Höger, ač se jako mladý sazeč vídeňské stávky r. 1870 sám účastnil, příběh stávky popisuje z hlediska socialistického odboráře konce 19. století, kdy byla raná fáze ženské emancipace v socialistickém táboře již dobojována. Odmítání spolupráce s ženským pomocným personálem v nejdůležitějších aspektech podmínek práce pro přelom šedesátých a sedmdesátých let, kdy dozrívá stará „aristokratická“ kultura typografických dělníků, není nic překvapivého.

V typografickém průmyslu, resp. v „knihtiskařském umění“, řečeno s principály a odborným knihtiskařským dělnictvem, však byla od třetí čtvrtiny 19. století významná ještě jedna skupina žen. Z analytického hlediska je důležité, že v Rakousku–Uhersku ani v německých státech (a po roce 1871 v jednotném Německém císařství) tato skupina ženských pracovnic reálně v tiskárnách téměř vůbec nepracovala. Přesto debata o ní byla na stránkách časopisů typografického dělnictva velmi živá a vyhrocená. Jednalo se o odborné sazečky, resp. o otázku, zda by mělo být ženám umožněno vyučovat se sazečství a následně v oboru i pracovat.

Pomocné dělnice u tiskařských strojů byly pro kvalifikované dělníky v podstatě neviditelné. Avšak pouhá možnost, že by se rovněž žena mohla stát součástí komunity černých umělců, budila mezi typografickým dělnictvem velké vášně. Přitom činných sazeček v typografickém průmyslu v celém Německém císařství k roku 1885 bylo podle sčítání provedeného Svazem německých knihtiskařů pouze 86, přičemž tiskáren bylo celkem 2 408, sazečů-mužů 13 929 a tis-

¹¹³ J. B. ST., *Dívky v továrnách I.*, Dělnické Listy, č. 4, 21. 2. 1873, s. 260–261; údaj o 9 zl.: Cyril HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha 1933, s. 60.

¹¹⁴ *Kleine Mittheilungen*, *Vorwärts*, č. 7, 17. 2. 1870, s. 28.

¹¹⁵ Karl HÖGER, *Aus eigener Kraft!*, s. 420.

¹¹⁶ Tamt.

kařů-mužů 2 916.¹¹⁷ Podobně v Praze k lednu roku 1875 pracovalo 323 sazečů a 6 sazeček, které zaměstnávala Místodržitelská knihtiskárna.¹¹⁸ V obou případech byl odpor vyučených typografů zřejmě hlavní faktor, který držel počty sazeček na minimu.

Je překvapující, že „neviditelnost“ ženských pomocných dělnic přebírají i Cynthia Cockburn a Brigitte Robak, autorky nejvýznamnějších knih věnujících se typografickému dělnictvu v 19. století z hlediska gender history a feministické teorie.¹¹⁹ Ve svých knihách se obě autorky ptají na kořeny maskulinní dominance v knihtiskařském průmyslu a podoby její artikulace. Prostor je však v obou případech věnován pouze diskuzi o ženských odborných sazečkách a nevyučené nesledují podobně jako dobové diskuze na stránkách tiskovin principálů i dělníků. Následující oddíl je tedy věnován statisticky zcela bezvýznamnému, avšak diskurzivně velmi silnému tématu knihtiskařského dělnictva ve třech sledovaných stávkách i po nich.

Ženy jako sazečky pracovaly v knihtiskárnách již od Gutenbergových, jednalo se však výhradně o rodinné příslušnice majitelů malých podniků.¹²⁰ Tato tradice pokračovala i v 19. století. Zvláštním případem pak jsou tiskárny, které byly součástí ženských klášterů.¹²¹

Spor zasahující významná knihtiskařská centra po celé Evropě vypukl až ve chvíli, kdy někteří principálové, na jedné straně podporovaní aktivisty a aktivistkami bojující za ženskou emancipaci a na druhé straně čelící stále vzpurnějším typografickým odborům, přistoupili k zavádění ženské odborné práce ve svých podnicích. Pro německojazyčnou kulturní oblast je časový bod zlomu právě lipská třígrošová stávka na jaře 1865.

Až do této stávky měly řídké zprávy o vyučování sazečství dívek v německojazyčném typografickém tisku pouze charakter exotické zvláštnosti. *Journal für Buchdruckerkunst*, mezi léty 1847–1864 jediný německojazyčný odborný typografický časopis, přinášel sporadické zprávy o pokusech o zavádění ženských sazečských dílen v Evropě. Roku 1861 přinesl sérii pozitivních článků o čistě ženské tiskárně Victoria, kterou roku 1860 v Londýně založila skupina anglických feministických aktivistek sdružených okolo Emily Faithfull. Zprávy o tiskárně Victoria byly pak využívány v kampani na podporu zaměstnávání žen, kterou v šedesátých letech podporovaly i různé německé liberální tiskoviny. Tyto zprávy našly svůj ohlas i v českém tisku. *Národní listy* 3. 9. 1863 uveřejnily člán-

¹¹⁷ Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker. Fünfzig Jahre deutsche gewerkschaftlicher Arbeit mit einer Vorgeschichte*, Band I, Berlin 1916, s. 423.

¹¹⁸ *Statistika kněhtiskáren pražských*, Veleslavin, č. 5, 13. 3. 1875, nepag.

¹¹⁹ Cynthia COCKBURN, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, London 1983; Brigitte ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine. Setzmaschinenentwicklung und Geschlechterverhältnis 1840–1900*, Marburg 1996.

¹²⁰ Silvia WERFEL, *Offizin*, in: Friedrich Jaeger (ed.), *Enzyklopädie der Neuzeit*, Band 9, Stuttgart 2009, s. 371–376.

¹²¹ B. ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 15.

nek, kde se právě na příkladu tiskárny Victoria vyslovily ve prospěch zaměstnávání žen v průmyslu a knihtiskařském oboru obzvlášť. Proti tomu se hned vymezil *Veleslavín*, především s argumentem vysokého počtu dělníků a učňů v oboru.¹²²

Rok po lipské stávce v roce 1866 však už o tiskárně Victoria psal *Journal für Buchdruckerkunst* negativně.¹²³ Podobně odmítavě zpravoval roku 1865 o konfliktu ve Francii, který vyvolalo oznámení, že Paul Dupont, jeden z největších pařížských tiskařů, otevírá sazečskou dílnu zaměstnávající ženy. I zde je viditelné, že lipská stávka znamenala v diskuzi o zaměstnávání odborných sazeček přelom a z původně svobodného rozhodnutí majitele se stalo politikum.

Ještě na přelomu 30. a 40. let 19. století měli němečtí (a i čeští, ač pro to chybějí prameny) principálové i odborní dělníci shodný názor na ženskou odbornou práci v knihtiskárnách a tím bylo její rozhodné odmítání. S růstem síly typografických odborů na jedné straně a nárůstu konkurence mezi jednotlivými tiskárnami a nakladatelskými domy na straně druhé v šedesátých letech 19. století se tento názorový soulad značně narušil. Zatímco typografičtí dělníci zůstali stát pevně na stanovisku odmítání, pohled majitelů tiskáren byl v otázce ženských sazeček již diferencovanější. I zde je přelomem lipská stávka.

Výhrocenou debatu, která se rozšířila za hranice Lipska do ostatních německých měst i do habsburské monarchie, vyvolal zdánlivě nevinný leták lipského principála anglického původu Alberta Henryho Payneho, jenž byl od roku 1839 usazený v Lipsku, kde vlastnil podnik Anglický umělecký ústav (*Englische Kunstanstalt*).

Na konci dubna 1865, tedy tři týdny po vypuknutí třígrošové stávky, nechal Payne vytisknout a rozšířit leták s názvem *Welchen Beruf sollen unsere Töchter wählen?*¹²⁴ V třístránkovém „prospektu“ apeloval na všechny starostlivé a dobře situované rodiče, kteří přemýšlí, jak zajistit budoucnost a existenci svým dcerám, až se o ně sami nebudou moci postarat či v případě jejich nevhodného sňatku. Nejlepší možností dle letáku měla být volba vhodného povolání. Stát se odbornicí v případě mnoha povolání, pokračoval Payne, však stojí mnoho peněz a vyžaduje talent (typicky výtvarné umění a hudba), jiná zase nejsou vhodná pro dívky a ženy, jelikož nedisponují potřebnou fyzickou silou. Právě sazečské umění má být oním oborem, který je vhodným pro „dcery vzdělaných stavů“. Podle Payneho nevyžaduje speciální talent, a přitom je zábavné, zušlechťující mysl

¹²² *Zprávy a dopisy*, Veleslavín, č. 1, 1. 10. 1863, s. 7. Polemika je v příštím čísle: Veleslavín, č. 2, 15. 10. 1864, s. 20.

¹²³ B. ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 51–52.

¹²⁴ Originál letáku se nachází v městském archivu v Lipsku. Stadtarchiv Leipzig, Inn BuD D Nr. 6, Blatt 2–3. Německé historiografii byl však již znám. Pracovali s ním například Brigitte ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 62 a Susanne SCHÖTZ, *Weibliche Erwerbsarbeit und Kinderarbeit*, in: Susanne Schötz (Hg.), *Geschichte der Stadt Leipzig*. Band 3: Vom Wiener Kongress bis zum Ersten Weltkrieg, Leipzig 2018, s. 296–307. Zde s. 299.

a inteligenci, není namáhavé ani škodlivé pro zdraví. Navíc se ve společnosti těší patřičnému respektu a po pár týdnech může být i finančně výnosné.

Doposavad však dle náborového letáku panovaly dvě hlavní překážky, které bránily, aby se mohly mladé dívky vyučovat sazečskému umění: předně nebylo v místních oficínách proveditelné, aby ženy-sazečky pracovaly odděleně od mužů-sazečů a rovněž nebylo k dispozici potřebné vedení, jež by zohledňovalo potřeby mladých dívek k tomu, aby se staly skutečně zdatnými ve svém oboru. Z toho důvodu představuje A. H. Payne lipské veřejnosti a rodičům svých potenciálních žaček projekt „Institutu pro sazečky“, jenž nabízí mladým dívkám vyučení se a posléze zaměstnání v tomto oboru. Slibuje, že dívky budou zcela izolovány od mužských zaměstnanců závodu a rodiče zve, aby se sami přišli přesvědčit, jak podnik funguje – několik dívek tam tehdy (na konci dubna 1865) již takto pracovalo.

V říjnu roku 1865 pak Payne nechal „vysázet sazečkami podniku“, jak leták hrdě oznamoval, a vytisknout dodatek k původnímu prospektu, kde shrnuje dosavadní úspěchy. Toho času pracovalo v podniku 20 sazeček ve věku 14–20 let, které práci shledávaly příjemnou a nezávadnou pro své zdraví. Dle Payneho údajů si vydělaly 1–4 toлары za týden. Rovněž byly pozvány další dívky se zájmem o černé umění, aby se hlásily v podniku.

V průběhu stávky Paynemu a později některým dalším principálům došlo, že nemožou-li nahradit stávkující tiskaře plně prací přicestovalých kvalifikovaných a lokálních nekvalifikovaných (ať už mužů nebo žen) dělníků, je tu ještě jedna možnost: nahradit kvalifikované muže kvalifikovanými ženami. Vycházeli z představy o ženách jako přirozeně subtilnějších a snáze manipulovatelných zaměstnancích. Mohly se však stát mladé dívky součástí elitní komunity nositelů odkazu Johanna Gutenberga?

Kvalifikovaní knihtiskaři a písmolijci se museli vyrovnat s pokračujícím procesem mechanizace a proletarizace oboru, jenž přiváděl do tiskáren, někdejších „chrámů umění“, práci nevyučených mužů a žen. Museli se to naučit respektovat jako nutnost. Myšlenka odborných sazeček byla však naprosto mimo sociální imaginaci kolegia černého umění. Problém spočíval samozřejmě i v tom, že Payne verboval mladé dívky, aby zlomil odpor stávkujících sazečů. Několik dívek pracujících v jednom podniku na předměstí Lipska vyvolalo lavinu reakcí v celém Německém spolku i Evropě. Payneho leták se vryl do paměti typografů tak hluboko, že ještě 50 let od události lipské stávky se k jeho jménu vrátil Willi Krahl, autor prvního dějinného vylíčení Svazu německých tiskařů. Zde o A. H. Paynem píše, že „vzal ztečí feminizaci sazečské práce.“¹²⁵

Jako první o Payneho letáku zpravoval samozřejmě *Correspondent*.¹²⁶ Autor článku se podivuje, jak může Payne zvat rodiče „mladých dam“ ze vzděla-

¹²⁵ Willi KRAHL, *Der Verband der Deutschen Buchdrucker. Fünfzig Jahre deutsche gewerkschaftlicher Arbeit mit einer Vorgeschichte*, Band I, Berlin 1916, s. 287.

¹²⁶ *Correspondenzen: Leipzig*, Correspondent, č. 19, 5. 5. 1865, s. 75–76.

ných stavů, aby jejich dcery pracovaly jako „fabriční děvčata“. Nedělá rozdíl mezi prostými dělnicemi a odbornicemi, což jasně ilustruje dobou nepatřičnost ženy na kvalifikovaném postu. Podle Payneho letáku, píše dále posměšně autor, není na světě lepšího vzdělání pro mladé dámy než vzdělání v tomto „Eldorádu“. Následuje výsměch Payneho slibům, že po necelém půl roce vyučování si mladá sazečka může vydělat 5–10 tolarů. Dodejme, že průměrný plat odborných sazečů v Lipsku se po několikaletém učení pohyboval mezi 5 až 7 toлары.¹²⁷

V době všeobecné vyčerpanosti na konci osmého týdne stávky sloužily krátké zprávy o ženských sazečkách především jako anekdoty pro oddych a pobavení. Poslední květnové číslo *Correspondentu* přineslo zprávu o komické události v Payneho Uměleckém institutu. Tiskárna běžně vydávala politický list *Telegraph*, jenž užíval u lipské veřejnosti velké vážnosti. Ten se nyní, když zde pracovaly dívky, objevil bez záhlaví, bez nakladatelských údajů a vůbec bez jakéhokoliv obsahu s výjimkou dvoustránkové povídky. „To přirozeně ve zdejších městě vzbudilo obrovské veselí“, uzavírá autor v krátké zprávě.¹²⁸

V následujícím devátém týdnu stávky se zpravovalo v *Correspondentu* o ženách-sazečkách poněkud vážněji v kontextu jejich nedostatečného vzdělání a nadání pro výkon náročného povolání. Argumentoval, že vykázání stávkujících z města bude mít špatné dopady i pro principály a psanou kulturu obecně: „Jen ať si zkusí špatně čitelné řecké, latinské, matematické etc. rukopisy nechat sázet od chlapců [tj. učňů i pomocných dělníků, J. R.] a dívek.“¹²⁹ Nakonec přišlo opět humorné povyražení. „Dívky, chlapi a znovu dívky, to je nyní řešení a heslo principálů. Ve více firmách již nabírají sazečky.“, psalo se v krátké zprávě. Dokonce uznávaná firma, divil se sloupkař, Typographisches Institut und Kunstdruckerei Giesecke & Devrient vyhlásila, že bude zaměstnávat dívky jako sazečky, k čemuž jim již prý zřídili samostatnou místnost. Pisatel si komentář opravdu užil:

„Tato velkolepá idea sklídila přirozeně velkolepé veselí v kruzích sazečů a my nepochybujeme o tom, že se toto veselí ponese dále do všech končin německé vlasti a ještě dále. Je to zcela nový terén pro sběratele kuriozit pozdější doby. Každý sazeč a mnozí další budou jistě chtít mít ve vlastnictví spis, kde bude napsáno ‚vysázeno od sazeček podniku‘.“¹³⁰

¹²⁷ Helga GREBING, *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, München 1971, s. 49: 6–7 tolarů; podle zpráv stávkujících tiskařů např. Teubnerova tiskárna vyplácela jen 5-5 ¼ tolaru týdně, průměrně 6 ¼. (*Correspondenzen: Leipzig*, Correspondent, č. 23, 2. 6. 1865 s. 92).

¹²⁸ *Correspondenzen: Leipzig*, Correspondent, č. 22, 26. 5. 1865, s. 88.

¹²⁹ *Correspondenzen: Leipzig*, Correspondent, č. 23, 2. 6. 1865, s. 92.

¹³⁰ Tamt.

Ke všeobecnému veselí se přidávaly i další tiskoviny typografických dělníků. *Veleslavín* se ve vztahu k lipské stávce především vyrovnával s osočováním pražských kolegů z toho, že se nechávají zaměstnávat v lipských dílnách, zatímco stávkující hrdinové a jejich rodiny hladoví. I zprávy o sazečkách tak měly především humornou funkci. V textu, který hodnotí průběh a zlomení lipské stávky, jsou jmenovány dvě hlavní skupiny stávkokazů: příšlí sazeči německé (a nikoliv české) národnosti a „pany, které ve velikých krinolínách obsadily prázdné ulice sazečů.“¹³¹

Ženská práce samozřejmě byla téma i během vídeňské stávky roku 1870, i když na základě svého dosavadního výzkumu mohu tvrdit, že až do stávky 1870 žádná vídeňská tiskárna na rozdíl od některých lipských a pražské Místodržitelství tiskárny, jež začala vyučovat ženy sazečství jen krátce před vypuknutím pražské srpnové stávky roku 1869,¹³² nezaměstnávala sazečky a nevyučovala dívky sazečství. Názor na ženskou práci však byl jasný. Na stránkách vídeňských *Vorwärts* se v článku o výhodách a nevýhodách dělby práce psalo: „Že se počítají k sazečům i ženy, zasazuje tomuto vznešenému průmyslu ránu přímo do srdce a zcela ho ponižuje. Já sám jsem viděl sazečku, která neuměla číst a sázela písma pouze podle jejich podoby. A to byla jedna z těch nejlepších.“¹³³

Rovněž ve Vídni během stávky roku 1870 měly zmínky o ženské práci plnit především funkci humorného povyražení pro dělníky a jejich rodiny v materiálně a psychicky náročné situaci několikátýdenní stávky. Velký úspěch ve *Vorwärts* měly zprávy z Prahy o jakémsi dr. Jordanovi. Onen muž, z něhož se brzy vyklubal emisar vídeňské Státní knihtiskárny, se zjevil na konci února roku 1870 v Praze, kde začal verbovat pražské sazeče k uvolněným sazečským kasám. Dle dopisovatele z Prahy nacvičili pražští typografové s dr. Jordanem pěknou komedii. Celou akci měl dirigovat sám Jan Bavorský. Několik pražských kolegů sehrálo pro dr. Jordana zoufalé dělníky bez kondice, kteří předstírali rozhodování, zda se do Vídně vydat či ne. Po třech dnech morálních dilemat i přes sliby kondici nakonec odřekli. Dr. Jordanovi zatím došly veškeré prostředky, následkem čehož nemohl pokračovat ve své verbovací cestě za stávkokazy do Lipska a Berlína. Nakonec si tento „rybář sazečů“ (Setzerfischer) odvezl z Prahy pouze mizerný úlovek: dvě sazečské učednice z Místodržitelství knihtiskárny. Pražští typografové tak tímto kouskem nejenže prokázali kolegiální solidaritu se stávkující Vídni, ale navíc dokázali pobavit typografickou veřejnost. Hlavními postavami této veselohry se stal neschopný emisar principálů a dvě nevyučené sazečky, které v dělnických představách svou vrozenou neschopnost pro černé umění vždy doháněly naivní ochotou sloužit kapitálu.

¹³¹ *Dopisy a zprávy: Z Lipska, dodatek redakce, Veleslavín*, č. 19, 1. 7. 1865, nepag.

¹³² *Correspondenzen: Prag, Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 34–35 a č. 10, s. s. 42–43.

¹³³ B. P., *Vortheile und Nachtheile der Theilung der Arbeit (Schluß)*, *Vorwärts*, č. 9, 3. 3. 1870, s. 34.

Zpět však do roku 1865 a k třígrošové stávce, kde problematika ženské kvalifikované práce začala. Huronský smích vyvolávající představa ženy vykonávající kvalifikovanou sazečskou práci přeci jen zakrýval opodstatněnou nervozitu z nové levné konkurence. V komunitě typografů očividně panovala potřeba hlubšího vyrovnání se s problematikou vstupu žen do jejich oboru. Během stávky to pro mnoho jiných problémů dotýkající se materiální existence několika stovek rodin nebylo možné, avšak hned první číslo *Correspondentu* vyšlé po stávce dne 9. 6. 1865 přineslo titulní článek s ironickým názvem *Der weibliche Setzer* [Ženský sazeč].¹³⁴

Dopisovatel z Berlína počal svůj článek pohoršením, že postavení žen k sazečským kasám během stávky mělo za účel především nahradit rebelující typografy a jako takové bylo obzvláště podlé. I nadále mělo být vytlačování mužů z jejich řemesla hlavní funkcí „ženských sazečů“. Ženská práce v typografii je podle autora na svém počátku. Ve Francii je sazeček na 200, o tiskárně Victoria nejsou známy jiné informace než reklamní rytiny.

Ženská industriální práce a společná práce mužů a žen v knihtisku i všude jinde však údajně působí zcela rozkladně na morálku. „Od počátků německého průmyslu známe následky společné fyzické práce mužů a žen“, varoval autor a položil řečnickou otázku: „Máme být kvůli lásce k levným výrobkům ochotni uvádět ženy do oboru, kde doposud byly činné pouze mužské ruce, a přivodit tak z toho plynoucí pohromy?“ Svůj strach o morální vývoj mladých doložil i příkladem z jedné tiskárny v Berlíně, která počala zaměstnávat i sazečky: zde údajně museli rodiče vzít z učení tři mladé chlapce, jelikož zde „viděli nebezpečí pro morálku mladých lidí.“

Poté následovaly opět argumenty týkající se vznikající konkurence mezi ženami a muži, která v důsledku neožebračuje jenom muže, ale úplně všechny. Autor vysvětloval, že žena bude mít vždy menší plat než muž, jelikož má přirozeně menší potřeby. Nebezpečným důsledkem expanze ženské práce by tak nebyla pouze mužská nezaměstnanost, ale hladovění celých rodin, jimž je muž přirozeným chleboďárcem. Zaměstnavatelé lákají ženy do svých podniků platem, který se vyrovná těm mužským. To je však pouze trik, varoval autor. Až budou muži z podniku pryč, zaměstnavatelé budou mít lehké pořízení. Srazí svým zaměstnankyním plat na úplné minimum a ony si tak budou nuceny hledat vedlejší živnost: například prostituci, jak je běžné, varoval autor a tázal se: „Líbí se tyto vyhlídky dívkám ze vzdělaných poměrů?“

Zaměstnavatel navíc jistě bude požadovat po dívce celibát, aby neriskoval, že mu po investování prostředků na její vyučení prchne k založení rodiny. S touto tezí souvisel další okruh argumentů. Tím bylo zdraví ženy a její funkce matky. Práce v knihtiskárně, nasávání škodlivých výparů či celodenní postávání u sazečských kas nebylo zdravé pro organismus, přičemž ten ženský to snášel hůře. Dle

¹³⁴ [V., Berlin], *Der Weibliche Setzer*, *Correspondent*, č. 24, 9. 6. 1865, s. 93–94.

přírodního zákona by žena měla být určena k lehčím pracím, a především k zachovávaní a vychovávání dalšího pokolení, tedy k údělu matky. Aby přitom její potomci byly krásní, zdraví a silní, musí být taková i jejich matka, argumentoval autor. Vždyť je přeci zcela nehumánní, aby byl podporován výrobní způsob, který je zcela v rozporu s principem mateřství.

Dopisovatel *Correspondentu* z Berlína vyzýval k tomu, aby se kolegové při odporu proti ženské práci inspirovali v Paříži. Tamní sazeči založili kasu na podporu kolegů v případě nemoci a podobně, jejímž členem se ale nemohl stát kolega, který pracoval v knihtiskárně zaměstnávající ženy. „Neměli bychom takový způsob ochrany také přijmout?“

Článek *Der weibliche Setzer* bylo věnováno v tomto oddílu více prostoru, jelikož koresponduje s dobovým diskurzem o ženské práci¹³⁵ a zároveň jej zasazuje do prostředí typografického dělnictva. V článku je možné najít čtyři hlavní typy argumentů proti ženské odborné práci v sazečství: morální, ekonomický, zdravotní a sociální (tedy, že ženská industriální práce rozbíjí tradiční sociální vazby a rodinný život).

Argument morálky, tedy že společná fyzická práce mužů a žen vzbuzuje vzájemnou sexuální touhu (to si měl čtenář již většinou domyslet) a tím ohrožuje morálku pracujících, byl důležitým motivem již rané diskuze o industriálním pauperismu, resp. sociální otázce od konce 30. let 19. století v prostoru Německého spolku. Později tento argument převzali kvalifikovaní dělníci v tažení proti ženské práci. Historici mají k dispozici i data zvyšujícího se počtu nemanželských dětí v regionech s probíhající industrializací, které zčásti potvrzují zděšení současníků z vlivu nového výrobního režimu na sociální vztahy a sexuální chování pracujících v průmyslu.¹³⁶

Teprve zasazením do tohoto kontextu dává smysl, proč A. H. Payne a později Giesecke a Devrient a další firmy vždy zdůrazňovaly, že pro sazečky byla vyhrazena zvláštní místnost. Ani důsledné oddělení místa výkonu práce však nezmírnilo odmítavé reakce. Příkladem je již zmiňovaná tiskárna Paula Duponta. Majitel jednoho z největších podniků v Paříži zaměstnávající více než 1000 dělníků otevřel v březnu roku 1862 v městečku Clichy u Paříže další tiskárnu, jejíž součástí byla ne pouze samostatná místnost, ale dokonce oddělená budova, kde se ženy mohly „beze všeho ženýrování“ vyučovat sazečství a následně zde pracovat jako odborné sazečky. Tento krok vyvolal okamžitý protest zaměstnanců v pařížském podniku, který vyústil ve stávkou. Vyústění konfliktu bylo velmi hořké, jeli-

¹³⁵ V české historiografii byly v posledních letech podrobně rozebrány například v Jan MAREŠ – Vít STROBACH, *Třída dělníků i žen? Proměny chápání genderových vztahů v českém dělnickém hnutí (1870–1914)*, *Střed* 4/2, 2012, s. 34–68; Marie BAHĚNSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlounaná. O ženské práci*, České Budějovice 2017, zejm. s. 116–125.

¹³⁶ Viz např. Wolfgang HÄUSLER, *Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848*, Wien 1979.

kož 117 ze 120 sazečů Dupontovy pařížské tiskárny podnik opustilo a členové místní odborové organizace Société Typographique se nadále zavázali, že nebudou pracovat u Duponta a jiných tiskárnách zaměstnávající ženy. Právě na to narážel i autor na konci článku *Der Weibliche Setzer*. Tento bojkot pak trval až do roku 1874, i když Dupont zaměstnával ženy dál.¹³⁷

Z analytického hlediska je důležité, že se podobně intenzivně nikdy neřešilo nebezpečí morální zpuštění pramenící ze společné práce nakladaček archů papíru a mužského osazenstva tiskáren (především strojmistrů a točičů), i když z pozdější doby jsou i z knihtiskáren známy případy sexuálního obtěžování.¹³⁸ Strach Gutenbergových mladých z mravních následků společné práce mužů a žen přišel až ve chvíli, kdy ženy ohrožovaly mužsky definovaný *skill*. V tomto smyslu tak odborní sazeči pouze využili ve svém boji proti nové levné konkurenci argument, u kterého se dalo očekávat, že bude mít společenský ohlas. Argument morálky je zde proto nutné vnímat jako symbolickou zbraň, která zakrývá jiné zájmy.

To nás přivádí k argumentu ekonomickému. Žena měla (a měla mít) přirozeně menší plat než muž, jelikož její příjem neživil rodinu, ale byl vždy považován za pouhý doplněk mužova platu. Neměla tedy pracovat na kvalifikovaných postech, jelikož by zde vždy tlačila mzdy dolů a tím by ohrožovala životní úroveň celých rodin.

Ženská práce se tedy stala synonymem pro levnou a neodbornou práci. Ta však byla zároveň nezbytná pro bezprecedentní ekonomický růst a akumulaci kapitálu v období rané industrializace.¹³⁹ Kvalifikovaní dělníci v šedesátých letech nebojovali proti ženské práci obecně, ale pokoušeli se udržet alespoň hájemství svého vlastního oboru před degradací, proletarizací a feminizací. Boj proti ženské práci jako celku z morálních i ekonomických důvodů mělo však ve své agitaaci rané socialistické hnutí. Výrazné omezení ženské práce měla ve svém programu eisenachská (Eisenach 1869), rakouská (Neudörfel 1874) i československá (Břevnov 1878) socialistická strana.¹⁴⁰ Již před založením stran na území Předlitavska psal první apoštol socialismu mezi etnicky českým dělnictvem Josef Bolešlav Pecka do *Dělnických listů*: „Jen ať se pováží, jaká to bída pro dělníka mužského, jemuž práce tato právě určena jest, když on tísněn jest neustálým nátlakem a konkurencí, jižto proti němu továrníci staví skrze své ženské dělnice.“¹⁴¹

¹³⁷ B. ROBAK, *Vom Pianotyp zur Zeilensetzmaschine*, s. 58.

¹³⁸ Jedná se o informace vzniklé na základě ankety o ženské práci prováděné v 90. letech 19. století ve Vídni mezi kvalifikovanými i nekvalifikovanými dělnicemi. M. BAHENSKÁ – L. HECZKOVÁ – D. MUSILOVÁ, *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná. O ženské práci*, s. 122–126.

¹³⁹ Felix BUTSCHEK, *Industrialisierung. Ursachen, Verlauf, Konsequenzen*, Wien – Köln – Weimar 2006, s. 139–141.

¹⁴⁰ Petr PROKŠ (ed.), *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, Praha 1999, s. 11, 13, 20.

¹⁴¹ J. B. ST., *Dívky v továrnách I.*, s. 260–261.

Zatímco raná socialistická agitace protestovala proti ženské tovární práci obecně, často z altruistických důvodů, typografové jen proti nasazení odborných sazeček. K děvčatům u rychlolisů se stavěli spíše než jako ke kolegyním jako k inventáři závodu. Panovala však mezi nimi shoda v tom, že zaměstnávání žen (ochotných pracovat za nízkou mzdou) je projev nenasytosti moderního podnikatele.

Nakonec tak byla minimálně v počátcích ženského sazečství v říšskoněmeckých, rakouských, českých i obecně evropských knihtiskárnách naplněna temná předpověď autora článku *Der weibliche Setzer*, jenž prorokoval, že principálové budou využívat odborné sazečky pro neutralizaci mzdových nároků kvalifikovaných typografů. To, co se stalo roku 1865 v Lipsku, kdy zaměstnavatelé využili stávky kvalifikovaných dělníků ke vstupu žen do oboru, byl do jisté míry evropský model. Již byl zmíněn případ Místodržitelské knihtiskárny v Praze. Ve skotském Edinburghu vypukla roku 1872 stávka sazečů, jež zasáhla celé město. Rovněž zde zaměstnavatelé začali vyučovat ženy sazečství, aby v budoucnu nahradily muže. Ke konci 19. století bylo v Edinburghu již 750 sazeček, které byly v přímé soutěži se sazeči-muži. Další skotská města byla rovněž „zamořena“ ženami u sazečských kas.¹⁴² V Německém císařství a Rakousku-Uhersku sazečky takového počtu nikdy nedosáhly z důvodu silného postavení knihtiskařských odborů. Odpor proti kvalifikované ženské práci mezi typografy trval až do 20. století. Například Skotská typografická asociace dokonce roku 1909 přes odpor zaměstnavatelů prosadila úplný zákaz přijímání žen do učení se sazečství, který trval ještě v 50. letech 20. století.¹⁴³

Závěr

Mnoho dílčích závěrů již bylo vysloveno během textu. Zde se pokusím shrnout to nejdůležitější.

1. *Stávky typografického dělnictva v letech 1865, 1869 a 1870 dosáhly (s výjimkou Prahy) jen dílčích úspěchů. Přesto se jednalo o dobově nejúspěšněji vedené konflikty o podmínkách práce. Úspěch tkvěl v organizovanosti.* Stávka typografů v Praze roku 1869 byla zřejmě první úspěšnou dělnickou akcí na českém území. I přes vynesené rozsudky bylo cíle stávky dosaženo: zvýšení tarifů na 16 krejcarů za 1000 n. Domnívám se, že důležitou roli v úspěchu pražských sehrál český jazyk a nemožnost sehnat větší množství kvalifikovaných a alespoň pasivně češtinu ovládajících typografů, kteří by zároveň byli ochotni podílet se na nezdaru svých kolegů v Praze. Ani úspěchy typografů v Lipsku a Vídni i přes nedosažení původních požadavků tarifní komise nebyly zanedbatelné. Obě ko-

¹⁴² C. COCKBURN, *Brothers: Male Dominance and Technological Change*, London 1983, s. 153.

¹⁴³ Tamt., s. 155–158.

munity dosáhly částečného zvýšení tarifu platného pro všechny závody ve městě. Vzhledem k tomu, že v obou městech byla organizovanost kolegů vyšší než 80 %, bylo možné zastavení práce udržet v lipském případě téměř na deset týdnů, ve Vídni se nepracovalo týdnů pět. Na strádající rodiny stávkujících sazečů v Lipsku přicházely solidární příspěvky ze všech koutů Evropy, vídeňští zase užívali rozvinuté komunikační síť dělnických spolků a podpory socialistů. Tyto kontakty stávky jen utužily.

2. *Stávky znamenaly důležitý přechod k institucionalizaci pracovních konfliktů uvnitř moderní industriální společnosti.* Podpůrné a vzdělávací spolky se staly během stávek – ač nepřiznané – důležité organizační platformy. Spolky založené původně na ideji vzdělávání a sebedisciplinace dělníků se tak pomalu transformovaly do odborových organizací bojujících za zlepšení podmínek práce. Ve všech třech případech je vývoj tímto směrem viditelný i po stávkách. V Lipsku se již rok po stávce v květnu 1866 sjel zakládající sjezd Svazu německých knihtiskařů (Verband der deutschen Buchdrucker), do kterého se postupně přidává většina knihtiskařských organizací. Následkem jeho aktivit je už roku 1868 ve většině německých tiskárnách zrušena nedělní práce. Podobné úspěchy přinutily i principály k tomu, aby se organizovali. Na sjezdu v Mohuči, symbolicky vybraném jako rodiště a působiště vynálezce knihtisku, v roce 1869 byl tak založen celoněmecký svaz chránící zájmy majitelů knihtiskáren Německý knihtiskařský spolek (Deutscher Buchdruckerverein).¹⁴⁴ Jedná se o první svazy zaměstnanců i zaměstnavatelů v dějinách Německa.

Podobný vývoj je vidět i v Předlitavsku. V září 1869, kdy vrcholil proces s Bavorským a členy tarifní komise po vítězné stávce, docházelo k velkým změnám uvnitř typografické komunity i pražského dělnictva jako celku. Propukla stávka zhruba 1600 krejčovských dělníků a F. L. Chleborád pod tíhou kritiky konečně odešel z vedení spolku Oul.¹⁴⁵ Ve spolku dalšího vzdělávání Typografická beseda rezignoval na post předsedy dělníky oblíbený principál Eduard Grégr, který stál v jejím čele od založení roku 1865. Spolek původně zamýšlený jako místo socializace všech příslušníků knihtiskařského umění tak získal definitivně dělnický charakter. Jedním z trvalých výdobytků pražské stávky bylo ustanovení společné komise zástupců dělníků a principálů, kde se měly řešit mzdové a další podmínky kvalifikované práce v knihtiskárnách.

3. *Stávková činnost typografického dělnictva v letech 1865–1870 znamená definitivní rozchod s liberálním instrumentáři pro řešení dělnické otázky.* Stávky se odehrávaly v době, kdy docházelo ke všeobecnému odklonu dělnic-

¹⁴⁴ Carl FAULMANN, *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst mit besonderer Berücksichtigung ihrer technischen Entwicklung bis zur Gegenwart*, Wien – Pest – Leipzig 1882, s. 782.

¹⁴⁵ C. HORÁČEK, *Počátky českého hnutí dělnického*, s. 59.

kých spolků od liberálních idejí středostavovských intelektuálů, jež v předchozích letech často hovořili na jejich půdě. Vypuknutí stávek tento proces ještě uspíšilo. Zatímco dříve byla hesla jako pokrok, píle či povznesení kulturní úrovně dělnictva důležitou součástí programu dělnických spolků, před stávkami a během nich se toto začalo měnit. Expanzi naopak zažívaly hesla jako „egoismus kapitálu“ nebo „sociální boj proti sobě stojícím tříd“. Liberalismus principálů a vydavatelů liberálních novin byl také nazýván „falešnou svobodou“. Tento obraz se však poněkud liší v českém případě, kde je třídní antagonismus tlumen úzkým vztahem českých typografů k národně emancipačním snahám.

4. *I přes jisté dobové socialistické tendence uvnitř typografických spolků zůstali typografové vůči socialismu rezervovaní. To umožnilo „nejinteligentnějším z dělníků“ v následujících dvaceti letech persekuce socialistů a dělnického hnutí jako celku dál úspěšně prosazovat své požadavky ve věci podmínek práce. Jen necelé dva týdny po ukončení stávky vídeňských typografů bylo dne 7. 4. 1870 uzákoněno v Předlitavsku koaliční právo. Ovšem již během léta se konal první proces se „socialistickými velezrádci“, který byl doprovázen rozpuštěním mnoha dělnických spolků. Typografům se vyhnul. Zdá se, že v této době typografické spolky v Praze a Vídní začaly opouštět některé tendence vedoucí k socialismu. Jan Bavorský sice v létě 1869 spoluzakládá Malostranskou dělnickou besedu, v jejíž řadách se sešlo již mnoho budoucích českých socialistů, a do roku 1871 je u všech důležitých bojů českého dělnictva.¹⁴⁶ Posléze se však stáhl ze všeho dělnického dění, pro svou pověst dělnického buřiče se neobjevoval již ani ve vedoucích orgánech Typografické besedy a věnoval se pouze redakci *Věslevína*, o jehož obnovení se roku 1872 zasadil. Poté, co se v roce 1875 stal faktorem v tiskárně u Haasů, se o dělnické záležitosti již přestal zajímat úplně.¹⁴⁷ Později na tajném zakládacím sjezdu československé sociální demokracie v dubnu 1878 na Břevnově nebyl ani jeden typograf.¹⁴⁸*

Rovněž v Německu byl jediným socialistou v čele Svazu německých knihtiskařů do roku 1918 Richard Härtel, jenž zastával úřad v letech 1867–1879. Formálně se však z taktických důvodů nikdy nestal členem strany, ač měl prohlásit, že „v duchu patříme stále Sociálně demokratické straně eisenaušského programu.“ Svaz německých knihtiskařů, přejmenovaný na Podpůrný spolek německých knihtiskařů, také jako jediný z velkých dělnických organizací přežil i obdo-

¹⁴⁶ Erika KRUPPA, *Das Vereinswesens der Prager Vorstadt Smichow 1850–1875*, 1992 München, s. 144.

¹⁴⁷ Karel KRUNERT, *Typografická organisace v Čechách. Dějinný přehled*, Praha 1910, s. 42.

¹⁴⁸ Seznam účastníků břevnovského sjezdu viz Zdeněk KÁRNÍK, *Na úsvitu dějin české sociální demokracie. Od prvopočátků hnutí k základem moderní politické strany (1844–1893)*, Praha 2019, s. 216–218.

bí protisocialistické perzekuce v Německu po roce 1878.¹⁴⁹ Zatímco dělnické hnutí tak čelilo v sedmdesátých a osmdesátých letech pronásledování, stávková činnost typografů se dále rozvíjela koordinovaně a úspěšně v Německu i Předlitavsku.

5. *I přes manifestace nezávislosti a hrdosti manuálně pracujících si středostavovská měšťanská kultura udržela i po stávkách pozici nedostižného vzoru pro milieu typografických dělníků a zřejmě i dělnické třídy jako celku.* Pražští typografové byli v šedesátých letech 19. století prostřednictvím osobních vazeb i volnočasových aktivit součástí české národní společnosti. Odsud se je snažila česká marx-leninská historiografie vyjmout a na základě organizačních aktivit Jana Bavorského zdůrazňovat jejich sounáležitost s ostatními dělnickými spolky. Tento pohled ale v konfrontaci s prameny neobstojí.

Josef Boleslav Pecka o pár let později kritizoval šedesátá léta jako éru, kdy české dělnictvo hrálo stafáž při svěceních různých praporů či národních přísahách.¹⁵⁰ Otázkou však je, zda si Pecka představoval úplně jiný způsob dělnické socializace, než bylo následování měšťanských vzorců. I ve Vídni se raná dělnická kultura včetně lassalleánských spolků snažila v rámci různých bálů, koncertů či peslů kopírovat měšťanské vzorce. Andreas Scheu byl prvním vídeňským socialistou, který formuloval soustavnější kritiku přichylnosti k měšťanským formám socializace, a požadoval autonomní dělnickou kulturu.¹⁵¹ Ta se skutečně začala formovat, ale projevit se mohla až po roce 1890. Zodpovězení na otázku, jak do dělnické kultury protestů, manifestací a podobně byli později zaangażováni typografové nacházející se na půl cesty mezi dělnictvem a středostavovským měšťanským prostředím, ale bude vyžadovat další bádání.

6. *Nekvalifikovaná ženská práce byla typografy přecházena mlčením, kvalifikovaná ženská práce hlasitě kritizována a zostuzována.* Typografické komunity všech tří měst se svorně shodovaly na přístupu k ženské práci. Ženy pracovaly v knihtiskárnách především jako nekvalifikované pomocné dělnice, které byly pro typografy, soudě na základě jejich odborných listů, zcela neviditelné. Rostoucí počet žen a nevyučených v knihtiskárnách vnímali jako indikátor pokračující proletarizace a degradace svého kdysi elitního uměleckého oboru a nikdy – alespoň ve zkoumaném období – jako potenciální spolubojovnice ve stávkách. Neochota kvalifikovaných dělníků postupovat v mzdovém boji společně s nekvalifikovaným dělnictvem, jenž byl z velké části tvořen ženským personálem, smazávala kulturní rozdíly mezi jednotlivými dělnickými obory a začala vytvářet (alespoň navenek) jednotnou dělnickou třídu a kulturu. Podobně jako typografové

¹⁴⁹ G. BEIER, *Schwarze Kunst und Klassenkampf*, s. 440, 497.

¹⁵⁰ Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, s. 272.

¹⁵¹ W. WADL, *Liberalismus und soziale Frage in Österreich*, s. 117.

byli pionýři odborových organizací mezi kvalifikovaným dělnictvem se i pomocné knihtiskařské dělnice staly průkopnicemi odborů mezi dělnictvem neodborným. Vůbec první ženou v čele nějakého odborového svazu v Německém císařství, jenž sdružoval muže i ženy, se stala v devadesátých letech 19. století tiskařská nakladačka z Berlína Paula Thiede.

Dalším a zcela novým typem „ženského pracovníka“ v knihtiskárně byly nebo spíš měly být kvalifikované sazečky, jež v pohledu mnoha principálů měly být nástrojem k neutralizaci požadavků stále vzpurnějších typografických odborů. Avšak až do digitalizace produkce tištěného slova v sedmdesátých a osmdesátých let 20. století, tedy až do faktického konce oboru (či alespoň jeho ekonomické relevance), zůstala odborná typografická práce vlivem silných odborů, které bránily vstupu žen na kvalifikované pozice, téměř čistě mužským oborem a ženám byla vyhrazena pouze nekvalifikovaná práce u strojů. Ve sledované době šedesátých let 19. století se kvalifikovaní typografičtí dělníci začali kriticky vyjadřovat k ženské práci až ve chvíli, když ženy ohrožovaly mužsky definovaný *skill*.

Jakub Raška

Public Life, the Beginnings of the Labour Movement, and Gutenberg's Youth in Three Strikes: Leipzig 1865, Prague 1869, Vienna 1870

Summary

The decade between 1860 and 1870 was an important formative period for the organised labour movement. At the beginning of this era, it was not clear what direction the workers' public activities would take. All that was clear was that workers will play an increasingly important role in the political, economic, and cultural life of modern industrial society. During this period, however, the working-class detached itself from the middle-class democratic stream and began to act as a stand-alone player in public life. This is the framework in which the author of the article examines the circumstances of three typographers' strikes. Namely: the strikes in Leipzig in the spring of 1865, in Prague in the summer of 1869, and in Vienna at the end of the winter of 1870.

Attention is first given to the very specific milieu of typographers, who were the working-class aristocracy in terms of their material standards and cultural horizons as well. These workers had long seen themselves as artists, and it was only with the progressive industrialisation of their industry that they recognised that they were part of the working-class too. Here, however, they always presented themselves as workers „gifted by spirituality“ or „the most intelligent and most educated part of the working class“ that is to show the direction in which the young labour movement should take. This was therefore an elitist distance from other „non-cultural“ workers, accompanied by a belief in their own predetermination for a leadership role. Their high level of education and contacts meant that they were among the first workers in Leipzig, Vienna and Prague to establish an organisation to improve conditions of their labour. Since they had been in close contact with middle-class intellectuals through their work, the separation of these societies from the liberal influences of the middle-class liberals took longer than for the rest of the working class. In all three cases the major turning points were strikes, which marked an important transition toward the institutionalising of labour conflicts within modern industrial society. Support and education organisations became important organisational platforms during the strikes, although this was not admitted. Associations that were originally based on the idea of the education and self-discipline of workers therefore slowly transformed into unions that cared for and battled for improvements in working conditions. Despite the fact that middle-class intellectuals or printwork owners gradually withdrew from associations of typography workers during the 1860s, the middle-class culture continued to hold the position, even after the strikes, of the elusive model for the milieu of typographers and evidently the working class as

a whole. A working-class culture of various demonstrations, rallies, or mass marches was only born after 1890, and it is a question for further research whether typographers, maintaining an aristocratic distance from the rest of the working class, actually wanted to be a part of it. It nevertheless stands that the strike activity of the typographers between 1865 and 1870 marked a definitive break from the liberal instruments of dealing with the working-class issue. However, this differs in the case of Prague, where the strong bond of ethnically Czech typographers to the national emancipation movement obscures individual political currents and to Czech typographers, national belonging was largely more important than workers' brotherhood. As far as the Prague strike in August 1869 is concerned, the strikers' main demands were also met, albeit in a slightly modified form. Workers in Leipzig in 1865 and Vienna in 1870 achieved only a small increase in pay. In all three cases, however, they were the most successful disputes over working conditions at the time. Success lay in organisation. By the end of the 1860s, the level of organisation of typographers in all three cities exceeded 80%, typographers maintaining by far the highest level of organisation until the Great War. In spite of having certain socialist tendencies, typographers remained rather reserved toward socialism. This made it possible for the „most intelligent of workers“ to continue its success in pushing through its demands on working conditions over the next 20 years of persecution of the socialists and the labour movement as a whole.

The final issue observed in this study is the view adopted by qualified typographers of women's work. Unskilled women's work was completely overlooked. Qualified printers and type-founders had to come to terms with the continuing process of mechanisation and proletarianisation of the industry, which brought the work of untrained women to printworks, formerly "temples of art". They had to learn to respect this as a necessity. When pay disputes arose, the qualified men refused to proceed together with the unskilled women. According to later observers, this was a fundamental tactical error, since unskilled workers then helped owners continue to run the business even under a strike regime. Another type of „woman worker“ at the printworks was, or rather should have been, the qualified typesetter, which in the view of many printwork owners should have been a tool to neutralise the demands of the increasingly-rebellious typography trade unions. The idea of specialised women typesetters, however, was entirely outwith the social imagination of the qualified typography workers. Qualified women's work was vocally criticised and humiliated. Due to the strong position of typography trade unions, the numbers of qualified women typesetters at printworks remained entirely negligible.

Boleslav Šmejkal

„Necht' Třebíč se stane moravským Kladnem!“ Veřejný prostor, politika ulice a dělnické hnutí v Třebíči na přelomu 19. a 20. století¹

„Let Třebíč Become a Moravian Kladno!“ Public Space, Politics of the Street and Working-class Movement in Třebíč on the Turn of 19th and 20th Century

In this article, based on his bachelor thesis, the author deals with the role of the working-class movement in the public space in late 19th and early 20th century Moravia. The key study the author examines is of a city of Třebíč, one of the centers of the shoe industry and working-class movement in late Habsburg Moravia. The author made a spatial analysis of the city, determining different areas and their development over the time. Based on that, he additionally carried out an analysis of various ways the working-class movement was entering the public space and communicating within, such as strikes, demonstrations, riots and meetings.

Keywords

History, 19th Century, Moravia Working-class movement, Public space, Spatial analysis, Urban history, Třebíč, Strike, Demonstration, Riot

Úvod

Když hovořím o dělnickém hnutí v Třebíči, myslím tím konglomerát kulturních a vzdělávacích spolků, řemeslnických bratrstev, odborů a přidružených jednotlivců, snažících se dosáhnout kulturní, ekonomickou a politickou emanci-

¹ Tato studie vychází z autorovy bakalářské práce: Boleslav ŠMEJKAL, *Vstupování dělnického hnutí do veřejného prostoru: Třebíč na přelomu 19. a 20. století*, bakalářská práce FF UK, Praha 2019.

pací pracujících. Tyto organizace byly propojeny především se Sociální demokracií. Národní socialisté nebyli v této době na Moravě příliš silní a křesťanští sociálové málokdy participovali na akcích a zaměřovali se téměř pouze na vzdělávání a zbožnost. Členství v organizacích nebylo příliš rozšířené, pravděpodobně kvůli finančním nárokům na řádné členství, kterým dělníci nemohli dostat. Neplacení příspěvků bylo zdaleka nejčastějším důvodem pro vyloučení ze spolku. Když byla roku 1888 založena v Třebíči Dělnická beseda, měla asi 200 členů, nicméně existoval mnohem větší počet přidružených jednotlivců a podporovatelů, kteří participovali na akcích organizovaných dělnickým hnutím. Tento fakt můžeme vyvodit z průměrné účasti na demonstracích, schůzích či tanečních zábavách, organizovaných Dělnickou besedou či odbory.²

Ve této studii jsem vycházel zejména z písemností uložených v trebičském státním okresním archivu, a to zejména z dokumentů státní správy, reprezentované většinou okresním hejtmánstvím. Jedná se především o prezidiální spisy a poté o akta věnovaná povolováním či zakazováním akcí jednotlivých spolků. Dalšími zdroji mi pak byly dokumenty místní samosprávy a dokumenty samotných dělnických spolků, především záznamy ze spolkových schůzí. Posledním důležitým archivním dokumentem pak byla kolekce zhruba 50 vzpomínek příslušníků a příslušnic dělnického hnutí, sesbíraných v 50.–70. letech 20. století a uložených v trebičském archivu. Tyto vzpomínky se kontextu situace před první světovou válkou často dotýkají pouze okrajově, jsou různé délky i kvality, přesto mi však byly velmi užitečné, především k zachycení určitého „zeitgeistu“.

Co se sekundární literatury týče, vycházel jsem jak z lokálně zaměřených prací Jaroslava Mejzlíka či Jana Janáka, tak z literatury zabývající se dějinami práce a dělnictva. Velmi přínosnými mi byly práce Lukáše Fasory, Jiřího Kořalky, Martina Jemelky, Rudolfa Kučery, Patricka Joyce, E. P. Thompsona, Marcela van der Linden či Tessie P. Liu. V přístupu k prostoru jsem se inspiroval pracemi Edwarda Soji, Barneyho Warfa či Santy Arias, k městu 19. století poté Jürgenem Osterhammelem a Peterem Hanakem.³

² Okresní archiv Třebíč, fond Dělnická beseda Třebíč, Protokolární kniha Dělnická beseda.

³ Pro lokální kontext viz Jaroslav MEJZLÍK, *Dělnické hnutí na západní Moravě do založení KSČ*, Havlíčkův Brod 1957; Jan JANÁK, *Dějiny města Třebíče*, II, Brno 1981. Pro dějiny dělnického hnutí a dělnické třídy viz Lukáš FASORA, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*, Brno 2010; Jiří KOŘALKA, *Severočeští socialisté v čele dělnického hnutí českých a rakouských zemí*, Liberec 1963; Martin JEMELKA, *Ostravské dělnické kolonie*, I–III, Ostrava 2011–2015; Rudolf KUČERA, *Život na příděl. Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*, Praha 2013; Patrick JOYCE, *Work, Society and Politics. Culture of the Factory in Later Victorian England*, Brighton 1980; E. P. THOMPSON, *The Making of the English Working Class*, London 1963; Marcel VAN DER LINDEN, *Transnational Labour History. Explorations*, Aldershot 2003; Tessie P. LIU, *The Weaver's Knot. The Contradictions of Class Struggle and Family Solidarity in Western France, 1750–1914*, Ithaca 1994. Pro prostorový obrat v sociálních vědách

V průběhu textu pracuji s pojmy dělnictvo či dělnické, maloburžoazie či maloburžoazní a buržoazie či buržoazní. Na tomto místě bych rád objasnil důvod jejich používání a jejich definici. Jakožto sociální historik považuji koncept společenských tříd, definovaných jak vztahem k výrobním prostředkům, tak kulturními či jinými faktory, za produktivní pro analýzu společnosti. Zejména v případě industrializující se společnosti druhé poloviny 19. století.

Dělnictvem označuji fyzicky pracující ženy a muže, kteří jsou většinou v námezdním pracovním poměru, či jsou ve své práci jinak závislí jako tzv. štukverkáři, zdánlivě samostatní obuvníci pracující jako plně závislí subdodavatelé pro továrnu. Zároveň používám pojem dělnictvo pro tu skupinu obyvatel, která je takto označována v archivních pramenech a která tak sama sebe ve velké většině vnímá. Někteří autoři, jako Lukáš Fasora,⁴ pracují s větší stratifikací dělnictva. Ta dává smysl např. u Brna, kde existovaly značné rozdíly mezi textilními dělnicemi a dělníky a dělnictvem pracujícím ve strojírenském průmyslu. V případě Třebíče, kde drtivá většina dělnictva byla zaměstnaná v obuvnickém průmyslu, svým charakterem a podmínkami podobném textilnímu, je však příhodnější hovořit o dělnictvu bez další stratifikace.

Místní maloburžoazii považuji za třídu samostatných řemeslníků, drobných obchodníků, úředníků či učitelů. Ti se od dělnictva liší především určitou samostatností, ale i větším finančním i kulturním kapitálem. Třebíčská buržoazie poté v mé analýze sestává z majitelů továren, velkoobchodníků, výše postavených úředníků samosprávy i okresního hejtmanství, místních politických špiček a kulturních elit, jako například profesorů zdejšího gymnázia. Ti disponovali největším finančním kapitálem i největší politickou mocí. Je samozřejmě možné používat pojem měšťanstvo, namísto buržoazie. Já tak však nečiním z toho důvodu, že považuji termín měšťanstvo za příliš propojený se středověkým a raně novověkým pojetím města a příslušnosti k němu na základě stavovských, individuálních práv a výsad.

Lokální a historický kontext

Třebíč je město na západní Moravě, založené kolem benediktínského kláštera, který zde vzniknul roku 1101 a již od středověku se řadilo k důležitým obchodním a řemeslnickým centřům. Nejdůležitějším místním řemeslem bylo

viz Edward SOJA, *Postmodern Geographies. The Reassertation of Space in Critical Social Theory*, London 1989; Santa ARIAS – Barney WARF, *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*, London 2008. Pro dějiny města 19. století viz Jürgen OSTERHAMMEL, *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*, Princeton 2014; Peter HANAK, *The Garden and the Workshop. Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*, Princeton 2016.

⁴ L.FASORA, *Dělník a měšťan*, s.381.

tkalcovství, zaniklé v první polovině 19. století a řemesla spojená se zpracováním kůže, koželužství, jirchářství a ševcovství.⁵ Řemeslnou kožedělnou výrobu a výrobu obuvi se podařilo během 19. století přetransformovat nejprve ve výrobu manufakturní a posléze tovární, přičemž ta zůstala v rukou nejvýznamnějších lokálních řemeslnických rodin. Krom Hassků a Subaků se jedná především o rodinu Budischowských, která se v průběhu 19. století stala hegemonek nejen lokální, ale i celorakouské výroby obuvi.⁶

Místní dělnice a dělníci se začali organizovat na začátku 80. let 19. století pod vlivem kontaktů s Vídní, jakožto velkým průmyslovým ale i socialistickým centrem. Příspěvkem pro šíření myšlenek socialismu a organizace dělnictva mimo hlavní průmyslová centra se stal paradoxně zásah státního aparátu proti radikálům z řad dělníků, inspirovaných mimo jiné myšlenkami Johanna Mosta, ve Vídni na začátku 80. let. Jedním ze základních postihů radikálů bylo vypovězení do domovských obcí, kde tito posléze často stáli u zrodu místních dělnických organizací. Takovým organizátorem vypovězeným z Vídně byl v případě Třebíče obuvnický dělník František Hořák.⁷

Taktika organizování dělnického hnutí v Třebíči se dá rozdělit na dvě základní období. Po počáteční neorganizované a chaotické periodě byla roku 1888 založena Dělnická beseda, která se stala nejdůležitější součástí místní dělnické organizace až do počátku 20. století,⁸ kdy ji do značné míry nahradily odborové organizace, a ještě o něco později Sociálně demokratická strana. Dělnická beseda byla především kulturním a vzdělávacím spolkem, avšak s částečně skrývaným přesahem do politické a ekonomické činnosti. V době jejího působení, tedy především v 90. letech 19. století se Třebíč stala regionálním centrem dělnického hnutí a také důležitým centrem obuvnických odborů.⁹ Pravděpodobně díky tradičním kontaktům na Vídeň se tyto lokální obuvnické odbory při rozštěpení české sociální demokracie přidaly na stranu centralistů, prosazující přísný internacionalismus a silnou pozici vídeňské centrály.¹⁰ Po vzniku KSČ roku 1921 se většina místních sociálních demokratů přidala k právě vzniklé komunistické straně, která si ve městě udržela silnou pozici i nadále.

⁵ Heslo *Třebíč*, in: Ottův slovník naučný, sv. XXV, Praha 2002, s. 684.

⁶ Jaroslav MEJZLÍK, *Dějiny Závodů Gustava Klimenta Třebíč-Borovina*, Třebíč 1972.

⁷ Jan JANÁK, *Procesy s třebíčskými socialisty v r. 1885*, in: *Vlastivědný věstník moravský* 17/1, 1965, s. 60.

⁸ Okresní archiv Třebíč. fond Okresní úřad. Dělnická beseda. kr. 521.

⁹ Okresní archiv Třebíč. fond Okresní úřad. Odborný spolek obuvníků v Třebíči. kr.523

¹⁰ J. MEJZLÍK, *Dělnické hnutí na západní Moravě do založení KSČ*, s.179.

Analýza prostoru města

Za mnou provedenou analýzou prostoru Třebíče na konci 19. a začátku 20. století stála snaha o areálové vymezení města a otázka, zda lze ve městě velikosti Třebíče uvažovat o rozdělení města na čistě dělnické, maloburžoazní či buržoazní areály. Základní jednotkou analýzy je městská čtvrť. Ta umožňuje rozdělení města do značné míry kompaktních, smysluplných částí. Čtvrť se navíc ve vnímání prostoru a vlastní identity historických aktérů v Třebíči stala nejčastějším prostředkem sebeidentifikace s určitým prostorem; ve většině případů, kdy daný aktér udává své bydliště, určuje ho právě čtvrtí. Pro potřeby analýzy jsem spojil v té době samostatné město Třebíč s Židovským Městem a obcí Podklášteří. Tyto, ačkoliv tvořily samostatné správní jednotky tvořily ze socioekonomického hlediska jednotný urbánní celek.

Třebíč, spolu s Podklášteřem a Židovským Městem, měla na konci 19. století zhruba 12 000 obyvatel¹¹, z nichž zhruba 4300 byli dělníci a dělnice.¹² Zhruba 2000 těchto dělníků byli tzv. štukverkáři pracující pro jednotlivé továrny ve svých domácích dílnách, většinou pravděpodobně původně samostatní pauperizovaní ševci. Větší část zbylých pak byli dělníci a dělnice tovární, pracující v obuvnických a kožedělných továrnách, menší pak dělníci v malých dílnách. Co se národnostního složení obyvatelstva týče, byla Třebíč na konci 19. století většinou česká, s významnou, převážně německojazyčnou židovskou menšinou. Židovská obec měla roku 1880 zhruba 900 členů. Ve městě také žila německá menšina, která do roku 1882, kdy tvořila asi 30% obyvatel, ovládala vedení města. Její proporce se poté, především národnostní konverzí, ale také příbytkem českého obyvatelstva, snížila k roku 1910 na 3 %. Národnostní podíl v různých společenských třídách můžeme přiblížit volebními výsledky v jednotlivých kuriích. Třetí volební kurie byla jednoznačně česká, ta první zase dlouhou dobu německá. Druhá kurie pak byla smíšená a na českou stranu se přiklonila v obecních volbách roku 1882. Třebíčské dělnice a dělníci byli většinou českého původu.¹³

Pro potřebu vytvoření analýzy prostoru města, jsem vytvořil databázi adres členů nejruznějších dělnických spolků. Těch se mi podařilo shromáždit 109, situovaných mezi roky 1888–1902. Tyto adresy se nacházely v oficiálních záznamech municipálních úřadů a úřadů státní správy, v korespondenci se spolky, či uvnitř úřadů, v seznamech členů výborů spolků apod. Adresy mnou shromážděné se tak dají považovat za adresy jádrových členů místního dělnického hnutí, kteří vstupovali do komunikace s úřady či byli v jejich pozornosti. Takto jsem zjistil počet členů dělnického hnutí v jednotlivých čtvrtích a letech. Pro potřeby komparace jsem z chronologického hlediska rozdělil data do dvou skupin, 1888–1895

¹¹ Český statistický úřad (vyd.), *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*, Praha 2006.

¹² J. JANÁK, *Dějiny města Třebíče*, II, s.123.

¹³ J. JANÁK, *Dějiny města Třebíče*, II, s. 93.

a 1896-1902, především proto, že polovinu 90. let 19. století vnímám jako zlomový moment v historii českého dělnického hnutí, především v jeho vztahu k ostatní společnosti.

Následující tabulka ukazuje počet členů dělnických organizací v každé čtvrti za sledovaná období.

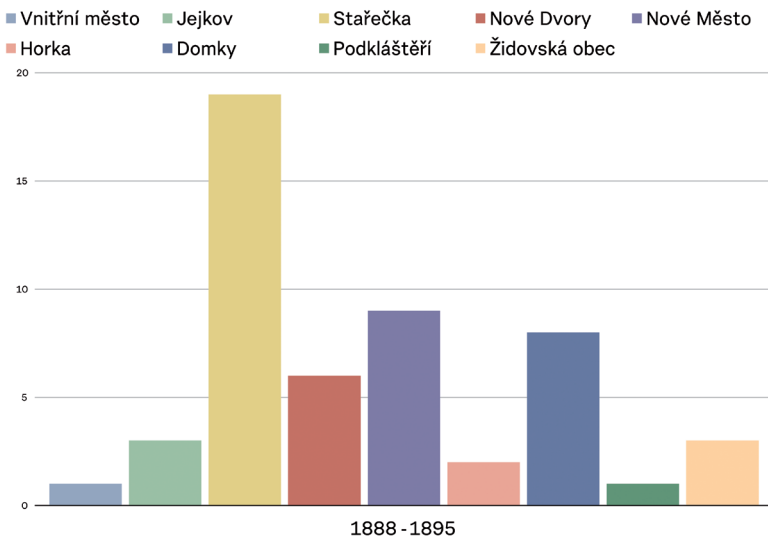
	1888-1895	1896-1902
Vnitřní Město	1	7
Jejkov	3	3
Stařečka	19	13
Nové Dvory	6	5
Nové Město	9	6
Horka	2	3
Domky	8	11
Podklášteří	1	1
Židovská obec	3	8
celkem	52	57

Následující grafy ilustrují výše zmíněná čísla v čitelnější, více grafické podobě.

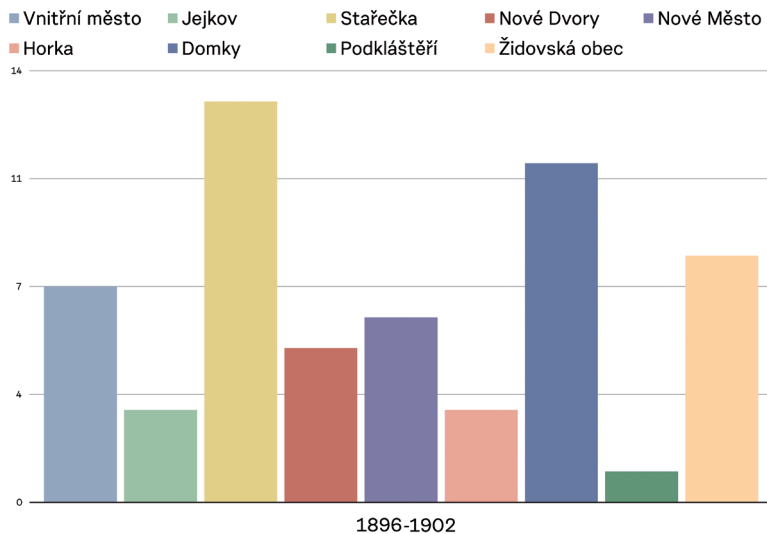
Na základě těchto dat můžeme rozdělit třebíčské čtvrti do tří kategorií. První z nich jsou čtvrtě, kde se nacházel stabilně vysoký počet dělnických aktivistů a aktivistek. Takovou čtvrtí je především Stařečka, v menší míře pak také Nové Dvory a Nové Město. Druhou kategorií jsou čtvrti se stabilně slabou pozicí dělnického hnutí, jako Podklášteří, Jejkov a Horka. Poslední kategorií tvoří čtvrtě, které zaznamenaly během sledovaného období vzestup počtu dělnických aktivistů a to Domky, Vnitřní Město a Židovské Město.

Následující mapy demonstrují výše zmíněná fakta v prostorových souvislostech a vztazích města. Je z nich patrné, že zatímco v prvním období většina dělnických aktivistů a aktivistek bydlela v tradičních dělnických čtvrtích na předměstích, v druhém období, můžeme sledovat nárůst jejich přítomnosti v centrálních částech města.

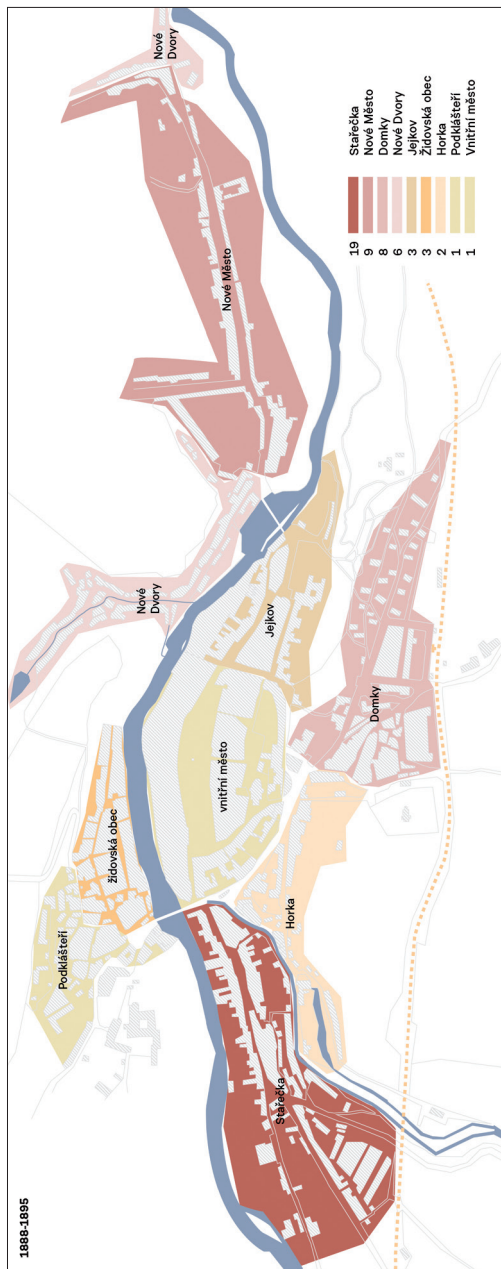
Počet dělnických aktivistů v jednotlivých čtvrtích 1888–1895, zdroj: vypracoval B. Šmejkal

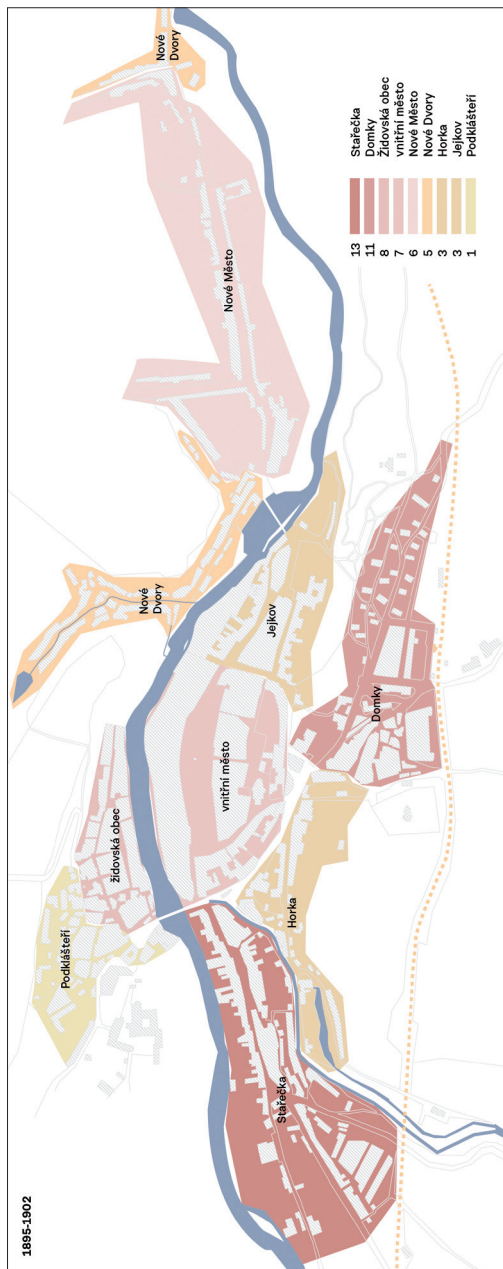
Počet dělnických aktivistů v jednotlivých čtvrtích 1896–1902, zdroj: vypracoval B. Šmejkal

Prostorové rozdělení dělnických aktivistů 1888–1895, zdroj: vypracovala Ing. arch. Mga. Alžběta Widholmová

Prostorové rozdělení dělnických aktivistů 1895–1902, zdroj: vypracovala Ing. arch. MgA. Alžběta Widholmová

Čtvrtě se stabilně vysokým počtem dělnických aktivistů a aktivistek byly tradiční dělnické čtvrti na předměstích, zejména Stařečka a část Nových Dvorů nazývaná Kočičina. Zbytek Nových Dvorů a Nové Město měly také částečně zemědělský charakter. Druhá kategorie, tedy čtvrti se stabilně nízkým počtem dělnických aktivistů a aktivistek se dá rozdělit na dvě subkategorie. Zatímco u Podklášteří hrál významnou roli patrně zámek, patřící Valdštejnům, který do značné míry ovlivňoval dění v obci. Ta mu sloužila jako ekonomické zázemí a patrně zde bydlelo mnoho zaměstnanců zámku. Oproti tomu Horka a Jejkov byly spíše tradiční, řemeslnická a maloburžoazní předměstí, ležící blíže Vnitřnímu Městu než dělnická předměstí. Větší roli mezi zdejšími obyvateli také hrálo křesťansko-sociální hnutí.

U třetí kategorie čtvrtí, tedy čtvrtě s velkým nárůstem počtu obyvatel příslušícím k dělnickému hnutí, můžeme u každé čtvrtě pro tento fakt sledovat individuální důvody. Domky byly na konci 19. století nejmladší třebíčskou čtvrtí, jejíž rozvoj byl pravděpodobně stimulován zřízením nádraží roku 1886. Přírůstek dělnických aktivistů a aktivistek se pak dá vysvětlit obecným přírůstkem obyvatel v této čtvrti. Proces proměny skladby obyvatelstva Židovského Města souvisí s emancipací židovského obyvatelstva po roce 1848. Vzhledem k přelidněnosti čtvrti a její pro další rozvoj nevýhodné poloze ji brzy začali opouštět lépe situovaní Židé, kteří se stěhovali do větších měst, jako Brno či Vídeň, nebo do prestižnějších částí města. Ti své domy v Židovském městě prodávali, či pronajímali, a to především nejchudším obyvatelům ostatních městských čtvrtí. Etnicko-náboženské ghetto se tak do značné míry přetrafovalo v ghetto sociální, což odráží i vzrůst počtu členů a členek dělnického hnutí zde bydlících.

Posledním čtvrtí s velkým přírůstkem obyvatel aktivních v dělnickém hnutí bylo Vnitřní Město. Toto původní středověké město bylo nejen centrem geografickým, ale také ekonomických, sociálních a kulturních aktivit. Zdejší obyvatelstvo sestávalo především z buržoazie, maloburžoazie, úředníků, drobných živnostníků a řemeslníků. Pro vývoj zaznamenaný v této čtvrti jsou dvě možná vysvětlení. Prvním z nich je možná silná pauperizace a proletarizace zdejších řemeslníků a drobných živnostníků. Pravděpodobnějším vysvětlením se však jeví zvýšení kredibility dělnického hnutí v druhé polovině 90. let 19. století u zdejších obyvatel, kteří pokud byli řemeslníky, dělníky či dělnicemi, tvořili místní „dělnickou aristokracii“. Ti v tomto momentu přestali v dělnickém hnutí vidět radikální, rozvracečské „petrolejníky“ a začali je považovat za legitimní politickou sílu, která může zastupovat i jejich zájmy.

V této části studie jsem areálově vymežil jednotlivé části města a demonstroval jejich proměny v průběhu času. Ačkoliv vzorek zkoumaných adres pravděpodobně není dostatečně velký, výsledky analýzy se do značné míry shodovaly s charakteristikami jednotlivých čtvrtí zaznamenaných ve vzpomínkách či sekundární literatuře. Analýza ukazuje, které oblasti lze považovat za dělnické a které ne. To však neznamená, že ve městě neexistovala komunikace a vztahy mezi

čtvrtěmi či sociálními třídami. Formy a strategie této komunikace jsou tématem poslední části studie.

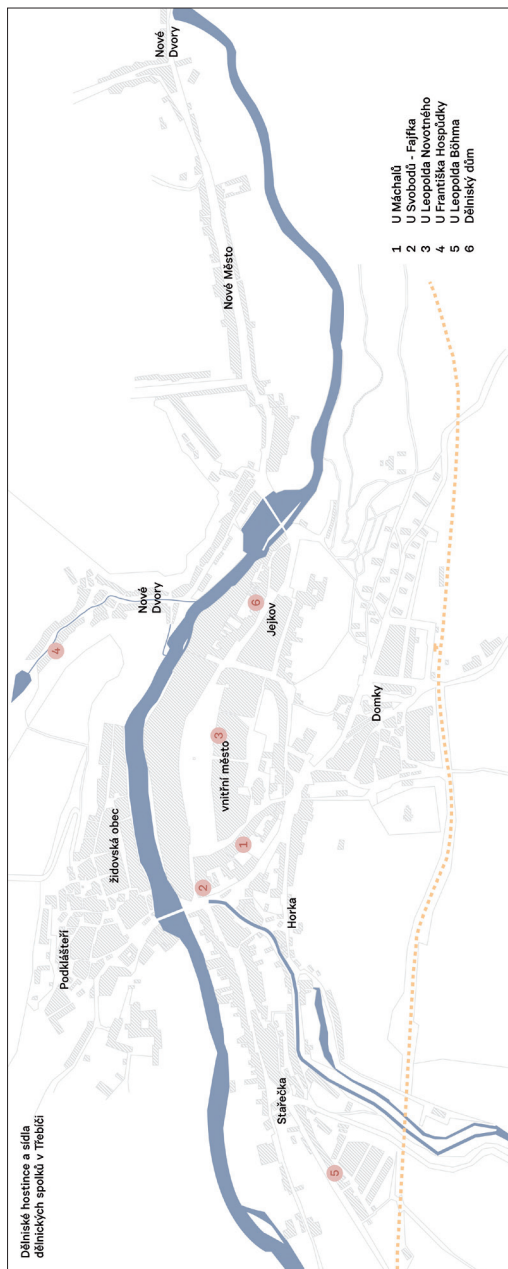
Analýza strategií vstupování do veřejného prostoru

1. Stávka. Jednou ze základních forem vstupování do veřejného prostoru byly stávky. Stávky tvořily důležitou součást ekonomického i politického boje dělnictva, stejně jako důležitou součást boje o veřejný prostor města. V Třebíči proběhlo ve sledovaném období několik velkých stávek, především v letech 1888, 1897, 1905 a 1906, a řada stávek menších, ať již počtem stávkujících či délkou trvání. Právě rozsah stávky byl rozhodující pro její vztah k prostoru. Stávky krátké, trvající občas pouze několik hodin, či omezené pouze na jeden podnik, se odehrávaly především uvnitř jednotlivých továren, popřípadě v jejich blízkém okolí. Prostor kolem továren byl však důležitý pro všechny typy stávek, zejména kvůli snaze zabránit stávkokazectví. Pro stávky motivované ekonomicky byl prostor kolem továren tím nejdůležitějším, u politicky motivovaných stávek naopak převažovaly snahy o symbolické obsazení nejvýznamnějších a nejprestižnějších městských prostor. Často u nich také docházelo ke spojení stávek, demonstrací a manifestací. Pro oba typy stávek pak hrály zvláštní roli hostince, jakožto místa schůzování, rozmyšlení strategií, ale také utužování morálky stávkujících. Obecně sloužilo symbolické obsazování veřejného prostoru jednak právě k utužování stávky směrem dovnitř, ale také k její prezentaci směrem navenek. Státní aparát v případě stávek vystupoval především jako mediátor mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, především proto, že měl zájem na udržení klidu, a ne na eskalaci napětí a konfliktu.

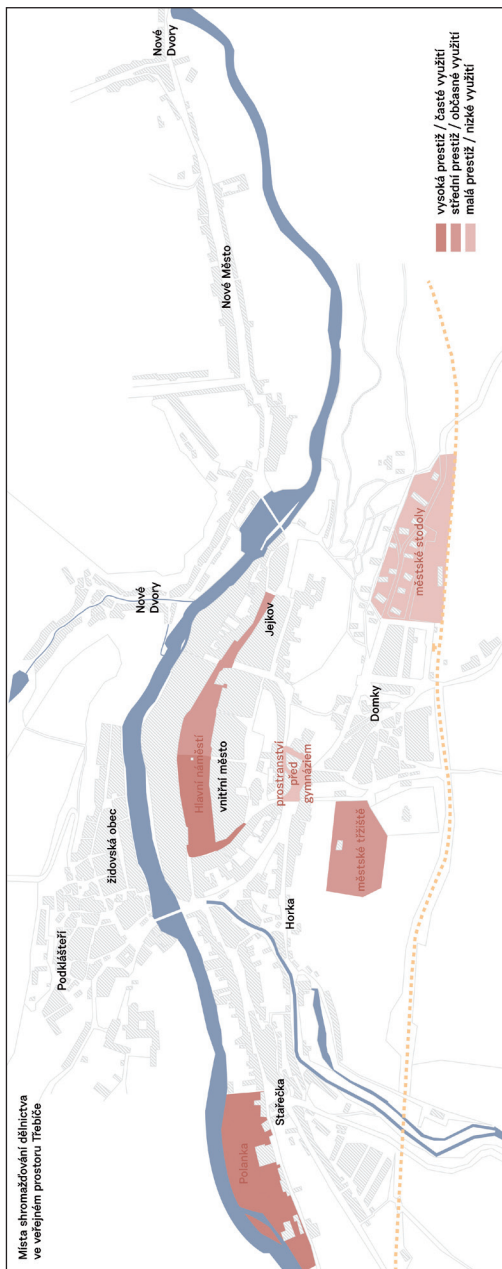
2. Výtržnost. Dalším a nejradiálnějším způsobem vstupování do veřejného hnutí byla výtržnost. Ta se od ostatních typů vstupování liší především svou živelností, neorganizovaností a násilností. V Třebíči se na konci 19. a začátku 20. století odehrálo několik výtržností, přičemž ta největší stála na počátku lokálního organizovaného hnutí. Odehrála se roku 1885 a šlo v ní o spontánní, solidární reakci na zatčení několika dělnických aktivistů. Koncentrovala se do nejprestižnějšího prostoru města, před radnici na hlavním náměstí. Důležitá byla otázka násilí, kterým bylo často spíše vyhrožováno. Ve chvíli, kdy k němu bylo přistoupeno, jednalo se především o násilí symbolicky směřované. V případě výtržnosti z roku 1885 se jednalo o vytloučení oken Národního domu, centra lokální české buržoazie, oken hotelu Habsburg, centra německé buržoazie, a oken několika židovských obchodů. Odpověď státních a municipálních úřadů na tento typ akcí byla obvykle velmi tvrdá, zejména pokud bylo přítomno explicitní násilí.

3. Schůze. Schůze byly nejčastější aktivitou jednotlivých součástí dělnického hnutí. Odehrávaly se zpravidla v polo-veřejných prostorách nejrůznějších zadních místností hostinců. V těchto prostorách měly spolky často svá sídla, která se v průběhu času přesouvala na stále prestižnější adresy uvnitř centra města. Nejrůz-

Dělnické hostince a sídla dělnických spolků na přelomu 19. a 20. století, vypracovala Ing. arch. MgA. Alžběta Widholmová

Místa shromažďování dělnictva na přelomu 19. a 20. století, vypracovala Ing. arch. Mga. Alžběta Widholmová

nější akce zacílené dovnitř spolků se však často konaly v jiných hostincích na předměstích. Na nejčastějším typu schůzí, schůzích výborových, se většinou řešila běžná agenda a provozní záležitosti spolků. Z hlediska zasahování do veřejného prostoru jsou zajímavější schůze spolkové či veřejné, spojené často s přednáškami či rokováním o důležitých záležitostech. Z reakcí státní správy je patrná snaha o omezování veřejných schůzí na úkor schůzí spolkových a o zatlačování schůzí z veřejného prostoru do prostor soukromých, kdy se například mohla konat schůze uvnitř hostince, nikoliv však v jeho zahradě.

4. *Průvod, výlet, manifestace.* Průvody, výlety či manifestace byly patrně nejviditelnějšími a nejmasovějšími projevy vstupování do veřejného prostoru. Jejich vlastnostmi byla organizovanost a snaha o legalitu. Především však snaha o ovládnutí veřejného prostoru města. Jednalo se jak o akce periodicky se opakující (především 1. Máj), tak příležitostné. V Třebíči se jich většinou zúčastnilo mezi 1000 až 4000 lidí. Součástí byl často kulturní program, ať již taneční zábava po skončení akce či hudba a zpěv během jejího průběhu. Průvody většinou táhly několika čtvrtěmi města a zpravidla končily na hlavním náměstí. Účastníci se od ostatních obyvatel vymezovali pochodem v sevřeném útvaru, vykřikováním hesel, nošením transparentů či vlajek (spolkových a rudých). Státní orgány se snažily akce tohoto typu zakazovat či regulovat a pravděpodobně proto přistupovaly dělnické spolky k organizování výletů. Výlety byly na první pohled nevinná, kulturní a volnočasová aktivita, zároveň však většinou začínaly pochodem účastníků přes prestižní prostory náměstí, často v čase nedělního korza, s hudebním doprovodem, za zpěvu, občas také s lampiony. Těchto výletů se obvykle účastnilo 400 až 800 lidí. Obecně byly tyto akce považovány jejich účastníky za slavnostní události, čemuž odpovídala volba oděvu, přístup i chování.

Závěr

Stratifikace veřejného prostoru Třebíče byla ve zkoumaném období jasně daná a to jak co se týče prestiže, tak symboliky prostoru. Existovaly areály jasně vymezené – jedny jako dělnické a jiné jako buržoazní či maloburžoazní. Dělnické hnutí si tohoto rozdělení bylo vědomo a uzpůsobovalo mu své akce ve veřejném prostoru. Ty se, pokud měly zaujmout širší publikum, konaly v symbolicky prestižních areálech, pokud však byl jejich záměr utilitárně směřován dovnitř hnutí, uskutečňovaly se často v méně prestižních dělnických areálech.

Bariéry, oddělující jednotlivé čtvrti, či sociální skupiny, nebyly ani v nejmenším nepropustné. V sociální realitě fungovala činná komunikace jak mezi nejrůznějšími areály a prostory, tak mezi lidmi různých politických preferencí, sociálního či třídního zázemí nebo náboženského vyznání. Tito lidé spolu dokázali nejen koexistovat, ale často se také spojovat na základě nejrůznějších záměrů či identit, jako identitě městské, národní nebo státní

Během sledovaného období se významným způsobem zvýšila prestiž dělnického hnutí. Zároveň se, především vlivem ekonomických faktorů, snížila prestiž některých areálů města. Toto zapříčinilo, že na konci sledovaného období můžeme sledovat zvýšený výskyt dělnických aktivistů a aktivit v dříve prestižních, buržoazních částech města.

Ve vztazích s místní samosprávou, státní správou a zaměstnavateli panovala ze začátku značná disharmonie, kdy všechny výše jmenované skupiny vnímaly dělnické hnutí především jako hrozbu veřejnému pořádku či soukromému majetku. Postupem času se však tyto vztahy vyvíjely. Na nejtvrdějších pozicích zůstali zaměstnavatelé, kteří dlouhou dobu odmítali uznat existenci jakékoliv dělnické organizace a byli vůči ní útoční. Později se však uvědomili důležitost existence odborů jakožto partnera pro kolektivní vyjednávání. Státní správa zaujímala v množství případů represivní postoj a především se snažila vytlačovat dělnické hnutí z veřejného prostoru do prostorů soukromých. Ve vypjatých situacích stávek či demonstrací se snažila spíše o snížení napětí, v případě vypuknutí výtržností však byla ochotna tvrdě zakročit. Nejměkčí prostor zaujímala samospráva. Ta, po počátečním strachu a distanci k dělnickému hnutí, s ním začala cítit jistou sounáležitost postavenou na národnostní spřízněnosti a nacionálním smýšlení místní buržoazie. Tato sounáležitost se projevila jak během manifestací za všeobecné volební právo, tak v akcích na konci první světové války vedoucích ke vzniku republiky.

V jednotlivých aktech vstupování do veřejného prostoru se často zrcadlila snaha o konfliktnost či o akulturaci, přičemž vzhledem ke snaze o vybojování si místa ve společnosti se zejména ze začátku sledovaného období jednalo především o akce konfliktní. To se týkalo i nejrůznějších akcí kulturních, jako masopustů, zpěvu politických písní či deklamaci textů. Vždy však byla v aktivitě dělnických spolků přítomná snaha o akulturaci, zejména akulturaci vzděláním a získáváním kulturního kapitálu. Na konci sledovaného období se dělnickému hnutí podařilo stát plnohodnotnou součástí místní společnosti a to především té české a národní. Tím se také z akcí dělnického hnutí vytratila určitá část konfliktního potenciálu, která se však znovu probudila po formativním zážitku první světové války.

Boleslav Šmejkal

„Let Třebíč Become a Moravian Kladno!“ Public Space, Politics of the Street and Working-class Movement in Třebíč on the Turn of 19th and 20th Century

Summary

This article deals with spatial aspects of the working-class movement in the city of Třebíč in late 19th and early 20th century. Třebíč was a traditional center of crafts and business in western Moravia. Through the 19th century, the most successful local shoemakers managed to transform their workshops into manufactures and later on, into factories. Especially the Budischowsky & Söhne factory became one of the biggest in the Austro-Hungarian empire. From 1880s onwards, local working-class movement started to form, being inspired by examples from Vienna and Brno, thanks to a vivid migration and circulation of workers. Local working-class movement in this article is understood as a sum of cultural and political organizations, trade unions, their members, supporters and affiliated individuals, aiming to achieve cultural, economic and political emancipation of the working class. In the context of Třebíč, most of these were connected to the Social Democratic party.

First analytic part of the article is the spatial analysis of Třebíč. At the end of the 19th century, Třebíč had approximately 12 000 inhabitants, and around 4 200 of them workers. At the start of the analysis, the author gathered around 100 addresses of the core members of the working-class movement and based on this database, identified the number of the them in different neighborhoods. The conclusion of the analysis is, that in the end of the 1880s, most of the working-class activists lived in the outskirts of the city. This however changed during the 1890s, with the anchoring of the working-class movement in the mainstream Czech society and the better situated workers and petit bourgeois in the center of the town. Parallely to this process, Jewish inhabitants were leaving the Jewish ghetto for more prestigious spaces, making place for the poorest ones.

Second analytical part of the article examines different ways and strategies of the working-class movement in entering the public space of the city. First opportunity for communication in the public space described here was a strike. Other ones, discussed in the article were riots, meetings, demonstrations and trips. Demonstrations and trips were mostly taking place in the most prestigious space of the city, main square. Trips, during which processions of workers went through the city, were often used as a substitute for banned demonstrations. While the headquarters of the organizations were mostly situated in the pubs in the center of the city, lot of the meetings took place in the pubs in the suburbs. For strikes, the most important spaces were those in and around the factories, but also in the center of the city, in order to present the message of the strike to the public

as well as to strengthen striking workers. Riots were usually taking place in the prestigious spaces and were aimed towards symbolical buildings, like the buildings of the state apparatus, National house, representing Czech bourgeoisie or Hotel Habsburg, representing German bourgeoisie.

In the conclusion, the author states, that even though most of the actions the working-class movement carried out in the public space of Třebíč had conflict potential, they also helped the working-class movement to become part of the broader society, meaning modern, Czech, national society. During this process, the movement lost much of its revolutionary character, which was regained in the formative experience of the Great War.

David Smrček

Politika ulice, nebo politici v ulicích? Fenomén vůdců davu během pražských nepokojů roku 1897

Street Politics or Politicians in the Streets? The Phenomenon of Mob Leaders during the Prague Riots of 1897

The December riots of 1897 were the biggest in Prague since the 1848 revolution. As they went on, the press and politicians began wondering who was actually behind their outbreak. The notion spread among the population and the media of a deeper level of organisation of the demonstrations by members of the National Liberal Party. One of the accusations was that although they did not directly participate in the destruction, they provoked attacks on Germans and Jews with articles in the political press. They themselves did not do anything to calm the riots, although there were exceptions. The second form of the mob leader is more specific. It represents a better-dressed person, an agitator who leads people to attack and destroy, but who himself keeps his hands clean. The Young Czechs, however, refuted any guilt for causing the attacks and leading the mob.

Key words: History, Bohemia, 19th Century, Street politics, December riots in 1897, National liberation party, Czech national social Party, Mob leaders, Media influence, Psychology of the masses, Grabenbummel

Úvod

Dotváření občanské společnosti a s ní spojených nacionálně uvědomělých etnických skupin s sebou často přinášelo růst kolektivního násilí, které se tak v předválečné době stalo poměrně běžným jevem. Prostor pro ně dávaly demonstrace a shromáždění, které byly důležitým nástrojem reprezentace sociálních

hnutí ve veřejném prostoru na konci 19. a začátku 20. století.¹ V zemích Koruny české je za vyvrcholení předválečného kolektivního násilí považován rok 1897,² který celá řada soudobých pozorovatelů i historiků považuje pro další vývoj celé monarchie za přelomový.³

Ústupek Čechům v podobě dubnových jazykových nařízení vyvolal v Předlitavsku parlamentární krizi. Obstrukci, která téměř znemožnila další fungování Říšské rady, se ministerský předseda Kazimír Felix Badeni pokusil vyřešit uzavřením sněmovny a odročením dalších jednání,⁴ ale místo toho došlo k přesunu konfliktu do veřejného prostoru, protože poslanci odjeli do svých volebních okrsků, kde začali pořádat voličské schůze a agitovat. Během nich probouzeli v zúčastněných pocit národního ohrožení,⁵ který vyvolal pouliční nepokoje ve Vídni, Štýrském Hradci a německých městech v Čechách, například v Žatci, Sokolově nebo České Lípě.⁶

Obnovené zářijové zasedání Říšské rady kýžené zklidnění situace nepřineslo. Obstrukce dosáhla vrcholu v listopadu, kdy německý pokrokář Emil Pfersche napadl při zasedání jednoho z českých poslanců nožem.⁷ Rozčilení v parlamentu reflektovala i vídeňská ulice, kde došlo k ostrým střetům demonstrantů a policie.⁸ Když vídeňský starosta Karl Lueger při audienci u císaře prohlásil, že dále nedokáže zajistit klid v hlavním městě monarchie, císař přijal demisi ministerského předsedy Kazimíra Felixe Badeniho. Demonstrace v německých městech Rakouska a Čech se rázem změnily v oslavy. Vždyť koneckonců nevyhrála pouze parlamentární obstrukční politika, ale i ulice, která zasadila Badenimu poslední ránu.⁹

¹ Jaromír MRŇKA, *Limity lidskosti. Politika a sociální praxe kolektivního násilí v českých zemích 1944–1946*, Praha 2019, s. 35.

² Ota KONRÁD – Rudolf KÚČERA, *Cesty z apokalypsy. Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922*, Praha 2018, s. 173.

³ Např. Michael BOROVIČKA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA – Pavel BĚLINA, *Velké dějiny země Koruny české XII. b*, Praha 2013, s. 125; Viktor DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, Praha 1927, s. 84–85.

⁴ Berthold SUTTER, *Die badenischen Sprachverordnungen von 1987*, I, Vídeň 1960, s. 265–267; Robert KVAČEK, *Doba zrání*, in: Josef Tomeš (ed.), *Bádník a politik*. Sborník z konference k sedmdesátému výročí úmrtí Viktora Dyky, Praha 2004, s. 30–31.

⁵ Michal FRANKL, „*Emancipace od Židů*“: *Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha 2007, s. 252.

⁶ Národní archiv, Presidium místodržitelství [NA PM] 1891–1900: 873/2: 8/1/13/1 k. 2295: Stížnost ohledně nacionalismu v hospodách a restauracích ze dne 2. září 1897.

⁷ Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 463; Mark TWAIN, *Stirring Times in Austria*, Harper's New Monthly Magazine 96, 1898, s. 530–540.

⁸ Oliver RATHKOLB, *Gewalt und Antisemitismus an der Universität Wien und die Badeni-Krise 1897. Davor und danach*, in: O. Rathkolb (ed.), *Der lange Schatten des Antisemitismus. Kritische Auseinandersetzungen mit der Geschichte der Universität Wien im 19. und 20. Jahrhundert*, Wien 2013, s. 78–79.

⁹ Mimo jiné např. O. URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, s. 463–465.

V českých městech a tisku naopak zavládl smutek. Již 29. listopadu 1897, den po pádu Badeniho, vypukly v Praze jedny z největších nepokojů od roku 1848. Čtyři dny, během nichž pražské obyvatelstvo uvolnilo frustraci z vývoje po vyhlášení jazykových nařízení, vyvrcholily 2. prosince vyhlášením stanného práva. Při bouřích zemřeli tři lidé, nespočet jich bylo raněno a zatčeno.¹⁰

Bouře neměly jednotný charakter. První dva dny se jednalo o demonstrace národního ražení, které byly živěny zprávami z Vídně, provokacemi v tisku a protičeskými útoky na území s německou většinou, hlavně v Žatci. Třetí a čtvrtý den se dav rozpadl na skupiny a začal rabovat a demolovat domy Němců a Židů. Během svého trvání bouře nabíraly na síle. Začaly kolem Václavského náměstí a na Příkopech, postupně se rozšířily do celého Nového a Starého Města, i do tehdejších sousedních okresů – především Královských Vinohrad, na Smíchov, Žižkov, ale i do Karlína či Holešovic. Strach o majetek i život vedly nejen k nesčetným žádostem německých a židovských občanů o policejní ochranu, nýbrž také ke stěhování celých rodin mimo Prahu.¹¹

Nacionální politika ulice v roce 1897 vznikla jako reakce na státní krizi a selhání některých politických stran, zejména Národní strany svobodomyšlné, a otrásla celou říší v základech.¹² Neschopnost monarchie udržet své občany v bezpečí, stejně jako užívání výjimečného stavu jako umělého prostředku k opětovnému uchopení moci, znamenaly vrchol státní krize, kdy monarchie musela řešit veskrze politické problémy vojenskou silou.¹³ Vztahy mezi Čechy a Němci, které nebyly nijak dobré již před „Prosincem“, se ještě zhoršily, což postupně vedlo ke stěží řešitelnému vystupňování napětí. To s sebou neslo celou řadu dalších národnostních střetů, které monarchie do svého konce musela řešit.

Dne 4. prosince 1897 psal z Bukurešti Alois svobodný pán Lexa von Aehrenthal své matce: „Das ist die organisierte Revolution! Leider sind derlei Exzesse in der Geschichte Böhmens nur zu häufig anzutreffen. Der hussitische Geist ist eben nicht ausgestorben.“¹⁴ Tento šlechtic, jehož palác na Václavském

¹⁰ NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karton 2556: Zpráva popisující pražské prosincové nepokoje roku 1897, 6. 1. 1898 předložená pražským policejním ředitelstvím prezidiu místodržitelství; Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präsidium [ÖSTA, AVA, MdI, Präs.], karton 854, 12098/1897.

¹¹ NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karton 2556: Tamtéž; ÖSTA, AVA, MdI, Präsidium, k. 854/ 12098/1897.

¹² M. BOROVIČKA – J. KAŠE – J. P. KUČERA – P. BĚLINA, *Velké dějiny zemí Koruny české XII. b*, s. 125.

¹³ Peter BECKER, *Macht, Gewalt und deren Kontrolle im Ersten Weltkrieg: Theorie und Praxis des Ausnahmezustandes in der Habsburgermonarchie*, in: Elisabeth Gruber – Andreas Weigl (ed.), *Stadt und Gewalt, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*, Band 26, Innsbruck – Wien – Bozen 2016, s. 109–112.

¹⁴ Ernst RUTKOWSKI (vyd.), *Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie unter besonderer Berücksichtigung des böhmisch-mährischen Raumes*, München 1983, s. 405: „Je to organizovaná revoluce! Bohužel na takoveto excesy narazíme v dějinách Čech až příliš často. Husitský duch prostě nevymřel.“

náměstí se stal cílem demonstrujícího davu, nebyl jediný, komu se zdálo, že za nepokoji se skrývá hlubší organizace. Již během nich se začalo řešit, kdo nese zodpovědnost za bouře, které se v Praze odehrály, a tím pádem také za stanné právo, které bylo na město uvaleno. Přitom bylo velmi těžké obvinít jednu konkrétní osobu, neboť, jak píše Viktor Dyk: „Prosinec 1897 neměl historických postav, strhujících vůdců; jeho hrdinou byla ulice“.¹⁵ Bylo velice těžko identifikovatelné, kdo nese vinu za masové demonstrace a rabování příslušníky zejména nižších vrstev. V tisku se přesto již během nepokojů začalo vytvářet několik představ o „vůdcích davu“, kteří by mohli být za své činy hnáni před spravedlnost.

Debaty o míře spontaneity při demonstracích a násilí, do kterých koncept „vůdce davu“ zapadá, jsou přitom mnohem starší – například již při bouřích ve Francii 17. století se mluvilo o vedení z vyšších vrstev, které ovládalo shromážděnou lůzu.¹⁶ Cílem mého článku je poukázat na fenomén „vůdce davu“ během pražských prosincových nepokojů roku 1897 a jeho údajnou roli v politice ulice. Proto je nutné podívat se na shody a odlišnosti v popisech příslušníků obou národů a jejich tisku, stejně jako nadnárodních bezpečnostních orgánů. Pro úplnost své teze se na základě moderních sociálně psychologických studií pokusím popsat, jak „vůdce davu“ vznikal, a předložím možné interpretace utváření tohoto fenoménu v myslích obětí. Na závěr ještě porovnáám tento jev vůdců davu s pozdějšími nacionálními nepokoji, na čemž se pokusím ukázat vývoj tohoto jevu v Praze na přelomu století.

Pasivní vůdce davu

Nepřímý vůdce davu, tedy skupina lidí, která dala podnět k demonstracím, byla v obou nacionálních táborech roku 1897 popisována zcela odlišně. Český tisk za viníka nepokojů označoval události v Říšské radě, politiku ulice ve městech s německou většinou a chování „buršáků“ 29. listopadu, kdy skupina německých studentů slavila pád Badeniho, stejně jako během bouří, kdy členové spolku neuvážlivě chodili k rozčilenému davu, čímž ho popuzeli k dalšímu pokračování nepokojů.¹⁷ Později se dokonce začaly objevovat názory, že Němci celou dobu plánovali vyvolat v Praze nepokoje, kterými by Čechy zdiskreditovali.¹⁸

¹⁵ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I., s. 77.

¹⁶ William BEIK, *The Violence of the French Crowd from Charivari to Revolution*, Past & Present 197/1, 2007, s. 76.

¹⁷ Josef KALOUSEK, *Deniky Josefa Kalouska II.*, Martin Klečacký – Pavel Fabini – Luboš Velek (eds.), Praha 2016, s. 260; Ignát HOŘICA, *O poměrech Čechů a Němců v zemích českých i v Rakousku se zřetelem k událostem v roce 1897*, Praha 1898, s. 26; Národní listy, č. 332, 1. 12. 1897, s. 2; V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I., s. 78.

¹⁸ Václav ŘEZNÍČEK, *Judr. Jan Podlipný. Jeho život a působení*, Praha 1924, s. 118.

Německý a sociálně demokratický tisk měl jinou představu o příčině excessů. V jejich očích byli hlavními viníky fanatičtí demagogové z Národní strany svobodomyšlné, kteří bezohledně agitovali proti Němcům na stranách svého politického tisku, zejména v *Národních listech*. Za pomoci lži se jim tak povedlo vytvořit pocit křivdy a nenávisti, který přerostl až v bouře.¹⁹ Německý tisk (*Bohemia*) byl ve svých hodnoceních velmi prudký, když označoval mladočechy za „Badeniho gardu“, „němcojedy“²⁰ a „šplhouny parlamentních janičářů Badeniho, kteří se postavili na špici brutálních hord.“²¹ I pro sociální demokraty byla Národní strana svobodomyšlná hlavním terčem útoků. Vnímali ji jako tvůrce veškerého politického zla v Předlitavsku, který úmyslně vyvolal pražské nepokoje. Jak v *Bohemii*, tak v *Právu lidu* poukazovali na demagogii, kterou projevují čeští političtí vůdci, a na jejich špatnou politiku, která zavedla jejich voliče do této situace. Časté také bylo volání po převzetí odpovědnosti za zneužití neznalých a nezodpovědných mas, které svou propagandou přivedli až k rabování a ničení,²² popřípadě „koupě“ studentů pro vyvolání nepokojů.²³ Jedna část kritiky se týkala útoků na redakce *Prager Tagblatt* a *Bohemia*, ze kterých oba deníky také vinily český národní tisk, což je shrnuto ve větě druhého ze jmenovaných: „Die Kerle pfeifen und schreien – uns genirt das weiter nicht, aber den werthen ‚Herren Collegen‘ im Hintergrunde dieser Begebenheiten sagen wir einstweilen unseren verbindlichen Dank...“²⁴

Podobná kritika se valila na Národní stranu svobodomyšlnou a její tisk i na obnoveném Českém zemském sněmu, který opět zasedl po zrušení stanného práva 10. ledna 1898. Podle německých poslanců se jednalo o plánované události, které byly připraveny štváním v tisku.²⁵ Podle poslance Augusta Fourniera prý dokonce Ignát Hořica prohlásil, že se mladočeští poslanci přímo měli účastnit organizace prvních dvou dní demonstrací, čemuž čeští zástupci na sněmu samozřejmě hlasitě odporovali.²⁶

Za nejčastěji udávaný důvod úmyslného vyvolávání demonstrací Národní stranou svobodomyšlnou, který udávaly sociálnědemokratické a německé tiskoviny, bylo zakrytí její fatální porážky v parlamentě. Účastníky bouří někdy do-

¹⁹ *Bohemia*, č. 332, 1. 12. 1897, s. 1.

²⁰ *Bohemia*, č. 330, 29. 11. 1897, s. 1: „Badenigarde“ a „Deutschenfresser“.

²¹ *Bohemia*, č. 331, 30. 11. 1897, s. 1-: „Nachstreber der Parlaments-Janitscharen Banis, an die Spitze der brutalfeindigen Horden sich stellen wurden.“

²² *Bohemia*, č. 332, 1. 12. 1897, s. 1.

²³ *Právo lidu*, č. 62, 2. 12. 1897, s. 1.

²⁴ *Bohemia*, č. 332, 1. 12. 1897, s. 2.: „Chlapi pískají a křičí – nám nezbyvá nic jiného, než mezitím ctěným ‚pánům kolegům‘ v pozadí těchto událostí přátelsky poděkovat.“

²⁵ Interpelace poslance Alberta Werunského ze sezení Českého zemského sněmu dne 10. 1. 1898, <https://www.psp.cz/eknih/1895skc/2/stenprot/025schuz/s025001.htm>, [25. 2. 2020].

²⁶ Proslov poslance Augusta Fourniera ze dne 20. 1. 1898, <https://www.psp.cz/eknih/1895skc/2/stenprot/030schuz/s030001.htm>, [25. 2. 2020].

konce nazývaly „mladočeskými“ a psaly, že jejich organizace byla zoufalý prostředek, kterým se „hotová“ strana snaží zachránit svou politiku.²⁷ *Bohemia* zase označila českou politiku za tak „špatnou“, že bylo nutné zakrýt ji vyvoláním bouří lůzy.²⁸ Jinde se deník tázal, jestli je „křečovitá snaha“ o udržení vlivu dostačujícím důvodem k podněcování nepokojů a ohrožení celého města nepokoji a surovostmi.²⁹ Realistický *Čas* zase psal o bouřích, které zatlačily do pozadí naprostý kolaps mladočeské politiky v říšské radě, ale na druhou stranu Národní stranu svobodomyšlnou nepovažuje za hlavního strůjce.³⁰ Vyprovokování demonstrací mladočechy z důvodu jejich politického neúspěchu bylo častým nařčením, které německé a sociálnědemokratické strany používaly k vysvětlování nepokojů na konci monarchie. Nejinak tomu bylo například i při bouřích v roce 1904, které se odehrály poté, co mladočeši prohráli volby v Hradci Králové.³¹

Mladočeský tisk přitom se vši jistotou odmítal, že by události byly uměle vyvolávány a zvláště připravovány. *Národní listy* 1. prosince psaly: „Nikomu v Praze nelze vytýkati, že k demonstracím provokoval, že k nim lid dráždil. Totiž aspoň na české straně. Mnoho hořlavin je v ovzduší, ale český tisk této okolnosti nevyužítkoval.“ K nařčením, že deník agitoval k nepokojům, se pak vyjadřují takto: „Úkol české žurnalistiky není lid dráždit a hnáti jej do srážky s bodáky policie a vojska. Ale v moci žurnalistiky není opatřiti klid.“³² Na jejich stranu se postavil i *Čas*, který psal, že se jednalo o spontánní výbuch, který „nikdo nepodpaloval, nikdo nearanžoval“ a který byl „plemennou odvetou“. Nicméně týdeník přiznává, že bouře přišly Národní straně svobodomyšlné vhod.³³ Pravdou ale zůstává, že mladočeské zprávy referující o prvních dvou dnech nijak demonstrace nekritizují, natož aby se je snažily mírnit. *Národní listy* z 1. 12. 1897 dokonce referují o nadšení českého lidu, který „ve zlaté slovanské Praze jednou od plic může si zpívat“ a píšou o demonstracích jako o „památném nadšení z dob prvního našeho obrození.“ Tón tedy byl ve vztahu k bouřím spíše oslavný.³⁴ Zároveň noviny neustále přinášely zprávy o údajných německých provokacích po celém městě, které musely na čtenáře působit pobuřujícím dojmem. Až třetí a čtvrtý den

²⁷ Právo lidu, č. 62, 2. 12. 1897, s. 2.

²⁸ *Bohemia*, č. 332, 1. 12. 1897, s. 1.

²⁹ *Bohemia*, č. 333, 2. 12. 1897, s. 1.

³⁰ *Čas*, č. 49, 4. 12. 1897, s. 3. Konkrétně jmenuje mladočeské poslance říšské rady Čestmíra Langa (1851–1914), Františka Udržala (1866–1938) a Emanuela Dyka (1852–1907). Výjimkou byl mladočech Ignát Hořica (1858–1902), který se v čele davu ukázal a opravdu dav vedl.

³¹ ÖSTA, AVA, Mdl, Präsidium, karton 2091, nr. 3808: Zpráva místodržitele ministru vnitra o „bumlu“ z 1.3.1904; Prager Tagblatt, 23.2.1904, č. 54, s. 3.

³² *Národní listy*, č. 332, 1. 12. 1897, s. 2; *Národní listy*, č. 333, 2. 12. 1897, s. 1.

³³ *Čas*, č. 49, 4. 12. 1897, s. 3; *Tamtéž*, s. 12.

³⁴ *Národní listy*, č. 332, 1. 12. 1897, s. 3.

se pod tíhou okolností objevují také první výzvy k zachování klidu a zdržení se násilí.³⁵

Ač třeba nepokoje nebyly vyprovokovány úmyslně, vliv médií na jedince se na konci 19. století nedá popřít. S růstem levných masových politických tisků se rozšiřovala i čtenářská základna z nižších vrstev, jejichž názory a myšlenkový svět byly prostřednictvím četby bulvárnějších či nacionálních periodik přímo ovlivňovány.³⁶ Zároveň je nutné podotknout, že v době, kdy strana zažívala politické krize, byly nacionální útoky v médiích frekventovanější a nejzapálenější, což mohlo vést k vyprovokování čtenářů k násilným činům. Jak ve své studii uvádí Jan Randák, exponované poměry nebyly v médiích jen popisovány, ale spíše vytvářeny. Ve vypjatém roce 1897 bylo dennodenně v tisku obou táborů referováno o útocích na příslušníky národů na jazykové hranici, kteří byli označováni jako *jedni z nás*, což přispívalo k šíření napětí, strachu, ale i k frustraci a k pokusům o pomstu.³⁷ Média tímto způsobem ve společnosti vytvořila atmosféru, ve kterém nepředstavovalo násilí spojené s národnostním konfliktem žádný morální problém, protože se z dobového hlediska jednalo o obranný boj za zachování vlastního národa, který byl nutný pro jeho přežití.³⁸

Mladočeši jako aktivní vůdcové davu

„Ani Staročeši ani Mladočeši, ani radikálové jako strana politická nejsou zúčastněni. [...] Žádný mladočeský novinář, žádný poslanec, žádný agitátor neleží ani na klinice s rozseknutou hlavou, ani nevězí v novoměstské bastile“, psal devět dní po konci bouří realistický *Čas*, a zakončil: „A to by si na příště každý měl vštípit v srdce. Kdo chceš demonstrovat, postav se nejdříve v řady sám!“³⁹

Citát ukazuje zklamání, které pociťovala česká politická veřejnost nad chováním mladočechů. Poslanci Národní strany svobodomyšlné se v pramenech k nepokojům neobjevují pouze jako provokatéři bouří, ale stejně často i jako ak-

³⁵ Národní listy, č. 333, 2. 12. 1897 – Odpolední vydání, s. 3.

³⁶ K tomu viz. Jakub MACHEK, *Pražský ilustrovaný kurýr. Masový tisk jako obraz světa obyčejných lidí*, Praha 2012; Petr BEDNÁŘÍK – Jan JIRÁK – Barbara KÖPPOVÁ, *Dějiny českých médií: od počátku do současnosti*, Praha 2011, s. 98–150; Jan JIRÁK – Barbora KÖPPOVÁ, *Média a společnost: Stručný úvod do studia médií a mediální komunikace*, Praha 2003, s. 151–152

³⁷ NA PM 1891–1900: 873/2: 8/1/13/1 k. 2295; R. KVAČEK, *Doba zrání*, s. 32–33; David SMRČEK, *Prosincové nepokoje roku 1897 v Praze*, bakalářská práce FF UK, Praha 2017, s. 74–75.

³⁸ Jan RANDÁK, *Zbroj v každé pěsti? Víze násilí jako identitotvorný nástroj české společnosti přelomu 19. a 20. století*, in: Bedřich Loewenstein – Milan Hlavačka – František Šištek a kol., *Násilí. Jiná moderna*, Praha 2017, s. 148–151.

³⁹ *Čas*, č. 50, 11. 12. 1897, č. 50, s. 10.

tivní účastníci,⁴⁰ kteří byli přímo zapojeni při organizaci a vedení davů. Jak ale úryvek ukazuje, mnohem častěji se vyskytují jako ti, kteří se nezúčastnili, když to bylo potřeba.

První, veskrze pozitivní pohled na působení mladočechů se objevoval zejména ve stranickém politickém tisku, ale slova uznání se vyskytovala například i v *Čase*, i když takových případů bylo poměrně málo. Nejčastěji zmiňované bylo zapojení Jana Podlipného, mladočeského starosty Prahy.⁴¹ Ten se během nepokoje několikrát pokusil přímo přispět k uklidnění situace, když prosil občany na Václavském náměstí o utišení, a žádal dav, aby se rozešel.⁴² Jeho působení, ačkoliv podle českých médií přispělo k rozptýlení mas, nakonec vyznělo ze strany úřadů spíše negativně, neboť zprvu pražský primátor napomínal strážníky, aby nepoužívali tasené šavle a bajonety, načež se dostal do hádky s policejním koncipistou Václavem Výborným, podle jiných svědectví dokonce s policejním radou Křikawou. Rozhovor s Václavem Výborným, který popisuje ve své zprávě místopodřiziteli policejní ředitel Jiří Dörfel:

Podlipný: „Pane komisaři, dnes se jednalo s lidem surově.“

Výborný: „Pane purkmistře, lid jednal surově, na stráž bylo házeno kamením.“

Podlipný (zvýšeným hlasem): „Já vám to zakazuji!“

Výborný: „Pane purkmistře, já nejsem u Vás v kanceláři.“, načež Podlipný odešel.⁴³

Podle Václava Řezáčka, který se nepokojů účastnil, ale své vzpomínky na Jana Podlipného sepsal až v roce 1924, probíhala konverzace zcela jinak:

Podlipný: „Upozorňuji na strážníky č. 411 a 602. Viděl jsem na vlastní oči, že dva lidi, kteří praničím se neprovinili a kteří šli klidně svou cestou, bili šavlemi.“

Křikawa: „To si, pane starosto, zodpovíte!“

Podlipný: „Pak nemám s vámi, pane policejní rado, více co jednat a mluvit!“⁴⁴

Vyznění obou rozhovorů je naprosto odlišné a odpovídá náhledu zástupců obou aktérů dialogu – bezpečnostních úřadů a městské správy – na prosincové bouře. Zatímco z prvního úryvku vychází jako morální vítěz policista, z druhého naopak pražský starosta. Obě zájmové skupiny mohly diskuzi využít pro svou

⁴⁰ Bohemia, č. 333, 2. 12. 1897, s. 1; Prager Tagblatt, č. 334, 2. 12. 1897, s. 1.

⁴¹ NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karta 2556: Zpráva popisující pražské prosincové nepokoje roku 1897, 6. 1. 1898 předložená pražským policejním ředitelstvím prezidiu místodržitelství; Národní listy, č. 332, 1. 12. 1897, s. 2.

⁴² V. ŘEZNÍČEK, *Judr. Jan Podlipný. Jeho život a působení*, s. 121.

⁴³ NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karta 2556: Zpráva popisující pražské prosincové nepokoje roku 1897, 6. 1. 1898 předložená pražským policejním ředitelstvím prezidiu místodržitelství.

⁴⁴ V. ŘEZNÍČEK, *Judr. Jan Podlipný. Jeho život a působení*, s. 122.

propagaci. Nehledě na znění rozmluvy si Podlipný svými veřejnými výstupy způsobil velké problémy, protože v kritické době shodil autoritu policejních úředníků. V pozdějším telefonickém hovoru s novým ministerským předsedou a zároveň ministrem vnitra Paulem Gautskem si na jeho „nanejvyš politováníhodnou štvavou řeč“⁴⁵ stěžoval i místodržitel Karl Coudenhove, který Podlipného dokonce označil na fanatického Čecha. Starosta i celá městská rada se za své chování museli zodpovídat nejen u místodržitele, ale i u policejního ředitele Jiřího Dörfela.⁴⁶ Kritiku za své vystupování sklidil i na zemském sněmu, kde se 20. 1. 1898 pokoušel obhajovat. Němečtí poslanci ho označili za viníka nepokojů, který svými prohlášeními opět zažehl plameny nepokojů na ulicích hlavního města a Prahu téměř zničil.⁴⁷

Podle Řezníčka, který starostu popisuje ve všech případech velmi heroicky, se projevil jako „muž na svém místě“, byl „osobou, o níž se dnes celá Praha opírala“ a spoléhala, „že je z kritické situace šťastně vyvede.“ Autor Podlipného životopisu popisuje triumfální příchody starosty na místa největších bouří, a přesně cituje jeho proslovy, které vždy vedly k okamžitému uklidnění davu.⁴⁸ Stejný postoj zaujali mladočeští poslanci na sněmu a stranický tisk.⁴⁹ Z policejních zpráv máme spíš doklady o tom, že mu sice byla provolávána sláva, ale demonstranti si z jeho apelování příliš nedělali,⁵⁰ což zní při stávajícím rozčilení ulice věrohodněji.

Pozitivní hodnocení ostatních mladočechů se v pramenech objevuje pouze zřídka. *Čas* chválil pro jeho roli při klidnění davu například mladočecha Ignáta Hořicu,⁵¹ *Prager Tagblatt* zase popisoval chování poslance Českého zemského sněmu Jaromíra Čelakovského, který se snažil uklidnit studenty, na které ale působil spíš ze své pozice děkana právnické fakulty.⁵²

Mnohem častěji byli mladočeši kritizováni za svou neaktivitu, za to, že při bouřích členové „nenasadili své paže a kůži“, nepostavili se do čela davu, nebyli vůdci, když to česká veřejnost potřebovala. Využili „Kanonenfutter“, tedy dělnictvo a chudinu, bez které by ani demonstrovat nedovedli. To také vedlo k tomu, že čeští poslanci „nechali si otěže vytrhnout neznámými živly“, a tím byli *de facto*

⁴⁵ „[...] höchst bedauerlich aufreizende Rede.“

⁴⁶ NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karton 2556: Zapsaný telefonický rozhovor mezi Karlem Coudenhove a ministrem vnitra Gautskem; V. ŘEZNÍČEK, *Judr. Jan Podlipný. Jeho život a působení*, s. 122.

⁴⁷ Proslovy poslanců Augusta Fourniera a Alberta Werunského na zemském sněmu dne 20. 1. 1898, <https://www.psp.cz/eknih/1895skc/2/stenprot/030schuz/s030001.htm>, 25. 2. 2020.

⁴⁸ V. ŘEZNÍČEK, *Judr. Jan Podlipný. Jeho život a působení*, s. 123.

⁴⁹ Proslovy Jana Podlipného a Bedřicha Pacáka na zemském sněmu dne 20. 1. 1899 <https://www.psp.cz/eknih/1895skc/2/stenprot/030schuz/s030001.htm>, 25. 2. 2020.

⁵⁰ V. ŘEZNÍČEK, *Judr. Jan Podlipný. Jeho život a působení*, s. 121.

⁵¹ *Čas*, č. 49, 4. 12. 1897, s. 4.

⁵² *Prager Tagblatt*, č. 331, 30. 11. 1898, s. 8.

vinni za zvrhnutí k demonstracím lůzy. Kvůli tomu, že se nepostavili do čela mas, dav bez usměrnění pomalu pustnul a dostal demonstrace do stavu, ve kterém byly poslední dva dny, kdy se lid „potácel anonymně“, buráčení ztratilo národního hesla charakteristického pro začátek bouří, a nabylo spíše formy pogromu. Za příklad mladočechům dával *Čas* nepokoje v Chebu, při kterých se prý do čela německých demonstrantů postavilo 53 poslanců z celých Čech. Konkrétně se tázal po mladočeších Čestmíru Langovi, Františku Udržalovi a Emanuelu Dykovi, tedy nejhlásitějších jedincích, během obstrukcí na Říšské radě.⁵³ Týdeník zakončil svůj popis: „Každý je [demonstrace] schvaluje, ale nikdo za ně neodpovídá. [...] Sta a sta lidí radovalo se z hnutí, bylo by opovrhovalo každým povážlivějším smýšlením, ale mezi lid nešlo, nýbrž pozorovalo jej oknem kaváren.“

Zapojení mladočechů do nepokojů se ihned stalo součástí politického boje mezi politickými stranami a jejich frakcemi. Zástupci strany se ale dostali do situace, ze které nemohli vyjít v dobrém světle. Byli totiž kritizováni jak za své vystupování při demonstracích, tak za to, že se v davu neukázali.

Anonymní forma

„Wir haben bereits gestern erwähnt, dass die Excesse planmässig vorbereitet und wohl organisiert seien. Die Vorkommnisse des gestrigen Tages bestärkten dieselbe zur vollkommenen Gewissheit. Wer da als Zuschauer mitten in den demonstrierenden Massen stehend sah, wie Alles auf Commando geschah, dem musste sich diese Überzeugung sofort unzweifelhaft aufdrängen, und wenn er näher zusah, konnte er auch sehr bald erkennen, in welcher Weise die ganze Sache ‚gemacht‘ wurde.“⁵⁴

Pro politické oponenty mladočechů bylo velmi těžké obvinít nějakého konkrétního jedince. Jak jsem již psal, straníci se většinou na veřejnosti nevyskytovali, a jestliže ano, pravděpodobně ani nebyli poznáni. I v důsledku toho vznikla představa „vůdce davu“ v anonymních formách, kterým byla příslušnost k politické straně podsouvána na základě jejich vzezření, vystupování a stylu oblékání. O nich je možné dočíst se v tisku, pamětech, policejních zprávách i v korespondenci.

Podle pramenů se téměř vždy jednalo o dobře oblečeného a upraveného muže z vyšší společnosti, který si sám „špinavou“ práci ruce nemaže, ale pouze

⁵³ *Čas*, č. 49, 4. 12. 1897, s. 4; *Právo lidu*, č. 63, 3. 12. 1897, s. 1.

⁵⁴ Např. NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karton 2556: Zpráva popisující pražské proscinové nepokoje roku 1897, 6.1.1898 předložená pražským policejním ředitelstvím prezidiu místodržitelství; ŮSTA, AVA, Mdl, Präsidium, k. 854/ 12098/1897: Popis na Královských Vinohradech hovoří o dvou výjimečně oblečených mužích, kteří v čele zhruba dvousethlavého davu chlapců napadli několik obchodů od Vinohrad až po Nuselské schody; M. FRANKL, „*Emancipace od Židů*“, str. 265.

dává rozkazy a dav kontroluje. V policejním zápisu z události se tato charakteristika objevila dvakrát, první při útoku 30. listopadu při nočních výtržnostech na Královských Vinohradech, další již po konci nepokojů na Smíchově. Druhý případ je popsán detailněji. Den po vyhlášení výjimečného stavu vypukl v 17:00 požár ve smíchovské stodole vlastníka realit Carla Schablina, škody se pohybovaly okolo 4 000 zlatých. Není jisté, jestli byla budova zapálena zvenku nebo zevnitř. Sám majitel nicméně tvrdil, že před 17:00 potkal na dvoře před stodolou dobře oblečeného muže, který se představil jako profesor Vavřínek a tvrdil, že si jenom chce prohlédnout budovu. Před dveřmi na něj prý čekala skupina mladých lidí, která mu dávala znamení, a zanedlouho potom, co se tato osoba vzdálila, vypukl požár. Podle Schablina skupina odešla směrem ke košířské synagoze v ulici Na Popelce, nicméně už nebyla dopadena. Je možné, že záhadný muž byl středoškolský profesor a žurnalista Prokop Vavřínek, který byl členem antisemitské organizace Česká družina.⁵⁵

Podobný popis takového člověka se objevil v dopise Viktora von Riedl jeho ženě Marianne von Riedl. Viktor von Riedl byl 30. listopadu na Václavském náměstí obklíčen skupinou výtržníků, a těsně předtím, než došlo k neštěstí, byla skupina odvolána neznámými dobře oblečenými muži: „Die Gefahr wurde immer grösser! Plötzlich drehte ich mich am Absatz um und ging direkt gegen den Pöbel, in der Erwägung, dass ich nur eine Rettung in der Nähe der berittenen Polizei finden könnte. Bei der hellen elektrischen Beleuchtung bemerkte ich auf jeder Seite, rechts und links, einen elegant gekleideten Menschen in Pelz, Zylinder, weissem Schal oder Kragenschützer, welche die Anführer waren und auf ca. 20 schritt mitten im Pöbel standen, mich ruhig betrachtend. Ich schritt ruhig zurück, der Pöbel wich im Halbkreis vor mir zurück, und plötzlich, als ich kaum drei bis vier Schritte gemacht hatte, erscholl der Ruf rechts zweimal vom Anführer ‚Ticho‘ (Ruhe!), links ‚Nechte ho‘ (Lasst ihn!), rechts zweimal ‚Je to cizí!‘ (Er ist ein Fremder!), links zweimal ‚Je to Angličan!‘ (Er ist ein Engländer!) Dies hatte ich einem hohen Hut und einem langen Rock zu verdanken!“⁵⁶

⁵⁵ Např. NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karton 2556: Zpráva popisující pražské proincové nepokoje roku 1897, 6.1.1898 předložená pražským policejním ředitelstvím prezidiu místodržitelství; ŌSTA, AVA, Mdl, Präsidium, k. 854/ 12098/1897: Popis na Královských Vinohradech hovoří o dvou výjimečně oblečených mužích, kteří v čele zhruba dvousethlavého davu chlapců napadli několik obchodů od Vinohrad až po Nuselské schody; M. FRANKL, „*Emancipace od Židů*“, str. 265.

⁵⁶ E. RUTKOWSKI (vyd.), *Briefe und Dokumente zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie unter besonderer Berücksichtigung des böhmisch-mährischen Raumes*, s. 401: „Nebezpečí bylo stále větší! Náhle jsem se otočil na patě a šel vsříc lůze, protože jsem uvážil, že zachráněn můžu být jen v blízkosti jízdní hlídky. Ve světle elektrického pouličního osvětlení jsem si všiml na každé straně, napravo i nalevo, elegantních mužů oděných v kožichách, cylindrech, bílé šále nebo s vysokým límečkem, což byli vůdci a potom, co jsem udělal zhruba 20 kroků a stál uprostřed lůzy, mě klidně pozorovali. Kráčel jsem klidně zpět a lůza přede mnou couvala, přičemž kolem mě vytvořila půlkruh. Když jsem udělal další tři nebo

Hned několik podobných důkazů se objevilo v denících českého historika a profesora českých dějin Josefa Kalouska. Prvním jevem, který spatřil, bylo, že když chtěl dav po útoku na obchod cukrovinkami a byt žida Theinera zaútočit také na okna české vdovy Michlové, byl zastaven křikem: „Tam ne!“ Toto poměrně běžné a neprůkazné svědectví ale doplňuje svědectví z 1. prosince o rabování stejného obchodu: „asi 15–20 mladých lidí dobře ošacených, dílem i elegantních, vyrazili dvěře zvenčí do dílny, vynášeli odtamtud bedny se škatulemi, s papírem, s prachem cukrovým a s cukrovinkami a vše na ulici rozhazovali, rozbíjeli, pošlapávali, do výšky v žert házeli. [...] Byli patrně umluveni a organizováni. [...] Trvalo to drancování přes hodinu, než přišel policajt, který pak přivolal jízdnou policii i vojsko pěší. Drancovatelé včas roztratili se na všechny strany, jak když vrabci rozprchnou se od zrní, přichází-li k nim člověk.“ Když policie a vojsko přešlo, muži se téměř ihned sešli znovu. Když se znovu blížila jízda, vůdce podle Kalouska křičel „Jen sekejte, jak se co hne!“ a rabující zástup se opět rozptýlil, jen aby se hned zase sešel a pokračoval ve své činnosti.⁵⁷ Zastávám názor, že tento důkaz je velmi důležitý, protože pochází z pera národně českého občana, který přímo nebyl nepokoji ohrožen. V Kalouskově popisu je krom organizace a jeho vůdců patrná také nesnadná úloha policie, která na malé úderné skupinky nestačila a byla proti nim bezmocná. Právě ona rychlost, se kterou se dokázaly tyto „jednotky“ rozeběhnout a zase sejít, vedla v očích obětí k představě, že celé nepokoje musí být dobře organizovány, propojeny a vědomy si dalších skupin v okolí.

Bohemia, stejně jako Viktor von Riedl a Josef Kalousek, byla také přesvědčena o vnitřní organizaci davů. Periodikum poukazovalo na to, že uprostřed davu stojí lépe oblečení mladí muži se zvláštními odznaky ve slovanských barvách, kteří byli vůdci a dávali povely k útoku na vybrané budovy. Když prý pak byla „jejich“ masa rozehnána vojskem nebo policií, utekli tak daleko, jak uznali za vhodné, opět shromáždili své lidi a celá záležitost se opakovala. Závěrem *Bohemia* dodává: „Auch auf Fahrrädern durcheilten solche Anführer die Strassen und unterhielten auf diese Weise einen ununterbrochenen Contact untereinander und mit den unter ihrem Commando stehenden Massen.“⁵⁸ V *Prager Tagblatt* byl zase popisován příběh, kdy jednoho z Němců zachránil před lynčováním muž uprostřed davu, který křičel: „Den kann cechisch, den lassen wir laufen.“⁵⁹ Nošení českých a slovanských odznaků jako speciálního označení „vůdců“ je nutné brát

čtyři kroky, znenadání se ozvaly dva výkřiky od vůdce stojícího na pravé straně ‚Ticho!‘ (Myšleno spíš jako klid- pozn. překladatele), potom dva od levého ‚Nechte ho!‘, z druhé strany ‚Je to cizinec!‘, opět zleva ‚Je to Angličan!‘. ‘‘ Za to můžu být vděčný vysokému klobouku a dlouhému kabátu!‘‘

⁵⁷ J. KALOUSEK, *Deníky Josefa Kalouska II.*, s. 260–261,

⁵⁸ *Bohemia*, č. 333, 2. 12. 1897, s. 2: „Tito vůdcové prolétávali ulice také na kolech a udržovali tímto způsobem nepřetržitý kontakt s ostatními a svými skupinami.“

⁵⁹ *Prager Tagblatt*, č. 334, 2. 12. 1897, s. 6: „Ten umí česky, toho necháme jít.“

s rezervou. Německý tisk stejně tak referoval, že zejména ve druhých dvou dnech se slovanská trikolora rozšířila téměř mezi všechny občany, kteří se ještě odvážili vyjít na ulici, neboť poskytovala bezpečí proti případným útokům.⁶⁰ Není přitom zcela jasné, jestli se jedná o historickou realitu, nebo pouze o propagandu. Podobné popisy policejních zpráv z nepokojů roku 1904 ale dokazují, že alespoň část účastníků pouličního provozu trikolory nosit mohla.⁶¹ Ty v nevhodné situaci mohly zapůsobit jako zvláštní symbol, který upoutával na takto označeného člověka pozornost.

Sociální demokraté obviňovali mladočechy z toho, že do davu mísili nacionální agitátory, kteří vodili „mladočeský národ“ a ukazují mu, kde má začít s rozbíjením. Takto stvořená „národní garda“ pak podle sociálnědemokratického tisku „spojuje příjemné s užitečným“.⁶² Dne 2. prosince uváděli jako příklad, že při ničení oken pomáhali malí kluci, kteří měli plné kapsy olověných kuliček a cigaret, kterými jim někdo zaplatil za tuto „práci“.⁶³ *Právo lidu* ovšem také zmiňovalo ony „lépe oblečené“ vůdce davu, kteří se ukázali při čtvrtecním drancování na Žižkově: „Viděli jsme elegantně oděné muže, s českými odznaky, jak dávali povel davům, viděli jsme lidi, jak hůlkou ukazovali, kam se mají vrhnout, viděli jsme lidi, kteří, když výtržníci ustávali řídit, ještě je rozněcovali a k násilnostem vybízeli.“⁶⁴

Podle realistů mladočeši nebyli přímo anonymními vůdci, ale jejich absence umožnila, že se dav dostal do rukou těchto „neviditelných pořadatelů“, že demonstrace náhle začaly nabírat protižidovskou povahu. Po vyhlášení stanného práva se tito drancovatelé „propadli do země“.⁶⁵ Ještě několik dní poté se šířily nepodložené zprávy, že policisté v nastalé době vyvíjejí horečnou aktivitu, aby vypátrali především „zosnovatele bouřlivých výjevů“. Vídeňský časopis *Reichswehr* podle *Národních listů* dostal od svého pražského korespondenta zprávu, podle které se středisko organizace bouřlivých událostí nalézalo v jednom domě na Václavském náměstí, a že účastníci byli vypátráni a nalézá se mezi nimi dokonce jeden poslanec. Tuto zprávu, která asi vznikla nepřesným přejímáním článků mezi novinami v monarchii, *Národní listy* označily za zcela smyšlenou.⁶⁶

⁶⁰ Viz. např. Prager Tagblatt, č. 335, 3. 12. 1897, s. 6: „Das Strassenleben in Prag und den Vororten zeifte seit gestern Morgens ein verändertes Aussehen; man sah Gross und Klein Jung und Alt beiderlei Geschlechtes mit grossslawischer Tricolore in den Farben blau-roth-weiss an der Brust als äusserem Wahrzeichen, dass die Betreffenden Czechen seien und somit Anspruch auf Schutz gegen Insulte haben.“

⁶¹ Popis události na Příkopech dne 8. – 9. 3. 1904, NA PM 1901–1910: 873/2, 8/1/88/16, nr. 4468; Zpráva o nepokojích z 9. 3. 1904, viz ÖSTA, AVA, MdI, Präsidium, k. 2091, nr. 4401

⁶² Právo lidu, č. 62, 2. 12. 1897, s. 1.

⁶³ Tamt., s. 3.

⁶⁴ Právo lidu, č. 63, 3. 12. 1897, s. 2.

⁶⁵ Čas, č. 49, 4. 12. 1897, s. 3–5.

⁶⁶ Národní listy, č. 336, 5. 12. 1897, s. 3.

Záležitost anonymních „vůdců davů“ se probírala i na Českém zemském sněmu, kde již zmíněný poslanec Fournier pronesl řeč, ve které hovořil o znamení, která namalovali „vůdci“ řízení mladočechy na dveře institutů německé univerzity a domů některých profesorů: „Ein Pluszeichen mit Kreide und ein grosses B, ich weiss nicht, was das B bedeutet, aber Erinnerung bringt es einem die Bärtholomeusnacht in Frankreich, wo auch solche Zeichen an die Thüren der betreffender Gegner gemalt worden...“ Tyto znaky se podle Fourniera našly u bývalého rektora Fillipa Knolla, dále u profesorů Richarda Wettsteina a Ganghoferera. Dav pak měl ze stejného důvodu napadnout také patologický ústav, chemické laboratoře a botanickou zahradu, která ale byla uchráněna, neboť byli její zaměstnanci včas varováni českým dělníkem ze sousední fabriky.⁶⁷ Jak poznamenává ve své knize Michal Frankl, podle policejních zápisů se měli organizátoři scházet v právní kanceláři člena antisemitské organizace Národní obrana Oldricha Součka, který měl také v některých pražských hospodách dávat peníze za stržené německé vývěsní tabule. Organizace sice byla po bouřích rozpuštěna, žádná konkrétní činnost jí ale prokázána nebyla.⁶⁸

Podobné důkazy hlubší organizace davu naznačoval i policejní ředitel Jiří Dörfel, který v policejních zprávách upozorňoval na neomylné útoky na německé a židovské budovy.⁶⁹ Ačkoliv nechci rezolutně popírat existenci „vůdců davů“, důvody pro útok byly často mnohem prostší. Zejména první dva dny podnikal dav útoky na velké budovy, o nichž se vědělo, že jsou německé, a k jejichž identifikaci nebyla potřeba speciálních znalostí, kupříkladu na Nové německé divadlo, německá gymnázia atd. V pozdějších dnech docházelo k napadání domů, které byly označeny německojazyčnými vývěsními tabulemi.⁷⁰ Lze také předpokládat že často docházelo k „sousedským“ útokům, tedy na budovy sousedů, o nichž se vědělo, že jsou Židé nebo Němci. Zajímavý je i příklad Jičina, kde došlo k podobným útokům. Frankl píše, že několik dnů před nepokoji jeden z antisemitských deníků vydal seznam židovských budov ve městě, které byly téměř do jedné napadeny.⁷¹

Český tisk i poslanci jakoukoliv hlubší organizaci popírali a označovali takové představy za stihomam. Stejně se ve svém románu *Prosinec* vyjádřil Viktor Dyk. Na první pohled je patrné, že pověstem o organizovanosti davů příliš nevěřil. Vyvracel účast mladočechů na nepokojích, a o vůdcích davu psal: „Poplach

⁶⁷ Proslov poslance Augusta Fourniera na zemském sněmu ze dne 20. 1. 1898, <https://www.psp.cz/eknih/1895skc/2/stenprot/030schuz/s030001.htm>, [25. 2. 2020]: „Znamení plus a velké B, nevím, co to B znamená, ale připomíná to Bartolomějskou noc ve Francii, kde byla taková znamení malována na dveře patřící oponentům.“

⁶⁸ M. FRANKL, „*Emancipace od Židů*“, s. 263–265.

⁶⁹ NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karta 2556: Zpráva popisující pražské prosincové nepokoje roku 1897, 6.1.1898 předložená pražským policejním ředitelstvím prezidiu místodržitelství.

⁷⁰ Národní listy, č. 335, 4. 12. 1897, s. 2.

⁷¹ M. FRANKL, „*Emancipace od Židů*“, s. 263–265.

rostl. Organiso­vané bandy – tak šeptali si ti, kdož mohli něco ztratit – chodily prý po městě. Měly určitý seznam domů a bytů, jež vytlukou. Tento seznam doplňoval se neustále. Špehyři chodili ulicemi, poptávali se, zapisovali si. Ustrašené německé a židovské obyvatelstvo vidělo v každém chodci maně se před krámem zastavivším tajného vyslance nebezpečných band, který pracuje na doplnění seznamu. Každé dětské klikyháky na vratech byly mu osudným znamením, jež ohlašovalo přepadení – oči navykly si viděti strašidla za bílého dne.⁷²

Vůdci davu jako fenomén psychologie masy

Fenomén „vůdců davu“ během nepokojů je vlastně jenom součástí problému mobilizace davů k činnosti. Ve své knize *Masa a moc* Elias Canetti píše, že vlastností otevřené masy je potřeba *směru*.⁷³ Takový směr – neboli podnět – jí může dát například jedinec, který dá svým chováním takový „příklad“, a jehož úmyslem nebylo stavění se do role lídra. Pohyb davu může být také iniciován spontánně zvoleným vůdcem, nebo připraven skrytou organizací, která chce využít neklid ve svůj prospěch.⁷⁴ Všichni tito aktéři se během nepokojů v dobových předstávách objevili.

První příklad je nejčastější a pro demonstrace přirozený. Během prvních dnů k tomuto chaotickému a spontánnímu ovládnání davu docházelo velmi často, výkřiky jednotlivců vedly k napadání některých cílů, jako tomu bylo například při útocích na Aehrenthalův palác na Václavském náměstí nebo kavárny na Příkopech.⁷⁵ Pro policii bylo velmi těžké tyto iniciátory podchytit, protože se nijak jinak neprojevovali.

Druhý fenomén mě zde bude zajímat nejvíce. Jak píše francouzský sociální psycholog Gustav Le Bon, jakmile se sejde určitý počet lidí, instinktivně se sdruží pod autoritu vůdce. Často se nejedná o víc než agitátora nebo vůdce nějaké skupiny výtržníků, ale jako takový hraje významnou roli, neboť představuje jádro, okolo kterého se tvoří identita masy. Takový vůdce často začíná jen jako jeden z vedených. Vedený může být zpočátku například agitací mladočechů, kterou následně přijme za svou a přetvoří ji podle svého. Většina je podle Le Bona vždy ochotná poddat se muži se silnou vůlí, který má dar přesvědčivosti, a který má vlastnosti a znalosti, které většině chybí, jako například představu o židov-

⁷² Viktor DYK, *Prosinec: akta působnosti Čertova Kopyta*, Praha 1906, s. 244.

⁷³ Elias CANETTI, *Masa a moc*, Praha 2007, s. 55–126: Otevřená masa je podle Canettiho taková, která roste bez hranic. Vytváří se *vybitím*, tedy okamžikem, kdy se jednotlivci zbaví svých odlišností a stanou se stejnými, součástí skupiny, která je hnána ničivým pudem.

⁷⁴ Neil J. SMELSER, *Theory of Collective Behaviour*, New York 1962, s. 11–17.

⁷⁵ NA PM 1891–1900: 873/2 8/22/7, karton 2556: Např. Zpráva popisující pražské prosincové nepokoje roku 1897, 6.1.1898 předložená pražským policejním ředitelstvím prezidiu místodržitelství; ÖSTA, AVA, Mdl, Präsidium, k. 854/ 12098/1897.

ských a německých budovách v okolí. Slouží jim tedy spíš jako průvodce. V pojetí francouzského sociálního psychologa Gabriela Tarde není (stejně jako pro Le Bona) vůdce pro masu konstitutivní, ale jeho rolí je podnítit dav k přijetí nové praxe nebo myšlenky, kterou on přináší. V samotném procesu provádění má často lídr už jen sekundární roli. Během nepokojů tak vzniká figura člověka, který pouze dává rozkazy a „špinavou práci“ si ruce nešpiní.⁷⁶ Ve výjimečných případech se vůdcem stává například i periodikum, které supluje pozici agitátora, utváří názory svých čtenářů a dává jim do úst jednoduché fráze, které dav poté používá.⁷⁷

Poslední příklad se, jak jsem se již zmiňoval, objevil v souvislosti s Národní stranou svobodomyšlnou, ale ještě explicitněji s antisemitskými organizacemi Národní obrana a Česká družina.

Nepokoje roku 1904 a 1908

Při nepokojích z pozdějších let jsem již nenašel žádného anonymního aktéra, jelikož se dle mého názoru kultura politiky ulice změnila. Při nacionálních demonstracích proti bummelu německých buršáckých studentů na Příkopech roku 1904, 1908/09 a 1912, v německé historiografii zvaných *Grabenschlachten*, jsou již politici přímo a neskrytě účastníky a vůdci davů. Přispěl k tomu zejména vznik a růst masových stran, zejména národních socialistů, jejichž voličská základna se velkou měrou kryla s účastníky nacionálních demonstrací, tedy „nacionálním dělnictvem,“ jak byla tato sociální vrstva nazývána v dobových pramenech. Ti se poučili z chyb mladočechů během roku 1897. Vědomí, že účast na demonstracích představuje propagační činnost, která straníky nemohla v očích jejich voličů nijak zdiskreditovat, ba naopak, umožnilo přímou účast profesionálních politiků na politice ulice. Nejenže se na Příkopech přímo zastávali Čechů proti nespravedlnostem ze strany Němců a policie, ale také se mohli představit jako mučedníci za národní věc, když byli při takových vystoupeních zatýkáni. Přitom spoléhali na poslaneckou imunitu, proti které byly bezpečnostní orgány bezbranné. Zde nabyté zkušenosti politicky využívali na zemském sněmu i Říšské radě, kde vytvářeli neustálý tlak na nejvyšší státní orgány. Na základně jednoho z vystoupení roku 1904 například obvinili ministerského předsedu Ernesta

⁷⁶ Urs STÄHELI – Eric SAVOTH, *Seducing the Crowd: The Leader in Crowd Psychology*, in: *New German Critique* 38/3, 2011, s. 63–77.

⁷⁷ Gustave LE BON, *The Crowd: A Study of the Popular Mind*, New York 2002, s. 72–73. Ve francouzském originále *Psychologie des Foules* poprvé publikováno roku 1895. V českém jazyce vyšlo v nakladatelství Kra roce 1994 pod názvem *Psychologie davu*, viz Gustave LE BON, *Psychologie davu*, Ostrava 1994.

von Koerbera, že úmyslně ovlivňuje státní úředníky a justici tak, aby Čechy co nejvíce zatýkala a udělovala co nejvyšší tresty.⁷⁸

Za přechodový považují rok 1904, kde se při bitkách ještě objevují doznívající fenomény z roku 1897, včetně obviňování mladočechů. Během těchto demonstrací také už bylo přímo u bitek v davu vždy několik poslanců, kteří se zastávali českých demonstrantů, klidnili je a jednali s policií. Šlo zejména o členy poslaneckého klubu Sjednocení českých národně sociálních, radikálně pokrokových a státoprávních poslanců. Za všechny stojí za zmínku Václav Klofáč, Karel Baxa nebo František Buřival.⁷⁹

V roce 1908 byla situace mnohem povážlivější, protože bitky měly potenciál přerůst do podobné šíře jako „Prosinec“ 1897. I zde se prakticky stejní poslanci objevovali přímo mezi demonstranty. Zejména chování Národních socialistů bylo nakonec velmi problematické, protože byli podezříváni z organizování a podněcování nepokojů, a ačkoliv nakonec obvinění nebyli, museli podstoupit celou řadu nepříjemností, včetně domácích prohlídek.⁸⁰

Takovýto posun je nejspíš důkazem postupující radikalizace politických stran a národa, které složitost systému neumožňující bezpečnostním orgánům zasáhnout tak, aby se nestaly cílem politických útoků na půdě parlamentu, využívaly pro zisk politického kapitálu. Nepokoje vedly nejen ke zvýšení sebevědomí Čechů, ale zároveň každodenně ukazovaly neschopnost státního aparátu vyrovnat se s eskalací národnostní otázky v zemích Koruny české, tedy zároveň přispěly ke snížení důvěry v Rakousko-Uhersko. Není tedy divu, že strany, které byly považovány za organizátory nepokojů, jako například národní socialisté nebo státoprávní pokrokaři, se staly prvními, kdo začal hovořit o samostatné české státosti.⁸¹

Závěr

Prosincové nepokoje roku 1897, které byly následkem nahromaděné frustrace z pádu Badeniho vlády a mediálních zpráv o týrání Čechů na území

⁷⁸ ŮSTA, AVA, MdI, Präsidium, karton 2091, nr. 67: Zpráva o událostech ve městě, zatčení poslance Baxy; Tamtéž, nr. 12305: Interpelace na Říšské radě podaná Václavem Chocem atd. ohledně zatčení Karla Baxy; Tamtéž, nr. 3168/1904: Interpelace obviňující Koerbera z ovlivňování úřadů z 19. dubna 1904; Národní listy, č. 67, 7.3.1904, s. 1.

⁷⁹ Viz. ŮSTA, AVA, MdI, Präsidium, karton 2091, nr. 3808: Zpráva místopředsedy ministerstva vnitřního o „bumlu“ z 1.3.1904.

⁸⁰ Např. NA PM 1901–1910: 873/2, 8/1/88/50: O vině národních socialistů za nepokoje, které vypukly v Praze v listopadu a prosinci ze 8. 12. 1908; ŮSTA, AVA, MdI, Präsidium, karton 2095, nr. 24.559: Dopis policejního ředitele Křikawy prezidiu místopředsedství o stanném právu a klidu ve městě z 14. prosince 1908.

⁸¹ Josef TOMEŠ, *Nás bylo málo jen, než přišly tisíce...: Česká strana státoprávně pokroková (1908–1918)*, Praha 2018, s. 196–207.

s německou většinou, během dvou dnů ztratily ráz nacionálních demonstrací. Změnily se v chaotické útoky na majetek Němců a Židů a rabování obchodů, proti nimž byly přivolané bezpečnostní složky bezmocné.

Představa o hlubší organizaci davu, která během nepokojů vznikla, byla pravděpodobně snahou vložit bouřím konkrétnější tvář, která by alespoň částečně deanonymizovala chování masy. Mezi vystrašenými a paranoidními oběťmi vznikla myšlenka, že tak přesné a rychlé útoky nemohou být vedeny samotnou „lůzou“, ale že v pozadí musí stát nějaký inteligentní znalec místních poměrů, aktér násilí, který dav řídí, udává mu rytmus a směr. Takové lidi, pravděpodobně z řad vyšších vrstev či přímo politiků, by bylo možné za nepokoje potrestat, což si přály jak německé politické strany a sociální demokracie, tak příslušníci bezpečnostních složek. Z politiky ulice by se tak rázem stali „politici v ulicích“, kteří potom byli politicky napadnutelní v parlamentu i na zemském sněmu, a v očích svých voličů by mohli ztratit politický kredit.

Podobné předpoklady vedly k tomu, že přihlížející začali vidět v dění na ulici systém, rozeznávat odlišující se výrazné postavy, které označovali za vůdce. Ačkoliv nepopírám, že se tyto postavy v davu objevovaly, myslím si, že masa byla spíše řízena svou vlastní dynamikou než profesionály v zákulisí. Výjimeční jedinci, lídři masy, jsou známým fenoménem v sociální psychologii davu, ve skutečnosti ale nemusí nutně dokládat hlubší organizaci. Přesto existuje jeden agitátor, který dav opravdu ovládal, zejména emočně – politický tisk. Ten přispíval ke zvyšování napětí jak před nepokoji, tak během nich, a dával masám ospravedlnění pro činy kolektivního násilí, takže pro ně nemuselo představovat morální problém.

Teprve později si radikální nacionální strany uvědomily, že právě na základě účasti svých představitelů v davu demonstrantů, kolem kterých se dala vytvořit aureola mučedníka, se dá získat kredit, o který se Národní strana svobodomyšlná v „Prosinci“ tak obávala. Zkušenosti a know-how tito politici získali právě z nepokojů roku 1897. Čerpali ale i ze zkušeností sociálních demokratů, kteří byli na konci 19. a počátku 20. století významným aktérem politiky ulice. Je ovšem také nutné podotknout, že až do vypuknutí války se v Čechách již nekonaly demonstrace takového rozsahu a hrůznosti. Výjevy druhých dvou dnů v prosincových bouřích 1897 vedly nakonec k tomu, že se většina českých stran od nich distancovala.

David Smrček

Street Politics or Politicians in the Streets? The Phenomenon of Mob Leaders during the Prague Riots of 1897

Summary

The study deals with the phenomenon of mob leaders, which it considers using the example of the December riots of 1897. Over four days of unrest, German and Jewish property was attacked and destroyed, against which the police and army were defenceless given that the looting and destructive groups outmatched the rigid police and military units with their speed and persistence. Fearful, and perhaps paranoid, period observers believed that the mob's behaviour was indicative of a deeper level of organisation on the part of the National Liberation Party, which could have been brought to justice for its actions. The first act that the Young Czechs were to have committed was agitation of the inhabitants of Prague in the political press, referring every day to the misfortune experienced by Czechs in Žatec and other towns with a German majority. These reports led the German press and political parties to accuse the Young Czechs of inciting demonstrations. Although party members denied this, *Národní listy* did nothing to help calm the situation, and encouraged the demonstrators. Members of the National Liberation Party only rarely participated directly in the demonstrations, the most famous case being mayor Jan Podlipný's attempts to calm the mob, which did not have any great success. Podlipný himself, by contrast, got into trouble when he got into a quarrel with police officers. Another criticism made of Czech politicians was that they did not intervene and did not manage the mob when needed.

The final form of mob leadership, which the politicians of the National Liberation Party were supposedly to blame for, were anonymous "mob leaders" – better-dressed men from higher classes who directed the "mob" in attacks on enemy objects. As sociological-psychological studies show, this form stemmed from a crowd's need for a leader that arises all by itself when more people gather, and which is chosen, in particular, for his or her exceptional characteristics and natural authority. From this point of view, the accusation that the Young Czechs paid such men or that they were themselves those men must be taken with reservation.

The anonymous form of „mob leader“ disappeared during later riots because new political parties took to the stage, actively leading the mob from the front and controlling it. In 1904 and 1908, these were mainly representatives of the Czech National Social Party, the Radical Progressives, and the Czech Constitutionalist Progressive Party, who learned from the „mistakes“ of the Young Czechs and began organising demonstrations in which they actively engaged in clashes between Czechs and Germans. At the same time, they created an image for themselves and rose in the eyes of their followers, who were the most frequent participants in such demonstrations.

Martin Klečacký

„Krvavá lázeň v Kraslicích.“ Tragické vyústění jedné demonstrace v životě jednotlivce, obce a státu¹

„The Bloodbath in Kraslice.“ The Tragic Outcome of One Demonstration on the Life of the Individual, the Community, and the State

The case study examines the events of one of a series of anti-government demonstrations in the summer of 1899. The Kraslice riots, which resulted in shooting by the gendarme assistance and several losses of life, are seen from the perspective of the various actors (opposition leaders, state apparatus, and leaders of the community), their motivation, and the dynamics of the demonstration being placed into the context of the political struggle between liberal and nationalist factions for the administration of the town and the furthering of their followers in provincial and the imperial elections.

Keywords: History, 19th Century, Bohemia, Cisleithania, Graslitz, Demonstration, Police shooting, German nationalism

Postavení kabinetu Franze hraběte Thuna bylo obtížné již od okamžiku jeho jmenování v březnu 1898, kdy před ním stály dva hlavní úkoly. Na jedné straně nalézt řešení česko-německého sporu týkajícího se užití češtiny coby jazyka vnitřní komunikace mezi státními úřady v Čechách i na Moravě, na druhé straně vyjednat s uherskou vládou přijatelný kompromis pro další desetiletí rakousko-uherského dualismu. Na jaře 1899 uveřejnily německé strany společný tzv. Svatodušní program, který mimo jiné požadoval uzákonění němčiny jako privilegovaného státního jazyka v Rakousku, čímž vlastně předem vylučoval jakoukoliv

¹ Tato studie vznikla v rámci řešení grantového projektu Grantové agentury ČR č. 17-01279S, Okresní hejtman jako představitel státní správy v regionu. Proměny výkonu státní moci v Čechách v letech 1868–1945. Autor děkuje recenzentům studie za jejich podněty a komentáře.

dohodu s vládou. Jelikož v Říšské radě neustávala obstrukce, prosazovala vláda svá opatření silou za použití článku 14 prosincové ústavy, který jí dával možnost zcela obejít volený parlament.² Tento nepopulární postup se potkal s ostrým odporem zejména ve chvíli, když se ministr financí rozhodl zvýšit od 1. srpna 1899 cukerní daň. Státní rozpočet nutně potřeboval nové zdroje příjmů, mimo jiné na úhradu růstu úřednických platů, vyšší daň však dopadala hlavně na nemajetné vrstvy obyvatelstva. Po celém Rakousku propukly protivládní protesty, v nichž se v německočeském pohraničí spojily dvě značně heterogenní síly. Na jedné straně stálo sociálnědemokratické dělnictvo protestující proti zvyšování životních nákladů nejnižších sociálních vrstev, na druhé straně se seskupili německonacionální stoupenci, kteří žádali pád Thunova kabinetu včetně ministra financí, Čecha Josefa Kaizla.³

Jedním z míst ostrých střetů se staly i Kraslice. Na konci 19. století stejně jako dnes se město nacházelo přímo na hranici. Tato poloha jej jednak předurčovala k čilému obchodnímu styku se Saskem, jednak horské prostředí nepřálo mnoho zemědělství, a tak většina obyvatel nacházela práci v místních továrnách. Jinak to byl z pohledu Prahy a Vídně zapomenutý kraj. Podobně jako když zástupci neměně periferního Varnsdorfu přišli žádat ministra vnitra o zřízení sídla okresního hejtmanství ve svém městě, jeho první otázka zněla: „Warnsdorf? Was ist Warnsdorf?“⁴

Kraslice byly sídlem okresu, ve městě se nacházel okresní soud, okresní hejtmanství a další na to napojené úřady. Podle sčítání z roku 1890 zde žilo na 10 000 obyvatel, vesměs německé obcovací řeči. Místní obyvatelé byli zdatní řemeslníci, celá oblast byla proslulá svým krajkářstvím, vyráběly se zde hračky a především hudební nástroje vyvážené do celého světa. Sídlily zde dokonce dvě speciálně zaměřené odborné školy.⁵ V roce 1899 se ovšem město „proslavilo“ ještě z jednoho důvodu. V noci z 20. na 21. srpna zde bylo při protivládní demonstraci zabito několik místních dělníků, jejich smrt záhy využily německonacionální listy a prezentovaly je jako mučedníky německé věci zavražděné konzervativně slovanskou vládou hraběte Františka Thun-Hohensteina. Třebaže šlo původně o jeden z mnoha lokálních incidentů, skončily kraslické demonstrace obětmi na životech a vešly ve známost jako „krvavá lázeň v Kraslicích“ (*Graslitzer Blutbad*). V konečném výsledku posloužily i jako další hřebíček do rakve Thunova kabinetu, který o několik týdnů později v září 1899 podal demisi.⁶

² Jan GALANDAUER, *František kníže Thun. Místodržící Českého království*, Praha – Litomyšl 2007, s. 174–178.

³ Josef KAIZL, *Z mého života*, III/1, Praha [1914], s. 904–912.

⁴ Albín BRÁF, *Život a dílo*, I., *Paměti*, ed. Josef GRUBER, Praha 1922, s. 62.

⁵ *Ottův slovník naučný*, sv. XV, Praha 1900, s. 79–80; srov. též memorandum města Kraslice o výstavbu nové úřední budovy z 10. 2. 1911, in: Národní archiv (dále NA), fond Prezidium místodržitelství (dále PM), kart. 4639, sig. 1/7/10-5-1.

⁶ Richard CHARMAZ, *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907*, II., *Der Kampf der Nationen*, Leipzig 1912, s. 132–133.

Karel Kriegelstein von Sternfeld, zdroj:
Heimatkunde des Bezirkes Graslitz, Graslitz
1929, s. 291

Johann Laurenz Hofer, zdroj: archiv
autora

Ve své studii se zaměřím nejen na průběh těchto protivládních protestů a jejich dynamiku, ale také – především – na jednotlivé aktéry tohoto dramatu, jak na jejich motivaci, tak i na důsledky, které jejich jednání mělo. Klíčovými osobami byli Karl Kriegelstein von Sternfeld, místní advokát, předseda Deutscher Volksverein a tedy předák kraslického německonacionálního hnutí.⁷ Jemu sekundoval všenněmecký politik a místní poslanec Říšské rady Johann Laurenz Hofer.⁸

Proti těmto lokálně zakotveným osobnostem stáli ti, kteří reprezentovali vládu, přišli z vnějšku a jako státní úředníci se obvykle v místě ani dlouho nezdrželi a po několika letech putovali zase dál. Prvním a nejdůležitějším mužem okresu, zástupcem císaře a vlády, byl okresní hejtman. Kraslice však okresního hejtmana v srpnu 1899 neměly, poslední Wolfgang hrabě Chotek odešel na konci července do Opavy jako čerstvě jmenovaný rada zemské vlády a jeho nástupce ministerstvo zatím neurčilo. Úřad tak prozatím automaticky vedl okresní komisař Emil Roth, relativně mladý – 33letý – úředník. Jemu se zde nabízela příležitost,

⁷ *Heimatkunde des Bezirkes Graslitz*, Graslitz 1929, s. 290–292.

⁸ K Hoferovi srov. Franz ADLGASSER, *Die Mitglieder der österreichischen Zentralparlamente 1848–1918. Konstituierender Reichstag 1848–1849. Reichsrath 1861–1918. Ein biographisches Lexikon*, I–II, Wien 2014, s. 468–469; Štěpán Karel ODSTRČIL, *Politická krajina historického Chebska v letech 1897–1907*, diplomová práce FF MU, Brno 2015, s. 30–31.

jak na sebe upozornit při prvním samostatném vedení okresního hejtmanství, což mohlo být – a bylo – rozhodující pro jeho další služební kariéru.⁹ A pak zde byli ti, o které se vlastně hrálo, aniž by o tom nutně museli vědět. Zástupci vedení města, starosta a jeho radní, představitelé místní liberální frakce, kteří po několik desítek let drželi pevně v rukou jak správu města, tak i celého okresu. Museli však vidět, jak jim v posledních letech vyrůstá konkurence v mladších, politicky aktivních jedincích.¹⁰ Zástupci kraslických nacionálů symptomaticky nevyšli z místních rodin, Kriegelstein a jeho kolega městský lékař von Stein přišli do Kraslic odjinud a nebyli ochotní se smířit s tím, jak byly moc a vliv rozděleny mezi místní podnikatele a obchodníky.¹¹ Začali se postupně organizovat, agitovat a jejich vliv stoupal. V březnu 1897 byl zvolen místní stavitel Wenzel Gebler do Říšské rady v kurii městských obcí proti liberálnímu Leo Theumerovi a o tři měsíce později se podařilo lékařovi von Steinovi a dalším proniknout do obecního výboru. Toto byly již první signály měnicích se mocenských poměrů na místní úrovni.¹²

V polovině července 1899 se v Kraslicích uskutečnilo velké shromáždění místního Deutscher Volksverein, na kterém měl promluvit jeden z vůdců všněmeckého hnutí v Rakousku Karl Hermann Wolf.¹³ Důležitosti hosta odpovídalo i přijetí. Vlak na nádraží přivítala kapela, špalíry zvědavců, velkoněmecké vlajky v oknech a také zástupci místních spolků Deutschnationaler Arbeiterbund, odbočky Bund der Deutschen in Böhmen, Deutscher Turnverein, Sängerbund a Gesangverein Austria. Wolf se následně zastavil v hotelu U Bílé labutě na rohu

⁹ Emil Roth (* 1866 v Českých Budějovicích) byl po řadě krátkodobých služebních přidělení přeložen na začátku roku 1899 do Kraslic, krátce na to se dočkal jmenování okresním komisařem.

¹⁰ *Graslitzer Zeitung*, 13. 6. 1896, s. 3, Die künftigen Gemeindewahlen. Podle zprávy liberálního listu je mezi lidovci rvačka o křesla radních, jako hlavní představitel opozice se udávají Wenzel Gebler, Anton Gerstner a Karl Kriegelstein.

¹¹ JUDr. Karl Kriegelstein rytíř von Sternfeld se narodil r. 1860 v Žatci. Jeho otec byl později okresním hejtmánem v Německém Jablonném a Karlových Varech. SOA v Litoměřicích, Sbirka matrik, farní úřad Žatec, sig. 189/21, fol. 20, dostupné na: <http://vademecum.soalitomeric.cz/vademecum/permalink?xid=09ddd7cea03b9b8d:-1b1ffbd2:1261cfe24ad:-7d-b5&scan=12#scan12> [3. 9. 2019]. MUDr. Georg rytíř von Stein sloužil jako městský lékař v Kraslicích od 1885, současně byl i starostou místní evangelické obce. Narodil se roku 1853 v Sasku, o dva roky později byl jeho otec Friedrich Samuel Stein povolán jako profesor zoologie na pražskou univerzitu, zde byl roku 1878 nobilitován. *Heimatkunde des Bezirkes Graslitz*, Graslitz 1929, s. 289; AHMP, f. Magistrát hlavního města Prahy I. – Referát popisní, Soupis pražského obyvatelstva, popisní list Stein, Friedrich Samuel, 1818, dostupné na: <http://katalog.ahmp.cz/pragapublica/permalink?xid=15727BD9A90511E3AF1640618600A675&scan=1#scan1> [3. 9. 2019].

¹² *Graslitzer Zeitung*, 13. 3. 1897, s. 2; 5. 6. 1897, s. 3.

¹³ NA, f. PM, kart. 2499, sig. 8/5/7, č. j. 12161/1899, zpráva okresního hejtmanství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 10. 7. 1899.

náměstí a Kostelní ulice, kde se ubytoval.¹⁴ Bílou labuť si nevybral náhodou, tento hotel a hostinec, který se nacházel přímo proti úřední budově okresního hejtmanství, byl totiž vnímán jako centrum německých nacionálů. Liberálové a také státní úředníci se scházeli symbolicky v hotelu Kaiser von Österreich. Následující shromáždění, kde měl K. H. Wolf promluvit, nezačalo úplně šťastně. Přítomný komisař Roth se zřejmě dostal hned na začátku do slovní roztržky s Wolfem, který se jej snažil zesměšnit narážkami na jeho nízký věk a doporučoval mu, ať si obstará příručku slušného chování. Nevole vůči komisaři Rothovi se ještě vystupňovala poté, co shromáždění rozpustil pro urážlivé výroky Wolfa na adresu vlády, hlavně Thuna a Kaizla. Místní tělocvična zaplněná do posledního místa vřela, komisař ji proto raději hned opustil, načež se přítomní unesli, že si Wolfa vyslechnou mimo území údajně klerikálního a polofeudálního Rakouska. Přesunuli se i se svým řečníkem přes blízkou hranici do Saska. Po skončení shromáždění podal Wolf na Rotha trestní oznámení, ten zase zrušil ohlášený a povolený *komers* stejně jako následný slavnostní průvod na nádraží na Wolfovu počest.¹⁵ Několik dnů poté z Kraslic odjel okresní hejtman Chotek, správa okresu byla od té chvíle plně v rukou okresního komisaře Emila Rotha.¹⁶

Na 18. srpna každoročně připadaly oslavy narozenin císaře Františka Josefa I., které nabízely příležitost jak k očekávanému holdu panovníkovi a manifestaci loajality dynastii i státu, tak naopak i k vyjádření nesouhlasu a odporu, který byl v tuto chvíli o to nápadnější, drzejší a účinnější. V Kraslicích se 18. srpna 1899 sešly na náměstí spolky místních vojenských vysloužilců, které byly tradičně habsburské, ovšem na tuto obvyklou slávu navázala večer – pro místní úředníky zcela neočekávaně – demonstrace asi 200 osob, které se několikrát prošly před úřední budovou sem a tam za zpěvu *Wacht am Rhein* a *Deutschland, Deutschland über alles* a křiku „Fuj Kaizl“ a „Pereat § 14“. Jak okresní komisař ve své zprávě neopomněl zdůraznit, demonstrace měla antidynastický charakter a v jejím čele se nacházeli členové místní skupiny Arminia Bund der Deutschen – tedy Krieglstein a Stein.¹⁷ Bylo nasnadě, kdo za touto akcí stojí. Kraslice v ten den nebyly jediné, kde došlo k protivládním protestům, neméně nemilé průvody proběhly i v Aši jako centru všenněmectví v regionu. Ještě tu noc proto odeslalo pražské místodržitelství telegram všem okresům s německou většinou v severozápadních Čechách. Místní okresní hejtmané si měli dát pozor, koncentrovat četnictvo a zabránit ničení státního majetku či hanění císařských znaků. K výtržnostem sice

¹⁴ Graslitzer Volksblatt, 19. 7. 1899, s. 3–5, Abgeordneter K. H. Wolf in Graslitz.

¹⁵ Tamtéž. Z úředního pohledu dokumentuje průběh relace E. Rotha ze dne 17. 7. 1899, in: NA, f. PM, kart. 2499, sig. 8/5/7, č. j. 12662/1899 a 12757/1899.

¹⁶ NA, f. PM, kart. 1917, sig. 1/6/1, č. j. 13199/1899, zpráva okresního hejtmanství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 25. 7. 1899.

¹⁷ Tamtéž, kart. 2367, sig. 8/1/19-7a, č. j. 14694/1899, zpráva okresního hejtmanství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 18. 8. 1899.

došlo na celé řadě míst, ozbrojeným zásahem však skončily jen v Kraslicích.¹⁸ Je na místě se ptát, zda šlo o náhodu, souhru nešťastných okolností, nebo zda toto pouliční divadlo bylo režírované a zda jeho děj a vyznění směřovaly k nějakému cíli.

Ani další večer a noc z 19. na 20. srpna se neobešly bez pouličních excesů. Spojené síly sociálních demokratů a německých nacionalů shromáždily tentokrát na 2 000 lidí,¹⁹ proti kterým stáli čtyři místní četníci a šest mužů městské stráže. Když se komisař Roth společně se starostou města Richardem Meindlem snažili dav uklidnit a přimět k rozchodu, přistoupil Kriegelstein ke starostovi a teatrálně na něj zvolal: „Schämen Sie sich, Sie sind der Bürgermeister einer deutschen Stadt?“ (Styd'te se, to jste starostou německého města?)²⁰ Jak uvedl komisař ve výslechovém protokolu během pozdějšího vyšetřování, z davu bylo mezitím slyšet volání: „Blut muss fließen!“ (Musí téct krev!) a následně „Steine werfen!“ (Házet kamení!), kdy se na intervenující stráž, úředníky a budovu hejtmanství sesypala sprška kamení, zřejmě předem donesených.²¹ Starosta postrašený chováním davu, z obav jak o svou bezpečnost, tak zřejmě i pověst a politickou kariéru přes nesouhlas okresního komisaře odvolal městskou stráž. Zbývající čtyři četníci se pak museli chtít nechtě stáhnout do budovy úřadu. Škody se nakonec vyjádřily na dvě stovky rozbitých okenních tabulek.²² Nakolik byla demonstrace vyjádřením nesouhlasu s vládní politikou a nakolik zde hrály roli i osobní animozity a nenávisť k energickému okresnímu komisaři, lze těžko posoudit, nicméně ve stejnou noc, kdy byla demolována budova úřadu, byla rozbita okna i u soukromého bytu okresního komisaře, několik kamenů zranilo dokonce jednu paní, která zde dlela na návštěvě.²³ Můžeme se jen domnívat, že šlo o někoho blízkého, že jeho zraněním mohl být komisař osobně dotčen a že ho tato událost jen utvrdila v nutnosti rázného a nekompromisního zákroku.

Hned ráno 20. srpna si komisař Roth vyžádal četnické posily, na městskou stráž se již nemohl spolehnout. Zhruba v 18 hodin do Kraslic dorazilo 15 četníků z Aše.²⁴ Šlo zřejmě o četníky z obvodu chebského oddělení. Žádný úřední záznam nehovoří o tom, že by byli české národnosti, jak později tvrdily německonacio-

¹⁸ Tamtéž, č. j. 14750/1899.

¹⁹ K postavení sociální demokracie v regionu a vztahu obou poslanců – schönereiriána Hofera a sociálního demokrata Verkaufa srov. Š. K. ODSTRČIL, *Politická krajina*, s. 41–42.

²⁰ NA, f. PM, kart. 2367, sig. 8/1/19-7a, č. j. ad 15290/1899, opis výslechového protokolu E. Rotha ze dne 22. 8. 1899.

²¹ Tamtéž, f. Vrchní státní zastupitelství (dále VSZ), kart. 231, sig. 5/35, č. j. 7053/1899, zpráva o výsledcích vyšetřování proti K. Kriegelsteinovi ze dne 11. 9. 1899.

²² Tamtéž, f. PM, kart. 2367, sig. 8/1/19-7a, č. j. 14770/1899, fonogram okresního hejtmanství v Kraslicích prezidia místodržitelství ze dne 20. 8. 1899 (7,45 hodin).

²³ Tamtéž.

²⁴ Tamtéž, fonogram okresního hejtmanství v Kraslicích prezidia místodržitelství ze dne 20. 8. 1899 (21:45 hodin).

nální noviny, které nemohly připustit, že by na Němce stříleli němečtí četníci.²⁵ Četníci pochodující městem byly jasným signálem, že státní moc nenechá další ničeni erárního majetku bez odezvy. Třetí noc z 20. na 21. srpna měla být kritická. Její průběh lze sledovat jak z průběžných telefonických hlášení okresního komisaře Rotha, které během noci podával do Prahy, tak i z protokolů následného soudního vyšetřování.

Kolem deváté hodiny večer se začali shromažďovat první demonstranti. Okresní komisař nechal nastoupit 21 mužů své četnické asistence, ovšem proti tisícíhlavému davu to bylo málo. Muži zákona, vyzbrojení puškami s bajonety, několikrát vyklidili náměstí, pak okolní ulice k poště a ke kostelu. Než se však stačili vrátit, bylo náměstí zase plné. Všechny úřední intervence se děly za pokračujícího házení kamení, pivních sklenic, tácků, střešních tašek a dalších věcí z oken hostince U Bílé labuť.²⁶ Když se okresní komisař rozhodl hostinec vyklidit a uzavřít, ocitl se s několika četníky v uzavřené místnosti s dalšími stovkami rozčilených a zřejmě i přiopilých lidí. Aby se vyhnul násilí ze strany četníků, ustoupil po spršce pivních sklenic z hostince zpátky na náměstí. Bylo kolem půl jedenácté. Mezitím u něj několikrát intervenovala deputace vedená Kriegelsteinem, dožadující se propuštění mezitím zatčených, což byli vesměs drobní živnostníci a obchodníci, a lze předpokládat, že voliči a stoupenci německých naci-onálů.

Kolem 11. hodiny hlásil okresní komisař do Prahy, že se situace stabilizovala, četníci stojí na náměstí, patrolují kolem hostince a mohlo by se stát, že stejně jako předešlý den se demonstrující rozejdou sami od sebe.²⁷ To by však pro Kriegelsteina a jeho spojence znamenalo, že by se pánem situace stal okresní komisař, jenž by svým rázným a promyšleným přístupem dosáhl svého, zatímco nacionálové, kteří stáli za těmito demonstracemi, přijdou zkrátka. Okresní komisař dostal od místodržitele jasné instrukce, proti hostinci už nic nepodnikat, chránit úřední budovy, jednat rozhodně, ale hlavně klidně. Musel se spolehnout pouze na sebe a své četníky. Starosta totiž pochopil, že si svými intervencemi po boku státního úředníka jen škodí, takže městská stráž zůstala celý večer doma.²⁸

Ve chvíli, kdy se okresní komisař vracel z pošty od telefonního aparátu, konfrontoval jej Kriegelstein znovu s tím, že když propustí zatčené, zajistí okamžité vyklizení hostince a rozchod davu. Lze usuzovat, že Kriegelstein si byl jistý svou kontrolou nad celým shromážděním a snažil se, aby pro něj celá akce dopadla vítězně. Tedy aby se stal tím, kdo na rozdíl od starosty a okresního komi-

²⁵ Graslitzer Volksblatt, 23. 8. 1899, s. 3.

²⁶ NA, f. PM, kart. 2367, sig. 8/1/19-7a, bez č. j., fonogram okresního hejtmánství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 20. 8. 1899 (22,00).

²⁷ Tamtéž, fonogram okresního hejtmánství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 20. 8. 1899 (23,00).

²⁸ Tamtéž, č. j. ad 15290/1899, opis výslechového protokolu P. Heidera ze dne 22. 8. 1899.

Četníci na kraslickém náměstí, zdroj: NA, f. PM, ka. 2288, sig. 8/1/3-4

saře dokáže zajistit v městě klid a pořádek. Mělo být jasné, že je to on, kdo má podporu obyvatel. Jeho nabídku komisař odmítl, mezitím však z davu začaly opět létat kameny. Jeden z nich trefil do hlavy velitele četnické asistence takovou silou, že okresní strážmistr zavrával a skácel se k zemi, v tu chvíli padl – zřejmě z jednoho z oken domů na protější straně náměstí – výstřel.

Toto byl kritický okamžik celé demonstrace. Ve chvíli, kdy vše vypadalo, že demonstrace skončí a dav se nakonec rozejde, někdo trefil velícího četníka, ten se zhroutil k zemi a současně padl výstřel. Tomu, kdo střílel, muselo být jasné, co bude následovat. Frustrovaní četníci, kteří již několik hodin čelili nepřátelskému davu, byli opakovaně zasypáváni kameny, z nichž několik odnesli se zraněními hlavy v bezvědomí k ošetření, okamžitě vystřelili několik ran do davu. Ačkoliv komisař Roth vzápětí velel zastavit palbu, nebylo v nepřehledné situaci možné zjistit, kolik lidí bylo zraněno či dokonce zabito.

Výstřel přišel v okamžiku, kdy se již demonstrace vyčerpávala a kdy hrozilo, že se nakonec „nic nestane“. V tu chvíli dodala četnická střelba, jakkoliv vyprovokovaná, celé události novou dynamiku. Nyní to byli četníci, okresní komisař a vláda, kteří měli na rukou krev, stříleli totiž do neozbrojených a nevinných. A právě to byl podle mého názoru účel celé demonstrace, tedy aby vina padla na vládní představitele. A jelikož tohoto cíle nebylo možné dosáhnout obvyklými prostředky (házením kamení po četnících), musel nakonec padnout i výstřel.

Po tomto zvratu spěchal komisař zpět k telefonu. Hlásil, že se snaží četníky udržet, aby dál nestříleli, že právě padl ještě jeden výstřel, a žádal, aby dostal co nejrychleji vojenskou asistenci.²⁹ Jenže situaci komplikovaly právě probíhající císařské manévry. Místodržitelství se i tak podařilo v půl čtvrté ráno dostihnout velitelství nejbližšího pluku, ve 4:15 byl ve stanici Smečno-Sternberg (dnes již neexistující trať) přistaven buštěhradskou dráhou vlak, avšak teprve v 16:00 dalšího dne dorazila souprava i s praporem pěšího pluku do Kraslic.³⁰

Začalo druhé dějství příběhu. Společně s vojskem nechal místodržitel do Kraslic vyslat i soudní komisi, vyššího důstojníka četnictva, další četnické posily, vrchního státního návladního, další politické úředníky z místodržitelství a především místodržitelského radu Ferdinanda Mauriga von Sarnfeld. Mauriga vybralo místodržitelství z praktických důvodů, byl blízko – vedl okresní hejtmanství v Karlových Varech, v jeho okrese žádné nepokoje nehrozily a měl zkušenosti z více jak dvaceti let služby.³¹ Jeho úkolem bylo převzít velení nad několika desítkami četníků a praporem pěchoty soustředěnými v Kraslicích a stabilizovat tamní situaci. Maurig dorazil do města hned ráno v sedm hodin rychlíkem, okresní komisař mezitím hlásil klid ve městě, podle svých slov se však nacházel v nebezpečí života. Během noci utrpěl vícečetná zranění a další dny pak přespával v kanceláři, jeho bytná jej totiž přímo zapřisahala, aby se nevracel do bytu, jinak jí prý podpálí celý dům.³²

Posily svolávala i druhá strana. Následující den dorazili poslanci Říšské rady Johann Laurenz Hofer a Leo Verkauf, jeden z vůdců rakouské sociální demokracie. Událost bylo třeba využít. Dva dny po střelbě se německonacionální noviny začaly plnit hrůznými zprávami o kraslické krvavé lázni,³³ kde četnická asistence vystupuje jako tlupa česky mluvících hrdlořezů.³⁴ Když jim nestačilo střílet do lidí na ulici, zaměřili se na slavnost probíhající v prvním patře hostince U Bílé labutě. Několikrát údajně vystřelili do oken, kde se ukrývaly bezbranné ženy a děti, dokonce prostřelili plynové vedení, jen zázrakem tak nedošlo k vy-

²⁹ Tamtéž, fonogram okresního hejtmanství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 20. 8. 1899 (24:00 hodin).

³⁰ Tamtéž, č. j. 14863/1899, zpráva prezidia místodržitelství ministerstvu vnitra ze dne 21. 8. 1899 (koncept).

³¹ Tamtéž, č. j. 15054/1899, list českého místodržitele ministerskému předsedovi ze dne 23. 8. 1899 (koncept).

³² Tamtéž, č. j. 21850/1899, zpráva místodržitelského rady F. Mauriga prezidiu místodržitelství ze dne 28. 10. 1899.

³³ *Graslitzer Volksblatt*, 23. 8. 1899, s. 2–4; *Deutsche Volkszeitung*, 24. 8. 1899, s. 1–2.

³⁴ Srov. též interpelaci poslance J. L. Hofera a spol. podanou 20. 10. 1899 v poslanecké sněmovně Říšské rady. Podle ní jeden četník večer před střelbou prohlásil v hotelu Kaiser von Österreich: „Heute müssen 50 Todte werden.“, hlavní vinu na střelbě měl okresní komisař Roth a četník Hruschka, česky znějící jméno zřejmě interpelující nevybral náhodně. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates in den Jahren 1899 und 1900*, XVI. Session, Wien 1900, s. 53, dostupné na: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=spa&datum=0016&size=45&page=1355> [3. 9. 2019].

buchu celé budovy. Mimořádně nenávidné komentáře listy věnovaly činnosti okresního komisaře Rotha, který měl nejprve na dav poštvat četnictvo a pak jim dal povel k palbě. Zdá se až nepochopitelné, že tyto novinové pasáže nebyly konfiskovány rakouskou cenzurou, přestože obsahovaly ostré útoky proti vládě a kámenování četníků se zde vydávalo téměř za hrdinský čin a povinnost řádných Němců.³⁵

Státní úřady až ráno zjistily, kolik obětí vlastně četnická střelba způsobila.³⁶ Dva mrtví zůstali ležet hned na dlažbě náměstí, další zemřel na svá zranění během noci, další během následujících dní.³⁷ Pět těžce zraněných leželo v nemocnici. Šlo převážně o mladé lidi ve věku 11–23 let, žáky, učně, nebo dělníky. Ve chvíli, kdy do města přicestoval místodržitelství rada Maurig, panoval zde zdánlivý klid. Místodržitel od něj očekával, že s pomocí přidělených četníků a vojáků obnoví státní moc a autoritu, zajistí klid a pořádek, vypátrá viníky excesů a předá je k potrestání. Maurig svou misi ovšem pojal jinak – zajistit, aby v okrese nedošlo již k žádným dalším demonstracím, a to za každou cenu. Záhy po příjezdu se k němu dostavila deputace obou říšských poslanců a dalších místních představitelů s nabídkou, že zajistí ve městě klid výměnou za propuštění všech zadržených. Maurig s nimi začal jednat. Z toho důvodu nejprve zakázal vojákům, kteří mezitím dorazili na nádraží, vstup do města a na svou odpovědnost dokonce rozhodl o propuštění všech zadržených. Překročil tím své kompetence, zatčení byli již ve vazbě okresního soudu a jejich propuštění podléhalo ustanovením trestního řádu.³⁸

Neméně shovívavě se Maurig projevil i při vyjednávání o způsobu pohřbu zastřelených, ačkoliv dostal jasné instrukce od pražského místodržitelství, že pohřby se mají konat pouze v úzkém rodinném kruhu nejpozději do osmé hodiny ráno. Na přání obou poslanců se uložení rakví konalo po mši v kostele odpoledne 23. srpna a zúčastnilo se ho na 6 000 lidí.³⁹ Třebaže se Maurig s Hoferem i Verkaufem domluvil, že se vše obejde bez projevů, nemohli si poslanci takovou příležitost nechat ujít. Radikální Hofer se během obřadu chopil slova a svou řečí dál

³⁵ NA, f. PM, kart. 2367, sig. 8/1/19-7a, č. j. 15159/1899, zpráva okresního hejtmánství v Jablonci nad Nisou prezidiu místodržitelství, 24. 8. 1899.

³⁶ Tamtéž, bez č. j., fonogram okresního hejtmánství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 21. 8. 1899 (7,45).

³⁷ Tamtéž, č. j. ad 7858/1900, zpráva okresního hejtmánství v Kraslicích prezidiu místodržitelství z 25. 3. 1900. Oběťmi na životech byli Aegid Bäuml, 28 let, zedník, a Michael Dittl, 41 let, švec, kteří byli mrtví na místě střelby, Heinrich Stowasser, 16 let, učeň, který zemřel během noci, a Rudolf Rodig, 21 let, zámečník, který podlehl svým zraněním 22. 8. 1899.

³⁸ Tamtéž, č. j. 14925/1899, záznam telefonického hlášení prezidia místodržitelství prezidiu ministerské rady ve Vídni ze dne 22. 7. 1899. Srov. § 178 zákona č. 119 ř. z. ze dne 23. 5. 1873 (trestní řád).

³⁹ Tamtéž, č. j. 14934/1899, fonogram okresního hejtmánství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 22. 8. 1899 (15,20).

Ošetřování raněných v hotelu U Bílé labutě krátce
po střelbě, zdroj: Das interessante Blatt, č. 35,
31. 8. 1899, s. 5

Ferdinand Maurig von Sarnfeld,
zdroj: SOkA Karlovy Vary, f. OÚ
Karlovy Vary, dodatky č. 30,
Pamětní kniha Okresního hejman-
ství v Karlových Varech, obrazová
příloha

Pohřební průvod zastřelených během demonstrace v Kraslicích v noci z 20. na 21. srpna 1899, zdroj: Österreichische Illustrierte Zeitung, č. 37, 10. 9. 1899, s. 6

šířil účelovou verzi kraslických událostí: četníci prý byli Češi a stříleli jako zákešní vrazi do zad utíkajících bezbranných občanů.⁴⁰

⁴⁰ Tamtéž, č. j. 15197/1899, fonogram okresního hejtmanství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 23. 8. 1899 (18,00).

Pohřební průvod na kraslickém náměstí přímo před budovou okresního hejtmánství, zdroj: SOKA Sokolov, sbírka Soudobá dokumentace, sig. SD124

Navzdory přítomnosti poměrně silného oddílu četnictva a praporu pěchoty dokázali nacionálové plně ovládnout veřejný prostor ve městě. Hned po střelbě vznikl zvláštní komitét na podporu zraněných a pozůstalých po obětech, do jehož čela byl postaven advokát Kriegelstein.⁴¹ Pokračovaly i výhrůžky komisaři Rothovi, který se nemohl vrátit k sobě do bytu a po několika dnech odjel v utajení uzavřeným kočárem do Saska a teprve odtud oklikou vlakem do Prahy – když se majitel drožky dozvěděl, koho vezl, na hodinu propustil kočího.⁴² Velitel městské stráže dal okamžitou výpověď a vystěhoval se z města. Starosta rezignoval již 22. srpna, o pět dní později se k němu přidala většina obecního výboru. Městská samospráva tak přestala fungovat.⁴³

Dny následující po střelbě byly pro místní činitele Kriegelsteina a Steina chvílí, kdy mohli a měli využít agitačního potenciálu nabytého vyústěním před-

⁴¹ *Graslitzer Zeitung*, 26. 8. 1899 (zvláštní vydání), s. 1; NA, f. PM, kart. 2367, sig. 8/1/19-7a, č. j. ad 7858/1900, zpráva okresního hejtmánství v Kraslicích prezidiu místodržitelství z 25. 3. 1900.

⁴² *Graslitzer Zeitung*, 26. 8. 1899, s. 5–6, Erklärung; NA, f. PM, kart. 2367, sig. 8/1/19-7a, č. j. 15310/1899, záznam telefonického hlášení F. Mauriga z 26. 8. 1899.

⁴³ *Graslitzer Zeitung*, 9. 9. 1899, s. 4, Eine Krisen-Periode.

cházejících demonstrací. Kriegelsteinovi se za pomoci poslance Hofera podařilo nejen dosáhnout propuštění zatčených, ale nakonec dokázal zařadit pro pozůstalé i řádný pohřeb s masovou účastí. Jejich vítězství by však nebylo úplné, kdyby jej nezapčetili na institucionální rovině. Místní nacionálové už delší dobu chtěli ovládnout radnici. Cesta se otevřela po rezignaci starosty, kdy vedení města převzal první radní Karl Riedl.

Mezitím ve městě došlo k dalšímu zatýkání, mezi obviněnými se ocitl i hostinský od Bílé labutě. V deputaci, která šla žádat propuštění, byli jak poslanec Hofer, tak Kriegelstein, nechyběl ani úřadující starosta Riedl a další radní. Místodržitelství rada tentokrát jejich požadavky rázně odmítl, nehodlal se znovu dostat do problémů jako při prvním propuštění. Když deputace neuspěla ani u soudu, byla ještě ten večer svolána zvláštní schůze obecního výboru, kde byli přítomni i Hofer a Kriegelstein, ač nebyli členy městského zastupitelstva a jejich hlas neměl mít žádnou váhu.⁴⁴ Zápis ze zasedání bohužel přesně nezmiňuje, co kdo říkal, víme jen, že oba pozvaní hosté několikrát vystoupili v diskuzi. Jejím výsledkem bylo usnesení zaslat ministru vnitra a místodržiteli depeši. V ní výbor postavil jasné ultimátum: pokud nebudou zatčení propuštěni, nemůže dál ručit za klid a bezpečnost v obci a bude muset rezignovat.⁴⁵ Přesně toto ovšem bylo cílem skupiny kolem advokáta Kriegelsteina. Po rezignaci většiny členů obecního výboru by bylo nutné vypsát předčasné obecní volby a při stávající situaci měli nacionálové velkou šanci na vítězství. A že vláda podmínky ultimáta nepřijme, bylo více než jasné.

Jak se vyjádřil místodržitelství rada Maurig, liberálové „sedli nacionálům na lep“ a ti nyní doufají, že vyhrají ve volbách.⁴⁶ Během září místodržitelství rozpustilo pro nečinnost obecní samosprávu a po několika týdnech, kdy obecní agendu vedl provizorně místní továrník Anton Breinl, byl jmenován i vládní komisař. Listopadových voleb se liberálové vůbec neúčastnili, snad ze strachu z volebního výsledku. Volby proto nemohly dopadnout jinak než jasným vítězstvím nacionálů. Dne 18. prosince 1899 se ustavil nový obecní výbor a za starostu byl zvolen Anton Gerstner, 41letý stavitel z Kraslic, který se učil u stavitele Wenzela Geblera, zástupce kraslického okresu na zemském sněmu a říšské radě.⁴⁷ Gerstner měl pověst umírněného nacionála a byl pravděpodobně kompromisní volbou v poměrně heterogenním táboře, který se sice označoval jako nacionální, nicméně zahrnoval jak radikální Schönererovy stoupence (mezi které byl počítán

⁴⁴ Falkenau-Königsberger Volksblatt, 30. 8. 1899, s. 4–5, Neue Aufregung.

⁴⁵ NA, f. PM, kart. 2210, sig. 3/8/2, č. j. 16634/1899, protokol ze schůze obecního výboru v Kraslicích ze dne 24. 8. 1899 (opis).

⁴⁶ Tamtéž, č. j. 16313/1899, záznam ústního hlášení F. Mauriga ze dne 7. 9. 1899.

⁴⁷ Tamtéž, č. j. 23764/1899, zpráva okresního hejtmantství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 18. 12. 1899.

i Kriegelstein),⁴⁸ tak umírněné nacionály tvořící budoucí lidovou stranu a v neposlední řadě i zástupce křesťansko-sociálního směru. Všichni ovšem sdíleli odpor k liberální politice, antisemitskou a ostře nacionální rétoriku a byla jim vlastní snaha prolomit dlouholetou liberální hegemonii na kraslické radnici.⁴⁹

Radikální Kriegelstein byl zvolen do funkce prvního radního, tedy starostova zástupce. Všeobecně se očekávalo, že Gerstner, zaměstnaný svým podnikáním, bude po většinu stavební sezony mimo město a na radnici bude beztak vládnout advokát Kriegelstein. Tomu se v necelých 40 letech konečně podařilo zahájit politickou kariéru. O rok později kandidoval do českého zemského sněmu, nakonec byl však nucen ustoupit a místo přenechal zkušenějšímu Hoferovi. Jeho přání zasednout do poslaneckých lavic se splnilo až v roce 1908. Kraslická liberální frakce se sice později vzpamatovala a vrátila se na politickou scénu, nikdy však už nenabyla takového výsadního a dominantního postavení jako před rokem 1899, a to ani na obecní úrovni. Její zásluhy o stát však nebyly zapomenuty. Anton Breinl, který byl jako jediný ochotný ujmout se v září 1899 radnice, získal v roce 1908 Řád železné koruny III. třídy.⁵⁰ Theodora Kohlerta, majitele hotelu Kaiser von Österreich, který nabídl v srpnu 1899 prostory k ubytování četnických posil, navrhl ve stejný rok okresní hejtman na rytířský kříž Řádu Františka Josefa.⁵¹

I pro Emila Rotha byl srpen 1899 zlomovým okamžikem v jeho kariéře. Po svém utajeném odjezdu z Kraslic mu místodržitel vyslovil uznání za jeho energické a neohrožené hájení státní autority. Současně jej ministru vnitra doporučil k přeložení do Vídně, jiné vyznamenání s ohledem na politické poměry bylo nepřechodné.⁵² Roth zakončil svou úřední kariéru předčasně jako rada a člen zemské školní rady v Bukovině. Stále svobodný se vrátil do Vídně, vystudoval dějiny umění a v penzi se věnoval malířství období renesance.⁵³ Naopak ustrašené a nepřilíhající chování ve dnech následujících po střelbě zničilo vyhlídky na

⁴⁸ Kriegelsteinův příklon k radikálnímu proudu G. Schönerera mohl být ovšem i částečně utilitární, v každém případě již v roce 1901 kandidoval ve volbách do českého zemského sněmu neúspěšně proti všenežmeckému kandidátu J. L. Hoferovi. V roce 1908 se s ním utkal znovu, tentokrát úspěšně a získal křeslo v zemském zákonodárném sboru. Srov. NA, f. Prezidium ministerské rady, Vídeň (MRP/R), kart. 46, č. j. 766/MP, zpráva okresního hejtmanství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 2. 3. 1908.

⁴⁹ Tamtéž, f. PM, kart. 2210, sig. 3/8/2, č. j. 22339, zpráva okresního hejtmanství v Kraslicích prezidiu místodržitelství ze dne 29. 11. 1899.

⁵⁰ Tamtéž, f. Prezidium ministerstva vnitra, Vídeň (dále PMV/R), kart. 220, sig. 43, č. j. 7408/MI ex 1908, přednesení ministra vnitra s návrhem na vyznamenání A. Breinla ze dne 26. 7. 1908.

⁵¹ Tamtéž, f. PM, kart. 3236, sig. 2/2/1, č. j. 18794/1901, dopis T. Kohlerta F. Maurigovi von Sternfeld ze dne 6. 11. 1901.

⁵² Tamtéž, f. PMV/R, kart. 19, sig. 4/Böhmen, č. j. 6213/MI ex 1899, zpráva českého místodržitele ministru vnitra ze dne 13. 9. 1899.

⁵³ Fremden-Blatt, 10. 10. 1915, s. 7; [https://de.wikipedia.org/wiki/Emil_Roth_\(Kunsthistoriker\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Emil_Roth_(Kunsthistoriker)) [staženo 28. 2. 2020].

další kariérní postup Ferdinandu Maurigovi. Tento státní úředník, který již od roku 1890 vedl prestižní karlovarské hejtmanství, mohl s ohledem na své vyznamenání titulem místopředsedatele rady v předešlé roce pomýšlet na brzké přeložení do některého z bývalých krajských měst a pověření funkcí dohlédacího okresního hejtmana. Po svém vystoupení v Kraslicích již nikoliv. Na uvolněné místo okresního hejtmana v Chebu a s tím spojené povýšení navrhl místopředseda Franze Rappricha, Maurig se vrátil do Karlových Varů, kde v prosinci 1905 v necelých 50 letech předčasně zemřel.⁵⁴

Soudní vyšetřování výtržností a následné střelby postavilo nakonec před soud necelé dvě desítky zatčených demonstrantů. Dva nejpřísněji potrestaní – Wilhelm Bauer a Adam Wilhelm – byli za prokázané opakované házení kamení po četnicích (§ 87 tr. zákoníku) odsouzeni Krajským soudem v Chebu na tři, resp. šest měsíců, po odvolání státního návladního jim vrchní zemský soud trest ještě zpřísnil na osm, resp. 15 měsíců žaláře.⁵⁵ Ostatní zatčení, souzení pro neuposlechnutí pokynů strážce nebo pro urážlivé chování vůči vrchnostenským osobám, byli povětšinou osvobozeni pro nedostatek důkazů, případně potrestáni jen několikaletým vězením.⁵⁶ Majitel hostince U Bílé labutě odešel od soudu s pokutou 10 zl.,⁵⁷ Karl Krieglstein von Sternfeld, obžalovaný teprve na přímý pokyn vrchního státního návladního, byl nakonec osvobozen v plném rozsahu. Od Okresního soudu v Kraslicích odešel jako vítěz.⁵⁸

Závěr

Kraslické demonstrace v srpnu 1899 tvořily součást dlouhé řady protivlád-
ních výtržností, jejichž počátek lze datovat již do období Badeniho fatálního a ne-
domyšleného pokusu s jazykovými ordonancemi. Vlna násilí, která nabývala
silně protivládního a antidynastického charakteru, pokračovala i po jeho demisi
v prosinci 1897 a představovala výrazně destabilizační prvek v celé monarchii.
Přímým důsledkem těchto událostí byly opakované vládní krize, které se do vy-
puknutí první světové války nepodařilo překonat. Z tohoto pohledu by kraslické
události i přes oběti na životech nemusely být nijak zvláštní ani mimořádné. Je-

⁵⁴ NA, f. PM, kart. 1922, sig. 1/6/1, č. j. 18685, zpráva českého místopředsedy ministru
vnitru ze dne 30. 10. 1900.

⁵⁵ V jejich prospěch podali všenněmečtí poslanci dne 1. 3. 1900 interpelaci na ministra
spravedlnosti, srov. *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordne-
ten des österreichischen Reichsrates in den Jahren 1899 und 1900*, XVI. Session, Wien 1900,
s. 2554.

⁵⁶ Přehledy obžalovaných a odsouzených se nacházejí in: NA, f. VSZ, kart. 231, sig.
5/35, *Graslitzer Excesse und Demonstrationen 1899–1900*.

⁵⁷ *Prager Tagblatt*, 1. 10. 1899, s. 9–10.

⁵⁸ NA, f. VSZ, kart. 231, sig. 5/35, č. j. 8058/1899, zpráva o výsledcích vyšetřování
proti K. Krieglsteinovi ze dne 8. 10. 1899

den prvek zde však hrál klíčovou roli, jak zdůraznil místodržitel ve svém hlášení ministru vnitra – a to místní poměry. Ty totiž působily jako specifický akcelerátor ovlivňující dynamiku demonstrací. Zdražení cukru či přijímání zákonů bez souhlasu parlamentu byly z pohledu místodržitele jen zástupným problémem, daleko důležitější motivací pro původce protestů představovala eventualita násilného zákroku státní moci a tím i kompromitace stávající obecní samosprávy. Radikální opoziční hnutí v Rakousku by tím na jednu stranu získalo účinný agitační nástroj, na druhou stranu by se pro místní opozici otevírala cesta k ovládnutí obce. Kraslické excesy významně zasáhly do životů všech zúčastněných. Karlu Kriegelsteinovi umožnily politickou kariéru, o kterou se snažil již několik let, naopak starostovi Meindlovi ji pohřbily. Zásadním zvratem byly i v životě Emila Rotha. Ten se do Čech už nikdy nevrátil. Jeho krátké ani ne měsíční působení v čele Okresního hejtmánství v Kraslicích však ukázalo, jaký vliv mohou mít rozhodnutí jednotlivce na vývoj města, okresu, ale i státu.

Martin Klečacký

„The Bloodbath in Kraslice.“ The Tragic Outcome of One Demonstration on the Life of the Individual, the Community, and the State

Summary

The study analyses the events of the Kraslice protests against an increase in the sugar tax and the policy of the government of Count Franz Thun-Hohenstein. Although it was originally only one of a series of anti-government demonstrations in the August of 1899, the events in Kraslice ended in an armed conflict between the demonstrators and the gendarmerie, with several lives being lost. The first part of the study focuses on an introduction of the local specifics of Kraslice and of the important players in local political life, primarily leader of the opposition Karl Kriegelstein von Sternfeld. The second part analyses the events of the demonstration and its gradual escalation, examines the causes of the armed intervention of the gendarmerie and the role of state bureaucracy, and attempts to clarify the level of involvement of local politicians in the organisation of the riots. It shows, based on a study of archive documents from the presidium of the governor's office and the chief state attorney office, that the gendarmerie's intervention was to a significant extent provoked. The third part of the paper observes the response of the governor and the government to the critical situation in Kraslice and the purpose-led instrumentalisation of the provoked shooting and its political exploitation both at the imperial level, in the struggle of German political parties against the government, and at the community level. It shows the means and strategies which the opposition employed to gradually achieve the resignation of the existing municipal committee, which opened the way for early elections and subsequent control of the town. The Kraslice demonstrations would therefore appear to be a fundamental turning point on the local political stage that significantly influenced the fates of all those involved. They are, however, also a prime example of targeted provocation of an armed conflict with government power with the aim of subsequently exploiting any victims for own political objectives.

Martin Klement

Zrcadla idejí. O průvodech nacionalistických tělocvičných svazů ve střední Evropě¹

Mirrors of Ideas. The Parades Organised by Nationalist Gymnastic Federations in Central Europe

Sokol, Deutsche Turnerschaft, Deutscher Turnerbund, Turnkreis Deutsch-Österreich, Deutscher Turnerbund 1919, and Deutscher Turnverband – the names of the six nationalist-leaning gymnastic organisations that existed in Central Europe between the 1860s and the 1930s and that also took in clubs in the territory of what is now the Czech Republic. Different types of festivities were organised at all of the organisations specified, at a club, district, county (sometimes regional), and federation-wide level, one stable part of which was the parade. The paper submitted, which draws on the input of ethnology, the history of ideas, and the history of sport, aims to capture, using federation press, souvenir publications, and various handbooks, how the make-up of the participants in nationalist gymnastic federation parades changed over time, the changes to what those involved in the parades wore, what objects they carried with them, how they marched, and how they behaved. Given that each detail of the ceremonial parades concealed therein a certain symbolic significance, the parades of the federations under consideration can be seen as mirrors reflecting the ideas that were officially held and promoted in those federations. The study therefore also elaborates an effort to recognise which thoughts were reflected in the parades as a result of the presence of certain groups and their attire, objects, movement, and behaviour.

Keywords: History, 19th Century, 20th Century, Bohemia, Germany, Sokol, Gymnastic federations, Parades, Festivities, Nationalism, Symbolism

¹ Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., RVO: 67985921. Srdečné díky náleží Jakubu Raškovi, který dal podnět k sepsání tohoto textu.

Úvodem

Atmosféru, jež v ulicích měst kdysi panovala během průvodů tělocvičných organizací, si lze dnes již stěží představit. I dobovým pozorovatelům činilo evidentně potíže nalézt slova pro onu nevšední směsici barev, zvuků a emocí. Publicista Hermann Roth, který roku 1923 v Mnichově spoluorganizoval slavnost ústředního německého tělocvičného svazu, přirovnal pochod desetitisícové kolony cvičenců a cvičenek po mnichovském centru k „obří[mu] kaleidoskop[u]“.² Mnohem expresivněji líčil Karel Čapek průvod, jemuž přihlížel při pražském všesokolském sletu roku 1932. Tomu, kdo v Praze nemohl průvod sledovat, Čapek doporučoval, aby si zkusil představit zpěváka setrvávajícího po tři hodiny ve vysokém C, neboť přesně „takovým vydržením v nejvyšším bodě“, takovým intenzivním opojením jako „v hašíšovém snu“ měl být dle Čapka pochod příslušníků sokolských jednot kolem „fantastick[ých] zástup[ů]“ v ulicích a kolem „dom[ů] obsazen[ých] až po střechy“.³

V dobových tiskovinách lze nelézt ještě mnoho dalších informací o přípravách, podobě, složení, symbolickém charakteru, významu a ohlasu nejrůznějších průvodů, jež byly pořádány českými a německými tělocvičnými organizacemi. O to více překvapuje, že s výjimkou brněnského etnologa Bohuslava Beneše, jenž roku 1994 ve sborníku z etnologické konference uveřejnil příspěvek o sokolských průvodech,⁴ dosud nikdo nepodrobil tento ojedinělý fenomén soustavnější analýze. V textech o tělocvičných festivitech se sice četní autoři průvodům již okrajově věnovali,⁵ ale pouze Beneš se pokusil namísto ilustrativního popisu průvodů vypracovat jejich základní výrazové a funkční konstanty. Sokolské průvody, jak uvádí Beneš, vycházely obvykle z tělocvičny, za státní vlajkou a praporem kráčela nejdříve mládež, poté ženy a muži, všichni měli údajně slavnostní kroj, sborově zpívali národní písně a po přibližně hodinové obchůzce městem se navraceli zpět do tělocvičny. Smysl celého rituálu prý spočíval především v upozor-

² Hermann ROTH, *Die Festtage in München*, Festzeitung zum 13. Deutschen Turnfest München 1923, č. 6/7, srpen 1923, s. 92–110, zde s. 102.

³ *Bratři Čapkové: V jásetu národa*, in: Rudolf Procházka (vyd.), Památník IX. Sletu všesokolského pořádaného na oslavu stých narozenin Dr. Miroslava Tyrše za účasti Svazu „Slovanské sokolstvo“, Praha 1933, s. 201; viz též: Věnceslav HAVLÍČEK, *Sokolské slety*, Praha 1948, s. 58.

⁴ Bohuslav BENEŠ, *Sokolské průvody*, in: Ludmila Tarcalová (vyd.), Slavnostní průvody, Uherské Hradiště 1994, s. 159–163.

⁵ Např. Klaus ZIESCHANG, *Vom Schützenfest zum Turnfest. Die Entstehung des Deutschen Turnfestes unter besonderer Berücksichtigung der Einflüsse von F. L. Jahn*, Ahrensburg 1977; Jan NOVOTNÝ, *Slavnosti Sokola pražského*, in: Jiří Pešek (vyd.), Pražské slavnosti a velké výstavy. Sborník příspěvků z konferencí Archivu hlavního města Prahy 1989 a 1991 (=Documenta Pragensia, sv. 12), Praha 1995, s. 223–228; Ingo PESCHEL, *Leipzig 1913 – Ein Deutsches Turnfest vor 100 Jahren*, Jahn-Report, č. 36, květen 2013, s. 29–38.

nění na nadcházející veřejné cvičení, v reprezentaci jednoty a v emočně-ideovém působení.⁶

Poznatky Bohuslava Beneše představují vhodný výchozí bod k prohlubujícímu bádání, jemuž jsou zasvěceny následující stránky. Na nich je Benešův primární zájem o sokolské prostředí výrazně rozšířen. Kromě Sokola – etnicky českých jednot vznikajících od roku 1862 a sdružených od roku 1904 v České obci sokolské – se do zorného pole dostane i pět dalších tělocvičných svazů, jejichž spolky se paralelně se sokolskými jednotami nacházely na území dnešní České republiky a jejichž oficiálně zastávané náhledy byly podobně jako v Sokole determinovány ideami nacionalismu. Konkrétně se jedná o svaz Deutsche Turnerschaft (dále jen DT), který byl založen roku 1868 ve Výmaru jako zastřešující organizace všech německých tělocvičných – čili turnerských – spolků, dále o svazy Deutscher Turnerbund (dále jen DTB) a Turnkreis Deutsch-Österreich (dále jen TKDÖ), které vznikly v Předlitavsku odštěpením od DT roku 1889, respektive 1904, a konečně o svazy Deutscher Turnerbund 1919 (dále jen DTB 1919) a Deutscher Turnverband (DTV), z nichž ten první se jako nástupnická organizace DTB a TKDÖ ustanovil roku 1919 v Rakouské republice, ten druhý v témže roce v Československu. Mimo pozornost prozatím zůstanou dělnické, katolické a židovské tělocvičné svazy, které spočívaly na jiných ideových zásadách a počtem svých příslušníků byly mnohem menší. Zatímco v Benešově příspěvku byl fokus zaostřen výhradně na meziválečné období, v předkládané studii budou sledovány sokolské a turnerské průvody v periodě, kterou ohraničují na jedné straně 60. léta 19. století, tedy doba, kdy vznikly první z výše uvedených tělocvičných svazů, a na straně druhé 30. léta 20. století, kdy byly analyzované turnerské svazy postupně rozpuštěny. Československou obec sokolskou stejný osud, byť jen nakrátko, postihl v roce 1941. Po celou dobu existence Sokola a jeho německých pendantů se na úrovni spolků, okrsků, žup, krajů a svazů nekonaly pouze průvody, které upozorňovaly na veřejné cvičení a na něž se ve svém sborníkovém příspěvku zaměřil Bohuslav Beneš. S nemenší pompou a stejně širokou škálou různých významů byly pořádány též pohřební průvody a průvody během výletů, průvody při svěcení praporů a při otevírání nových tělocvičen, průvody při lokálních a svazových tělocvičných festivitech stejně jako při netělocvičných slavnostech, jakými mohly být v německých svazech například svátky letního slunovratu. I tyto typy průvodů zde nebudou opomenuty.

Zohledněním německých tělocvičných svazů, prodloužením perspektivy do období před první světovou válkou a rovnoměrným rozložením koncentrace na rozmanité průvody lze zjistit, zda se Benešem rozpoznané typické znaky průvodů vyskytovaly jen v sokolské organizaci anebo i v turnerských svazech, zda ony znaky zůstávaly neměnné či se v průběhu let vyvíjely a zda se striktně omezovaly jen na průvody před veřejným cvičením. V následujících pěti kapitolách

⁶ B. BENEŠ, *Sokolské průvody*.

proto díky komparaci průvodů z různých organizací, období a akcí zřetelně vyjde najevo, kdo v sokolských a turnerských průvodech většinou kráčel, co mívali účastníci na sobě, jaké objekty s sebou nosili, jaká specifika vykazoval jejich pohyb a jaký způsob chování byl očekáván od každého pochodujícího. Stranou nezůstane ani funkcionalita průvodů. Tentokrát však nebude hledána odpověď na otázku, jestli každá z rozebíraných akcí splňovala funkce, které stanovil Bohuslav Beneš, nýbrž blíže se pohlédne na emočně-ideovou funkci, působící v Benešově přehledu dojmem druhořadé relevance. Ideový význam průvodů rozhodně nelze podceňovat. Průvody totiž představovaly mohutné zrcadlo, které dokonale obrazilo svazový světónázor – soubor idejí oficiálně zastávaných příslušným tělocvičným svazem a kodifikovaných ve svazové „osvětové“ literatuře. Světónázorové ideje přitom byly v průvodech zrcadleny nejen „ven“ do publika, ale též „dovnitř“, to znamená do řad samotných účastníků, kteří tímto zaujímali dvojí pozici: po celou dobu pochodu se nacházeli v roli příjemců zrcadlených idejí, zároveň to ale byli oni, kdo svou přítomností a symbolickými akty ony ideje do průvodu promítali. V každé z pěti kapitol studie bude ukázáno, jakými strategiemi sokolové, sokolky, turneři, turnerky a příležitostně také jiné aktéři – ať už z vlastní iniciativy, anebo vlivem funkcionářů – manifestovali v průvodech ideovou orientaci tělocvičných svazů a jaké konkrétní ideje se jejich přičiněním zrcadlily „ven“ a „dovnitř“.

Přístup k tématu a výzkumné záměry dávají tušit, že se ve studii protínají badatelské tendence několika vědních disciplín. Snaha rozlišit formální, obsahové a funkční stránky průvodů navazuje na podněty vycházející z oblasti etnologie.⁷ K etnologické perspektivě přistupuje dále perspektiva dějin idejí. V německé historiografii bylo v uplynulých třech desetiletích věnováno mnoho zájmu nacionalisticky, rasově a religiózně podbarveným ideám, pro jejichž soubor se používá označení „völkisch světónázor“. Prozatím neexistuje jednota v tom, z jakých idejí „völkisch světónázor“ přesně sestával, ani které jednotlivce a organizace řadit k takzvanému „völkisch hnutí“.⁸ Jelikož funkcionáři předlitavského DTB a TKDÖ stejně jako meziválečného rakouského DTB 1919 a československého DTV explicitně charakterizovali své svazy jako „völkisch“, představuje bádání o ideách, jež tyto čtyři organizace a částečně též i DT a Sokol demonstro-

⁷ Např. Kornélia JAKUBÍKOVÁ, *Sprievod ako etnologický problém*, in: Ludmila Tarcalová (vyd.), *Slavnostní průvody*, Uherské Hradiště 1994, s. 17–21; Vanda JIŘÍKOVSKÁ, *Lidé v průvodu – průvod jako jedna z identifikačních situací*, in: Ludmila Tarcalová (vyd.), *Slavnostní průvody*, Uherské Hradiště 1994, s. 51–56.

⁸ Např. Günter HARTUNG, *Völkische Ideologie*, in: Uwe Puschner – Walter Schmitz – Justus H. Ulbricht, (Hrsg.), *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918*, München, New Providence, London et al. 1996, s. 22–41; Uwe PUSCHNER, *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*, Darmstadt 2001; Armin MOHLER – Karlheinz WEISSMANN, *Die konservative Revolution in Deutschland 1918–1932. Ein Handbuch*, Graz 2005, s. 99–114; Stefan BREUER, *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt 2008.

valy během průvodů, integrální součást vědeckého diskurzu o podstatě a rozšíření „völkisch světonázoru“. Myšlenkový svět turnerských organizací a Sokola je zároveň tématem spadajícím do dějin tělovýchovy a sportu. Poslední dobou se v rámci tohoto oboru vedle starší pozitivistické metodologie stále více prosazuje kulturněhistorický přístup, jehož vlivem se ukázalo, že rovněž výzkum každodennosti, genderu či symboliky v tělocvičných a sportovních organizacích může přinést pozoruhodné výsledky, zvláště užitekují-li se při něm dosud zcela ignorované typy pramenů.⁹ K tomuto výzkumnému proudu se řadí též studie o průvodech, neboť i v ní je vyvinuta snaha osvětlit jeden z kulturněhistorických jevů tělocvičného hnutí za využití údajů ze svazového tisku, vzpomínkových publikací a rozličných příruček pro cvičence a cvičenky.

I. Účastníci

Veškeré sokolské a turnerské průvody, k nimž studované materiály poskytují informace, byly konány v souvislosti s nějakou slavnostně pojatou událostí. Pokud ji pořádal jen jeden tělocvičný spolek, neznamenalo to automaticky, že by v průvodu kráčeli pouze jeho příslušníci. Kolik cvičenců a cvičenek z okolních spolků se ale nakonec do průvodu zapojilo, bylo závislé na mnohých faktorech, a to mimo jiné na významu spolku, jenž akci s průvodem organizoval, na konečích jeho funkcionářů stejně jako na charakteru festivity a datu jejího konání. Všechny tyto podmínky měly za následek, že se například k domažlickým sokolům, kteří roku 1875 provázeli na poslední cestě jednoho ze zakládajících členů jednoty, připojila jen deputace Sokola z Nové Kdyně,¹⁰ zatímco roku 1890 se při slavnostním svěcení praporu penzingského turnerského spolku, který přináležel k rakouskému DTB, prý v průvodu sešlo „téměř okolo 500 turnerů“ z více jak 20 spolků.¹¹ Při festivitatách pořádaných nad rámec spolku, to znamená při okrskových, župních a případně krajských slavnostech, se v průvodech scházelo větší množství cvičenců a cvičenek. Jejich úhrn ale dosahoval velmi různorodých hodnot, neboť Sokol, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV nebyly stejně velké a též jejich jednotlivé správní oblasti – okrsky, župy a kraje – měly odlišný počet jed-

⁹ Např. Lorenz PEIFFER (Hrsg.), *Illustrierte Geschichte der Deutschen Turnerjugend*, Essen 1992; Gerd STEINS, *Turn-Zeichen. Vom Stabreim zum Markenkonzept. Ausstellung zur Geschichte der Symbolik des Turnens*, Berlin 2012; Christian WOLTER, *Überblick zur Ikonographie im Arbeitersport*, in: Manuela Dietz – Michael Thomas – Josef Ulfkotte (Hrsg.), *Tagungsdokumentation „Sportgeschichte mitten in Deutschland“*. Sammeln – Erforschen – Zeigen. Vorträge des gleichnamigen 7. DAGS-Symposiums am 9. bis 11. Oktober 2014 in der Jahnstadt Freyburg (Unstrut), Hildesheim 2015, s. 51–56.

¹⁰ M. M., *Z Domažlic*, Sokol, č. 3, 15. 3. 1875, s. 22.

¹¹ *Am 21. des Herbstmonats*, Der Kyffhäuser, č. 11, 1. 11 1890, s. 13–14, zde s. 13.

not.¹² Pokud se ale součet účastníků v průvodech vztáhne k součtu spolků a jejich příslušníků v daném správním regionu, ukáže se, že ve všech studovaných svazech získávaly průvody při okrskových, župních a krajských slavnostech na motuhostnosti. Největší dimenze nabývaly během svazových festivit, které se konaly v odstupu několika let. Běžně se při těchto událostech stávalo, že slavnostní průvod sestával z desetitisíců osob, zaujímal délku několika kilometrů a trval více hodin.

I když průvod čítal jen desítky sokolů a sokolek či turnerů a turnerek, vždy představoval množinu, která mohla vzniknout jen složením vícera jedinců. Každý z účastníků byl proto symbolickým „kamen[em] ohromné budovy“.¹³ Útvary pochoduujících cvičenců a cvičenek přitom alegorizovaly nejen „ohromnou budovu“ daného tělocvičného svazu, ale také ještě větší „budovu“ národa. Již při spolkových slavnostech evokovaly průvody dojem, že jsou zmenšeninou národního celku. Představa průvodu jako zpodobení národa se dále stupňovala při okrskových, župních, popřípadě krajských slavnostech a nejméně působila v době konání svazových festivit, kdy ulicemi defiloval „celý národ dle krajů a zemí“,¹⁴ jak v památníku ze všesokolského sletu roku 1901 zaznamenal jeden z autorů s dodatkem, že v Praze za „statečný[m] rolnický[m] lid[em] z Polabí“ kráčeli „urostlí Šumaváci“ stejně jako „chasa plzeňská“ či „hoši podřípští a od Tábora“.¹⁵ Aby navíc bylo zřejmé, že ani český, ani německý národ není striktně ohraničen státními hranicemi, zařazovali organizátoři na začátek průvodů rovněž „krajany“ ze všech částí světa.¹⁶ Když ovšem roku 1922 členové DTV pochodovali s jihotyrolskými turnery a s turnery z „ukradených“ polských oblastí v průvodu rakouského DTB 1919 při svazové slavnosti v Linci nebo když roku 1930 byly v průvodu téhož svazu během slavnosti v Innsbrucku zachovány mezery na znamení, že zde chybí turneři z Jižního Tyrolska, nebyly turnerské průvody už ani tak znázorněním německého národa obývajícího rozličné oblasti jako spíše demonstrativním vyjádřením touhy sloučit německé země do jednoho – pokud možno – všenněmeckého státního útvaru, pro který bylo horováno hlavně v turnerských svazech

¹² Např. *Erstes Gauturnfest des Deutschirolischen Turngaues, verbunden mit dem Frauenweihfest des Turnvereins Schwaz*, Deutscher Turner-Hort, č. 12, 15. 6. 1902, s. 123–124, zde s. 123; GOTTWALD, *Das 28. Gauturnfest des Zobten-Gaues*, Deutsche Turnzeitung, č. 16, 16. 4. 1908, s. 287; *Das 21. Gauturnfest des Nordwestböhmisches Turngaues in Aussig*, Deutschösterreichische Turnzeitung, č. 35, 2. 9. 1909, s. 429–430, zde s. 430.

¹³ *Z Brna*, Sokol, č. 1, 15. 6. 1871, s. 98–99, zde s. 99.

¹⁴ *Druhý den slavnosti*, in: Svaz českoslovanského sokolstva (vyd.), IV. slet všesokolský v Praze 1901 ve dnech 28., 29., 30. června a 1. července, Praha s. d., s. 110–119, zde s. 119.

¹⁵ Ebd.

¹⁶ Např. *Erinnerung an das 12. Deutsche Turnfest in Leipzig 12.–16. Juli 1913. Sonderdruck nach den vollständigen Berichten des Leipziger Tageblatts*, s. 82; *Druhý den slavnosti. V neděli dne 30. června*, in: J. F. Borotinský – Ludv. Čížek – K. Hlaváček et al., III. slet všesokolský pořádaný Českou obcí sokolskou ve dnech 29. června – 1. července 1895 u příležitosti Národopisné výstavy lidu českoslovanského v Praze, Praha s. d., s. 61–81, zde s. 63.

z habsburského mocnářství, Rakouska a Československa.¹⁷ Pomocí sokolských průvodů sice nebyly deklarovány žádné nároky na zahraniční území, nicméně hojná účast lužickosrbských, ruských, polských a dalších slovanských sokolů v průvodech při všesokolských sletech naznačovala,¹⁸ že český národ, reprezentovaný masou sokolů z Čech, Moravy a Slezska, je nedílnou částí imaginárního, „v jednom duchu, v jedné víře, v jedné lásce“¹⁹ sbratřeného všeslovanského tábo-
ra.

Kromě cvičenců a cvičenek zahrnovaly průvody Sokola, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV ještě dvě jiné skupiny účastníků, z jejichž participace na této aktivitě bylo možné vyčíst, k jakým dalším ideám se zkoumané tělocvičné svazy hlásí. První skupinu tvořili ti, kdo v průvodech zajišťovali umělecký doprovod, především hudbu. Některé sokolské a turnerské spolky měly vlastní hudební soubory. Pokud se jim ho nepodařilo sestavit, vyhrávaly při průvodech spolkových festivít místní kapely.²⁰ Během festivít větších rozměrů již bylo zapotřebí více hudebníků. Enormní množství kapel táhlo zejména v průvodech, které stály na programu ústředních slavností Sokola a turnerského svazu DT. V případě festivít DT zaujímaly mezi hudebními tělesy primární místo vojenské soubory a skupiny bubeníků, píšťců a trubačů.²¹ Právě jejich působení dodávalo průvodům polovojenský charakter, který souzněl se snahou DT stylizovat se do národní armády. Podobný účinek vykonávali i lidé, podle všeho komparsisté, kteří ojedinelě při průvodech Sokola a TKDÖ, zato velice často při svazových průvodech DT v duchu nacionalistického dějinného narativu znázorňovali romantizované historické skupiny a osobnosti spjaté zejména s válečnými událostmi.²² Druhá skupi-

¹⁷ *Bundesturnfest in Linz*, *Bundesturnzeitung*, č. 16, 15. 8. 1922, s. 123–126, zde s. 125; *Das dritte Bundesturnfest in Innsbruck*, *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, č. 14, 20. 7. 1930, s. 219–222, zde s. 222.

¹⁸ Např. Frant. MAŠEK, *Průvod a hold Praze*, in: Josef Scheiner (vyd.), *Pátý slet všesokolský pořádaný v Praze Českou obcí sokolskou ve dnech 28.–30. června a 1. července 1907*, Praha s. d., s. 247–260, zde s. 255; Frant. MAŠEK, *Průvod Sokolstva a hold jeho král. hlav. městu v Praze*, in: Aug. Očenašek (vyd.), *Památník sletu slovanského Sokolstva roku 1912 v Praze, Praha 1919*, s. 283–289, zde s. 284–285, 288–291.

¹⁹ Oldra SEDLMAYEROVÁ, *Cesta vítězná*, Sokolice, č. 9/10, 1932, s. 142–152, zde s. 147.

²⁰ Např. *Slavnost svěcení praporu Sokola novobydžovského*, Sokol, č. 8, 1. 8. 1884, s. 86–87, zde s. 86.

²¹ Např. *Ordnung für den Festzug am 24. Juli*, *Festzeitung für das Neunte Deutsche Turnfest in Hamburg 1898*, č. 5, 23. 7. 1898, s. 72; *Der Festzug*, *Festzeitung zum 13. Deutschen Turnfest München 1923*, č. 5, červenec 1923, s. 72.

²² *Sokolská župa Vých. Čech*, Sokol, č. 8, 1. 8. 1888, s. 127–128, zde s. 128; Fest-Ausschuss (Hrsg.), *Achtes allgem. deutsches Turnfest Breslau 1894. Der Festzug in seinen Festwagen und Kostümgruppen*, Breslau 1894; E. E. LOHR, *Der historische Teil des Turnerfestzuges*, *Festzeitung*. 11. Deutsches Turnfest Frankfurt am Main 1908, č. 5, 5. 7. 1908, s. 104–105; STEININGER, *Unser Kreisturnfest*, *Deutschösterreichische Turnzeitung*, č. 30, 23. 7. 1908, s. 389–395, zde s. 389; Werner TELESKO, *Der historische Festzug im 19. Jahrhundert*.

na, jež po boku hudebníků a herců doprovázela v průvodech cvičence a cvičenky, byla složená z pěveckých, veteránských, hasičských spolků, cechů a celé řady dalších zájmových skupin i jednotlivců toho místa, kde se průvod odehrával. Ze zpráv o průvodech uspořádaných při svěcení sokolských praporů, při vstupu sokolských výletníků do měst nebo při svátcích letního slunovratu svazů DTB 1919 a DTV lze vyvodit, že se v této druhé skupině příležitostně nacházel velmi vysoký počet účastníků, utvářejících svou heterogenitou z turnerských a sokolských průvodů domněle ukázkové vzory semknuté, občanské národní společnosti, ba téměř bezkonfliktního, jednotně smýšlejícího národního společenství, za jehož průkopníky se považovaly zejména Sokol a meziválečné turnerské svazy.²³

Na jednu stranu tak měly sokolské a turnerské průvody značně inkluzivní ráz, na stranu druhou z nich ovšem byly četné skupiny vyloučeny – v první řadě ty, které by svou přítomností narušovaly manifestovaný koncept národa, všenečnictví či všeslovanství. Během některých svazových slavností DT a Sokola byli sice v průvodech zastoupeni i zahraniční hosté, kráčeli ale odděleně od masy „národních“ cvičenců, popřípadě cvičenek, a pocházeli hlavně ze „sprátené“ ciziny.²⁴ Nejsou známy případy, že by se k sokolskému průvodu připojili turneři či naopak k turnerskému průvodu sokolové. Svazy DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV, které ve svých stanovách měly zakotvený „árijský paragraf“, mimo to v průvodech nestrpěly ani Němce „neárijského“ původu. Vzhledem k antisocialistickému a antiklerikálnímu postoji všech zkoumaných svazů nebylo rovněž obvyklé, aby do průvodů byli přizváni zástupci dělnických a katolických svazů, natož duchovní. Byl to tudíž dosti svérázně pojatý národ, jenž byl symbolizován turnerskými a sokolskými průvody; národ, ve kterém navíc měla dominantní pozice připadnout zdatným, bojeschopným mužům, jak plyne ze snahy exponovat v průvodech statné, dobře pochodující cvičence a nepřipustit „zkroucené postavy“ stejně jako po dlouhou dobu ani děti a „krásnou pleť“.²⁵ Ženy a děti se před

Selbstdefinition durch die Geschichte oder Flucht aus der Gegenwart?, in: Harald Kimpel – Johann Werckmeister (Hrsg.), *Triumphzüge. Paraden durch Raum und Zeit*, Marburg 2001, s. 130–143.

²³ J. V. SVOBODA, *Z Brna*, Sokol, č. 8, 15. 8. 1875, s. 61; *Z Humpolce*, Sokol, č. 10, 1. 10. 1883, s. 92; LR., *Sonnenwende 1925*, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, č. 11, 1. 6. 1925, s. 191; *Bezirk Dresden*, Mitteilungen des Kreises 6 des Deutschen Turnbundes. Beilage 14 des 6. Jahrganges der Bundesturnzeitung vom 15. Heumond 1925, s. 47.

²⁴ Např. *Ordnung*, s. 72; *Slavnostní den veliké Prahy*, Cizinecký ruch. Zvláštní vydání: VI. slet všesokolský 1912 v Praze slovem i obrazem, č. 12, 1912, s. 278–295, zde s. 286–287; *Erinnerung*, s. 81; Břet. JEDLIČKA-BRODSKÝ, *Průvod hostů a Sokolstva Prahou*, in: František Mašek (vyd.), *Památník osmého sletu všesokolského v Praze 1926*, Praha 1927, s. 168–170, zde s. 168.

²⁵ *Slovo k veřejnému vystupování Sokolstva*, Sokol, č. 2, 1. 2. 1884, s. 21; J. E. SCH., *Slovo v čas*, Sokol, č. 9, 1. 5. 1887, s. 85–86, zde s. 85; *K valnému sjezdu Č.O.S.*, Věstník sokolský, č. 18, 25. 6. 1897, s. 205–208, zde s. 205; Gauturnrath des Niederösterreichischen Turngaues und der am 31. Gauturntage gewählte Fünferausschuss (Hrsg.), *Der unverfälscht deutsche Niederösterreichische Turngau im Jahre 1892*, Wien 1892, s. 35.

první světovou válkou v průvodech sice objevovaly, ovšem jen výjimečně, ženy nadto většinou jen v roli družiček, matek praporu nebo krojovaných dekorací.²⁶ Jako cvičenky byly ženy do průvodů definitivně připuštěny až po roce 1918, avšak jejich přítomnost při těchto akcích neměla takový význam jako přítomnost mužských cvičenců nehledě na to, že zde sokolky a turnerky v přetrvávající patriarchální tradici neztělesňovaly nic jiného než zdravé rodičky dalšího národního pokolení. Pokud se navíc v DTB 1919 a v některých župách DTV nechaly ve 20. letech 20. století ostříhat na mikádo, byly z průvodů opět vyloučeny, protože se podle mužských předáků příliš vzdálily obrazu typické „árijské“ ženy.²⁷ Děti a dospívající cvičenci v některých meziválečných průvodech dospělých turnerů rovněž chyběli, ale bylo tomu tak z jiného důvodu. Po první světové válce totiž mívali v turnerských svazech vlastní festivity a tím i vlastní průvody. Těž sokolská mládež při všesokolských sletech kráčela ve svém průvodu.²⁸

II. Oděv

Samotná účast, potažmo neúčast některých sociálních a národních skupin v průvodech, jež byly v Sokole, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV organizovány během spolkových, okrskových, župních, krajských či svazových festivit, jednoznačně signalizovala, že se uvedené organizace oficiálně, byť v odlišné intenzitě, ztotožňovaly nejen s vizí národa, k němuž patří jazykově, etnicky, potažmo rasově příbuzní obyvatelé různých krajů, ale také s xenofobními myšlenkami, s ideami všěněmectví, případně všeslovanství stejně jako s přesvědčením, že je nutné vlastní národ aktivně bránit a vybudovat v něm unifikovanou, nestavovskou a jednou vůlí prodchnutou společnost, spočívající na tradičních genderových schématech a distancující se od „zhoubného“ vlivu internacionálního socialismu i katolické konfese. Ve složení průvodů tak byla zakódována valná část idejí, jež v každém ze studovaných svazů dlouhodobě tvořily podstatu svazového světónázoru. Tento myšlenkový komplex se v jednotlivých svazech samozřejmě neustále vyvíjel vlivem nových ideových podnětů, ovšem ve svém jádru, jak zřetelně prokazují centrální „osvětové“ texty, zůstával až do 30. let 20. století velmi

²⁶ *Z Mnichova Hradiště*, Sokol, č. 8, 1. 8. 1883, s. 77–78, zde s. 77; *Sokolská župa krkonošská*, Sokol, č. 10, 1. 10. 1888, s. 158; *Drittes Bundes-Turnfest und Feier des 50jährigen Bestandes des Turn-Vereins Asch*, Deutscher Turner-Hort, č. 20, 15. 10. 1899, s. 129; Wenzel HERFORT, *Gauturnfest in Dux*, Deutschösterreichische Turnzeitung, č. 29, 18. 7. 1912, s. 378.

²⁷ *Der Bundesturnart, Die Haartracht unserer Turnerinnen*, Bundesturnzeitung, č. 23, 11. 11. 1925, s. 396; Franz SCHAFFERHANS, *Zur Bubikopffrage*, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, č. 17, 1. 9. 1926, s. 303.

²⁸ Např. Jan ČINČERA, *Průvod dorostu sokolského 29. června 1926*, in: František Mašek (vyd.), *Památník osmého sletu všesokolského v Praze 1926*, Praha 1927; Heinz MÜLLER, *Der Festzug*, Turnjugend, č. 17, 1. 9. 1929, s. 244–245; F. MAŠEK, *Sletové průvody*, Sokol, č. 6/7/8, 10. 8. 1938, s. 165–170, zde s. 165–168.

stabilní – dokonce ani první světová válka nepřivedila jeho zásadní proměnu.²⁹ Také tím, co měli sokolové, sokolky, turneři, turnerky a popřípadě další aktéři během průvodů na sobě, byly některé z výše uvedených světonázorových konstant velmi pregnančně vizualizovány. Oděv navíc poukazoval na další z idejí, jež tělocvičné svazy propagovaly a jež přítomností určitých osob v průvodu či naopak jejich absencí nebyly tak evidentně vyjádřeny.

Při zkoumání vztahu mezi oblečením lidí, kteří se účastnili průvodů analyzovaných tělocvičných organizací, a ideovými principy, které byly v těchto organizacích zastávány, je vhodným východiskem slavnost uskutečněná v roce 1907 na břehu Jaderského moře v Benátkách. Pořádal ji italský tělocvičný svaz – Federazione Ginnastica Italiana – a v periodiku rakouského svazu TKDÖ *Deutschösterreichische Turnzeitung* se o ní dochovala obsáhlá reportáž. Když její autor popisoval průvod cvičenců z Náměstí Svatého Marka, ze všeho nejdříve s mírným despektem vyzdvihl, jak různobarevné a různě střižené oblečení měli členové jednotlivých spolků a jak „jižanský“ obraz se díky tomu naskýtal. V jiné pasáži článku konkretizoval, že na Italech viděl „bílá, černá nebo modrá tílka a kalhoty, krátké bílé nebo červené, dlouhé bílé, černé nebo modré těsné kalhoty, černá, bílá, modrá, úzce nebo široce, podélně nebo příčně proužkovaná tílka, také červené košile atd.“³⁰ Situace v italském svazu připomíná stav, který zpočátku panoval rovněž ve studovaných turnerských svazech. Ačkoli zakladatel turnerského hnutí Friedrich Ludwig Jahn v knize *Die Deutsche Turnkunst* z roku 1816 definoval podobu obleku, jež by měli turneři nosit, v druhé polovině 19. století si tento stejnkroj pro veřejná vystoupení oblékali již jen někteří cvičenci převážně v severním Německu;³¹ členové spolků z jiných oblastí mívali v průvodech vlastní, nezřídka lokálně podmíněné turnerské úbory.³² Velmi nejednotně proto v roce 1871 působil průvod při brněnské slavnosti XV. turnerského kraje svazu DT na jednoho Sokola, který ve svém nepokrytém protiněmeckém zaujetí navíc

²⁹ Např. Franz Xaver KIEBLING, *Beiträge zur Geschichte der völkischen Turnfehde*, Wien 1900–1905; Uto von MELZER – Heinrich WALTER, *Die Fragen aus dem Deutschen Volkstum*, Wien 1908; *Vari! Sokolská odveta*, Praha 1913; Deutscher Turnverband (Hrsg.), *Deutsche Volkskunde. Leitfaden für die völkische Erziehung*, Brüx 1921; Deutscher Turnverband (Hrsg.), *Mädchen- und Frauenspiegel. Ein Buch zu täglichem Lesen für die Turnerinnen im Deutschen Turnverbande, Sitz in Brüx*, Brüx 1923; Friedrich Rudolf ZENKER, *Deutschkunde über Rasse, Volkstum, Staat und Turnen zum Gebrauch für die völkischen Prüfungen in den Vereinen des Deutschen Turnbundes und als Lesebuch für alle seine Mitglieder*. Zweite Auflage, Wien 1923; Jan PELIKÁN (vyd.), *Do Sokola! Příručka pro nové členy*. 2. vydání, Praha 1932.

³⁰ Wilhelm EICHLER, *Das italienische Bundesturnfest in Venedig vom 8. bis 12. Mai 1907*, *Deutschösterreichische Turnzeitung*, č. 23, 6. 6. 1907, s. 224–226, zde s. 225.

³¹ Heslo *Turnkleidung und Turnerkleidung*, in: Rudolf Gasch (Hrsg.), *Handbuch des gesamten Turnwesens und der verwandten Leibesübungen*, Bd. II, Wien, Leipzig 1928, s. 440–442, zde s. 440–441.

³² Např. Erster Wiener Turnverein (Hrsg.), *Jahresbericht des Ersten Wiener Turnvereins für das vierundzwanzigste Vereinsjahr 1884*, Wien 1885, s. 17.

podotkl, že „zvláště klobouk vyskytoval se ve formách nejpestřejších, ba někdy až ohyzdných, což hlavně o kloboucích turnerů tyrolských platí, jež nejlépe miskám holičů rovnati lze“.³³ Ovšem ani sokolské průvody v tu dobu nepostrádaly „jižanský“ ráz. Shodou okolností se v Brně roku 1871 uskutečnila také slavnost svěcení praporu tamější sokolské jednoty a sokolští hosté z Pardubic se nestačili divit nad všemi těmi „červen[ými] čapk[ami], švédsk[ými] klobouky, premo- van[ými] [a] hedvábn[ými] košile[mi]“,³⁴ které zde podle všeho měli možnost pozorovat poprvé v životě.

Cílem sokolských a turnerských funkcionářů bylo svévolné a svérázné způsoby odívání co nejvíce omezit a dát tak průvodům jednotnou fazonu. K dosažení tohoto záměru využívali různých cest. Například v DT, TKDŮ či DTV byly schváleny řady, které regulovaly průběh turnerských festivit a které zakazovaly účastníkům vystupovat při slavnostech v nápadném obleku nebo si připínat nadbytečné odznaky.³⁵ Současně byla vynakládána snaha v závazné formě stanovit podobu jednotlivých částí mužského svazového stejnokroje a po první světové válce rovněž stejnokrojů, které by si do průvodů oblékaly ženy a mládež. Aby se instrukcemi mohli řídit skutečně všichni cvičenci a cvičenky, objevovaly se detailní údaje o barvě, střihu a složení slavnostních úborů na stránkách svazových periodik, organizačních publikací nebo třeba i spolkových ročenek.³⁶ V sokolských jednotách od 80. let 19. století dokonce vznikaly speciální oblekové komise,³⁷ které měly pomáhat sokolům při obstarání stejnokroje a především dohlížet na „přesn[é] zachování jeho jednotnosti“.³⁸ Jakmile byl úbor pro průvody jednou schválen, mohly být nasazeny rovněž mechanismy donucující členy a členky svazů k tomu, aby si jej pořídili a brávali s sebou na slavnosti. Tlak na účastníky průvodů se ale svaz od svazu lišil a stejný nebyl ani při všech festivitech konaných uvnitř jednotlivých svazů. Zatímco někteří organizátoři projevovali značnou benevolenci,³⁹ při jiných příležitostech bylo dodržení předepsaného

³³ *O brněnské slavnosti*, Sokol, č. 17, 1. 9. 1871, s. 139.

³⁴ *Z Pardubic*, Sokol, č. 13, 1. 7. 1871, s. 106.

³⁵ Ferdinand GOETZ (Hrsg.), *Handbuch der Deutschen Turnerschaft*. Zweite Ausgabe, Hof 1884, s. 22; Alfred SCHMARDA (Hrsg.), *Handbuch des Turnkreises Deutschösterreich*. Zweite Auflage, Wien 1913, s. 98; Josef TRUNTSCHEKA (Hrsg.), *Handbuch des Deutschen Turnverbandes, Sitz in Teplitz-Schönau*, Teplitz-Schönau 1925, s. 184–185.

³⁶ *Kroj sokolský*, Sokol, č. 2, 1. 2. 1884, s. 22–23; Erster Wiener Turnverein (Hrsg.), *Jahresbericht des Ersten Wiener Turnvereins über das 44. Vereinsjahr 1904*, Wien 1905, s. 1; THILO, *Von der Jahnjacke*, Turnerjugend, č. 10, 24. 5. 1927, s. 168; *Sletové pokyny pro členstvo k X. všesokolskému sletu v Praze 1938*, Praha 1938, s. 61–64, 69–74; Dorostový odbor náčelnictva mužů ČOS (vyd.), *Sletové pokyny pro dorostence*, Praha 1938, s. 11.

³⁷ Šárka RÁMIŠOVÁ, *S hrdostí nošený. Sokolský kroj, úbor a scénický kostým*, Praha 2018, s. 54.

³⁸ *Slovo k veřejnému vystupování Sokolstva*, s. 21.

³⁹ *Linzler Bundesturnfest 1922*, Bundesturnzeitung, č. 14, 15. 7. 1922, s. 108–110, zde s. 109.

oděvu *conditio sine qua non* pro účast v průvodu.⁴⁰ Všichni jinak oblečení příslušníci tělocvičných spolků pak rozšířili řady těch, kdo byli z průvodů apriorně vyloučení kvůli své příslušnosti k „nepřátelskému“ národu, „neárijské rase“, dělnickým či katolickým organizacím a z počátku též k ženskému pohlaví.⁴¹ Publikováním pravidel pro vzhled stejnokrojů, působením oblekových komisí a uplatňováním restriktivních opatření se tak pozvolna a v každém svazu v jinou dobu dosahovalo nejen stále indiferentnějšího vzezření pochodujících sokolů a sokolek, respektive turnerů a turnerek, ale též jejich snadnějšího odlišení od ostatních případných oddílů v průvodu – cechovních skupin, netělocvičných spolků a dalších účastníků majících na sobě lidové kroje, historické kostýmy či civilní oděv.

Každý typ oděvu v průvodu reprezentoval některé z faset světonázorového komplexu tělocvičných svazů. Například lidové kroje ze všech možných regionů a zemí ve všesokolských průvodech většinou zpodobňovaly myšlenku panslavistického bratrství, v turnerských průvodech zase vidinu německého národa složeného z kulturně osobitých, ale etnicky, popřípadě rasově příbuzných skupin.⁴² Nejvíce světonázorových idejí se však dalo vyvodit z úboru samotných cvičenců a cvičenek. Poté, co se podařilo semknout zástupce tělocvičných spolků do jednolitě působící masy, přestávaly být stejnokroje pouhým výrazem spolkové identity a rovnostářského bratrství mezi jednotlivci. Ze zásad artikulovaných v písemnostech Sokola a turnerských svazů obrážely průvody shodně oblečených cvičenců a cvičenek především touhu po sloučení společnosti do soudržného občanského celku, který měl dle některých funkcionářů Sokola, meziválečného DT, DTB 1919 a DTV nabývat formy nivelizovaného národního společenství.⁴³ Shodnou měrou se ve stejnokrojích zrcadlila brannost svazů. Iluze cvičenců coby uniformovaných vojáků byla například v rakouském DTB 1919 dodatečně posilována ještě tím, že si turneři v roce 1922 na výzvu svazového výboru při průvodu během slavnosti v Linci připnuli na hrud' vyznamenání z první světové války a že jejich stejnokroj podobně jako stejnokroj turnerské mládeže měl po vzoru armád-

⁴⁰ Např. *Der Festausschuß, 5. Deutsches Turnerbundesfest in Innsbruck*, Deutscher Turner-Hort, č. 8, 15. 4. 1907, s. 71; *Winke für das Gauturnfest*, Deutschösterreichische Turnzeitung, č. 34, 21. 8. 1913, s. 491; TEUT., *Das Jubel-Gauturnfest des Weiße-Elster-Gaues*, Deutsche Turn-Zeitung, č. 61, 30. 7. 1925, s. 537; Redakce sletových pokynů (vyd.), *Obecné pokyny pro členstvo*, Praha 1932, s. 45.

⁴¹ Např. *5. Deutsches Turnerbundesfest*, Deutscher Turner-Hort, č. 16, 15. 8. 1907, s. 145–148, zde s. 146; *Das 13. Deutsche Turnfest in München*, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, č. 16, 15. 8. 1923, s. 194–195, zde s. 194.

⁴² Např. *Der Verlauf unseres 3. Verbandsturnfestes*, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, č. 15, 1. 8. 1933, s. 277–286, zde s. 284; O. SEDLMAYEROVÁ, *Cesta*, s. 146–147; *Pražský ilustrovaný zpravodaj. Zvláštní vydání – Památník desátého všesokolského sletu*, Praha 6. července 1938, s. [11].

⁴³ *Gauturnfest des Jahnmal- und des Egerlandturngaues in Eger*, Mitteilungen des Kreises 6 Mitteldeutschland des Deutschen Turnerbundes. Beilage 21 des 6. Jahrganges der Bundesturnzeitung vom 21. Weinmond 1925, s. 68; *2. Bundesjugendtreffen in Salzburg*, Jugend-Turnzeitung, č. 5, 1. 5. 1931, s. 37–40, zde s. 40.

ních uniforem šedou barvu.⁴⁴ V průvodech, jež díky unifikovaným stejnokrojům symbolizovaly vnitřně sjednocený národ i vojsko, docházelo k naprostému potlačení individuality jednotlivých účastníků. Proto byly takové průvody rovněž obrazem dobrovolné kázně, spořádanosti a sebezapření, to znamená těch povahových rysů, které dle svazových tiskovin měly být základem chování každého národně smýšlejícího sokola, respektive sokolky, a – zejména po první světové válce – též každého turnera a turnerky.⁴⁵ I když kolona stejně oděných lidí smazávala individuální rozdíly ve prospěch kolektivní jednoty, striktně zachovávala diferenci mezi muži a ženami. Vzhled jednotného úboru vždy respektoval pohlavní dichotomii a byl tak v absolutním souladu s rigidními genderovými náhledy zastávanými v tělocvičných svazech. Ženský stejnokroj se tudíž nikde neobešel bez sukně, která zdůrazňovala feminitu sokolek a turnerek; sokolové a turneři naopak nosili to, co bylo považováno za maskulinní – holinky, kalhoty, saka, vázanky nebo klobouky. Rozhodně se na cvičence podle časopisu *Sokol* z roku 1887 nehodily „zbytečné řetízky a pásky, slavnostní dekorace a podobné cetky“,⁴⁶ neboť to je „marnivost nemožná“.⁴⁷ Mužský dorost pochodující v roce 1933 Žatcem během svazové turnerské slavnosti DTV na sobě neměl ani „cetky“, dokonce už ani žádný stejnokroj, pouze krátké kalhoty,⁴⁸ jeho nahota přesto mluvila stejnou řečí jako stejnokroje dospělých: organizace, která průvod pořádá, zdůrazňuje ve svých ideových zásadách vnitřní jednotu národa, brannost, specifický způsob chování národních příslušníků a setrvávání na genderových principech, v nichž je drsná maskulinita opakem jemné feminity.

III. Objekty

Cvičencům a cvičenkám nebylo dovoleno brát do průvodů vše, co si zamýšleli. Mnohé instrukce pocházející hlavně z DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV výslovně zakazovaly pochodovat s deštníky, vycházkovými holemi, balíky, taškami, batohy či rohy na pití.⁴⁹ I tak bylo možné v některých průvodech českých

⁴⁴ *Linzer Bundesturnfest 1922*, *Bundesturnzeitung*, č. 13, 1. 7. 1922, s. 99, 102, zde s. 99; 2. *Bundesjugendtreffen*, s. 40.

⁴⁵ E. KRUPÍČKA, *K našim výletům*, *Sokol*, č. 12, 15. 6. 1873, s. 90–92; R. GASCH, *Beim Sokol in Prag*, *Deutsche Turn-Zeitung*, č. 30, 25. 7. 1907, s. 573–574, zde s. 573; *Gauturnfest des Jahmal- und des Egerlandturngaues in Eger*, *Mitteilungen des Kreises 6 Mitteldeutschland des Deutschen Turnerbundes*. Beilage 21, s. 68.

⁴⁶ J. E. SCH., *Slovo*, s. 85.

⁴⁷ *O. v Chrudimi*, *Sokol*, č. 12, červenec 1887, s. 121.

⁴⁸ *Der Verlauf*, s. 284; Erich HENTSCHEL, *Schöne Jugendzeit in Saaz*, Belve 1991, s. 34.

⁴⁹ Např. F. GOETZ (Hrsg.), *Handbuch*, s. 22; *Turnerische Bestimmungen*, Beilage des Deutschen Turner-Hortes vom 15. Heuerts 1907, s. [2–3], zde s. [2]; *Bundesturnrat* (Hrsg.), *Jahrbuch des Deutschen Turnerbundes für 2024/1911*, Wien 2024 (1911), s. 70; A. SCHMAR-

i německých nacionalistických tělocvičných organizací spatřit opravdu ledasco – od koupacích van přes potřhané vlajky až po gigantické povozy s personifikací měst a řek. Téměř každý z objektů, jež cvičenci a cvičenky s sebou brávali při veřejných pochodech městem, získával v kontextu průvodů vyhraněný ideový význam. Na rozdíl od účastníků a jejich stejnokrojů, symbolizujících současně několik zásadních idejí svazového světonázoru Sokola, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV, manifestovaly objekty většinou jen jednu ideu a pouze příležitostně i některé další. Primárně byla přítomností určitých objektů v průvodu znázorňována myšlenka, že český a německý národ sestávají z lidí obývajících rozmanitá území, ale vykazujících etnickou – a podle některých turnerských svazů hlavně rasovou – spřízněnost. Jednalo se o tutéž ideu, kterou během průvodů zhmotňovali jednak sami účastníci pocházející z odlišných regionů, jednak skupiny v lokálních krojích.

Ne ve všech tělocvičných svazech byly během průvodů nesený, popřípadě vezeny ty samé objekty. Například slavnostní povozy byly charakteristické hlavně pro větší festivity svazu DT, zatímco v ostatních svazech jsou doloženy jen při několika málo akcích. Jestliže na nákladně zdobených a nežídka vícepatrových dřevěných povozech stáli vlajkonoši, praporečníci, alegorické postavy umění, obchodu či hostitelského města, podobizny Friedricha Ludwiga Jahna nebo kulisy obklopující scény typu „Odpočinek turnerů v lesní hospodě“,⁵⁰ mívaly tyto spektakulární, koňmi tažené objekty pouze ilustrativní, spíše zábavní charakter. S postavami Germánie a Bohemie však již vozy získávaly přímou vazbu k tematice národa,⁵¹ ba povozy, které jely v průvodu během vřatislavské slavnosti svazu DT roku 1894, názorně vystihovaly, kdo všechno k německému národu patří a v kterých zemích příslušníci tohoto národa žijí. Organizátoři tenkrát zástupce jednotlivých turnerských krajů rozdělili do sedmi velkých oddílů, které vždy reprezentovaly jednu část „německého“ území. Před každým takovým oddílem kráčela skupina v kostýmech a většinou i s povozem, jenž představoval typické znaky daného teritoria. V pátém oddílu například pochodovali příslušníci turnerských krajů Vestfálsko, Lippe-Detmold a Porýní s povozem stylizovaným do podoby klenuté vinice, v jejímž středu seděla postava Mosely a „Otce Rýna“.⁵² Rakouským turnerům, kteří nebyli členy DTB, ale jako XV. turnerský kraj nadále tvořili součást DT, zase předcházeli triumfální vůz ukazující, jak si ve výklenku

DA (Hrsg.), *Handbuch*, s. 98; *Winke*, s. 191; J. TRUNTSCHKA (Hrsg.), *Handbuch*, s. 185; Fest-Ausschuss (Hrsg.), *Festführer für das 2. Bundesturnfest im Jahre 1926 in Wien*, Wien 1926, s. 27.

⁵⁰ *Ordnung*, s. 72; STEININGER, *Unser Kreisturnfest*, s. 389; *Troppauer Festtage*, *Deutschösterreichische Turnzeitung*, č. 31, 3. 8. 1911, s. 413–414, zde s. 414; *Schwäbisches Landesturnfest in Heilbronn*, *Deutsche Turn-Zeitung*, č. 37, 12. 9. 1929, obrázková příloha následující po s. 716.

⁵¹ *Sokolská župa Vých. Čech*, s. 128; *Ordnung*, s. 72.

⁵² Fest-Ausschuss (Hrsg.), *Achtes allgem. deutsches Turnfest*, s. [27–28].

s nápísem „Jednotou k síle“ podává ruce Germánie a Austrie na znamení „současné[ho] politické[ho] a turnerské[ho] sbratření Rakouska s Německem“.⁵³

Místa, na nichž žili příslušníci národa, ovšem nemusela být symbolizována jen velkými, nápaditými povozy, ale také mnohem menšími předměty, považovanými za typické znaky určité lokality. O předmětech tohoto druhu však informují pouze reportáže a fotografie ze svazových festivů DT a z některých mládežnických slavností téhož svazu. Uvážili-li se, kolik regionálních, mnohdy značně kuriózních až skurilních věcí se v průvodech nacházelo, není možné ubránit se dojmu, že některé turnerské průvody připomínaly téměř jakousi panoptikální národopisnou přehlídku. Brunšvický turnerský dorost se třeba roku 1926 během mládežnické slavnosti v tehdy německé Jelenie Gófe prokazoval pomocí „sovy a zrcadla jako dědic Tilla Eulenspiegela“.⁵⁴ Při slavnosti dospělých turnerů v Hamburku roku 1898 měli řezanší hosté s sebou v průvodu „ohromný svazek ředkvi, které se jedí k pivu“,⁵⁵ krojovaná skupina z Altenburgu o 15 let později Lipskem hnala ve svém středu kozu a v Kolíně nad Rýnem roku 1928 nesli muži ze saského Schwarzenbergu v úvodu zmíněnou koupací vanu jako znak domácího průmyslu. Po boku jim šli s velkou mosaznou trumpetou zástupci Markneukirchenu,⁵⁶ kteří se s hudebním nástrojem představili již v roce 1923 během mnichové turnerské slavnosti. Průvod v Mnichově byl však v porovnání s ostatními ústředními festivity svazu DT specifický tím, že se v něm turneři a turnerky některých obsazených německých oblastí prezentovali také s využitím transparentů. „Sárský turner byl a je věrně německý“ nebo „Řeka Rúr zůstane německá“ stálo kupříkladu na cedulích hostů ze Sárska a Porúří.⁵⁷

Vedle slavnostních povozů a lokálně-typických objektů svědčily v průvodech DT o územním rozšíření národa ještě i další objekty, které se ale běžně vyskytovaly též při různých druzích průvodů v Sokole a v turnerských svazech z habsburské říše, Rakouska a Československa. Předně se jednalo o výrazné, někdy též národními symboly lemované tabulky s označením krajů, žup a jednotlivých spolků. Připevněny byly na vysokých žerdích a v rukou speciálních nosičů, kteří kráčeli buď před daným oddílem, nebo po jeho straně, exaktně strukturovaly pochodující český či německý národ podle místa původu jednotlivých účastníků.⁵⁸ Odkud ten který spolek, župa či kraj pocházejí, bylo ovšem patrné i z půso-

⁵³ Ebd., s. [30].

⁵⁴ Otto BRÜNING, *Festzug und Festwiese*, *Turnerjugend*, č. 17, 9. 9. 1926, s. 226–228, zde s. 226.

⁵⁵ *Fest-Chronik*, *Festzeitung für das Neunte Deutsche Turnfest in Hamburg 1898*, č. 8, 17. 8. 1898, s. 128–132, zde s. 130.

⁵⁶ Fritz GROH (Hrsg.), *12. Deutsches Turnfest Leipzig vom 12.–16. Juli 1913*, Leipzig s. d., s. [21]; –THE, *Das große 14. Deutsche Turnfest*, *Deutsche Turn-Zeitung*, č. 33, 16. 8. 1928, s. 557–568, zde s. 562.

⁵⁷ H. ROTH, *Die Festtage in München*, s. 99, 101.

⁵⁸ Např. *Zprávy ze slavnostního výboru IV. sletu*, Sokol, č. 7, červenec 1901, s. 166–171, zde s. 170; Aug. Eug. MUŽÍK (vyd.), *Slet ve Světozoru*, Praha s. d., s. [59, 61]; F. GROH

bivých památných praporů, bez nichž se sotva nějaký průvod mohl obejít. „Náčelníkům a cvičitelstvu bratrských jednot“ se v časopisu *Sokol* roku 1876 dokonce „odporučovalo“, aby byl prapor jakožto „odznak slavnostní“ brán do průvodů i tehdy, pokud by „spolek pouze deputací se zúčastnil“.⁵⁹ V závislosti na typu akce se tak nad hlavami pochodujících sokolů a sokolek, ale i turnerů a turnerek třepotaly někdy i desítky až stovky, ba tisíce praporů, z nichž každý jako by symbolicky zastupoval jednu část území toho či onoho národa.⁶⁰

Za určitých okolností mohly ale některé prapory v průvodech zprostředkovávat i jiné světonázorové ideje Sokola a turnerských svazů, a to například myšlenku všenněmectví, která byla černou, červenou a zlatou barvou vetkána do praporů provokativně vlajících roku 1922 v průvodu během ústřední festivity svazu DTV v Chomutově.⁶¹ Černou smuteční páskou opatřené prapory z jižního Tyrolska, Porúří, Porýní a Falce zase byly výrazem protiiitalské a protifrancouzské nesaňšenlivosti rozdmýchávané v rakouském DTB 1919 a poválečném DT.⁶² Obdobný xenofobní resentment vyvěral i z demonstrativně zahalených praporů při některých průvodech konaných v československém DTV⁶³ anebo ze tří žerdí, kterým v průvodu během chomutovské svazové slavnosti DTV chyběly prapory „zákeřně ukradené“⁶⁴ „loupežn[ou] česk[ou] band[ou]“.⁶⁵ Ani pozice praporů v průvodech nebyla zcela náhodná. Zpočátku mival každý spolek u sebe svého praporečníka a pouze ve výjimečných případech, k jakým se řadil třeba pohřeb Miroslava Tyrše roku 1884, kráčeli praporečníci pospolu v jednom útvaru.⁶⁶ Po-

(Hrsg.), *12. Deutsches Turnfest Leipzig*, s. [20]; *Festzug*, in: *Festschrift für das 4. Bundes-Turnfest des Deutschen Turnerbundes*. Berlin, 1. bis 3. Ermtings. 3. Lieferung, s. 7–8, zde s. 8; Jan HILLER, *Hold Sokolstva slovanské Praze*, in: Jan Hiller (vyd.), *Památník VII. Sletu všesokolského v Praze 1920*, Praha 1923, s. 228–233, zde s. 229; Fest-Ausschuss (Hrsg.), *Festführer*, s. 29; *Das 2. Verbandsturnfest im Bilde*, Aussig [1927], s. 19–20.

⁵⁹ –R., *Několik slov o veřejném vystupování jednot Sokolských*, *Sokol*, č. 5, 15. 5. 1876, s. 33–34, zde s. 33.

⁶⁰ TUISKO, *Gauturnfest des Salzburg-Oberösterreichischen Turngaues und Gauturnfahrt des Niederösterreichischen Turngaues verbunden mit dem Feste des 40jährigen Bestandes des Turnvereins Wels*, *Deutscher Turner-Hort*, č. 14, 15. 7. 1902, s. 142–144, zde s. 143; *Slavnostní den*, s. 288; H. ROTH, *Die Festtage in München*, s. 90; *Die Hermannsfeier der Deutschen Turnerschaft in Detmold*, *Deutsche Turn-Zeitung* (Eilnachrichten), č. 66, 18. 8. 1925, s. 385–386, zde s. 385.

⁶¹ Wilhelm AUERBACH, *Komotau. 1. Verbandsturnfest des Deutschen Turnverbandes in der Tschecho-Slowakei, am 8.–10. Heuert 1922*, *Deutsche Turn-Zeitung*, č. 34, 24. 8. 1922, s. 355–356, zde s. 355.

⁶² H. ROTH, *Die Festtage in München*, s. 90–91; *Bundesturnfest in Linz*, s. 125.

⁶³ Josef WANK, *Das 32. Gauturnfest*, *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, č. 8, 15. 8. 1920, s. 83; -LR-, *Unsere ersten großen Turntreffen sind vorüber*, *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, č. 15, 1. 8. 1931, s. 231–235, zde s. 234.

⁶⁴ *Unser 1. Verbandsturnfest in Komotau vom 8. bis 10. Heumonds 1922*, *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, č. 15, 1. 8. 1922, s. 162–165, zde s. 163.

⁶⁵ Ebd., s. 162.

⁶⁶ *Pohřeb dr. Miroslava Tyrše*, *Sokol*, č. 12, 1. 12. 1884, s. 130–135, zde s. 133.

stupně se ale prosadila zásada sdružovat prapory v samostatných formacích.⁶⁷ Separace praporečníků od cvičenců a cvičenek přitom souzněla se snahou zavést uniformní stejno kroje, které by vyvolávaly zdání vnitřně jednotného národa. Co ostatně mohlo ideu svorného národního společenství v průvodu demonstrovat lépe nežli prapory sdružené v oddílech, za nimiž následovaly jednotlivé spolky, a to nikoli odděleně, nýbrž jako součást homogenní, jednotně oděné masy?

IV. Pohyb

Obavy jednoho turnera z DT, že vyčleněním praporečníků a seřazením turnerů do semknutého útvaru získají průvody „militaristický příděch“,⁶⁸ byly nepochybně oprávněné, leč i kdyby tento způsob uspořádání průvodu nebyl nakonec v tělocvičných svazech praktikován, pochody německých i českých cvičenců a cvičenek by stále byly dostatečně prodechnuté ideou militarismu. Vojenské kapely, výhradní a posléze alespoň dominantní účast mužských cvičenců, stejno kroje, které připomínaly stříhem či barvou vojenské uniformy, a velké množství praporů dávaly jak turnerským, tak sokolským průvodům podobu krácející armády vzešlé z národa a připravené národ chránit. Významnému sokolskému činovníkovi a propagátorovi rytmické gymnastiky Augustinu Očenáškovi prý jeho matka dokonce vyprávěla, jak si v 60. letech 19. století lidé na vesnici mysleli, že vypukla válka, neboť sokolské výletníky blížící se průvodem k obci považovali za opravdové vojáky.⁶⁹ Imitace armády byla však při průvodech Sokola, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV ještě intenzifikována samotným pohybem.

Ani sokolové, ani turneři se v průvodech neměli pohybovat dle svého momentálního zálibení, nýbrž na základě jasně definovaných pravidel. Každému bylo v průvodu přiděleno určité místo. Čím většího rozsahu a významu průvod dosahoval, tím přesnější a detailnější byly instrukce k rozmístění hudebních souborů, kostýmních skupin, hostů, tělocvičných spolků, žup či krajů, aby co nej-

⁶⁷ *Průvod*, in: Jos. E. SCHEINER (vyd.), II. Slet všesokolský konaný ve dnech 28.–30. června roku 1891 v Praze. Pamětní list, Praha s. d., s. 64–73, zde s. 64; F. MAŠEK, *Průvod a hold*, s. 247; P. E., *Das elfte Deutsche Turnfest zu Frankfurt a. M. 1908*, Deutsche Turn-Zeitung, č. 37, 10. 9. 1908, s. 685–688, zde s. 687; Der Turnfestausschuß, *Turnerische Bestimmungen*, Beilage des Deutschen Turner-Hortes vom 1. des Erntings 1913, s. [1–2], zde s. [2]; *Světózor*, Sokolské číslo 4. 7. 1914, s. [15]; J. WANK, *Das 32. Gauturnfest; Gauturnfest in Friedrichshagen*, Bundesturnzeitung, č. 17, 1. 9. 1921, s. 169–170, zde s. 169; *1. Deutsches Bundesturnfest in Linz a. D. am 21., 22. u. 23. Heumonds 1922. Festführer*, Linz 1922, s. 28; *Der Festzug*, s. 72; TEUT., *Das Jubel-Gauturnfest*, s. 537; -LR-, *Unsere ersten großen Turnertreffen*, s. 233–235.

⁶⁸ Franz SIEGER, *11. Deutsches Turnfest in Frankfurt*, Deutsche Turn-Zeitung, č. 17, 23. 4. 1908, s. 318.

⁶⁹ Augustin OČENÁŠEK, *Význam všesokolských sletů*, in: Rudolf Procházka – Vojtěch Minařík (vyd.), *Všesokolské slety*, Praha s. d., s. 7–32, zde s. 8.

rychleji a nejelegantněji mohlo proběhnout seřazení.⁷⁰ Oddíly cvičenců a cvičenek však nebyly členěné jen podle územní příslušnosti, ale také podle dalších kritérií. S ohledem na dichotomii muž-bojovník/žena-rodička a ve snaze zdůraznit vojáckost mužských příslušníků Sokola potažmo turnerských svazů kráčeli sokolové a turneři vždy odděleně od sokolek a turnerek. Ze studovaných zpráv a obrázkového materiálu nevyplývá, že by se obě skupiny někdy promísily. Jednotlivé útvary mužů i útvary žen se při větších průvodech dále členily hierarchicky. Tak jako každý průvod většinou míval v popředí vedoucí tělocvičné činovnický,⁷¹ z nichž se někteří nacházeli ve vyvýšené pozici na koni,⁷² bývaly i útvary uvnitř průvodů rozříděny stupňovitě, jak dokládá průvod, jenž byl uspořádán při všesokolském sletu roku 1932. Sestával ze župních oddílů členěných tak, že za náčelníkem a starostou župy šel nosič se standartou, poté praporečníci následovaní župním předsednictvem a náčelnictvem; jim v patách pochodovala hudba a za ní vůdce prvního sboru s prvním sborem, vůdce druhého sboru s druhým sborem a tak dále, dokud nenastoupila nová župa opět uvozená náčelníkem a starostou. Dle podobného principu byl rozříděn i proud žen.⁷³ Analogicky k vojákům pochodujícím v armádě se tudíž cvičenci a cvičenky v průvodech nacionalistických tělocvičných organizací dělili na ty, kteří vedou, a na ty, kteří jsou vedeni.

At' už cvičenci a cvičenky kráčeli v průvodu při svazové, župní, okrskové či spolkové festivě, byl neustále kladen mimořádný důraz na to, aby pochodující útvary vynikaly urovnaností, neboť ta měla průvody tělocvičných svazů odlišovat od průvodů jiných, netělocvičných organizací a přibližovat je pochodům regulérní armády. Iniciátor vzniku DTB a duchovní otec jeho „árijského paragrafu“ Franz Xaver Kießling roku 1892 výstižně napsal, že slavnostní průvody nejsou žádnou „formalit[ou], nýbrž (...) součást[i] tělocvičné činnosti, [totož] pochodov[ým] cvičení[m]“, které „má ukázat, že turneři dokáží jít v uzavřených řadách“.⁷⁴ Na stránkách některých turnerských tiskovin sice bylo zrazováno od militaristicky strnulého, bezduchého pochodování,⁷⁵ protože turneři prý nejsou

⁷⁰ Např. *K pohřbu dra. Miroslava Tyrše*, Sokol, č. 11, 1. 11. 1884, s. 120–121; Der Festausschuß, *Ordnung des Festzuges*, Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau, č. 5, 21. 7. 1894, s. 87–88.

⁷¹ Např. *Průvod*, s. 64; K. K., *Das 13. mährisch-schlesische Gauturnfest in Mähr-Schöneberg*, Deutschösterreichische Turnzeitung, č. 31, 5. 8. 1909, s. 383–385, zde s. 384; Der Turnfestausschuß, *Turnerische Bestimmungen*, s. [2].

⁷² Např. Frant. KOŽÍŠEK – Josef MÜLLER, *Jubilejní slavnost Sokola Pražského r. 1882*, in: Josef Müller – Ferdinand Tallowitz (vyd.), *Památník* vydaný na oslavu dvacetiletého trvání tělocvičné jednoty Sokola Pražského, Praha 1883, s. 138–142, zde s. 140; *Sokolská slavnost v Hradci Králové*, Sokol, č. 9, 1. 9. 1884, s. 104–106, zde s. 105; Václav ŘEZNÍČEK, *JUDr. Jan Podlipný. Jeho život a působení*, Praha 1924, titulní strana a s. 156–157.

⁷³ Redakce sletových pokynů (vyd.), *Obecné pokyny*, s. 44.

⁷⁴ *Bemerkungen zum ersten Bundesfeste zu Nutz' und Lehr für das zweite*, Deutscher Turner-Hort č. 18, 1. 10 1892, s. 1–3, zde s. 2.

⁷⁵ Bernhard ROTH, *Vom 11. Deutschen Turnfest in Frankfurt a. M. 1908*, Deutsche Turn-Zeitung, č. 17, 23. 4. 1908, s. 315; Karl JANDL, *Führer durch Innsbruck und Umgebung*.

žádní „drilovaní vojáci, kterým by se komandoval habacht“,⁷⁶ faktem však zůstává, že ve zkoumaných tělocvičných svazech byly vydávány obecné i pro konkrétní slavnosti platné pokyny, v nichž se uvádělo, kolik kroků od sebe mají být vzdáleny jednotlivé řady či z kolika lidí se jedna taková řada má skládat. Obzvláště přísné byly tyto instrukce v Sokole a také v DTB, DTB 1919 a DTV, tedy těch turnerských svazech, které dle svých funkcionářů ztělesňovaly bojovnou avantgardu „ohroženého“ německého národa mimo území Německé říše.⁷⁷ Udržet řadu v zákrytu a správně vyrovnanou, zvláště když trasa průvodu nebyla po celou dobu rovná, však od cvičenců a cvičenek vyžadovalo značné zkušenosti, proto se pochodování s předstihem nacvičovalo jak v turnerských svazech pod označením „Ordnungsübungen“, tak v Sokole pod názvem „pořadová cvičení“.⁷⁸ Postupně dosahovalo vykračování příslušníků sokolských a turnerských spolků takové dokonalosti, že například náčelník svazu TKDÖ Otto Voigt údajně nenašel na pochodu Sokolů při všesokolském sletu roku 1912 nic, co by mohl vytknout,⁷⁹ a jeden turner z rakouského DTB 1919 hodnotil o 13 let později chebský pochod turnerů ze župy „Jahnmalgau“ československého DTV jako brilantní marš hodný „pánů [této] země“.⁸⁰

Průvod v Chebu se konal v příležitosti župní slavnosti a jeho trasa vedla z Divadelního náměstí k vlakovému nádraží a odtud k „slavnostním[u] cvičišti u řeky Ohře“.⁸¹ Na Divadelním náměstí startovaly i dva průvody pořádané v roce 1913 během svazové festivity, kterou zde pořádal DTB, ovšem tenkrát se každý

Zur Erinnerung an das 3. Deutsche Bundesturnfest am 10., 11., 12. und 13. Heuets, Innsbruck 1930, s. 8.

⁷⁶ –ER, *Unsere Festzüge*, Deutschösterreichische Turnzeitung, č. 42, 21. 10. 1909, s. 507–508, zde s. 507.

⁷⁷ Např. Gauturnrath des Niederösterreichischen Turngaues und der am 31. Gauturntage gewählte Fünferausschuss (Hrsg.), *Der unverfälscht deutsche Niederösterreichische Turngau*, s. 32; Julius SCHOR, *40. Bestandfeier des Turnvereins Wels, Gauturnfest des Salzburg-Oberösterreichischen Turngaues*, Deutscher Turner-Hort, č. 12, 15. 6. 1902, s. 116–117, zde s. 116; *Linzer Bundesturnfest 1922*, Bundesturnzeitung, č. 14, 15. 7. 1922, s. 109; J. TRUNTSCHKA (Hrsg.), *Handbuch*, s. 185; *Sletové pokyny pro členstvo*, s. 50.

⁷⁸ TYRŠ, *Cvičení pořadová vzhledem k vyučování změnám útvarovým*, Sokol, č. 6, 15. 3. 1873, s. 41–44; E. KRUPIČKA, *K našim výletům*, Sokol, č. 11, 1. 6. 1873, s. 81–82, zde s. 81; SCHWARZ, *Cvičení pořadová vzhledem k vyučování změnám útvarovým*, Sokol, č. 5, 15. 5. 1876, s. 34–35; KŽ., *V době výletní*, Sokol, č. 4, 1. 4. 1883, s. 29–30, zde s. 29; Jaroslav PECHAN, *Cvičení pořadová*, Sokol, č. 12, červenec 1887, s. 117–118; *Bemerkungen*, s. 2; *Heslo Ordnungsübungen*, in: Rudolf Gasch (Hrsg.), *Handbuch des gesamten Turnwesens und der verwandten Leibesübungen*, Bd. II, Wien, Leipzig 1928, s. 12–18.

⁷⁹ Otto VOIGT, *Das 6. Turnfest des Verbandes der slawischen Sokoln*, Deutschösterreichische Turnzeitung, č. 28, 11. 7. 1912, s. 361–363, zde s. 363.

⁸⁰ *Gauturnfest des Jahnmal- und des Egerlandturngaues in Eger*, Mitteilungen des Kreises 6 Mitteldeutschland des Deutschen Turnerbundes. Beilage 21, s. 68.

⁸¹ Ebd., *Gauturnfest des Jahnmal- und des Egerlandturngaues in Eger*, Mitteilungen des Kreises 6 Mitteldeutschland des Deutschen Turnerbundes (1919). Beilage 23 des 6 Jahrganges der Bundesturnzeitung vom 11. Nebelmond 1925, s. 73–74, zde s. 73.

z obou průvodů ubíral jinou cestou. Jednou se šlo společně na cvičiště, zatímco o den později k pomníku Friedricha Ludwiga Jahna.⁸² Kudy se při sokolských a turnerských průvodech bude pochodovat, bylo všeobecně podmíněno několika okolnostmi, nikoli jen samotným cílem průvodu. V potaz se musel brát rovněž počet účastníků a hlavně charakter daného místa, například šířka ulic a poloha určitých lokalit, které měly reprezentativní charakter anebo které byly z perspektivy organizátorů akce zajímavé a významné. Trasa z výchozího do konečného bodu proto nemusela být vždy přímá a často záměrně vedla oklikou kolem míst, jejichž symbolický náboj při vhodné interpretaci harmonizoval s některými světónázorovými ideami daného tělocvičného svazu.⁸³ Mezi takováto místa se při turnerských průvodech po roce 1918 nejčastěji řadily pomníky padlým vojákům z první světové války. Kolem pomníku tohoto typu museli turneři a turnerky, kteří roku 1925 participovali na župní slavnosti svazu DTB 1919 v Laa an der Thaya, pochodovat dle instrukcí župního náčelníka v pozoru s pohledem upřeným napravo,⁸⁴ a členové téhož svazu účastníci se roku 1925 okrskové slavnosti v Großhollensteinu nebo svátku slunovratu v Alsbachu dokonce u „válečného pomníku“ zastavili,⁸⁵ aby si vyslechli projev a „star[ou] vojensk[ou] píseň ‚Ich hatt‘ einen Kameraden‘“.⁸⁶ Pro meziválečné nacionalistické turnerské svazy z Rakouska, Československa a Německé říše bylo významné, že se rituální zastavování průvodu za účelem „uctívání padlých hrdinů“ odehrávalo i tehdy, když cestou zrovna žádný pomník nebyl. Hlahol zvonů či rány z děla dávaly signál k stání, načež píseň o kamarádovi nebo jiná adekvátní skladba vytvořily kulisu pro kolektivní vzpomínání.⁸⁷ Velmi emotivně inscenované pietní akty symbolicky proměňovaly kolonu cvičenců a cvičenek v zástup vojáků odhodlaných padlého kama-

⁸² *Sechstes Deutsches Bundesfest in Eger*, Tages-Post, č. 188, 15. 8. 1913, s. 6.

⁸³ *Festzug*, s. 7; J. HILLER, *Hold Sokolstva*, s. 228.

⁸⁴ *Zum Gauturnfest Pfingsten 1925 in Laa a. d. Thaya*, Mitteilungen des Kreises 1 „Ostmark“ (Niederösterreich) des Deutschen Turnerbundes (1919). Beilage 9 des 6. Jahrganges der „Bundesturnzeitung“ vom 1. Mai 1925, s. 72–74, zde s. 73.

⁸⁵ PÖSCHL, *Bezirksturnfest des 3. Turnbezirkes in Großhollenstein am 4. und 5. Heumond 1925*, Mitteilungen des Kreises 1 „Ostmark“ (Niederösterreich) des Deutschen Turnerbundes (1919). Beilage 15 des 6. Jahrganges der „Bundesturnzeitung“ vom 1. Erntemond 1925, s. 130–131; *Rheinlandgedenkfeier und Sonnwendfeier in und bei Alsbach an der Nordbahn*, Mitteilungen des Kreises 6 Mitteldeutschland des Deutschen Turnerbundes. Beilage 15 des 6. Jahrganges der Bundesturnzeitung vom 1. Erntemond 1925, s. 50.

⁸⁶ PÖSCHL, *Bezirksturnfest*, s. 131.

⁸⁷ Např. *1. Verbandsturnfest des Deutschen Turnverbandes in Komotau vom 8. bis 10. Heumonds 1922*, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, č. 13, 1. 7. 1922, s. 142–143, zde s. 142; *Unser 1. Verbandsturnfest*, s. 163; Heinz MÜLLER, *Das 20. Kreisturnfest des VI. Kreises (Hannover-Braunschweig) in Hildesheim*, Deutsche Turn-Zeitung, č. 34, 22. 8. 1929, s. 655–656, zde s. 656; Fest-Ausschuss (Hrsg.), *Festführer*, s. 29; O. Sl., *Das 3. Kreisturnfest in Graz*, Alpenländische Turnzeitung. Mitteilungen des Kreises 2 Steiermark und Kärnten des Deutschen Turnerbundes. Beilage 21 des 10. Jahrganges der „Bundesturnzeitung“ vom 21. Heuets 1929, s. 79–80, zde s. 80.

ráda při vhodném okamžiku následovat. Umocňoval se tím dojem, jež turnerské a sokolské průvody beztak vyvolávaly strukturováním řad, způsobem vykračování a někdy i směrem pochodu. Nelze se podívat, že se v německých pramenech vedle termínů „Festzug“ vyskytují též synonymní obraty „festlicher Aufmarsch“ či „Festmarsch“ a že se při všesokolském sletu roku 1938 psalo o „průvodu sokolské armády“.⁸⁸

V. Chování

„Vzpomínka na vřatislavskou VIII. německou turnerskou slavnost“ je ozdobně napsáno na stuze, která se v pamětním spise na tuto festivitu DT z roku 1894 vznášá nad dvěma ilustrovanými výjevy ze slavnostního průvodu. Autor obrázků však nezachytil to nejzajímavější z celé akce, totiž obří povozy se symbolikou německých oblastí, nýbrž všeobecnou náladu panující ve vřatislavských ulicích. Dnešnímu čtenáři obrázky v památníku asociují spíše ohlušující jarmareční skrumáž nežli pochod cvičenců: v horní části ilustrace lze průvod pouze tušit kdesi na horizontu, protože celé popředí je vyplněno nepřehledným chumlem turnerů, kteří vyběhli z řad a oběma rukama se napřahují po nabízených mázech piva; dolní část obrázku ukazuje čelo průvodu s turnery, z nichž jedni mávají kloboukem nalevo i napravo, druzí posílají polibky směrem k ženám neúnavně shazujícím z balkonů květiny a třetí dokonce pod těmito balkony zůstávají stát s rozpřaženými pažemi.⁸⁹ Již o více jak čtvrtstoletí dříve se velmi podobné scény odehrávaly při brněnské slavnosti XV. turnerského kraje svazu DT. Tehdy prý někteří turneři, „snad aby sílu a obratnost najevo dali, jeden druhému na záda vylézající a takto jeden druhého nesouce, v průvodu postupovali, (...) a zase jiní pro posílnění řádně si zavdávali vína z plných lahví, pojídající k tomu rozličných pamlsků“.⁹⁰ Rovněž sokolské průvody zprvu měly velmi uvolněný ráz. Periodikum *Sokol* z roku 1888 prozrazuje, že si sokolové běžně při pochodech povídali a předávali pláště z ruky do ruky. Výjimkou údajně nebylo ani to, že rozhazovali rukama a při zastavení vystupovali z čet.⁹¹ Postupem času se původní spontaneita pochodujících cvičenců a cvičenek ve všech tělocvičných organizacích více a více vytrácela. Co se v průvodech kdysi běžně dělo, nepřicházelo o několik desítek let později v úvahu. Průvody tím nápadně zvažněly a ze světónázoru zastávaného v tělocvičných svazech se do nich zřetelněji začala promítat i ta část,

⁸⁸ 2. *Bundesjugendtreffen*, s. 39; -LR-, *Unsere ersten großen Turnertreffen*, s. 231–235; V. J. KRÝSA (vyd.), *Desátý všesokolský slet*, Praha 1939, s. 99.

⁸⁹ E. ZIMMER, *Erinnerungen an den Breslauer Festzug*, *Festzeitung für das achte deutsche Turnfest in Breslau*, č. 12/13, 23. 4. 1895, s. 216–217.

⁹⁰ *O brněnské slavnosti*, s. 139.

⁹¹ J. V. ALEXANDER, *Další slovo o veřejném vystupování jednot sokolských*, *Sokol*, č. 4, 1. 4. 1888, s. 61–62, zde s. 61.

jež vycházela z přesvědčení, že každý příslušník národa musí disponovat charakterem založeným hlavně na ukázněnosti, spořádanosti a sebezapření. Tataž idea se obrázela již v nošení stejnokroje, ovšem nikoli tak intenzivně jako ve chvíli, kdy účastníci pochodu dodržovali určitá pravidla chování.

Mezi cvičenci a cvičenkami v průvodu byli zajisté i ti, kdo své chování krotili z vlastního přesvědčení. Valná většina musela být ale nejdříve patřičně poučena a zpracována. Disciplinace příslušníků tělocvičných organizací neprobíhala všude s tou samou důsledností. Od počátku 20. století bylo sice v DT i v právě založeném TKDÖ vyžadováno, aby se turneři v průvodech chovali vzorně, udržovali pořádek a dávali na odiv „mužnou kázeň“, na straně druhé ale průvody neměly postrádat svěžest, vřelost a „zdravý humor“.⁹² Někteří z dopisovatelů periodika TKDÖ proto zastávali názor, že účastníci průvodů musí opětovat pozdravy z publika a při pochodu více zpívat.⁹³ Ještě roku 1923 přinesly noviny svazu DT výzvu, podle níž se turneři a turnerky měli naučit všechny sloky starých vlasteneckých písní. Očekávalo se totiž, že je kolektivně budou prozpěvovat při průvodu během plánované svazové festivity v Mnichově.⁹⁴ A opravdu – kolínští turneři při pochodu Mnichovem zpívali v jakési nekonečné smyčce píseň *Wacht am Rhein*, jiní notovali šlágr Ernsta Moritze Arndta *Der Gott, der Eisen wachsen ließ*.⁹⁵ I v Kolíně nad Rýnem, kde se roku 1928 konala další svazová slavnost DT, se průvod díky jódlování bavorských turnerů neobešel bez pěveckých výkonů,⁹⁶ jinak ale turneři i turnerky na rozdíl od svých předchůdců ve Vratislavi pochodovali velmi klidně a disciplinovaně, jak lze vidět na dobových fotografiích.⁹⁷ V ostatních turnerských svazech bylo vystupování cvičenců a cvičenek regulováno mnohem radikálněji. Souviselo to nesporně s tím, že činovníci předlitavského DTB, rakouského DTB 1919 a československého DTV měli zájem maximálně připodobnit průvody turnerů a turnerek vojenským pochodům. Nestačilo tudíž, aby řady byly vyrovnané, stejně od sebe vzdálené a navzájem se zakrývající; také ti, kdo v nich pochodovali, měli povinnost chovat se jako vojáci a „ukázat, že (...) pochopil[i] pojem dobrovolné podřízenosti (disciplíny), která jako jediná umožňuje vybudovat velké a hodnotné věci“.⁹⁸ Nejen že se podle svazových řádů

⁹² B. ROTH, *Vom 11. Deutschen Turnfest*, s. 315; K. F. MEHLHORN, *Das 12. Deutsche Turnfest in Leipzig*, *Festzeitung für das zwölfte deutsche Turnfest Leipzig v. 12.–16. Juli 1913*, č. 11, 1913, s. 258–266, zde s. 259–260; –ER, *Unsere Festzüge*, s. 508.

⁹³ HANSEL, *Abhaltung eines turnerischen Gründungsfestes*, *Deuschösterreichische Turnzeitung*, č. 18, 3. 5. 1906, s. 186–187, zde s. 187; –ER, *Unsere Festzüge*, s. 507.

⁹⁴ VOGT, *13. Deutsche Turnfest in München*, *Deutsche Turn-Zeitung*, č. 7, 15. 2. 1923, s. 47.

⁹⁵ H. ROTH, *Die Festtage in München*, s. 99, 101.

⁹⁶ –THE, *Das große 14. Deutsche Turnfest*, s. 563.

⁹⁷ *Fest-Zeitung 14. Deutsches Turnfest Köln 1928*, č. 12/13, srpen/září 1928, s. 280–281.

⁹⁸ Anton MUDRAK, *Gedanken zum Gauturnfest in Landskron am 27. und 28. Bra-chmonds 1925*, *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, č. 16, 15. 8. 1925, s. 281.

a instrukcí nesmělo v průvodech kouřit a pít, ale zakazováno bylo rovněž sbírání květin vhozených z publika, opouštění oddílů stejně jako „zbytečné postávání“ či zpívání a křičení, zkrátka vymizet měly jakékoli projevy svévolného individuálního počínání, jímž by se narušovala kolektivní performance.⁹⁹ Výsledkem byly průvody, které se dle dochovaných zpráv diametrálně odlišovaly od rozjařených akcí v Brně či ve Vratislavi a které svou přísností daleko předčily pochody v Mnichově a Kolíně.¹⁰⁰

Dříve než v turnerských svazech se cílevědomá snaha usměrnit chování cvičenců v průvodech začala rozvíjet v Sokole. Již tři roky před konáním vratislavské slavnosti svazu DT byla na valném sjezdu České obce sokolské přijata rezoluce, podle níž se při veřejném vystupování mělo nejen dbát na káz[en]í, mužn[ou] důstojnost a dokonal[ý] mrav“, ale také „bezohledně“ penalizovat každé „přestoupení řádu“.¹⁰¹ Rezoluce ve skutečnosti pouze normativně artikulovala požadavky, které po řadu let stereotypně zaznívaly z periodika *Sokol*.¹⁰² Nic nevadilo, pokud některý ze sokolů statě o veřejném vystupování jednot nebo závěry valného sjezdu z roku 1895 nečetl. Jak se správně chovat v průvodu bylo totiž prakticky nacvičováno během výletů – při pochodu krajinou se sokolové kromě stejnokroku učili též snášet nepřízeň počasí a především bez odmlouvání poslouchat svého vůdce, který dohlížel, aby si výletníci nedělali, co by chtěli.¹⁰³ Časem se ale nároky na chování příslušníků sokolských jednot během průvodů stupňovaly a velmi vysoké byly zejména ze strany organizátorů všesokolských sletů. Pokyny, které určovaly, co vše je při masových průvodech Prahou zapovězeno, svým rozsahem v ničem nezaostávaly za zákazy platícími ve svazech DTB, DTB 1919 a DTV. Ani sokolům a sokolkám nebylo třeba povoleno kouřit či zvedat květiny, natož odbíhat ze seřadiště „do hostinců na přesnídávku“.¹⁰⁴ Opakovaně se doporučovalo co nejméně pít a všemožně přemáhat žízeň, aby nikdo nemusel zbytečně vystupovat z řady. V ní se mělo zůstat za každou cenu. Pakliže někdo přeci jen musel průvod opustit a poté mu již ve stejnokroji pouze přihlížel, místo

⁹⁹ Např. J. SCHOR, 40. *Bestandfeier*, s. 116; 1. *Verbandsturnfest*, s. 142; *Linzer Bundesturnfest 1922*, *Bundesturnzeitung*, č. 14, 15. 7. 1922, s. 109; J. TRÜNTSCHKA (Hrsg.), *Handbuch*, s. 185; Fest-Ausschuss (Hrsg.), *Festführer*, s. 27.

¹⁰⁰ Např. *Deutscher Turnerbund. Drittes Bundes-Turnfest und Feier des 50jährigen Bestandes des Turnvereins Asch*, *Deutscher Turner-Hort*, č. 17, 1. 9. 1899, s. 105–109, zde s. 106; A. MUDRAK, *Gedanken*; K. ST., *Streiflichter aus Innsbruck*, *Turnerische Zeitfragen*, č. 26, září 1930, s. 10–11, zde s. 10.

¹⁰¹ *Vzdělávací odbor České obce sokolské (vyd.), Rádce sokolský, I. všeobecná část*, Praha 1897, s. 122.

¹⁰² Např. J. E. SCH., *K našim nedostatkům*, *Sokol*, č. 7, 1. 7. 1884, s. 72–73; J. V. ALEXANDER, *Další slovo*.

¹⁰³ Např. E. KRUPÍČKA, *K našim výletům*, *Sokol*, č. 12, 15. 6. 1873, s. 91–92; Č., *Výlet „Sokola pražského“ dne 5. a 6. srpna t. r. na Křivoklát*, *Sokol*, č. 8, 15. 8. 1876, s. 61–62, zde s. 62; KŽ., *V době výletní*, s. 29.

¹⁰⁴ *Redakce sletových pokynů (vyd.), Obecné pokyny*, s. 45.

aby se do něj opět zařadil, hrozilo mu, že s ním bude „naloženo jako s provinilcem proti řádu“¹⁰⁵ a že bude „přísně potrestán“.¹⁰⁶ Zdravít přihlížející se smělo jen pokynutím ruky, nanejvýš máváním čapky a bez jakéhokoli pokřikování. Pokud chtěli pochodující něco provolávat, měli tak činit kolektivně a v heslech jako „Od Jasiňy až do Aše, republika celá naše.“¹⁰⁷ Nicméně podobné deklamace byly – jak se zdá – ve větší míře tolerovány jen u žáků a dorostu, popřípadě u sokolek.¹⁰⁸ I sokolské průvody se tak stávaly čím dál vážnější. Ne že by se z nich zcela vytratil smích, ale bylo zřejmé, že nespoutaná zábava a bezprostřednost v nich nemají místo.

Doloženy jsou však i případy pochodů, které se konaly při všesokolských sletech a které se v některých částech úplně obešly bez smíchu. Například skupiny „hraničářů“ – čili sokolů a sokolek z pohraniční – šly prý roku 1938 v průvodu mlčky, neodpovídaly na pozdravy, „ani ženy nevolaly, nemávaly, neradovaly se“.¹⁰⁹ Jednalo se ale o výjimku, nikoli o dlouhodobý trend; chování „hraničářů“ navíc nesymbolizovalo disciplinovanost charakteru, nýbrž vedle vlajek či cedulí s názvy žup a jednot spíše odkazovalo na poměry v kraji, z nějž sokolové a sokolky pocházeli. Reportáž z roku 1938 je tak pro tento závěrečný oddíl významná především z toho důvodu, že v ní je ono „nevolání, nemávání a neradování se“ spojováno primárně s ženami. Jak dokládají rovněž jiné prameny, cvičenky Sokola i turnerských svazů měly v průvodech jinak nastavené mantinely vyžadovaného a akceptovatelného chování než cvičenci. V návaznosti na světónázorové ideje o „pravé“ maskulinitě a „pravé“ feminitě byly přísná kázeň, spořádanost a sebezapření očekávány hlavně u dorostenců a mužů jakožto potencionálních vojáků, zatímco u dorostenek a žen se vzhledem k jejich „vrozené“ ženskosti ani nepředpokládalo, že by vůbec byly schopny své pohnutky a emoce pevněji ovládat. Jako matky dalších národních generací měly být především veselé a srdečné. Také v těchto myšlenkách je třeba hledat vysvětlení, proč cvičenky nebyly zprvu do průvodů připuštěny a proč v nich nakonec tvořily samostatné útvary, jež na rozdíl od mužských oddílů směly být živější a uvolněnější – více se v nich mávalo a roku 1932 se dokonce při defilé před Tomášem Garriguem Masarykem jejich čtyřstupy změnilo do „manifestační[ho] shluk[u] nezměrné lásky“.¹¹⁰ Kdyby něco podobného před Masarykem předvedli sokolové, bylo by to zajisté odsouzeno jako „zženštilé“ a přičítací se kánonu ideálního mužského charakteru. Sokolky byly ale za svou spontánní „neukázněnost“ sokolským tiskem chváleny: „Jak dobře a správně jste, sestry, jednaly, že jste poslechlly hlasu svých srdcí,“ psala

¹⁰⁵ F. MAŠEK, *Průvod a hold*, s. 247.

¹⁰⁶ Redakce sletových pokynů (vyd.), *Obecné pokyny*, s. 45; *Sletové pokyny pro členstvo*, s. 47.

¹⁰⁷ F. MAŠEK, *Sletové průvody*, s. 166–168.

¹⁰⁸ *Pražský ilustrovaný zpravodaj*, s. [4].

¹⁰⁹ V. J. KRÝSA (vyd.), *Desátý všesokolský slet*, s. 102.

¹¹⁰ O. SEDLMAYEROVÁ, *Cesta vítězná*, s. 149.

v periodiku *Sokolice* jedna z dopisovatelek a Masarykových čitatelek Oldra Sedlmayerová, „nemohly jste učinit jinak ani méně, než jste učinily.“¹¹¹

Závěrem

Ve své reportáži se Oldra Sedlmayerová domnívala, že „defilírka“ sokolek před prezidentem republiky roku 1932 přináleží k typu událostí, jež bývají „znamenány pro věčnou paměť“.¹¹² Kdo by si byl ještě o 20 let dříve pomyslel, že se právě ženy jednou v sokolském průvodu postarají o takovou senzaci? Vždyť ještě při sletu v roce 1912 se průvod odehrál bez sokolek, neboť účast byla povolena pouze mužům.¹¹³ Připuštní cvičenek do průvodů však nepředstavovalo jedinou změnu ve slavnostním pochodování sokolských jednot. Po desítky let procházely nejen sletové průvody, ale také průvody při jiných sokolských akcích permanentním vývojem. Od starších průvodů se ty novější odlišovaly jednak oděvem účastníků, jejich stylem pochodu a chováním, jednak rozmístěním vlajek. Shodné vývojové tendence lze rozpoznat též v průvodech německých tělocvičných svazů Deutsche Turnerschaft (DT), Deutscher Turnerbund (DTB), Turnkreis Deutsch-Österreich (TKDÖ), Deutscher Turnerbund 1919 (DTB 1919) a Deutscher Turnverband (DTV), k nimž patřily některé turnerské spolky z českých zemí. Sokolské a turnerské průvody ovšem spojovalo ještě něco více. V obou dvou případech se jednalo o jakési zhmotnění nejdůležitějších idejí, jež byly kanonicky charakterizovány v „osvětových“ tiskovinách a jejichž soubor platil za oficiální světonázor svazu. Světonázor Sokola se v mnohém podobal světonázoru DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV, takže průvody pořádané ve všech těchto svazech vyzařovaly téměř totožné ideje, a to díky rozmanitým strategiím, jež někdy mohly vycházet z podnětu cvičenců a cvičenek, většinou ale byly pečlivě připravovány a koordinovány činovnickou elitou.

Sokolské světonázorové stanovisko stejně jako ideová perspektiva studovaných turnerských svazů ve svém jádru spočívaly na myšlence o existenci jazykové, etnické – a podle DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV také rasové – definovaného národa, rozprostírajícího se v různých krajích, a to i za hranicemi státu. V průvodech se tato centrální myšlenka projevovala tak, že účastníci byli seřazeni podle míst, z kterých pocházeli, a svůj původ demonstrovali pomocí lidových krojů, praporů, tabulek s pomístními názvy a v DT například i pomocí regionálně typických předmětů, transparentů anebo alegorických povozů. Představy o vlastním národu se v Sokole dále propojovaly s všeslovanskými ideály a v německých svazech, které působily v habsburském Rakousku, meziválečném Rakousku

¹¹¹ Ebd., s. 150.

¹¹² Ebd., s. 149.

¹¹³ *VI. Slet České obce sokolské, I. Slet Svazu slovanského sokolstva, Praha 1912. Sletové pokyny*, Praha 1912, s. 14.

a Československu, s vizí všenežmeckého státního útvaru. Zatímco panslavismus byl dáván najevo hlavně při všesokolských průvodech díky účasti slovanských hostů v jejich krojích, afinitu k všenežmeckví prozrazovaly během průvodů DTB, DTB 1919 a DTV zejména černo-červeno-zlaté vlajky a specifické pozice, které po první světové válce v pochodujících kolonách zaujímali turneři a turnerky z „uloupených“ oblastí. Pro světonázor Sokola a nacionalistických turnerských svazů byla typická polarita mezi „vlastním“ národem a cizími „nepřátelskými“ národy, jejichž reprezentanti v průvodech samozřejmě vždy chyběli a jejichž domnělá zlovůle byla prokazována například i s využitím praporů – nejenže na žerdích visely prapory poškozené od „těch druhých“, ale všemožně se též poukazovalo na prapory, které „ti druzí“ zakázali v průvodu nést či rozvinout. Černo-bílé, nacionalismem podmíněné vidění světa nutně vedlo k tomu, že se nedílnou součástí světonázoru tělocvičných svazů staly také militaristické ideje, které byly založeny na argumentu obrany národa před „těmi druhými“. Ze všech světonázorových myšlenek Sokola, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV to byla právě myšlenka o nutnosti bránit „svůj“ národ, jež se nejmarkantněji projevovала při sokolských a turnerských průvodech. Národní armádu připomínaly průvody zejména početní dominancí cvičenců nad cvičenkami, případnou účastí vojenských kapel, uniformním oblečením těch, kdo byli členy tělocvičných spolků, hierarchickým strukturováním jednotlivých skupin a pochodováním ve speciálních, synchronně kráčejících útvarech. Národní společnost, kterou cvičenci měli chránit před „dědičně“ nepřátelskými národy, si autoři „osvětových“ publikací představovali jako svorný, patriarchálně uspořádaný celek bez stavovskys, politicky, nábožensky či ekonomicky znesvářených uskupení. Průvody fungovaly jako předobrazy takového idealizovaného společenství: v pochodujících útvarech se při větších akcích postupně prosazovala tendence slučovat zástupce jednotlivých spolků do sevřenějších, jednolitých skupin, v nichž povinný stejnokroj smazával jakékoli individuální rozdíly a vytvářel dojem uniformní národní společnosti. Na některých sokolských a turnerských průvodech navíc participovali místní cechy, spolky, honorace i jednotlivci, vyloučení naopak byli zástupci dělnických i katolických organizací a zpočátku též cvičenky. Sokolky a turnerky byly sice do průvodů nakonec připuštěny, musely ale kráčet odděleně od mužů v samostatných formacích, aby zůstala patrná mužsko-ženská bipolarita a maskulinní hegemonie. Separace mužského a ženského pohlaví v průvodech rovněž umožňovala, aby byl v každém oddílu specifickým chováním manifestován charakter, který podle světonázorových zásad svazů příslušel „pravým“ členům národa. V případě mužů se jednalo o kombinaci kázně, spořádanosti a obětavosti, v případě žen o kázeň vyváženou veselostí a srdečností.

K uvedeným poznatkům bylo možné dospět analýzou mnoha desítek průvodů z různých dob a oblastí. Ačkoli se tedy jedná o závěry, jež mohou být považovány za obecně platné, nelze je generalizovat absolutně. V období od 60. let 19. století do poloviny 20. století se totiž ve středoevropském prostoru odehrály

desetitisíce průvodů. Lze předpokládat, že se ve všech zrcadlily některé z rozebraných idejí a že se tak dělo z velké části pomocí výše identifikovaných strategií. Na druhou stranu by bylo velmi udivující, kdyby některé průvody z těchto schémat nevybočovaly. V budoucnu by proto mělo smysl hlouběji proniknout do spolkových památníků, kronik či lokálních periodik a na příkladu vybraného tělocvičného spolku anebo několika spolků určitého regionu sledovat, jakých podob zde průvody během let nabývaly a jakými konkrétními způsoby v nich byly určité ideje vyjadřovány. Touto koncentrací na lokální poměry by mohlo být prokázáno, že v průvodech některých spolků byly ideje svazového světónázoru symbolizovány i jinak, než bylo zjištěno na předešlých stránkách, a že existovaly periody, v nichž průvody s ohledem na aktuální společenské a politické události přednostně vyzářovaly z celého myšlenkového komplexu jen část idejí. Jelikož se nezdálo, že ve větších městech vedle nacionalistických tělocvičných spolků působily také dělnické, katolické, popřípadě i židovské tělocvičné spolky, přímo se nabízí, aby bádání bylo zaměřeno i na ně. Postupným poznáváním průvodů, které byly organizovány v rámci tělocvičných svazů jako Orel, Dělnická tělovýchovná jednota, Arbeiter-Turn- und Sportbund, Christlich-deutsche Turnerschaft Österreichs nebo Jüdische Turnerschaft, by se připravila cesta pro rozsáhlý komparativní výzkum založený na dvou centrálních otázkách: V čem se podobal, respektive odlišoval soubor myšlenek, jež byly zrcadleny v průvodech nacionalistických, dělnických, katolických a židovských tělocvičných svazů? Které strategie využívané při průvodech Sokola, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919 a DTV k vizualizaci svazových idejí našly uplatnění též během průvodů jiných tělocvičných organizací a s jakými novými strategiemi se lze naopak setkat v průvodech dělnických, katolických či židovských cvičenců a cvičenek?

Další téma vhodné pro potencionální navazující výzkum vychází z performativního přístupu k festivitám a týká se samotných participantů na průvodech.¹¹⁴ Z mnoha indicií lze vydedukovat, že sokolové, sokolky, turneři i turnerky ne vždy respektovali veškeré řády, zákazy, výzvy, ustanovení a směrnice, které se vztahovaly k průvodům. Na seřadště přicházeli s vlastním svébytným očekáváním, často s nedostatečnými zkušenostmi a někdy zajisté i se stresem. Ve výsledku proto některé průvody trpěly řadou problémů¹¹⁵ a částečně ztrácely svůj výchovně-vzdělávací potenciál. Ovšem i v případech, kdy se průvod odehrál s minimálními chybami, nelze předpokládat, že u každého účastníka docházelo k recepci všech

¹¹⁴ Karel ŠIMA, *Od rituálů a obyčejů k performancím aneb jak studovat festivity moderní doby?*, Studia ethnologica Pragensia, č. 1, 2017, s. 17–49, zde s. 24, 45.

¹¹⁵ Např. J. R., *K veřejnému vystoupení*, Sokol, č. 17, 1. 12. 1887, s. 277; *Zuřivost trubačská*, Sokol, č. 8, 1. 8. 1888, s. 132; Karl RICHTER, *Unser Arbeits- und Festgewand*, Deutschösterreichische Turnzeitung, č. 36, 5. 9. 1912, s. 473–474; Franta ERBEN, *Z letošních veřejných vystoupení*, Tělocvik, č. 9, 1. 12. 1921, s. 129–130; *Das Bundesturnfest in Linz*, Bundesturnzeitung, č. 17, 1. 9. 1922, s. 136–137, zde s. 136; *Das 2. Verbandsturnfest in Aussig*, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, č. 15, 1. 8. 1927, s. 235–237, zde s. 236; F. MAŠEK, *Sletové průvody*, s. 167–168.

vyzařovaných idejí. Mnozí z participantů bezpochyby vnímali různé detaily slavnostních pochodů přesně tak, jak si to přáli funkcionáři a jak to činili dopisovatelé svazových periodik. Na druhou stranu si nejednen cvičenec a nejedna cvičenka ideového podtextu průvodů očividně příliš nevšimli, a to jednoduše z té příčiny, že si chtěli pochod před diváky užít podle svého nebo že jej chtěli alespoň přežít. Například všesokolský průvod roku 1932 se údajně konal za nesnesitelného poledního žáru a jedna sokolka nedlouho poté v časopisu *Sokolice* uváděla, že vedle ní „šla členka naší jednoty, silné mladé venkovské děvče, zvyklé polním pracím za největšího vedra – a jen tak tak že vydržela do konce průvodu, jak byla zmožena[,] a měla jsem o ni velký strach, aby neomdlela“.¹¹⁶ Ve svazových tiskovinách bývá podobných reakcí poskrovnu. Místo nich převládají propagandistické reportáže od autorů jako Oldra Sedlmayerová. Bylo by tudíž velmi přínosné, kdyby se se rozborem dopisů, deníků a jiných ego-dokumentů z turnerských a sokolských pozůstalostí podařilo lépe poznat perspektivu pochoduujících. Náhle by průvody působily zcela jiným dojmem, než jak vsugerovává svazový tisk.

Neméně zajímavé výsledky by do třetice přineslo i bádání o tom, jak ideje zrcadlené v průvodech byly recipovány ze strany diváků. Všimli si přihlízející třeba toho, kdo mezi účastníky průvodu není zastoupen, jak jsou kolony strukturovány či jaký obraz femininity a maskulinity zprostředkovávají? Anebo celou akci shodně s Hermannem Rothem a Karlem Čapkem, zmíněnými v úvodu studie, pojímali převážně jako dech beroucí podívanou? Přimknout badatelskou pozornost k publiku by se ale vyplatilo i z jiného důvodu. Zdá se totiž, že lidé stojící po stranách cest či v oknech zdaleka nebyli mnohdy jen pasivními diváky, nýbrž velice aktivními spolutvůrci průvodů. Zaprvé mívaly průvody jejich zásluhou patřičnou symbolickou kulisu – četní obyvatelé města, v němž festivity probíhala, se starali o to, aby ulice byly vyzdobené girlandami, vlajkami, transparenty a někdy dokonce i slavobranami. Zadruhé mezi pochoduujícími a přihlízejícími často docházelo k tak úzké symbolické komunikaci, že během některých průvodů tvořili ti, kdo kráčeli, a ti, kdo přihlíželi, jeden pevný celek.¹¹⁷ Mezi diváky se však nalézali též jedinci, kteří k výsledné atmosféře žádným entuziasmem nepřispívali. Jednalo o reprezentanty jiných tělocvičných svazů. Na průvody hleděli tu s údivem, tu se závistí i opovržením a o svých dojmech zpravovali v periodikách svých svazů.¹¹⁸ Členové jednotlivých organizací se tak dovídali o „cizích“ průvo-

¹¹⁶ *Co nám píší sestry*, Sokolice, č. 12, 1932, s. 184.

¹¹⁷ Např. *Slavnost dvacetiletého trvání „Sokola“ v Plzni*, Sokol, č. 9, 1. 9. 1883, s. 80–82, zde s. 80; *Sokolský sjezd župy plzeňské*, Sokol, č. 9, 1. 9. 1886, 9, 91–92; K. K., *Das 13. mährisch-schlesische Gauturnfest*, s. 384; *Das 4. Sächsische Kreisturnfest in Dresden*, Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes, č. 15, 1. 8. 1921, s. 145–147, zde s. 145; Klaus NATHAUS, *Organisierte Geselligkeit. Deutsche und britische Vereine im 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen 2009, s. 111.

¹¹⁸ Např. *Čtvrtý ústřední sjezd tělocvičných jednot německých v Bonnu*, Sokol, č. 21, 1. 11. 1872, s. 162–165, zde s. 163–164; J. E. SCH., *Šestý všeobecný sjezd turnerů německých roku 1885 v Drážďanech*, Sokol, č. 9, 1. 9. 1885, s. 86–87, zde s. 86; Erich WALDE, *Das*

dech, a pokud sami nějaký průvod organizovali, mohly být pro ně symbolické prvky „cizích“ průvodů podnětné.¹¹⁹ Jaká tedy byla role diváků při průvodech a jak se jejich přičiněním svazy vzájemně inspirovaly? I tyto dvě otázky – stejně jako otázky vztahující se ke strategiím zrcadlení, k zrcadleným ideám a k perspektivě pochodujících – prozatím čekají na precizní odpovědi. Je zřejmé, že výzkumná oblast, jejíž terén před čtvrtstoletím mapoval Bohuslav Beneš, není dosud zcela poznána a nadále pro historiky i etnology skrývá řadu atraktivních témat.

5. *Bundesturnfest in Innsbruck*, *Deutschösterreichische Turnzeitung*, č. 31, 1. 8. 1907, s. 300–301, zde s. 301; *Der deutsche Turnerbund als Bahnbrecher, bezw. Vorkämpfer*, *Turnerische Zeitfragen*, č. 4/5, duben 1913, s. 9–16, zde s. 14–15; Franz EICHLER, *Das 14. Deutsche Turnfest 1928 in Köln*, *Turnzeitung des Deutschen Turnverbandes*, č. 17, 1. 9. 1928, s. 243–245, zde s. 245.

¹¹⁹ Adolf ZEMAN, *Československá Golgota. Historicko-politická reportáž*, Praha 1947, s. 19–20.

Martin Klement

Mirrors of Ideas. The Parades Organised by Nationalist Gymnastic Federations in Central Europe

Summary

It can be said, based on comparatively-conceived research that combines an ethnological and a historical perspective, that a number of similarities predominated in the parades organised by the Sokol Czech gymnastic organisation and by the German Deutsche Turnerschaft (DT), Deutscher Turnerbund (DTB), Turnkreis Deutsch-Österreich (TKDÖ), Deutscher Turnerbund 1919 (DTB 1919), and Deutscher Turnverband (DTV), which were also active in Bohemia, Moravia, and Silesia, from the 1860s to the 1930s. In both the Czech Sokol movement and the German gymnastic federations, the parades were held to mark a diverse range of festivities, for example the jubilee of the foundation of the clubs, the funeral of a member, the consecration of banners, local, regional, or federation-wide gymnastic celebrations, and were initially an exclusively male domain. Female gymnasts and Sokol and German gymnastic federation youth played a more prominent role in the parades only after the First World War. The attire worn by those participating in the parade also changed over time. While, at the beginning, the ceremonial garb worn by individual groups in the Czech and German parades differed greatly in terms of cut and colour, over the years the outfit worn by men and women became more and more similar, among other due to the binding patterns of official dress which strictly had to be respected. Another transformation can be seen in the position of banners. In the older types of parades, each federation had its own banner with it, but later on banners were often combined in a single unit, behind which the procession of gymnasts would march. The way in which they marched was also continually developing. The influence of organised drills meant that the parades organised by gymnastic federations gained in organisation and complexity, given that those participating had to keep the right tempo, step, distance, and alignment. Not even the behaviour of those in the parades remained the same. The original spontaneity of the participants gradually became interconnected and regulated, meaning that certain parts of the parades became far more serious over time.

In addition to the like developmental tendencies, the parades organised by Sokol, DT, DTB, TKDÖ, DTB 1919, and DTV were also similar to each other in their symbolic content. This was based on the fact that all the gymnastic federations under consideration officially held and promoted a very similar set of ideas, or world-views. Fundamental here was the idea of the existence of an ethnically, or racially, defined nation. Moreover, in some of the German gymnastic federations there was also the conviction of the need for pan-German community, in Sokol the need for pan-Slavic brotherhood. Xenophobia was also typical of the

world-view of each federation, with the opinion being that it was necessary to defend its “own” nation from “enemy” nations. This “own” nation was considered to be a united society free of religious and social conflict, in which patriarchal social structures predominated and in which each and every individual is characterised by a specific nature that relied on discipline, organisation, and sacrifice. These world-view principles were codified in the “enlightenment” handbooks of the individual federations, and were also reflected in their complexity in the parades. The ordering of male and female gymnasts according to the places of their parade, the participation of certain men and women in regional dress, the banners and signs with the names of associations and counties, objects that were typical of a certain region, placards or allegoric wagons all showed of which particular parts the whole nation was composed. Proximity to pan-German ideals was symbolised in the parades organised by certain German gymnastic federations by using special banners and earmarking exceptional positions for those who came from areas that has been “robbed” after 1918, whereas the substantial involvement of representatives of Slavic countries in pan-Sokol parades expressed the idea of pan-Slavism. Representatives of gymnastic organisations from abroad were also invited to attend larger Sokol and German gymnastic federation parades. It was abundantly clear, from who was not invited, the nations against which the particular federation was taking its xenophobic stance. This willingness to defend their “own” nation against such “enemy” nations was seen very clearly in the parades - the hierarchically-structured procession of male and female gymnasts, walking in step and dressed in the same way, was to have imitated a military parade. Last, but not least, ideas radiated from the parades that related to the form of national society in the world-view of the gymnastic organisations. Each parade was a model of this: it was not uncommon for members of different non-gymnastic clubs and corporations to participate in the parades, while representative of Catholic and labour organisations were generally absent; the male and female gymnasts walked united in seamless formations, divided by sex, and showed their “masculinity” or “femininity” with gender-specific attire and the appropriate behaviour.

All findings to have emerged from the study can be further elaborated on in many aspects by further research. First, it would be meaningful to examine over a broad timescale the development and symbolic charge of the parades organised by one club or certain clubs from a particular region in order to ascertain more precisely what variations there were from the models compiled in the paper submitted in different areas and at different times. If, taking this opportunity, the research were to fix on the parades organised by gymnastic clubs having differed ideologies, for example Catholic, labour, or Jewish associations, this would bring a whole new dynamic to the research. Secondly, more detailed attention should be paid to the male and female gymnasts in the parades. It was, after all, the male and female member of Sokol and the German gymnastic federations whose pre-

sence, attire, differing objects, movements, and behaviour of their own initiative, although more commonly at the instigation of the officials, projected the world-view ideas of their federation in the parades. These ideas were reflected “outwardly” on the spectators and “inwardly” on the participants themselves. It obviously ensues from many indications in sources that many male and female gymnasts acted quite arbitrarily in the parades, meaning that the indoctrinating function of the parades was considerably weakened. Moreover, it would seem that not everyone saw the ideas radiated in the way the organisers of the parades would have liked. Third, the issue of spectators is deserving of separate research. In their case too it would be worth asking how they received the parades. Did they merely see them as a spectacle, or were they able to work out all the ideas presented in them? It would be of even greater importance to study the role of spectators in parades, since it has been shown that they were not only passive viewers of these events, but active joint participants and those who spread awareness of them. The theme of parades therefore has many research stimuli that would be attractive to historians and ethnologists.

Jan Randák

Kropící vůz? Asanace? Hygiena a „politika ulice“¹

Water Cart? Sanitation? Hygiene and „Street Politics“

The quality of hygiene became an important aspect of the design and evaluation of public space over the course of the long 19th century - consideration was primarily made when planning and evaluating the primarily urban environment of the width of the streets, natural ventilation and the degree to which they could be lit using natural light, the area of the square, and the methods of cleaning. Hygiene was concerned with the external conditions of human life. It focused not only on the individual, since the health benefit to the individual was only one piece in the jigsaw of the national or state benefit. The public space designed according to modern hygiene criteria is therefore by principle a value-connoted environment and consequently a means of specific pro-national or pro-state “street politics”.

Keywords: History, Bohemia, 19th Century, Street politics, Sanitation, Hygiene, Health service, Nation, Biopower

Vinohradské východisko

Údajně se zvýšenou pozorností vyslechli účastníci IX. sjezdu polských lékařů a přírodopytčů v aule Jagellonské univerzity v Krakově v roce 1900 přednášku českého lékaře Erazima Vlasáka. Pod názvem *Některá sociální a hygienická zařízení na Královských Vinohradech, nejmladším velkém městě českém* vyšla

¹ Tato práce vznikla za podpory projektu „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“, reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

ve stejném roce rovněž tiskem.² V rámci představení Královských Vinohrad sdělil Vlasák polskému i českému publiku, že budovatelé města „pamatovali na to, aby Královské Vinohrady byly obcí zdravou.“ Jeho středem proto učinili „prostranné náměstí Purkyňovo, z jehož úhlů vycházejí vějířovitě na všechny strany široké hlavní ulice.“ Za poznamenáníhodné též považoval, že těmito ulicemi „proudí dostatek čistého vzduchu, což podporováno je vysokou polohou celé obce. Veškeré ulice vinohradské jsou široké a vzdušné.“³

K nejužším ulicím patří Mikovcova o šířce 11,38 metru a Vocelova s 12 metry. Vlasák však obratem dodává, že jsou obě zcela krátké. Naproti tomu třída Jungmannova je 25,75 metru široká, Palackého 26,54 metru, Havlíčkova 20,86 metru. Z hlavních ulic odbočují četné vedlejší příčné ulice, přičemž ty starší mají šířku 15–20 metrů, novější však již 20–24 metrů.⁴ Autor rovněž připojil z jeho pohledu očividně důležité údaje o ploše jednotlivých tříd. Významně také dodal, že všechny ulice „nesou jména slavných českých mužů neb jména slavných českých míst.“⁵ Hned v další větě však tuto národně relevantní informaci zdánlivě relativizuje banálním sdělením, že ve všech ulicích „je postaráno o řádnou dlažbu z buližníku řevnického, hrdlořezského a ze žulových čerčanských kostek.“ Chodníky jsou značně široké. „Šířka jejich obnáší 4–5 metru a v ploše jejich ponechány jsou nedlážděné čtverce, obklíčené žulovými obrubami, v jejich půdě jsou zasazeny stromy, ponejvíce agáty a lípy.“⁶

Vlasákova prezentace Královských Vinohrad orientovaná na tvrdá fakta není ani překvapivá, protože dobová lékařská a hygienická tvorba taková jednoduše byla, ani bez významu. Text této dnes zapomenuté přednášky je místem projevu svébytné *politiky ulice*, potažmo její politizace. Tento fenomén lze ve Vlasákově líčení identifikovat bez větších obtíží – vinohradský veřejný prostor byl prostřednictvím jmen národních velikánů i míst nacionálně kódován. Pojme-

² Zpráva o referátu i se shrnutím obsahu rovněž viz *IX. sjezd polských lékařův a přírodopytců v Krakově od 20.–25. července 1900*, Časopis lékařů českých 39/36, 1900, č. s. 914–916.

³ Erazim VLASÁK, *Některá sociální a hygienická zařízení na Královských Vinohradech, nejmladším velkém městě českém*, Praha 1900, s. 4.

⁴ Šířka ulic se stala jedním z témat i dalších mezinárodních hygienických konferencí a kongresů, například ideální šířka ulice v návaznosti na zeměpisnou šířku lokality a tedy na množství dopadajících slunečních paprsků viz *VI. Mezinárodní sjezd hygienický a demografický ve Vídni*, Časopis lékařů českých 28/6, 1888, s. 82–83.

⁵ E. VLASÁK, *Některá sociální a hygienická zařízení*, s. 5.

⁶ E. VLASÁK, *Některá sociální a hygienická zařízení*, s. 5. Text Vlasák koncipoval v těsné návaznosti na starší brožuru věnovanou Královským Vinohradům, v níž se kromě jiného píše, že v pojmenování náměstí a ulic „setkáváme se se dvěma zásadami. V první době označovány ulice vesměs jmény našich národních buditelů a vynikajících spisovatelů, v době novější odvozeny mimo to názvy ulic z významných momentů historických a z památných jmen místních v dějinách vlasteneckých (třída Korunní, Moravská, Slezská, Lužická, Slovenská, Blanická, Sázavská, Budečská, Šumavská, Řípská, Perunova). Julius JANEČEK, *Město Královské Vinohrady*, Vinohrady 1895, s. 25–26.

nováním se stával českým, respektive přidělení jmen danou oblast potvrzovalo jako českou, a to třeba i na pozadí česko-německého stykání i potýkání o prostor a v prostoru, notabene nedalekém pražském.⁷

V případě Vlasákova textu i budovatelů vinohradského města, se ovšem moment *politiky ulice* tímto zacházením s veřejným prostředím, tolik typickým pro moderní časy 19. a 20. století, nevyčerpává. Vždyť jaký je líčený nový vinohradský prostor? Kromě toho, že český, je i *zdravý*, protože široký, prostorný, vzdušný, vydlážděný i zelený.⁸ Jeho *národní* i *zdravá* kvalita, jak tvrdí název Vlasákova textu, jsou výsledkem opatření sociálních a v tomto případě hlavně hygienických.

Záměrem předkládaného textu je ve zkratce zvýznamnit dnes zapomínanou, ale ve své době intenzivně reflektovanou skutečnost – podstatným aspektem koncipování, utváření či hodnocení veřejného, ale i privátního prostoru, respektive zacházení s ním především v druhé půlce 19. věku a na širším přelomu 19. a 20. století byla hygienická perspektiva. Z dalších řádků bude zároveň zřejmé, že nacionalizace *ulice* vyjádřená třeba národně relevantním pojmenováním může v konečném důsledku těsně souviset s její hygienizací. Že obě tyto tendence mohou vycházet ze stejného diskurzivního prostoru a sledují totožný cíl.

Hygiena jako výraz moderny

Hygiena bývá označována za jeden z konstitutivních prvků moderny.⁹ Co však pod tímto známým pojmem rozumět v kontextu sledované doby?

Když v roce 1889 vydali Josef Thomayer s Karlem Chodounským populařizační *Slovník zdravotní*, hygienu v něm charakterizovali jako tu část lékařství, která směřuje výzkumem i praxí „k tomu, aby se zdravotní stav lidstva zlepšil.“ Nejde tedy o léčbu nemocí, nýbrž hledání způsobu, jak jim předejít, „a týká-li se

⁷ V. PETRBOK – J. RANDÁK, *Die Stadt als realer und symbolischer Raum der nationalen Identität: Prag an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert*, in: P. Becher – A. Knechtel (vyd.), *Praha – Prag 1900–1945. Literaturstadt zweier Sprachen*, Passau 2010, s. 32–62.

⁸ Dobový důraz na zdravý ráz města potvrzuje i sdělení, že „město opatřeno jest velmi dobrou kanalisací, která u vysoké míře podporuje **výborný zdravotní stav v obci**“ (zvýraznil J. R.). J. JANEČEK, *Město*, s. 33. A co Janečka přimělo k vydání spisu? „Četné dotazy nejen z českých měst, ale i z ciziny, týkající se různých opatření v Královských Vinohradech, městě to, jež vyhovujíc nejpřísnějším požadavkům moderního zařízení, za dobu krátkou povzneslo se mezi nejpřednější veleobce české, přiměly mne k vydání tohoto spisku.“ J. JANEČEK, *Město*, s. 3.

⁹ B. SCHULTE, *Zum Schutz von Körper und Land: Repräsentationen von Hygiene auf der Reise durch chinesische Köpfe und Körper*, in: J. Baberowski – D. Feest – M. Lehmann (vyd.), *Dem Anderen begegnen. Eigene und fremde Repräsentationen in sozialen Gemeinschaften*, Frankfurt – New York 2008, s. 141. O modernitě krátce, ale jasně P. SARASIN, *Die Kinder der Moderne*, in: *Geschichte der Gegenwart*, dostupné <https://geschichtedergegenwart.ch/die-kinder-der-moderne/> [22. 1. 2020].

věc chorob infekčních a epidemií již vypuknuvších, jak rozšiřování omeziti a nákazu vykořeniti.“ Cíl to byl jistě záslužný, ale vpravdě ideální, v úplnosti totiž jen těžko dosažitelný, jak přiznávali sami autoři. Důležité však bylo alespoň co nejvíce se vytčené metě přiblížit. „Státy, obce i jednotlivci pracují k uskutečnění vytknutého cíle, jemuž soukromé zájmy ustupovati musí.“ Kromě jiného proto pečují „o stavební řády, o čištění měst, o vodovody, kanalizaci a o hřbitovy.“¹⁰

Zhruba o dvacet let později *Ottův slovník naučný*, coby suma a reprezentant dobových znalostí charakterizoval *hygienu*, potažmo *zdravovědu*, *zdravotnictví* jako nauku zabývající se studiem nebezpečí a škodlivin, jimiž jsou jednotlivci ale i lidská společnost ohroženi, „dále pak pátrá po prostředcích, aby člověk mohl dospěti co možná dokonalého vývoje svých vlastností tělesných i duševních a aby byl uchráněn před vlivy, jež jsou způsobily vyvolati onemocnění neb vůbec přivoditi oslabení jeho funkcionálních schopností.“¹¹

Z napsaného je zřejmý rozdíl hygieny vůči ostatním lékařským vědám i význam ve vztahu k *politice ulice*: „Kdežto ostatní vědy lékařské usilují nalézt prostředky k léčení nemocí již vypuklých,“ cíle hygieny „nesou se směrem preventivním, tj. pomocí vhodných opatření vybavití člověka ze zhoubné sféry škodlivin naň doléhajících.“ A jak autor hesla doplňuje, i když studium problémů hygienických „měrou intensivně širokou trvá dobu poměrně teprve krátkou“ – tedy z pohledu roku 1908, kdy byl vydán patřičný díl slovníku – „přece, ať se obrátíme v kteroukoli stranu, všude vidíme cenné výsledky. Vzduch, půda, voda, obydlí, průmyslová činnost, infekční choroba, vše to stalo se předmětem usilovného studia.“¹² Odkud se však bere tento hygienický zájem?

Předpokladem hygienického, zdravotnědného názoru se stala významná změna v myšlení evropské společnosti posunující do středu svého zájmu lidskou tělesnost a vůbec člověka jako takového. V hrubých rysech nastíněno – ve středověku a zcela jistě až k osvícenství byl člověk chápán ponejvíce jako bytí Boží s nesmrtelnou duší pocházející z nadpozemské sféry. Lidskému tělu nebyla přisuzována významnější role. Nicméně ještě před koncem 18. století se vzdělanci evropského osvícenství znovu obrátili k Hippokratovi a především Galénovi a začali doceňovat prospěch tělesné schránky, včetně zdraví vyzdvihovaného od této chvíle do pozice nejvyšší hodnoty lidské existence.¹³

¹⁰ Heslo *Hygiēna*, in: *Slovník zdravotní*. Populární praktická kniha poučná, Praha 1889, s. 107.

¹¹ Heslo *Zdravotnictví*, in: *Ottův slovník naučný*. Illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, sv. XXVII, Praha 1908, s. 498.

¹² Heslo *Zdravotnictví*, s. 498.

¹³ V případě zdraví coby nejvyšší hodnoty viz Philipp SARASIN, *Reizbare Maschinen. Eine Geschichte des Körpers 1765–1914*, Frankfurt am Main 2001, s. 22. Z české strany později například: „Život pak jest snůškou mnohých složek, z nichž jednou z nejdůležitějších jest zdraví – zdraví jednotlivce i celku, tedy společnosti, národa, lidstva vůbec. Tím povstává hygiena jednotlivce, osobní a hygiena veřejná.“ *Druhý mezinárodní kongres pro školní hygienu v Londýně (od 5.–10. srpna 1907)*, Česká škola, č. 3, 1907, s. 38–39.

Zvýšený zájem o problematiku hygieny, tedy přiznání faktu, že „člověk jest předem bytostí tělesnou, a duševnost že jest závislá na těle“¹⁴ potvrzuje řada zdravotnědných publikací. V radikální podobě tento názor vyjádřil již ve 40. letech 18. století Julien Offray de La Mettrie ve spise s všefikajícím názvem *Člověk stroj*. Na jeho stránkách La Mettrie ukazuje, že člověk není duše a tělo, nýbrž právě jen to druhé: „Duše je tedy pouze nic neříkající termín, s nímž se nespojuje žádná představa a jehož má dobře vyvinutý duch užívat jen k tomu, aby pojme- noval onu část, která v nás myslí.“¹⁵

Sledovanou tendenci je třeba docenit v kontextu dobového myšlení o pokroku a pohledu obráceném do budoucnosti, odhodlaném chopit se svým rozumem vlastního osudu a být aktivní tady a teď. Zkrátka s moderním postojem – *sapere aude!*¹⁶ „Jen tím, když všude nabude se správného názoru o cíli hygieny, lze se nadít, že ho bude dosaženo“ tvrdil na konci 19. století lékař Vladimír Preininger, tedy „že umenší počet nemocí a úmrtí tím, že se prodlouží průměrný věk lidský.“¹⁷

Hygiena veřejná

Mimo jiné s odvoláním právě na Galéna adresoval už v polovině 19. století Filip Stanislav Kodým české veřejnosti deset zdravotních příkázání, určujících jednotlivé oblasti hygienického zájmu a současně nárokových konkrétní jednání, určené takto jako očekávané a žádoucí, protože „správné“. Zkrátka jako normální ve smyslu ideálního, dokonalého stavu, jehož je třeba dosahovat.¹⁸ Kodým mimo jiné deklaroval:

„Nedýchej než jenom povětří čisté! *Vzduch boží duch.*

Chovej své tělo čisté! *Třebas chudobně, jen když čistotně.*

Vzděláváš-li svého ducha, nezapomínej se nad tělem! *V zdravém těle zdravá mysl.*

Nezahálej. *Stojatá voda ráda hnije.*“¹⁹

Na tomto místě je třeba učinit dvě ne nevýznamné poznámky:

¹⁴ Retrospektivně orientovaný názor v recenzi publikace *Dr. Em. Rádl: Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století*, Pedagogické rozhledy 23/6, 1910, s. 577.

¹⁵ Julien Offray de LA METTRIE, *Výbor z díla.*, I, *Člověk stroj*, Praha 1958, s. 74.

¹⁶ Immanuel KANT, *Odpověď na otázku: Co je to osvícenství?*, Filosofický časopis 41/3, 1993, s. 381.

¹⁷ Vladimír PREININGER, *Tělověda a hlavní zásady zdravotvědy*, Praha 1895, s. 102.

¹⁸ Georges CANGUILHEM, *Poznávání života*, Praha 2017, s. 174–175.

¹⁹ Filip Stanislav KODYM, *Zdravověda, čili Nejlepší způsob, jakby člověk svého života ve zdraví a vesele užití a dlouhého věku dosáhnouti mohl*, Praha 1853, s. 8.

1. Svou schematickou bodovou soustavou zdravotních příkázání se Kodým osvědčil jako autor vpravdě moderní a evropský. Podobně strukturovaný v podstatě vlastně program *péče o sebe* totiž současníkům nabídl o několik desetiletí dříve v roce 1798 první profesor hygieny ve Francii Jean-Noël Hallé,²⁰ či později v roce 1885 Paul Labarthe, byť „pouze“ v šesti bodech²¹

2. Hygienu lze chápat nikoli nutně jako automaticky očekávaný nástroj disciplinace přicházející k aktérovi z vnějšku třeba v podobě odborného názoru či úředního rozhodnutí, nýbrž zároveň coby svébytnou *péči o sebe* ve formě sebekontroly a nastolování vyváženého života. Jako původně antikou inspirovaný a osvícenstvím aktualizovaný prostředek utváření aktérovy subjektivity, potažmo subjektivity moderní měšťanské,²² čerpající kromě jiného z určitých představ o podobě kvalitního, racionálně vedeného života i přesvědčení o nutnosti a povinnosti o sebe pečovat.

Neběží tedy pouze o regulaci vnějších podmínek lidského žití, ale rovněž o nároky vůči aktérově osobnosti včetně sexuálního života či jeho hodnot a preferencí projevovaných v jeho jednání. Že nebylo Kodýmovo dílo mrtvou literou, dokazuje recepcce jeho zdravotnědesateru v dalších letech, například v publikaci Antonína Konstantina Vitáka o poznávání a získávání společenských ctností,²³ ostatně explicitně rovněž se odvolávajícího k antickým autoritám.²⁴ V dobové hygieně se v každém případě propojuje moderní věda s medicínou a morálkou.²⁵ Soustředí se na jednotlivce a vstupuje do jeho privátní sféry, kterou

²⁰ P. SARASIN, *Reizbare Maschinen*, s. 34.

²¹ P. SARASIN, *Die moderne Stadt als hygienisches Projekt. Zum Konzept der „Assanierung“ der Städte im Europa des 19. Jahrhunderts*, in: L. V. Magnago – K. Frey – E. Perotti (vyd.), *Stadt & Text. Zur Ideengeschichte des Städtebaus im Spiegel theoretischer Schriften seit dem 18. Jahrhundert*, Berlin 2011, s. 100.

²² P. SARASIN, *Reizbare Maschinen*, s. 23.

²³ „Člověk jest na světě, aby ctnostný, šlechetný a bohobojný život vedl. A jest tudíž nauka o tom, kterak na světě slušně, zdvořile, ctnostně, dokonale a v pravdě lidsky žítí, nejdůležitějším věděním mezi vědomostmi lidskými. Pozemské blaho budováno bývá svobodnou vůlí, vedenou rozumem a podpíranou citem. Moci užívati svobodné vůle své po rozumu a citu, jest pravá svoboda.“ Antonín Konstantin VITÁK, *O obcování s lidmi. Nový průvodce dobrou společností*, Díl III: *Kniha pravidel ku poznání a získání společenských ctností*, Praha 1895, s. VIII.

²⁴ Konkrétně v případě Sokrata: „»Človče, hleď, abys poznal sebe sama«, tj. pozoruj a zkoumej své náklonnosti, zvyky, vášně ve příčinách jejich i následcích, a to vše k tomu konci, abys tím spíše přemohl a zkrtil vše, co ti překáží, že pravého blaha nedocházíš.“ A. K. VITÁK, *O obcování* s. 54. Jsme tak na stopě přítomnosti foucaultovské *péče o sebe* v moderní české kultuře. Michel FOUCAULT, *Péče o sebe. Dějiny sexuality*, III, Praha 2003, konkrétně kapitola *Kultivace sebe sama*, s. 53–92.

²⁵ V případě vztahu moderní vědy a hygieny například E. VLASÁK, *Zdravotnická čítanka*, Věstník sokolský, č. 8, 1899, s. 125. Obecně o propojení s morálkou viz M. FOUCAULT, *Péče*, s. 78. V kontextu medicíny např. M. LAUFENBERG, *Die Macht der Medizin*, in: O. Friedrich – D. Aurenque – G. Assadi, S. Schleidgen (vyd.), *Nietzsche, Foucault und die Medizin. Philosophische Impulse für die Medizinethik*, Bielefeld 2016, s. 109–130.

však činí veřejnou, respektive nesoukromou – jedinec je ideálně kvalitou a tudíž vedením osobního života zodpovědný vůči celku. Státnímu, národnímu a později i třídnímu.

Kodým se obrací primárně k jednotlivcům, řeší tedy „zdravotnictví soukromé“, jak jej posléze v polovině 70. let 19. století nazval doktor Emanuel Kusý. Ovšem proti „nehodám zdravotnickým, které pocházejí z neblahých povšechných příčin — ať původu přírodního, ať původu společenského, nelze domoci se výsledků utěšených leda spojenými silami celého obecnstva, mocí veřejnou, mocí obecní až i státní. Opatření, která v takových záležitostech třeba učiniti ku blahu povšechnému, jsou obsahem a úkolem tak zvané ‚hygiény povšechné čili zdravotnictva veřejného‘.“²⁶

Zdravotnictví veřejné může sledovat prospěch jednotlivců, nicméně ti jsou pro něj zajímaví právě jako členové společenství, obce a v nacionalizujícím se 19. století samozřejmě i národa. Špatné životní podmínky podlamovaly životnost národního společenství.²⁷ Naopak výkonný a produktivní aktér byl jistotou síly národního kolektivu. Namísto je proto připomenout mocnou metaforu těla a jeho zdraví, užívanou v souvislosti s moderními národy – národ jako kolektivní živá bytost, národ jako organismus, národní tělo.²⁸

Zdravý jednatel byl předpokladem zdraví národa. Svě o tom věděla česká tělovýchova v čele se Sokolem, jak například ukazuje programové provolání Miroslava Tyrše *Náš úkol, směr a cíl* z roku 1870. Tyrš totiž věděl, že zárukou národní budoucnosti není nejznamenitější minulost, nýbrž zdravá a činná současnost. Každý národ měl osud ve vlastní moci. Odsud proto plynula pro české Sokoly, na které se Tyrš primárně obracel, povinnost zachovat český národ „při té jarosti všestranné, která národům nedá odumřít, při té síle stálé a svěží, při té zdravoti tělesné, duševní a mravní, která nižádné zkáze vzniknout nedá [...]“.²⁹ Podoba pěstování tělovýchovy se ke konci století stala Josefu Scheinerovi dokonce ukazatelem vzdělanosti a vyspělosti národů.³⁰ Glosoval přitom i Tyršův programový text: „Tu volá se po tělocviku jako po umělém prostředku léčebním,

²⁶ Emanuel KUSÝ, *Hygiéna čili Zdravotnictví. Rozprava k poučení*, Brno 1876, s. 3.

²⁷ „Je-li tedy velkým ziskem pro celou společnost občanskou, když živobytí účinných členů jejich se prodlužuje, tedy naopak za nenahraditelnou ztrátu třeba považovati, když nedospělý člověk smrtí sejde, neb dokonce když nějaký lidský tvor k produktivnosti vůbec nedospěje. Neb tím jednak naděje se zmaří, že občanské společnosti z něho prospěch vzejde, jednak celý náklad na výživu a vychování, k čemuž i cenu zmařeného času přičísti sluší, ztracen jest.“ E. KUSÝ, *Hygiéna*, s. 8

²⁸ J. RANDÁK – D. NEČASOVÁ, *Genderové aspekty konstrukce reálného a symbolického těla*, in: T. Petrasová – P. Machalíková (vyd.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*: sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století, Praha 2010, s. 139–148.

²⁹ Miroslav TYRŠ, *Náš úkol, směr a cíl*, Praha 1910, s. 13.

³⁰ Josef SCHEINER, *Dějiny cvičení tělesných*, Praha 1891, s. 1.

který by nahradil nedostatečný pohyb těla, odstranil nepříznivé vlivy nedokonalého žití na ústrojí jeho a utužil tělo proti zhoubným vlivům vnějším.³¹

Co tedy v pozdním 18. a následujícím dlouhém 19. století skutečně znamenala hygiena, ono kouzelné slůvko moderny?³² V podstatě nic menšího, než vědění popisující a reflektující vztah člověka k vnějším materiálním okolnostem jeho fyzické existence, tedy znalosti vedoucí individuální i kolektivní aktéry k usměrňování podmínek ovlivňujících kvalitu lidského života. V jeho rámci se stává tělo médiem preferovaných hodnot a tedy kulturním produktem.³³

Objektem hygienického zájmu se v pojednávané době stává prakticky vše, s čím má člověk v průběhu života co do činění. „Věda ta neobírá se pouze tělem samým a okolnostmi nejbližšími, nýbrž musí zkoumati vše, co kol nás se nalézá a s čím do styku přicházíme i co má na tělo naše vliv, byť sebemenší.“³⁴ V jistém ohledu je tudíž hygiena „výkvetem veškeré medicíny a hygienik, má-li název svůj zasluhovati, musí vědění své opíráti důkladnou znalostí veškerých odborů lékařských.“³⁵ V hledáčku zdravotní vědy se proto ocitla výživa, odívání, práce a odpočinek, tělesná cvičení a tělovýchova, kvalita bydlení, zásobování vodou, větrání a oběh čerstvého vzduchu ale i rozličné aspekty sexuálního života včetně doporučované i škodlivé frekvence pohlavního styku, starost o zdraví příštích generací či konečně veřejný prostor, v tom i ten městský.³⁶ Nutno dodat, že některým současníkům se mohla intenzita jejího pomyslného dozírání nad veřejnou i privátní sférou někdy již zajídat.³⁷

Zdravé město

Cílená pozornost věnovaná odborné i popularizační produkci širšího přelomu 19. a 20. století ukáže, jak mnoho textů se rozmanitým aspektům veřejné zdravotní vědy věnovalo. V kontextu pojednávaného tématu konkrétně zaujmou články nejen o hygieně ulic již v dávném starověku či v antice se zmínkou o vy-

³¹ J. SCHEINER, *Dějiny*, s. 6.

³² P. SARASIN, *Reizbare Maschinen*, s. 17.

³³ P. SARASIN, *The Body as Medium. Nineteenth-Century European Hygiene Discourse*, Grey Room, č. 29, 2007, s. 51.

³⁴ Vladimír PREININGER, *Zdravotnictví našich příbytků*, Praha 1895, s. 6.

³⁵ *Zdraví*, Časopis lékařů českých 33/27, 1894, s. 577.

³⁶ P. SARASIN, *Reizbare Maschinen*, s. 17.

³⁷ „Zvláště jedna odrůda terapie – hygiena, kteráž chrániti chce člověka před příčinami nemocí, vybujelela před našima očima ve velikou a sebevědomou doktrínu, která majíc k dispozici mocnou ruku státní, počíná vážně, ba energicky zasahovati v životní poměry společnosti, ba již i v osobní svobodu jednotlivcovu.“ J. THOMAYER, *J. M. Charcot a jeho význam*, Živa. Časopis porodnický 3/9, 1893, s. 258.

spělosti jejich organizovaného čištění u starých Římanů,³⁸ ale i diskuze o podobách a problémech čistoty ulic v současnosti včetně jejich zametání, kropení či svozu a likvidace odpadků.³⁹ Čtenáři tak mohli číst nářky třeba nad tím, že čistota a dobrý vzhled ulic „jsou jednou z nejdůležitějších otázek, jimiž se dnes zabývá každá obec, dbající hygieny.“ Nicméně čištění ulic „není ještě v mnohých městech tak zařízeno, aby odpovídalo požadavkům moderního života, není v souladu s rychlostí a intenzitou městského života.“ Nakonec třeba i toho pražského, jak poukazyval ještě v lednu 1912 populární technický časopis *Vynálezy a pokroky*. Přitom kropící a zametací automobily „jsou dnes nezbytným strojem na čištění ulic každého moderního velkoměsta, které se řídí hygienou.“⁴⁰ Jiné apelativní texty si braly na mušku problém prašnosti či větrání jak uzavřených místností dílenských, školních i kancelářských,⁴¹ tak cirkulaci vzduchu na domovních dvorech, neboť bez „všelikého přehánění možno říci, že nejlepším zdravotním činitelem je vzduch a větrání. Nutno také uznat, že si praxe větrání dobývá v moderním životě stále většího rozsahu.“⁴²

Banalita či snad obyčejnost citovaných textů by neměla dnešního čtenáře mást. To, co může být pro současné publikum úsměvným sdělením, nebylo pro minulé aktéry vůbec samozřejmé a triviální. Právě naopak, šlo o prosazování nových hodnot a návyků v životech moderní městské i venkovské populace, jež švýcarský historik Philipp Sarasin původně pro přelom 18. a 19. století včetně Francouzské revoluce dokonce označil za revoluční materialistický program.⁴³ V tomto ohledu je třeba podtrhnout avizovaný aspekt zdravotní – její preventivní poslání.

Prevence nepředstavuje pouze ochranu stávajících poměrů, nýbrž se mnohem spíše jedná o vědomé aktivní jednání orientované v současné situaci k budoucímu prospěchu jedince i populací národních či státních. Šlo o nastolování nových a žádoucích podmínek i podoby lidského života. Jak tvrdil Vladimír Preininger – hygiena „udává, jak máme žít, i jak zařídití nutno poměry, abychom žili ve zdraví.“⁴⁴ Proto představuje hygiena regulující šíři ulic či větratelnost domů, včetně domovních dvorů, neboť otázka dvorů „je právě bolavou stránkou hygieny velkých měst“,⁴⁵ činorodé, na pokrok orientované zacházení s veřejným prostorem vědomě pracujícím na lepších zítřcích. Je projevem či lépe nárokováním

³⁸ *Hygiéna ulic měst antických*, Živa 12/9, 1902, s. 283. Podobně *Hygiéna ulic ve starověku*, Zdraví lidu 2/2, 1909, s. 56–57.

³⁹ *Hygiéna veřejných cest*, Časopis lékařů českých 37/19, 1898, s. 355.

⁴⁰ *Automobily zametací a kropící*, Vynálezy a pokroky 8/9, 1912, s. 140.

⁴¹ „Provětrávejme pilněji, než se tak namnoze děje obydlí, síně školní a pracovny, poněvadž je nejpřednější podmínkou zdraví dostatek vzduchu čistého a neporušeného!“ Antonín BĚLOHOUBEK, *O významu větrání přirozeného*, Praha 1879, s. 7.

⁴² *Dvory a hygiena dvorů*, Epoque 19/16, 1914, s. 257.

⁴³ P. SARASIN, *Die moderne Stadt*, s. 101.

⁴⁴ V. PREININGER, *Zdravotnictví*, s. 6.

⁴⁵ *Dvory a hygiena*, s. 257.

představ o podmínkách a předpokladech dobrého a správného, tedy dlouhého zdravého života. Konkrétním důkazem jsou rozličné projekty asanace evropských měst.

V článku o moderním městě coby hygienickém projektu Sarasin připomíná, že v genealogii moderních měst lze identifikovat gesto, s nímž se intelektuálové již od renesance distancují od minulosti s jejím středověkým barbarstvím a zapřísahají novou, jinou budoucnost. Sarasin konkrétně zmiňuje Voltairovo přesvědčení o nutném zkrášlení Paříže skrývající ve svých zdech vedle výstavních paláců rovněž běžnější špinu a choroby. Co ale podle Voltaira dělat? Město zkrášlit mimo jiné otevřeným veřejným prostorem a pěknými kašnami s čerstvou vodou.⁴⁶

Na budoucnost orientovaný rozměr vizí moderních měst je relevantní i pro debaty o asanaci částí Starého a Nového města pražského na přelomu 19. a 20. století. Jen zdánlivě hodnotově neutrální je úřední strohost Ladislava Prokopa Procházky, respektive jeho *Zprávy výročního fysikátu o zdravotních poměrech hl. města Prahy v letech 1893–1896*: „Ulice jsou nízké a křivolaké; následkem toho nemají dostatek světla a brání přístupu a proudění vzduchu. Území asan. obvodu jest příliš hustě zastavěno budovami; budovy – většinou o třech a čtyřech patrech – jsou v poměru k šířce ulic nepřiměřeně vysoké, po většině staré a zdravotně závadné [...]“⁴⁷ Podobně psal *Illustrovaný Kurýr* v roce 1893 určený širší veřejnosti: „Velké a moderní město, jehož první snahou musí býti, aby mělo ve svých zdech volnost, vzduch a světlo, nemohlo na dlouho ve svém středu strpěti labyrint úzkých a křivolakých uliček a spoustu vetších, starobylých a předpotopných domů, jež ve svém hromadném, nepraktickém a neladném uspořádání byly křiklavou protivou krásných, širokých a volných ulic a nově založených a mohutných čtvrtí a předměstí.“⁴⁸ A na prahu Velké války označil *Průvodce k pražskému V. sjezdu českých přírodovědců a lékařů* poměry asanovaných čtvrtí vyloženě za stav středověké nečistoty a stále pařeníště infekčních nemocí,⁴⁹ přičemž připojil výmluvná statistická data dokazující na poklesu úmrtnosti v asanovaných čtvrtích opodstatněnost „přestavbového“ díla.⁵⁰

Asanační projekt se stal jednou z pražských životních otázek. Jeho uskutečněním měl být pro královskou Prahu vykonán „jak v ohledu zdravotním tak

⁴⁶ P. SARASIN, *Die moderne Stadt*, s. 99–100.

⁴⁷ Ladislav Prokop PROCHÁZKA, *Zpráva výročního fysikátu o zdravotních poměrech hl. města Prahy v letech 1893–1896*, Praha 1900, s. 394. Šířka ulic ve vztahu k výšce budov patřila obecně mezi intenzivně řešené otázky dobové hygieny veřejného prostoru.

⁴⁸ *Asanace král. hlavního města Prahy. (Text zákona v příčině...)*, Praha 1893, s. 2.

⁴⁹ *Praha přírodovědecká a lékařská. Průvodce k V. sjezdu českých přírodovědců a lékařů v Praze 1914*, Praha 1914, s. 98.

⁵⁰ „Výsledky zdravotní: nemocnost infekčními nemocemi klesla z 41‰ (1897) na 8‰ (1908), úmrtnost infekčními nemocemi z 3.42‰ (1897) na 0.43‰, nemocnost tyfem břišním z 19.54‰ (1897) na 1.30‰ (1908), úmrtnost tyfem z 1.30‰ na 0.19‰, úmrtnost tuberkulosou z 9‰ na 5‰.“ *Praha přírodovědecká a lékařská*, s. 99.

pokud se zvelebení a moderního vzhledu týče veliký a zdatný kus práce“, za nějž „potomci naši budou nynějšímu zastupitelstvu obce pražské“ žehnat.⁵¹ Aby ne, vždyť podle *Zlaté Prahy* přinesla asanace městu řadu radikálních změn: „Kde do nedávna ještě krčily se v šeru a v dýmu nízké nevzhledné domy a vlekly se úzké, dusné a klikatě zprohýbané ulice, tam stojí dnes řady moderních výstavných domů, plných světla a vzduchu, tvořící prostorné třídy a náměstí s čilou komunikací a půvabnými prospekty.“⁵² Stará Praha se prostě zvolna ztrácí a na jejích základech roste město nové. V případě přetvářené svato-vojtěšské čtvrti tak například kostelík „udiveně hledí do vysokých pater elegantních činžovních domů s fasadami nejbizarnějších slohů a s výzbrojí hodnou dvacátého století, které tu kolem takřka přes noc ze země vyrostly.“⁵³

V poněkud odlehčené a ironizující reakci na obranné aktivity stoupců staré předasanační Prahy v čele s Vilémem Mrštíkem rozvinul Jaroslav Hilbert vize nového budoucího města opět prostřednictvím hygienických kvalit. „Chci ji mít krásy nové a nové slávy, Prahu vzduchu, ruchu, ohromnosti a pokroku,“ město nových věků, centrum historické i hospodářské, představitelku demokracie a práce. Sídlo na rozlehlém půdorysu, s mohutnými bloky ulic. Praha „byla by výrazem ducha nového, výrazem napjatého moderního života, jemuž by dala mohutnou sestředěnost k zápasu práce a širé ulice k pohybu.“ Příkladem byla Hilbertovi Haussmannova přestavba Paříže v letech 1852–70. Podle Hilberta se sice říká, že přestavbou města do širokých tříd a bulvárů získal Napoleon III. prostředek proti stavbě barikád, nicméně prefekt baron Haussmann v jeho podání „učinil jen rázem, co by méně energičtí a méně pokrokoví prefekti byli plánovali ještě dnes, ale byli by jistě pod tlakem doby plánovali.“ Haussmann dal vzorovému městu široké a imponující prospekty a plochy. „Uvolnil svory celku a uvolnil hrud’ i mysl každého jednotlivce.“ Do Paříže vpadl jeho zásahem svěží vzduch a volnost. Hilbert netoužil v případě Prahy po ničem jiném.⁵⁴

Vyjádřeno s nadsázkou a přece vážně – rozměry náměstí a tříd, větratelnost budov a prosvětlenost ulic nejsou hodnotově neutrální aspekty konstrukce městského prostoru. Přesně naopak. Jde o aktivní *politiku ulice*, na níž prohánějící se kropicí vůz nesplachuje pouze prach s choroboplodnými zárodky a mikroby, ale značí i cestu do kvalitnější, protože zdravější budoucnosti. Nutno dodat, že nejen individuální, ale kolektivní národní, neboť zdraví „jest bez toho skoro jediné národní jmění naše. Ale je to jmění vzácné, neocenitelné. Važme si ho.“⁵⁵

⁵¹ *Asanace král. hlavního města*, s. 5.

⁵² *Stavba Svato-vojtěšského nábřeží*, *Zlatá Praha*, č. 33, 1904, s. 394.

⁵³ J. HILBERT, *Stará Praha a Praha budoucí*, *Volné směry* 4/2, 1900, s. 63 an.

⁵⁴ *Národopisná výstava československá*, *Národní listy*, č. 261, 1895, s. 5. Národní aspekt hygieny potvrdila prezentace některých z jejích výdobytků a úspěchů v rámci Jubilejní zemské výstavy v Praze roku 1891. Konkrétně viz *Sto let práce. Zpráva o všeobecné zemské výstavě v Praze 1891*, III, Praha 1895, s. 652–653.

⁵⁵ *Národopisná výstava československá*, *Národní listy*, č. 261, 1895, s. 5. Národní aspekt hygieny potvrdila prezentace některých z jejích výdobytků a úspěchů v rámci Jubilejní

(Bio)mocná ulice

Hygiena, a nejen ta sociální ve vyhraněné podobě (vizi) eugenického, rasového šlechtění, se stala předpokladem prospěchu kolektivní národní bytosti: „Co jest platen jednotlivec i národ sebe lépe vzdělaný, jestliže zdatnost tělesná, jež má největší vliv na energii duševní, pokulhává, nebo vůbec vypovídá službu?“⁵⁶ Třeba vedle přesvědčení o tom, že hygiena žen je podmínkou existence národa⁵⁷ zaujme vyjádření lékaře Vladimíra Preiningera, jímž zaštitil publikaci o zdravotnictví příbytků, v níž se ovšem věnoval i veřejnému prostoru včetně hygienické organizace (pražských) městských čtvrtí i osad: „Chce tedy hygiena míti zdravé, statné jednotlivce – a poněvadž se celek skládá z těchto, tedy i zdravý, statný celek!“ Ve snaze dodat názoru na váze se Preininger obrátil k národnímu klasiku: „Užil bych tu známých slov Nerudových, jím samým ovšem jinak míněných: „Jen buďme všichni z kamene a národ bude z kvádrů!““ Protože „jen národ statný odolá přesile nepřátel – statný i duševně i tělesně!“⁵⁸ Statný cílenou hygienou soukromou i veřejnou.⁵⁹

Někdy během 18. století se do centra zájmu tehdejších států dostalo kolektivní tělo populace, především plodnost, porodnost, délka života, úmrtnost, zdravotní stav obyvatel a vše, co jmenované jevy ovlivňuje. Aniž by bylo třeba zabíhat do větších podrobností, představuje hygiena projev foucaultovské biomoci orientované na prospěch a kvalitu státní, potažmo národní populace.⁶⁰ Hygiena

zemské výstavy v Praze roku 1891. Konkrétně viz *Sto let práce. Zpráva o všeobecné zemské výstavě v Praze 1891*, III, Praha 1895, s. 652–653.

⁵⁶ *Druhý mezinárodní kongres pro školní hygienu*, Česká škola, č. 3, 1907, s. 39.

⁵⁷ „A jest přece hygiena žen podmínkou existence národa! Tvrzení toto zajisté nikdo nebude považovati za přehnané a přepjaté. Nelze přece popřítí, že národ vzniklý ze zdravých žen je statný, jarý a čilý a staří Římané již s důrazem říkávali: „Mens sana in corpore sano!“ Práce mužů, kteří nejsou stíženi žádnými chorobami, jest tudíž zajisté daleko vydatnější, ať již na poli činnosti duševní — v umění a ve vědách — ať v oboru práce tělesné. Jest tedy bez odporu zdravím žen národu zajištěn blahobyt i dána mu záruka, že ve vzájemné soutěži národů, v boji o existenci nepodlehne, nýbrž zvítězí, že bude kráčet v před, že bude vynikati nad jiné.“ Duchoslav PANÝREK, *Visity. Řada prstonárodních článků z lékařství*, Praha 1894, s. 65.

⁵⁸ V. PREININGER, *Zdravotnictví našich příbytků*, s. 8.

⁵⁹ „Definici zdravotvědy těžko lze říci v několika slovech. Řeklo se, že je uměním prodloužití lidský život, jiní nazvali ji praeventivní medicinou, poněvadž je jejím úkolem poučovati o tom, jak lze vyvarovati se nemocem. Není úkolem zdravotvědy ochrana a obrana stávajícího lidského zdraví; zdraví a dobré daření se lidského ústrojí jsou jen vlastnosti, které jsou mimo hranice nemocí schopny rozšíření a rozmnožení. Zvětšování zdravotnosti je stěžejním úkolem zdravotvědy. **Zdraví má nás v každém čase učiniti schopnými vítězně bojovati boj o své bytí** (zvýraznil J. R.).“ E. VLASÁK, *Zdravotnická čítanka*, Věstník sokolský, č. 8, 1899, s. 126. Podobně byl vyzdvihován i hospodářský význam hygieny: „Pokroku ve zdravotvědě máme co děkovati pokroku ve vědě bakteriologické. Zdravověda stará se na základě poznatků bakteriologických o to, aby učinila člověka co nejvíce a co nejdéle zdravým a k práci schopným.“ E. VLASÁK, *Zdravotnická čítanka*, Věstník sokolský, č. 24, 1901, s. 568.

⁶⁰ Michel FOUCAULT, *Dějiny sexuality*, I., *Vůle k vědění*, Praha 1999, s. 162.

tedy není nadčasovým fenoménem, nýbrž bytostně dobovým zjevem. V její genealogii nalezneme národněpolitické, státní i ekonomické důvody a zájmy, pokrok na poli přírodních věd a medicíny, stejně jako péči, disciplinaci, normování, optimalizaci, léčení atd. lidského materiálu.⁶¹

Hygiena chtěla činit život delším, lepším, kvalitnějším, tudíž v důsledku i z hlediska státního či národního celku produktivnějším. Zdravověda proto necílí pouze na jednotlivce, ale je záležitostí „kolektivní“, kdy jedincův prospěch je pouze dílkem ve skládačce prospěchu celonárodního či státního. V tomto kontextu se zdravotní věda, stejně jako medicína, stává významnou sociální praxí, respektive technologií charakterizující modernu širšího přelomu 19. a 20. století⁶² a zakládající sociální inženýrství 20. věku. Stává se nástrojem kontroly a usměrňování společnosti, případně jejích jednotlivých skupin, byť je samozřejmě otázkou, jak moc úspěšným. Aspekt dohledu a vedení ji však upřít nelze.

Ne tedy, že by nové kolektivní identity – národní, politické či třídní – vstupovaly do hodnotově neutrálního veřejného prostoru, tudíž na ulici, kterou by teprve takto obsazovaly a politizovaly. Studentské šarvátky, dělnické manifestace, národní slavnosti, tělocvičné přehlídky a veřejná kolektivní cvičení či církevní procesí pojednáváná v tomto sešitě se mohou dost dobře odehrávat v prostoru již hodnotově zatíženém, třebaže poněkud méně očividnou „ideologií“, či názorem, názorem hygienickým, jenž je navíc pouze aspektem moderní biomoci. A samy tyto nové identity? Možná jsou jen, a to je otázka otevřená k další úvaze, produktem velké změny odehrávající se prostřednictvím návratu k tělu a formování aktivního lidského subjektu v evropském prostředí od konce 18. století. Tedy perspektiva této studie? Snad nakonec lépe *Politika ulice? Kropící vůz, asanace!*

⁶¹ M. LAUFENBERG, *Die Macht*, s. 118.

⁶² M. LAUFENBERG, *Die Macht*, s. 119.

Jan Randák

Water Cart? Sanitation? Hygiene and “Street Politics”

Summary

Following on from the writings of Philipp Sarasin, the study shows that the quality of hygiene was an important aspect of the design and evaluation of public space, particularly in the second half of the 19th century and the broader turn of the 19th and 20th centuries. In the long 19th century, hygiene was knowledge that described and reflected the human relationship to the external material conditions of its physical existence. Practically everything that a person had to deal with throughout his life became an object of its interest: nutrition, clothing, work and rest, exercise and physical education, quality of housing, water supply, circulation of fresh air, and sex life.

Hygiene did not only target the individual, though, in that the health benefit to the individual was merely a piece in the jigsaw of national or state benefit. It led the individual, and though him the entire collective, to a life that was longer, of better quality and, from the perspective of the state or national whole, more productive. It is an aspect of modern Foucault's biopower.

The appearance and quality of public space also came to be of interest to hygiene. Attention was therefore given to the appearance, width, cleanliness, dustiness, or natural ventilation of streets, and the size of public space. The aim of hygiene was prevention. This is not only about protecting existing conditions, since it entails active behaviour within the current situation for the future benefit of the individual and of the national or state population. It was about establishing new and desirable conditions and forms of human life. Sanitary care for public space therefore consciously works on a future that is better, because it is healthier. Evidence for this is provided by sanitation projects in European cities and the reconstruction of parts of the Prague Old Town and New Town at the turn of the 19th and 20th centuries.

When new collective identities and movements, namely national, political, or class-related, entered the public space and shaped the phenomenon of street politics, they often entered an already value-connoted environment burdened by a somewhat less obvious “ideology”, meaning a view of hygiene. The nationalisation of *the street*, expressed for example by the nationally-relevant naming or installation of statues, monuments, or commemorative plaques or the construction of ideologically-contaminated buildings, may ultimately be very close to its sanitation. The politicisation and sanitation of the street stem from the same discursive space and pursue the same objective.

STUDIE

STUDIES

Jana Maroszová

Portrét bankéře s knihou. JUDr. Jaroslav Preiss a bibliofilie

Portrait of a Banker with a Book. JUDr. Jaroslav Preiss and the Bibliophiles

Collecting art and supporting book culture was a phenomenon widely occurring among the Czech major figures acting in the economic and political life in Czechoslovakia between 1918 and 1939. One of them, General Director of the Živnostenská banka, JUDr. Jaroslav Preiss, collected art and books as well, but his relationship to his collections, mainly to his library, was a special one, as he had already discovered his contemporaries. He collected books with deep knowledge and mastery. His library provided a unique, large and precious collection of the literature and history of the Czech lands reaching from the 16th to the 19th century. This study aims to present Preiss's activities concerning writing and editing own books, supporting Czech book culture, purchasing books and expanding his collection. Attention is also paid to his friendship and acquaintance with some of the main representatives of the Czechoslovak book culture.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Culture, Bibliophily, Živnostenská banka, Jaroslav Preiss

„Hřmítí proti ‚molocho kapitalismu‘ je věcí velmi snadnou a lehkou;
ale povznáseti soustavně touhu po lepším životě, životě kulturním,
vyžaduje hlubokého přesvědčení a lásky.“

JUDr. Jaroslav Preiss, *Národní listy*, 21. září 1907

Úvod

Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss (1870–1946) patřil k nejvlivnějším aktérům československého hospodářství a politiky. O jeho významu pro prvorepublikovou ekonomiku již existují pojednání, stejně jako o jeho

vztahu k umění, který se projevoval především rozsáhlými sběratelskými a mecenášskými aktivitami.¹ JUDr. Preiss zastával přesvědčení o úzké provázanosti hospodářství s kulturou, o tom, že „kulturní pokrok jest předpokladem pokroku hospodářského“.² A jak ozřejmuje ještě jiný jeho výrok, rozkvět jednoho se neobejde bez povznesení druhého: „Organisace kapitálová každého druhu, ať větší, ať menší, může zkvétati jen tam, kde opírá se o obyvatelstvo kulturně i hospodářsky pokročilé.“³ Uvedené postoje, které bankéř aktivně uplatňoval po celý svůj život, poznamenaly rovněž jeho vztah ke knihám a literatuře.

Sbírání knih, postupné rozšiřování vlastní soukromé knihovny a bibliofilství nebylo u významných představitelů české inteligence v první republice neobvyklým jevem, naopak se jednalo také o určitý druh socializace a prestiže. Jak si ovšem dobře všimli již Preissovi současníci, bankéř knihy, které sbíral, také četl, rozuměl jim, a jeho knihovna tak nepředstavovala pouze sbírku vzácných tisků, nýbrž dosvědčovala zájem svého vlastníka o bohemikální literaturu, která zde měla být shromážděna tak, aby reprezentovala české písemnictví v jeho bohatosti. Navíc jako někdejší redaktor různých novin a pozdější člen Spolku českých bibliofilů JUDr. Preiss knihy sám rovněž psal a připravoval pro vydání.

Téma následující stati proto tvoří aktivity JUDr. Preisse, které vyvíjel ve vztahu ke knihám a literatuře. Především se zaměříme na bankéřův zájem o staré tisky a na jeho přítomnost ve sružení bibliofilů. Nejprve budou stručně shrnuty základní informace o bankéřově životě a formou přehledu bude nastíněna jeho vlastní autorská činnost (I), následuje bližší seznámení s jeho knihovnou (II) a nakonec je pozornost věnována Preissově členství ve Spolku českých bibliofilů (III).

I. JUDR. JAROSLAV PREISS A JEHO DOBA

1. Základní životopisná data

Mládí Jaroslava Preisse bylo formováno závěrečnou fází národního obrození, které se v poslední třetině 19. století manifestovalo rozvojem české kultury (stavba Národního divadla 1868–1883 a Národního muzea 1885–1891), vzdělanosti i hospodářství a úsilím o osamostatnění vůči německému prostředí na rovině politické i ekonomické. Živnostenská banka pro Čechy a Moravu, kterou měl

¹ Srov. zvl. Jakub KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, *Moderní dějiny* 25/2, 2017, s. 285–322; Pavel KOSATÍK, *Bankéř první republiky. Život dr. Jaroslava Preisse*, Praha 2010.

² Jaroslav PREISS, *Z nejnovějšího vývoje českého průmyslu textilního*, in: Týž, *Z tendencí hospodářského vývoje současna. Několik úvah*, Praha 1905, s. 145–175, zde 150.

³ Jaroslav PREISS, *Slovenská banka. Referát pro přípravný slovenský sjezd v Praze ve dnech 11. až 18. července 1908*, Praha 1908, s. 16.

Jaroslav Preiss později řídit, byla založena v roce 1868 a dne 1. března 1869 zahájila svou činnost. Jaroslav Preiss vystudoval práva v Praze a již záhy se aktivně zapojil do veřejného života. Působil zejména v pokrokovém studentském hnutí, v literárním a řečnickém spolku Slavia a v Národní straně svobodomyšlné (mladočeši). Do roku 1900 přispíval do *Radikálních listů*, státoprávně orientovaného pokrokařského časopisu, a do dalších odborných periodik. Krátce působil v Rašínově časopise *Slovo* a ještě v roce 1900 získal místo hospodářského redaktora v *Národních listech*, deníku mladočeské strany. V redakci, v níž působil sedm let, se značnou měrou podílel na budování národohospodářské rubriky a sám později tato léta označil jako jedno z nejdůležitějších životních období.⁴ Od roku 1904 zastával JUDr. Preiss místo redaktora *Finančních listů* vydávaných Živnostenskou bankou, kde v roce 1907 převzal funkci šéfa hypotekárního a později i průmyslového oddělení, v roce 1910 byl jmenován náměstkem vrchního ředitele.

Během první světové války se stal členem Maffie usilující o samostatnost Čechů a Slováků a kvůli údajnému bojkotu rakouského válečného úsilí byl zatčen za velezradu. Po amnestii a omilostnění stanul v roce 1917 v čele Živnostenské banky, kterou jakožto vrchní ředitel vedl až do roku 1938. Během tohoto období se stal jednou z nejvlivnějších osobností československého hospodářského života. Byl to právě bankéř Preiss, kdo ještě před vznikem samostatného Československa připravil osnovu tzv. zákona hospodářského.

Později představoval vedle Viléma Pospíšila a Aloise Rašína jednu z klíčových osobností pro vznik československé měny. Díky Preissově soustavnému úsilí se významné podniky ocitly postupně v českých rukou (např. cukerní společnost Schoeller). Bankéř zasedal ve správních radách řady firem a hájil zájmy Živnostenské banky ve statutárních orgánech i tak významných podniků, jakými byly Českomoravská-Kolben-Daněk, Pražská železářská společnost nebo Škodovy závody. Banku zastupoval i v řadě podnikatelských organizací, zejména v Ústředním svazu československých průmyslníků a Svazu československých bank. Živnostenská banka se pod Preissovým vedením stala nejsilnějším bankovním koncernem první republiky, s bezprostředním vlivem na státní finance. Rovněž pod jeho vedením začala v roce 1935 přestavba centrály podle návrhu architekta Františka Roitha ve funkcionalistickém stylu. Nový palác náležel k nejkomfortnější a nejpřepychověji vybaveným bankovním domům, byl dokončen v roce 1942 a dnes v něm sídlí Česká národní banka.

Poslední významný počín JUDr. Preisse ve funkci vrchního ředitele představovala v roce 1938 koupě majetku severočeského uhelného magnáta Petschka, který z obavy před Hitlerem a jeho protizidovskými zákony na jaře 1938 emigroval z ČSR. V předvečer Mnichova tak byly rozhodující závody na českém území v českých rukách. Živnobanka byla v té době významným finančním ústavem nejen v Československu, ale v celé střední Evropě. V roce 1938 však JUDr. Preiss

⁴ Srov. P. KOSATÍK, *Bankéř první republiky*, s. 25.

z vedení banky odstoupil a ponechal si jen místo šéfa správní rady, na něž rezignoval v prosinci roku 1942. Během války byl třikrát vyšetřován gestapem, 8. července 1942 dokonce odsouzen pro sabotáž k pokutě 5 150 000 Kč, a šlo mu tak o život. Pokutu však zaplatil. Ihned po skončení války byl ve dnech 30.–31. května 1945 obviněn z kolaborace, zatčen a vězněn na Pankráci. 26. dubna 1946 byl na naléhání zetě a ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny, přesvědčeného o Preissově nevině, propuštěn z vězení a vyčerpán zemřel 29. dubna v Praze, je pochován na Vyšehradě.⁵

Během života JUDr. Preiss udržoval styky s nesčetným množstvím lidí různého společenského postavení i věku, mezi nimi i se spisovateli, například s Jindřichem Šimonem Baarem (1869–1925) nebo s básníkem Josefem Svatoplukem Macharem (1864–1942), jemuž se snažil usnadnit příchod do Prahy tím, že mu nabídl lukrativní místo historiografa Živnostenské banky a později přispíval na vydávání jeho spisů.⁶ JUDr. Preiss měl už od mládí blízko ke světu kultury a k uměleckému životu. Bylo to dáno nejen jeho zálibou v krásnu nejrůznějších podob, ale i díky příbuzenským vztahům.⁷ V bankéřově pozůstalosti lze najít legitimace dokládající jeho členství v řadě kulturních spolků, sdružení československých umělců a organizací shromažďujících české umění. Poznámky v denících z let 1926–1932 dokládají Preissovu aktivní účast na jejich zasedáních, výstavách a dalších akcích.⁸

Za umění a literaturu JUDr. Preiss vydával vysoké částky peněz, kterými tak mohl v duchu obrozenecké tradice 19. století a svého osobního přesvědčení

⁵ K odstavci srov. J. KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, s. 286n.; P. KOSATÍK, *Bankéř první republiky*; Miroslav ŠÍŠKA, *Kormidelník Živnobanky*, RP, příloha Čtení na sobotu, 31. 10. 1992, s. 13.

⁶ Srov. P. KOSATÍK, *Bankéř první republiky*, s. 18, 119.

⁷ Preissova první manželka Olga Dostalová pocházela z rodiny, účastníci se aktivně českého kulturního i podnikatelského života – část příbuzných se např. věnovala herectví (Leopolda Dostalová, Karel Dostal) nebo výtvarnictví (Hana a Marie Dostalové). JUDr. Preiss udržoval přátelské styky se švagrem, sochařem Karlem Dvořákem, s architektky Františkem Roithem a Jaroslavem Fragnerem, s malíři a grafiky Mikolášem Alšem, Vratislavem Nechlebou, Maxem Švabinským, Karlem Vikem, Hugem Boettingerem a s rodinou Strettiových. Viz P. KOSATÍK, *Bankéř první republiky*, s. 113; J. KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, zejm. s. 287–290.

⁸ Několik málo příkladů Preissova členství: Krasoumná jednota, Sdružení českých umělců grafiků Hollar, Společnost vlasteneckých přátel umění v Čechách, Společnost Národního muzea, Spolek výtvarných umělců „Mánes“, Jednota umělců výtvarných, Svaz československého díla, Společnost sběratelů a přátel umění, Jednota pro dostavbu sv. Víta, Kruh pro pěstování dějin umění, Umělecká beseda (Výtvarný odbor), Sdružení přátel baroka. Určitý čas zasedal v kuratoriu Národního muzea, Moderní galerie a Umělecko-průmyslového muzea. Srov. P. KOSATÍK, *Bankéř první republiky*, s. 123; J. KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, s. 294n a 312; AČNB, ŽB, SVII/i-1-I. Korespondence dr. Preisse. Soukromé diáře 1926–1930, karton 103; Tamtéž, Diáře 1931–1932. Kniha korespondence Preissovy došlé pošty, karton 104.

podporovat rozvoj české společnosti. Jeho sběratelská a mecenášská činnost nebyla v kontextu doby nijak ojedinělým jevem, jak dokazují například další ředitelé Živnobanky Jindřich Bělohříbek a Antonín Tille. Výjimečný však byl Preissův vztah k umění a jeho opravdový zájem. Z korespondence s malíři a grafiky např. vyplývá, že se při nákupu obrazů neřídil jen hodnotou uměleckého díla, ale i tím, zda jej dílo dokázalo oslovit. Mimořádnou hodnotu jeho rozsáhlé obrazárny a sbírky grafik si velmi dobře uvědomovali jak současníci, tak i Národní galerie v roce 1950, když z bankéřovy zkonfiskované pozůstalosti přejímala 268 obrazů a 393 rámovaných grafik, kterých však mohlo být podle dostupných dokladů z let 1916–1944 nejméně 751. Původní rozsah sbírky lze dnes rekonstruovat jen obtížně, podle dochovaných soupisů vyhotovených po Preissově smrti. V jeho obrazárně však jednoznačně dominovala krajinomalba především českého malířství 19. století. Kromě sběratelské činnosti Jaroslav Preiss vynakládal na umění prostředky jako mecenáš, podpořil například stavbu budovy SVU Mánes, finančně přispíval na stavbu Národního technického muzea, podporoval činnost Karlem Kramářem založené Moderní galerie a podílel se významnými věcnými dary na rozšiřování sbírek Národního muzea. Řadu dobročinných akcí nebo intervencí provedl zcela soukromě bez nároku na jakoukoliv širší odezvu.⁹

2. Od novin do banky: JUDr. Preiss jako autor

Obraz největšího bankéře Československa by nebyl úplný bez světa tisku, literatury a knih. První zkušenosti s českým hospodářstvím získal JUDr. Preiss právě jako novinář a redaktor hospodářské rubriky *Národních listů*, pro něž napsal přes 2 500 hospodářských úvah a článků. Jeho novinové příspěvky dokládají schopnost jasné formulace, bystrého úsudku a široký hospodářský i politický rozhled. Při nástupu do *Národních listů* byl pověřen úkolem pracovat „k buzení české podnikavosti a k posílení všeobecného přesvědčení, že není trvalého politického pokroku bez pevné a solidní báze hospodářské.“¹⁰ Za tím účelem cestoval po českém venkově a seznamoval se s domácími hospodářskými poměry.

Právě profese novináře jej přivedla do Živnostenské banky. Stalo se tak v roce 1904, kdy jej náměstek ředitele Apollo Růžička přizval jako redaktora do *Finančních listů*, které tehdy banka začala vydávat. Jednalo se o přední český profesionálně vedený hospodářský list. Vycházel v neděli a byl dostupný širší veřejnosti například v kavárnách. Obsahoval aktuální úvahy o otázkách soudobé-

⁹ Srov. J. KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, zvl. s. 298, 301, 312, 315–320.

¹⁰ P. KOSATÍK, *Bankéř první republiky*, s. 25, citát s. 37. O *Národních listech* více viz *Půl století „Národních listů“ 1860–1910. Almanach*, Praha [1910–1911].

ho hospodářského a finančního světa, zprávy z burz, přehledy, kurzy měn atd.¹¹ Preissova aktivita v českém hospodářství je tak od počátku nerozlučně spojena s tiskovými médii, a to jak s novinami, které mu poskytovaly možnost působit na širší publikum, tak i s knižními publikacemi.

Vybrané články psané původně pro *Národní listy* totiž JUDr. Preiss později vydal znovu knižně pod názvem *Několik úvah z let 1905–1907* jako soukromý tisk v nákladu 300 exemplářů. O tomto titulu se vyjádřil národohospodář a publicista Antonín Pimper: „Jest až překvapující, že po více než 20 letech čtou se některé tyto řádky, jako by byly psány pro dnešní dobu.“¹² Články uveřejněné v knize zdůrazňují myšlenku, že kapitalistický podnikatel tvoří budoucnost národa a je to člověk s ušlechtilým morálním profilem. Jak uvádí sám autor, statě, které v knize shromáždil, vydal „jako vzpomínku“, jako „doklady doby“, kdy se utvářelo české hospodářské myšlení: „Každý úspěch byl vítán, poněvadž opodstatňoval naše právo na samostatné žití. A také proto, poněvadž budil důvěru a víru sama v sebe a zdůrazňoval současné vědomí zodpovědnosti a tím i poctivosti a věcnosti. Šlo tehdy nejen o úspěch, ale také o buzení těchto mužných a vítězných ctností.“¹³

Mezi dalšími publikacemi Jaroslava Preisse se nacházejí jak pojednání z oblasti bankovníctví a českého hospodářství, tak i soukromé tisky vydané jako bibliofilie. Seznam knižních publikací je otištěn níže v kapitole V.

II. BANKÉŘOVA KNIHOVNA: JUDr. JAROSLAV PREISS JAKO ČTENÁŘ A SBĚRATEL KNIH

Režisér Jaroslav Kvapil o bankéři v roce 1930 poznamenal: „Neznám vášnivějšího a neúnavnějšího čtenáře krásné literatury nad tohoto velmože číslic a kapitálů.“¹⁴ Ke knihám si mohl JUDr. Preiss vytvořit kladný vztah již v rodném domě, protože jeho otec, soudní úředník, vlastnil na svou dobu rozsáhlou knihovnu obsahující asi 500 svazků literatury; ředitel knihovny Národního muzea, bibliofil a historik Josef Volf (1878–1937) jej později vykreslil jako „vysoce uvědo-

¹¹ *Finanční listy. Týdenník věnovaný otázkám hospodářským*. Vyd. Živnostenská banka pro Čechy a Moravu, Praha 1904–1915.

¹² Antonín PIMPER, *Dr. Jaroslav Preiss jako národohospodářský žurnalista*, Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12: Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám, Praha 8. 12. 1930, s. 25–26, citát s. 25.

¹³ Všechny citace viz Jaroslav PREISS, *Několik úvah z let 1905–1907*, Praha 1929, ne-stránkováno [s. 5].

¹⁴ Jaroslav KVAPIL, *V zátiší*, Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12: Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám, Praha 8. 12. 1930, s. 20–21, cit. s. 21. Srov. M. ŠIŠKA, *Kormidelník Živnobanky*, s. 13.

mělého Čecha, trpícího tak často pro svůj smysl pro právo a pravdu v boji o nejdražší duchovní statky národa“.¹⁵

Již u současníků budily pozornost Preissovy rozsáhlé vědomosti i jeho schopnost orientovat se ve finančních, podnikatelských a politických otázkách. Neunikla jim však ani jeho znalost umění a literatury, výroky shodně konstatují bankéřovu mimořádnou sečtělost i unikátnost jeho knihovny,¹⁶ a to již v předvečer první světové války, jak uvádí Václav Klofáč ve vzpomínce na dobu, kdy byl spolu s JUDr. Preissem ve Vídni vězněn pro velezradu: „Věděl jsem, že dr. Preiss je velkým čtenářem a že jeho známá knihovna je unikem v Praze, věděl jsem, že tato stálá četba nejkrásnějších děl naší i světové literatury učinila z něho skvělého stylistu, než teprve ve Vídni měl jsem příležitost viděti zblízka, že není knihy české, i jiné cenné knihy, kterou by dr. Preiss okamžitě si neopatřoval a nečetl.“¹⁷ Dokonce i v tak obtížných podmínkách, jaké představovala vídeňská věznice nazývaná „Věž smrti“, se na sklonku války „cela dra Preisse stávala cennou knihovnou“, obsahující dokonce i vězňům zakázané noviny.¹⁸

Knihovna se nacházela původně v Preissově bytě na Rašínově nábřeží. Poté, co se podruhé oženil s Jarmilou Dimmerovou, přesunul část do její smíchovské vily. Nejvzácnější tisky a unikáty však přemístil do svého letního sídla Lavičky u Orlíka, kde byly knihy uloženy v trezoru.¹⁹ Právě sbírka vzácných knih měla u bankéře JUDr. Jaroslava Preisse z movitého majetku největší cenu hned po jeho obrazárně. „Jeho knihovna je nejen co neúplnější, právě unikum, ale je také co nejvzorněji pěstěna a vypravena a [...] především důkladně přečtena.“²⁰ Nejednalo se tedy jen o „pomník sběratelské vášně“.²¹ Podobně se vyjadřuje i Josef Volf: „Chtěl bych předem něco říci o poměru majitele této knihovny ke knize a chtěl bych to zdůrazniti a mnohokrátě podškrtnouti, že tvoří Preiss ten nejušlechtlejší typ bibliofila a čtenáře zároveň. Byl by na omylu ten, kdo by se domníval, že Preiss prostě kupuje, co trh nebo jednotlivce nabízí, aby jeho sbírky jenom rostly a se množily: Preiss knihy vybírá, řídě se při tom vždy jednak svými velikými vědomostmi, jednak určitou programovostí, kterou po mnoho let neo-

¹⁵ Josef VOLF, *Preissova knihovna*, Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12: Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám, Praha 8. 12. 1930, s. 50–52, cit. s. 52.

¹⁶ Srov. především příspěvky Václava Klofáce, Jaroslava Kvapila, Františka Táboorského a Josefa Volfa in: *Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12: Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám*, Praha 8. 12. 1930.

¹⁷ Václav KLOFÁČ, *Vzpomínky na dra Jar. Preisse z vojenského kriminálu ve Vídni*, Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12: Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám, Praha 8. 12. 1930, s. 15–18, cit. s. 16.

¹⁸ V. KLOFÁČ, *Vzpomínky na dra Jar. Preisse z vojenského kriminálu ve Vídni*, s. 17.

¹⁹ Srov. *Preiss, Jaroslav, 1870–1946*, in: Provenio. Virtuální rekonstrukce knižních celků. Online: <http://provenio.net/authorities/54148> [28. 5. 2020].

²⁰ J. KVAPIL, *V zátíží*, s. 20–21, cit. s. 21.

²¹ Citát P. KOSATÍK, *Bankér první republiky*, s. 118.

chvějně dodržuje. Jeho poměr ke knize je teplý, plný jasu a svitu, vzbuzeného jeho láskou k obsahu nebo k dějinám knihy. Není v této knihovně svazečku, do kterého by byl jeho majitel nenahlédl, s jehož obsahem by se byl večer neseznámil a který by byl vlastnoručně, když přijde z vazby, do patřičných skupin ve skříních nezařadil. A proto dovede, jsa podporován také zvláště vyvinutou pamětí, pochlubiti se v každou dobu se svými nově získanými miláčky a přátelům a hostům podle přání na požádání z nejrůznějších skříní své poklady a skvosty ukázati, a to i tehdy, když stojí v druhé řadě nebo jsou umístěny v zásuvkách. Kniha, obsahem pěkná, vazbou umělecká, jest jeho nejpříjemnější odpočinek a jeho nejušlechtilější zábava. Knihovny jsou nejkrásnějšími chrámy přátelství, praví kterýs bibliotekář 18. stol. – Preissovy salony, plné knih a obrazů, jsou toho při roztomilé pohostinnosti majitelově vzácným příkladem.²²

Bankéř se zaměřoval na bohemika, pragensia a první vydání. Fond knihovny měl úctyhodné časové rozpětí od 16. století do současnosti, nejobsáhlejší cykly tvořila zmíněná pragensia, obrozenská literatura od osmdesátých let 18. století a bibliofilie: „Kdyby se obsah skříní umístil volně v kimelech, byl by to dokonalý obrázek českého písemnictví v nejlepších tištěných plodech od druhé polovice 16. století dodnes.“²³ Co do množství obsahovala v roce 1930 kolem 34 000 svazků. Po knihovně prezidenta Tomáše G. Masaryka, která v roce 1932 měla přibližně 70 000 svazků, byla považována za druhou největší soukromou knihovnu v Československu.²⁴ Zřejmě se nedochovaly dobové fotografie ani katalog bankéřovy knihovny (existoval-li), avšak umožňuje do ní trochu nahlédnout Josef Volf: „Zaujímá celý soukromý byt svého tvůrce, všechny pokoje a chodby, všechny volné stěny, pokud nejsou pokryty obrazy našich nejlepších malířů minulosti a přítomnosti. Vždyť jen těch Pragensii je tu ne na tisíce, ale na desetitisíce. Kam tvůj zrak zabloudí a kdekoli spočine, všude se setká s představiteli těch nejkrásnějších uměleckých výtvorů: ať v bílých nebo v mahagonových skříních, zasklených i uzavřených, nebo na všech stěnách pokojů i chodeb. A těch knih je již tolik, že stojí v hlubokých skříních i ve dvou řadách jako v knihovně Národního musea [...]. Vazba původní prostá střídá se tu s vazbou nádhernou, vkusnou i uměleckou: majitel si přál zasaditi perlu do patřičného rámce. Najdeš tu knihy tak zachovalé, že se Ti zdá, že vyšly včera z tiskárny, a setkáš se tu s knihami ohmatanými, jež snad mělo tisíce lidí v rukou.“²⁵

²² J. VOLF, *Preissova knihovna*, s. 51.

²³ J. VOLF, *Preissova knihovna*, s. 51.

²⁴ Srov. P. KOSATÍK, *Bankéř první republiky*, s. 118. Autor uvádí dokonce 40 tisíc svazků (tamtéž, s. 117n); počet 34 tisíc svazků srov. J. KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, s. 287n; J. VOLF, *Preissova knihovna*, zejm. s. 50; Josef TOMES, *Ústav T. G. Masaryka*. Převzato z připravované *Encyklopedie života a díla T. G. Masaryka*. Online: <http://tg-masaryk.cz/mapa/index.jsp?id=48&mis-to=Ustav-T.-G.-Masaryka> [vid. 31. 10. 2019].

²⁵ J. VOLF, *Preissova knihovna*, s. 50–51.

Které knihy konkrétně bychom u JUDr. Preisse našli, lze v současné době zjistit nepřímo, a to z dochovaných archivních dokumentů, ze vzpomínek současníků a dále z online katalogů knihoven, zejména Souborného knižního katalogu Národní knihovny ČR (SKC), existuje-li záznam předchozího majitele (provenience). Zmíněný katalog totiž kromě Preissovyých autorských publikací obsahuje i tituly, jež původně prokazatelně vlastnil, což na knihách samotných dokládá obdélníkové fialové razítko. V SKC tak aktuálně (duben 2020) lze najít celkem 137 záznamů²⁶ starých tisků vydaných v rozmezí let 1539–1810, u nichž je v poznámce o provenienci uvedena informace, že původním majitelem byl JUDr. Preiss. Většina z těchto titulů – vesměs starých tisků – je již dostupná v podobě digitalizátu online a nacházejí se dnes ve vlastnictví Národní knihovny ČR v Praze. Nejstarším tiskem, který podle údajů dostupných v SKC původně patřil JUDr. Preissovi a dnes je v majetku Národní knihovny, je *Kronika o založení Země české* od Martina Kuthena ze Šprinsberka (Praha 1539), nejnovějším pak Rulíkův *Přídavek k pátému a poslednímu dílu Kalendáře historického* (Praha 1810).²⁷ Uvedené záznamy v katalogu však neobsahují údaje o tom, jak a kdy Národní knihovna tyto konkrétní tituly získala. Zde se proto otevírají otázky vedoucí k hlubšímu zkoumání, kdy, od koho a jak uvedené knihy pro sebe získal nejprve JUDr. Preiss a jakými cestami posléze připadly Národní knihovně.

Josef Volf se ve svém popise bankéřovy knihovny zaměřuje především na bohemika a pragensia: „[P]o čem srdce mé po léta toužilo, co jsem po léta v Museu, v Universitní, na Strahově a ve Vídni marně hledal, to jsem našel, když jsem jen namátkou sáhl do bílé čtyřdílné skříně, na níž bdí sv. Václav na bělouši a na níž hledí nejlepší výtvy Alešů, Maroldů, Čermáků, Navrátilů a jiných. Zapomeň na místo, nedbáš času a hledíš jen na ty jedinečné zbytky této většinou zničené literatury a nechceš tomu ani věřit, že držíš v ruce tu drahou památku, o které jsi byl již přesvědčen, že byla zničena a spálena při požáru a plnění Perna 1639 nebo při slídění jezuitských misionářů v Čechách.“²⁸

²⁶ V databázi SKC zadán dotaz „Jaroslav Preiss“, celkem 239 výsledků bylo seřazeno podle roku vydání, výsledek 137 vznikne odečtem prvních 103 položek (tzn. jednak tituly, jejichž autorem je přímo JUDr. Preiss, jednak práce o něm, konečně také nesouvisející tituly, v nichž došlo k současnému výskytu hesel „Jaroslav“ a „Preiss“) a následným přičtením jedné, jejíž rok vydání není znám. Jedná se o *Znamenjté weykłady, aneb: divné widěnj Gjrikowé, syna Kryzaffanowá, kterýžto po rozličných místech putugice, welmi podiwné wěcy spatřil*. [S. l.: s. n., 18--] (Knihopis č. K16541).

²⁷ Martin KUTHEN ZE ŠPRINSBERKA, *Kronyka o Založenij Zemie Česke, a prwnijch obywatelij gegich, tudijž o Knijžatech a Králijch y gich činech, a přijběžých welmi kratce z mnohých Kronykářůw sebraná*. Wytisštěno w Starém Miestě Pražském: [Pavel Severyn z Kapí Hory], 1539 (K04628); Jan Nepomuk Josef RULÍK, *Přjdawek k pátému a poslednímu Djlu Kalendáře Hystoryckého s přiloženou cestau Pia VII. Papeže Řjmského z Řjma do Pařže k korunovánj Francauzského cýsaře Napoleona: Přjběhy roku 1807, 1808, 1809. a na djle 1810*. W Praze: Wytisštěno, s pjsmem Hrabowských dědiců, 1810 (K15045).

²⁸ J. VOLF, *Preissova knihovna*, s. 51.

Obdobně vzpomíná také významný český publicista a generální tajemník ČKD Jiří Hejda (1895–1985) na Preissovu lásku ke knihám a jeho hodnotnou sbírku, v níž i jeho zaujala především první vydání a raně novověké tisky: „Dr. Preiss byl vášnivým sběratelem knih, zejména prvních vydání, a dovedl za nimi chodit po venkově a sbírat je po všech koutech, takže jeho knihovna byla vynikající. Měl prakticky vše, co něco znamená v české nebo světové literatuře, ale jeho snahou bylo mít pokud možno první vydání – ať už Máchova Máje nebo Čechových Písní otroka. Speciálně však sbíral exulantskou literaturu, všelijaké ty knížky pašované v sedmáctém století ze Žitavy, z Berlína a z Ochranova a poschovávané v dutých stropních trámech, v podkroví nebo pod podlahou. Měl opravdové unikáty – a bylo jich daleko přes sto – zavřené v trezoru ve své vile na Lavičkách u Orlíku.“²⁹

V tomto příspěvku se zaměříme pouze na staré tisky, byť JUDr. Preiss vlastnil i řadu dalších publikací. Jak zdůrazňuje Josef Volf ve svých vzpomínkách, byla v bankéřově knihovně zastoupena literatura předválečného Ruska, ale také literatura odborná a vzdělávací: „Bylo by hříchem, kdybych pro lásky svého srdce zapomněl na oddíl národohospodářský, právníký a všeobecně vzdělávací. Je nejstarší vedle časopisů jako Naše doba aj., neboť povstal jednak z pozůstalosti otce Preissova, soudního úředníka [...], jednak z vlastního studia Preissova, jak jeho postavení to vyžadovalo. Přiznám se, že mě to k této skříni nejméně táhne, ač jsou tu schovány klíče k lidskému blahobytu.“³⁰

Další zdroj informací o konkrétním složení knihovny představuje Preissova korespondence, zejména se členy spolku bibliofilů, dále dochované nabídkové seznamy, účty a s nimi spojená korespondence s knihkupci. Z uvedených dokladů lze rovněž vyčíst, že JUDr. Preiss svou knihovnu budoval zcela vědomě a cíleně. Například o tom svědčí účetní doklad s datací 4. května 1916 a seznam knih, který vystavilo K. Andréovo knihkupectví Max Berwald. Na rubu je zpráva o dodání desiderat, obsahující mimo jiné sdělení: „Příjem Vaší ct[ěné] listiny ‚desiderat‘ stvrzujeme s díky a zaznamenali jsme si dot[čené] tituly, které vynasnažíme se dle vyskytnutí opatřiti.“³¹ Knihy si bankéř objednával nejdříve k nahlédnutí. Ke koupi docházelo až po přečtení. Tituly, o něž neměl zájem, vracel – v nabídkových seznamech jsou pak příslušné údaje poznamenány. Zaplacený byly jen knihy, které si ponechal. Podobně postupoval i při nákupu grafik a obrazů.

Prohlédnuty byly účty z let 1916–1943, dochované v Archivu ČNB. Archivní kartony příslušného fondu obsahují doklady z aukcí, účtenky, potvrzení o přijatých platbách a částkách (stvrzenky), nabídkové a prozatímní seznamy z knihkupectví, obchodní korespondenci s knihkupci a antikváriaty, vyúčtování služeb

²⁹ Jiří HEJDA, *Žil jsem zbytečně*, [Beroun] 2010, s. 150.

³⁰ J. VOLF, *Preissova knihovna*, s. 52.

³¹ AČNB, ŽB, SVII/í-1-I. Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1916–1924, karton 85.

knihářů a knihvazačů.³² Podle těchto dokladů JUDr. Preiss pravidelně nakupoval v následujících knihkupectvích a antikvariátech: F. Topič, O. Pyšvejc, Taussig & Taussig, Alois Srdece, Ludvík Souček, L. Kuncíř, Orbis Praha, Karel Zink, K. Andréovo knihkupectví Praha, soukromý nakladatel Vladimír Žikeš, František & Vincenc Straka Kolín (knihy, hudebniny, umělecké předměty, antikvariát a starožitnosti), zastoupeny jsou rovněž podniky Emporium Alois Dyk Smíchov, Dobré dílo (Josef Florian), Zemědělské knihkupectví A. Neubert, Knihkupectví a nakladatelství Kvasnička & Hampl Praha – Vinohrady, knihtiskaři Kryl a Scotti Nový Jičín, Aventinské knihkupectví, knihkupectví Gustav Neugebauer Praha, edice Akropolis či nakladatel Borový. Kromě českých využíval hojně rovněž německá, případně rakouská knihkupectví a antikvariáty, zejména častá byla jeho korespondence s lipskými antikváři: Adolf Weigel Leipzig, Karl W. Hiersemann Leipzig, Carl Krah Leipzig (antikvariát a starožitnosti), Julius Püttmann Verlagsbuchhandlung Stuttgart, Gilhofer & Ranschburg Wien, E. P. Goldschmidt & Co. Ltd. London, Heinrich Tiedemann Berlin (prodával též grafiky).

O knihy JUDr. Preiss pečoval i tím, že jim dával vyhotovit novou vazbu, mnohdy nákladnou. Obzvláště cenné exempláře nechával opatřit i zlatou ořízkou. Knihvazačství a knihářství, jejichž služby častěji využíval, byly především pražské podniky A. J. Cellerin a syn, knihář Antonín Tvrdlý a umělecké knihářství Ludvík Bradáč.

Sice je již z letmého pohledu do účtů zřejmé, že bankéře zajímaly dějiny a literatura českých zemí, historie Prahy, českého národa. Jakkoli však kupní doklady, dostupné dnes v Archivu ČNB, představují cenný a obsáhlý zdroj, z hlediska bibliografického se jedná o zdroj ne zcela spolehlivý. Předně je nutno vzít v úvahu, že sbírka shromážděných dokladů nemusí být úplná a zřejmě ani není již proto, že chybějí účtenky a nákupní seznamy z let před rokem 1916. Navíc účty a seznamy rezervovaných knih skoro nikdy neobsahují přesné bibliografické údaje, informace o vydání a mnohdy ani úplný název knihy. Obvykle se na nich vyskytuje pouze jméno autora, které navíc nemusí být úplně, a zkrácený název díla. Srov. např.: „52. Čelakovský 290,- [...] 78. Hájek, Kronika 255,-“³³; „1x Pekař, Kniha o kosti 60,-; 1x Havlíček, Epigramy 20,- 1x –,–, Křest 27,50“³⁴; „1x Svoboda, Tři dvory 24,48; [...] 1x Žižkův Sborník 5,10; 1x Leda, Rakušák 30,60“.³⁵

Již při zběžném procházení účtů za knihy si nelze nepovšimnout, že významnou část fondu Preissovy knihovny tvořily právě staré tisky, které bankéř

³² AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1916–1943, kartony 85–96.

³³ Seznam vydražených knih a účet. Knihkupectví, antikvariát a nakladatelství Karel Zink, seznam knih vystaven 8. 3. 1926, účtování dne 9. 3. 1926. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1926, karton 87.

³⁴ Seznam knih a účet, knihkupectví Ludvík Souček, 22. 11. 1926. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1926, karton 87.

³⁵ Seznam knih a účet, knihkupectví F. Topič, 31. 12. 1924. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1925, karton 86.

nakupoval nejen v antikvariátech, ale také od jednotlivců. Bohužel informace jsou i v těchto případech neúplné, a tak se dohledání konkrétního titulu stává úkolem vcelku obtížným, ne-li někdy neřešitelným, srov.: „Apologie II. stawuw Kral. č. 1618, pův. vazba z r. 1619 – 72,- [...] Koniáš, Clavis, 1749 – 36,-“³⁶ Například v knihkupectví a antikvariátu O. Pyšvejce, jak dokládá účet z druhého pololetí roku 1915 (datovaný 12. ledna 1916), bankéř zakoupil tyto staré tisky a knihy z konce 18. a počátku 19. století: „1x Klicpera, Kytice s podpisem 8,-; 1x Krameryus, Hrabě Rožmberk, 1810 váz. 1,- ; 1x Šimon Lomnický z Budče, Tobolka zlatá, 1791 5,-; [...] 1x Bilegowský, Kronyka cýrkewní, 1816 váz. 5,-; 1x Procházka, Erasma Rotterdamského ruční knížka, 1787 3,-.“³⁷ Od téhož knihkupce později odkoupil „Kralický kancionál“ z roku 1579 za 10 000 korun³⁸ a další vzácné staré tisky: „Drážďanský kancyonál/ Hospodina srdcem i rty chválení“ z roku 1748 za 200 Kč, v tomto případě tedy snad *Hospodina Srdcem y Rty Chwálenj, aneb Pjsně Duchownj, staré y nowé* (Drážďany 1748) od Juraje Petermanna (Knihopis č. K07054); „Moller Spasytedlné přemyšlování“ z roku 1727, snad titul evidovaný v Knihopise pod názvem *Manuale de praeparatione ad mortem* od Martina Mollera (K05928).³⁹ Od Karla Zinka získal Bibli králickou z roku 1596 za 3 000 korun.⁴⁰ Za 10 000 korun odkoupil *Časopis českého musea* od roku 1827 do roku 1915.⁴¹

Dr. Preiss řadu bohemikálních starých tisků získal i ze zahraničí, především z Německa a Rakouska. Např. u Karla W. Hiersemanna zakoupil dle účtu tituly „Regnum Bohemiae eique Annexae Provinciae etc.“, „Böhmen, Charte vom Königreich Böheim, 1799“⁴², „Prag. Einfahll des passawischen Kriegsvolcks in die Kleine Stadt Prag anno 1611 d. 15. Febr.“⁴³ V dubnu 1928 JUDr. Preiss u Heinricha Tiedemanna z Berlína po předchozí objednávce zakoupil vzácný tisk „Zehendtner von Zehendtgruob: Beschreibung ... Ceremonien ... zu Prag

³⁶ Akademický antikvariát a knihkupectví Taussig & Taussig, účet ze dne 14. 1. 1916. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1916–1924, karton 85.

³⁷ Knihkupectví O. Pyšvejce, 12. 1. 1916. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1916–1924, karton 85.

³⁸ Dopis O. Pyšvejce na J. Preisse ze dne 24. 10. 1924: „Velevážený pane! Dovolují si uctivě sdělit, že bych prodal ‚Kralický Kancionál‘ 1579, onen skvostný exemplář, který Vašnost svého času zajímal, za 10 000 K.“ AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1916–1924, karton 85.

³⁹ Zatímní účet ze dne 16. 11. 1927, O. Pyšvejce. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1927, karton 88.

⁴⁰ Účet ze dne 22. 12. 1929, Knihkupectví Karel Zink. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1929, karton 90.

⁴¹ Akademický antikvariát a knihkupectví Taussig & Taussig, účet ze dne 15. 11. 1922. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1916–1924, karton 85.

⁴² Karl W. Hiersemann Leipzig, účet ze dne 12. 10. 1926. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1926, karton 87.

⁴³ Karl W. Hiersemann Leipzig, účet ze dne 21. 1. 1928. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1928, karton 89.

von 1587⁴⁴ za 451 marek.⁴⁴ Později u téhož „mimořádně vzácný“ („außerordentlich selten“) svazek „Kaiserkrönung Maximilians“ z roku 1612 v pergamenové vazbě⁴⁵ a Weingartenův „Fürstenspiegel“ z roku 1673.⁴⁶ Od E. P. Goldschmidta z Londýna získal „Ephemeris Expeditionis in utramque Austriam et Bohemiam ... usque ad diem quo ... Maximilianus Bavariae dux Monachium et reversus. Munich, R. Sadeler, 4to. 58 leaves, 1621“, spis s kresbou R. Sadelera znázorňující okamžiky bitvy na Bílé hoře a svázaný spolu s „Buquoy Quadrimestre iter Progressusque: quo ... Austria est conservata, Bohemia subjugata, Moravia acquisita, eademque opera Silesia sol[li]citata, Hungariaque terrefacta. Autore Constantio Peregrino. S. e. 1621. 4to. 82 pp“.⁴⁷

Od soukromých osob získal například v roce 1929 „Listář svatokorunský“ za 450 korun od jistého pana Knoflíčka, o rok později od paní Zdeňky Řepikové, rolnice v Kněževsi u Rakovníka, „benátskou Bibli“ za 3 000 Kč.⁴⁸ Od kněze, historika a učitele profesora Jindřicha Skopce (1873–1942) odkoupil „Salonní bibliotéku“ a „Kabinetní knihovnu“, tj. dohromady přibližně 240 knih za 4 100 Kč.⁴⁹

Množství knih získal JUDr. Preiss rovněž díky aukcím. Například v roce 1928 vydražil podle dochovaných seznamů a účtenek dílo „Historia Joannis Husi et Hieronymi Pragensis“ za 880 korun, za 68 korun „Dvojí nábožné kázání“⁵⁰ později v Brněnské aukci za 435 Kč vydražil knihu označenou v seznamu jako „Slaviček“ a opatřenou poznámkou, že „dle sdělení M. Helcelety náklad zničen a známy jen tři výtisky!“⁵¹ Z téže aukce získal za 1 950 korun první vydání *Babičky*.

Něco více o skladbě Preissovy knihovny se lze rovněž dozvědět z účtů vystavených knihaři. Například 12. dubna 1928 byl vystaven účet za opravu vazby

⁴⁴ Buch- und Kunst-Antiquariat Heinrich Tiedemann, účet ze dne 28. 4. 1928. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1928, karton 89.

⁴⁵ Buch- und Kunst-Antiquariat Heinrich Tiedemann, účet ze dne 18. 5. 1928. AČNB, tamtéž.

⁴⁶ Tj. Jan Jakob WEINGARTEN, *Fürstenspiegel oder Monarchia des hochlöblichen Erzhauses Oesterreich*, Praha 1673. Buch- und Kunst-Antiquariat Heinrich Tiedemann, účet ze dne 18. 8. 1928. AČNB, tamtéž.

⁴⁷ E. P. Goldschmidt, účet ze dne 16. 11. 1926. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1926, karton 87.

⁴⁸ Stvrzenka z 18. 7. 1929. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1929, karton 90; Stvrzenka z 31. 1. 1930. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1930, karton 91.

⁴⁹ Stvrzenka z 26. 11. 1929. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1929, karton 90.

⁵⁰ Seznam s datem 24. 2. 1928. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1928, karton 89.

⁵¹ M. Helceletem je míněn nejspíš moravský bibliofil Mojmir Helcelet (1879–1959). Seznam nadepsaný „Brněnská aukce“ a datovaný na 14. 6. 1928. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1928, karton 89.

knih jako „Žalmové, aneb zpěvové“, „Líbezná jádro evang. učení“⁵², později „Harfa nowa r. 1736“⁵³ či „Bibli svatá“ z roku 1613.⁵⁴

Kromě knih vlastnil Jaroslav Preiss prokazatelně také sbírku exlibris, podle dochovaných účtů soudě rovněž obsáhlou, čítající desítky i několik set kusů. Nejčastěji přitom exlibris nakupoval přímo od autorů nebo přes antikvariáty,⁵⁵ ale také ve Štencově grafickém kabinetě. Sběratelství knih spolu se sbíráním grafik a exlibris bylo u bibliofilů v období první republiky obvyklé.⁵⁶ Grafika i exlibris byly vnímány jako jedna oblast, exlibris potom spíše jako zvláštní žánr grafiky, spojený s knihou. Podle Beneše Buchlovana se však časem od knihy odpoutalo a stalo se „grafickým listem na thema ‚knih a její majitel‘“.⁵⁷ Pro JUDr. Preisse vytvořil exlibris v roce 1927 Václav Rytíř (1889–1943).⁵⁸ V Buchlovanově seznámech rovněž figuruje jméno Jaroslav Preiss u Koblíhových exlibris: „František Koblíha, Exlibris Jaroslav Preis, dřevoryt, 1925, délka 85 : šířka 130 mm (u leptů, rytin, heliogravur jsou to rozměry desky), Pohled na Hradčany.“⁵⁹ František Koblíha vytvářel dřevorytová exlibris a podle Buchlovana je mezi nimi mnoho exlibris krajinářských. Od Františka Koblíhy bankéř prokazatelně vlastnil publikaci *Ex libris*, řadu VI.⁶⁰ Krajinářské motivy na exlibris tvořil rovněž grafik

⁵² Sdělení, účet Fr. Beneše, kniháře, ze dne 12. 4. 1928. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1928, karton 89. V případě titulu „Žalmové, aneb zpěvové“ se mohlo jednat o přebásnění žalmů Jiřím Střejcem (*Žalmové, neb Zpěvové svatého Davida*), které poprvé vyšlo tiskem v Kralicích v roce 1587 (v Knihopise známá vydání pod č. K17528–K17532).

⁵³ A. J. Cellerin a Syn, účet ze dne 6. 9. 1928 (AČNB, ŽB, tamtéž). „Harfa nowa“ z roku 1736, zřejmě titul vedený v Knihopise pod č. K04855–K04857 (různá vydání).

⁵⁴ Knihař Antonín Tvrđý, účet ze dne 20. 11. 1930. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1930, karton 91.

⁵⁵ Knihkupectví a antikvariát Ludvík Souček, účet z 31. 12. 1924, Ladislav Kuncif, účet z 17. 3. 1925. Srov. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1925, karton 86.

⁵⁶ Srov. *Věstník Spolku českých bibliofilů*, č. 1, únor 1930, kde se na zadní straně nachází upoutávka na Zinkovu aukci exlibris. Grafici se podíleli na grafické úpravě bibliofilů a byli také členy SČB, např. Max Švabinský.

⁵⁷ Bedřich BENEŠ BUCHLOVAN, *Moderní česká exlibris. Poznámky sběratelovy*, Praha 1926, sv. II, s. 17 (kap. III. Marka, typografické, luxusní).

⁵⁸ Jeden exemplář se dnes nachází ve sbírkách Jihočeské vědecké knihovny (JVK). Za cenné informace k exlibris děkuji paní Martině Vyšohledové z Knihovny Národního muzea v Praze a paní PhDr. Květě Cempírkové z JVK v Českých Budějovicích. Viz Jana MAROSZOVÁ, *Bankéř JUDr. Jaroslav Preiss, knihy a exlibris*, in: Sborník pro exlibris a drobnou grafiku 2020, Praha 2020, s. 86–95.

⁵⁹ B. BENEŠ BUCHLOVAN, *Moderní česká exlibris*, sv. I, s. 112. Příjmení JUDr. Preisse je zde psáno s jedním „s“. S tímto jevem se lze setkat i v došlých účetních dokladech a korespondenci, a proto je velmi pravděpodobné, že je v Koblíhově publikaci myšlen právě vrchní ředitel Živnobanky.

⁶⁰ Stvrzenka platby 200 korun z 26. 11. 1925. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1925, karton 86.

Karel Vik, od něhož si je bankéř kupoval spolu s dalšími grafikami.⁶¹ Opakovaně zakoupil exlibris od Karla Votlučky,⁶² vlastnil exlibris od Pravoslava Kotíka a Heleny Bochořákové-Dittrichové.⁶³ JUDr. Preiss byl od roku 1922 členem Československého spolku sběratelů a přátel ex libris v Praze, a když se v dopise z 19. května 1931 na něj hlavní představitelé spolku obrátili s prosbou, aby přispěl věnováním ceny pro vítěze soutěže o nejkrásnější exlibris, daroval finanční obnos ve výši 500 Kč.⁶⁴

III. BANKÉŘ BIBLIOFIL

Podle *Ottova Slovníku naučného* z roku 1891 je bibliofil „milovník knih, který je dle jistých hledisek sbírá, např. všechna vydání spisů některého spisovatele, spisů jednajících o jistých osobách, jistých událostech apod., ale vždy s úmyslem užití sbírky ve prospěch vědy“.⁶⁵ V době první republiky bibliofilství úzce souviselo s vlasteneckým důrazem na péči o českou vzdělanost a o českou knihu. Spolek českých bibliofilů (SČB) byl založen v roce 1908, existuje dodnes a v meziválečné době zaznamenal rozkvet: „Bylo to svobodné a činorodé období, v němž vyrostlo několik desítek vynikajících knižních grafiků a ilustrátorů.“⁶⁶ Na bibliofilích se podíleli významní nakladatelé jako např. František Topič, Jan Otto, Česká grafická unie a řada malých specializovaných nakladatelů jako Josef Florian (Dobré dílo) či Ladislav Kuncíř. Se spolkem spolupracovali rovněž vý-

⁶¹ Grafiky v hodnotě 5 118 Kč, z toho exlibris za 78 korun koupil JUDr. Preiss od K. Vika v roce 1925, srov. seznam datovaný 19. 6. 1925. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1925, karton 86.

⁶² Srov. účty z 31. 1. 1925 (Votlučkovy exlibris za 100,-), 6. 3. 1925 (30,-), 2. 5. 1925 (150,-), 2. 2. 1928 sbírka exlibris 10 leptů, jeden exemplář za 150 Kč; 28. 3. 1925 koupil jeho 8 leptů „Stará Praha“ za 300 Kč; 16. 5. 1925 „Pražská domovní nádvoří“ (V. díl, dokončení) za 200,- a výčet nákupů zde zdaleka není úplný. Srov. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1925 (k. 86), 1928 (k. 89).

⁶³ Bochořáková „používá desky exlibris k zaznamenání nálad, impressí, bez ohledu na vlastní účel exlibris“. Viz B. BENEŠ BUCHLOVAN, *Moderní česká exlibris*, sv. II, s. 20–25, cit. 25 (kap. IV. Dřevoryt); srov. stvrzenka platby za sbírky exlibris P. Kotíka a H. Bochořákové, 3. 9. 1925; Národní knihkupectví Alois Srdece, účet z 26. 9. 1925 za exlibris od H. Bochořákové v hodnotě 55 Kč. AČNB, ŽB, tamtéž.

⁶⁴ Dopis místopředsedy dr. Jaromíra Malého a jednatele Františka Kozáka na dr. Preisse, 19. 5. 1931. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1931, karton 92. K Preissově členství ve spolku srov. *Knižní značka. List Československého spolku sběratelů a přátel „ex libris“ v Praze*, č. 2, duben 1922; *Sborník pro exlibris a jinou užitkovou grafiku*, č. 1, 1923, (seznam členů) a č. 3, s. XI.

⁶⁵ Heslo *Bibliofil*, in: Ottův Slovník naučný, IV, Praha 1891, s. 14.

⁶⁶ Pravoslav KNEIDL, *Z historie SČB*, in: Spolek českých bibliofilů. Online: <http://spolekceskychbibliofilu.cz/scb/z-historie/> [28. 1. 2020].

tvárnici, například Vojtěch Preissig, Jan Konůpek, Karel Dyrynk, František Kobliha, Cyril Bouda a další.⁶⁷

K bibliofilii kromě vydávání knih patřila péče o vazbu, estetický vzhled, ale i sbírání uměleckých grafik, exlibris a správa soukromé domácí knihovny. Meziválečným bibliofilským periodikem byl *Věstník Spolku českých bibliofilů*, později vycházející pod názvem *Marginalie*. Prvním předsedou spolku byl František Táborský. Spolek pořádal vycházky do pražských knihoven, večery s přednáškami, pravidelné členské schůze, ale také každoroční valnou hromadu a bibliofilskou večeři. Pravidelné schůze sloužily mimo jiné i k vyměňování knih, grafik a exlibris.⁶⁸

Generální ředitel Živnobanky JUDr. Jaroslav Preiss byl členem SČB od roku 1925.⁶⁹ Podle Stanov spolku, čl. 6b2, patřil k zakládajícím členům v tom smyslu, že při vstupu přispěl částkou 1 200 Kč ke spolkovým účelům, a takoví členové už nemuseli platit běžný roční členský příspěvek. Dr. Edvard Beneš patřil rovněž k zakládajícím členům spolku, ale protože složil při vstupu částku 100 Kč, měl podle článku 6b1 povinnost nadále platit roční příspěvek.⁷⁰ Jako aktivní člen SČB bankéř nejen kupoval a sbíral bibliofilské edice, ale sám některé také připravil k vydání.⁷¹ Podle dochovaných deníkových záznamů se účastnil jednání spolku a večeří bibliofilů, konajících se tehdy zpravidla na začátku listopadu po valné hromadě. Účastnil se i členských schůzí, pořádaných vícekrát do roka.⁷² Ve spolku se pravidelně vyhlašovala soutěž o nejkrásnější knihu. Preissovy knihy se v soutěži rovněž umístily. Například jeho *Několik úvah z let 1905–1907* sice nefigurovalo mezi prvními pěti, ale mezi dalšími patnácti vybranými nejkrásnějšími tituly.⁷³ O rok později se mezi čtyřmi nejkrásnějšími soukromými tisky (kategorie soukromých tisků) umístila publikace, kterou *Věstník* cituje jako „Jaroslavu Preissovi (ředitel Živnostenské banky)“. Patrně se jedná o titul *Jaro-*

⁶⁷ Srov. *Příručka Spolku českých bibliofilů v Praze 1937*. Vyd. Bohumír LIFKA a Josef SONBERG, 2., přeprac. vyd., Praha 1937, s. 21nn.

⁶⁸ Srov. média spolku *Věstník spolku českých bibliofilů a Marginalie*. „Vedle ediční činnosti SČB vždy vyvíjel i společenskou a vzdělávací činnost při oblíbených večerech k počtě výtvarníků, spisovatelů i zasloužilých členů Spolku s grafickými listy vždy na vysoké úrovni. K setkání přátel krásné knihy pravidelně dochází také na valných shromážděních, pořádaných každoročně na jaře.“ P. KNEIDL, *Z historie SČB* (online).

⁶⁹ *Příručka Spolku českých bibliofilů v Praze 1937*, s. 43.

⁷⁰ Srov. *Příručka Spolku českých bibliofilů v Praze 1937*, s. 15–20, zvl. 15n. (výňatek ze Stanov SČB).

⁷¹ Např. *Pobožné a modlitebné prozpěvování* (1929), *Několik úvah z let 1905–1907* (1929), *Tradice krásné rodiny* (1932) (viz kap. V. *Seznam knižních publikací*).

⁷² Například 4. 3. 1926 – členská schůze bibliofilů; 8. 11. 1930 sobota, večere bibliofilů, Národní dům (Vinohrady); 29. 10. 1932 8h, bibliofilský večer. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I. Korespondence dr. Preisse. Soukromé diáře 1926–1930, karton 103 a tamtéž, Diáře 1931–1932. Kniha korespondence Preissovy došlé pošty, karton 104.

⁷³ Srov. *Věstník Spolku českých bibliofilů*, č. 3, květen 1930, nestránkováno.

slavu Preissovi 1870–1930: několik vzpomínek.⁷⁴ V této souvislosti doplňme, že k bankéřovým šedesátinám vydal v roce 1930 knihu s titulem *Knížka pro DRa J. Preisse k šedesátinám* také český grafik a malíř Josef Váchal (1884–1969), jehož moderní tisky měly mimořádnou hodnotu. Váchalova kniha svědčí rovněž o stycích s bankéřem, které by si zasluhovaly další pozornost.⁷⁵

JUDr. Preiss v rámci bibliofilů patřil k tzv. skupině „Padesáti“. Již v lednu 1925 se na něj v rámci bibliofilství obrátil Ludvík Bradáč s prosbou o příspěvek 150 korun za účelem shromáždit počáteční kapitál: „Skupina ‚Padesáti‘ chce vydati padesát knih každou v padesáti výtiscích (mimo výtisky autorské), z nichž by každý přihlášený měl své číslo. Knihy, které skupina ‚Padesáti‘ hodlá vydati, budou vždy původní, poprvé tištěné. Pokud by šlo o překlady, tedy jen takové, jež mají hodnotu originálu. Chceme vydati díla opravdu hodnotná, která zůstanou vždy cenná.“⁷⁶ JUDr. Preiss příspěvek i svou kladnou odpověď z důvodu delší nemoci odeslal až v květnu 1925.⁷⁷ Z korespondence rovněž vyplývá, že bibliofilové jednotlivé exempláře číslovali a bylo určitým druhem prestiže získat číslovaný výtisk. JUDr. Preiss prokazatelně obdržel výtisk č. 1 v případě bibliofilské edice básně *Deset let* od Josefa Hory.⁷⁸ V roce 1927 získal subskribovaný exemplář díla Jana Amose Komenského „*Angelus Pacis*“ v hodnotě 1 325,25 Kč, knihu mu zaslal V. Žikeš.⁷⁹ V roce 1929 odkoupil za 100 Kč „věrný otisk nejstaršího Slabikáře českého z roku 1547“.⁸⁰

Tykání v dochované korespondenci dokládá užší vztah mezi bankéřem JUDr. Preissem a historikem a knihovníkem-knihovědcem Zdeňkem Václavem Tobolkou (1874–1951), zakladatelem Československé knihovědné společnosti.⁸¹

⁷⁴ Srov. *Věstník Spolku českých bibliofilů*, č. 3, květen 1931, nestránkováno; Vladimír Andrejevič FRANCEV – Josef PEKAŘ – František TÁBORSKÝ, *Jaroslavu Preissovi 1870–1930: několik vzpomínek*. S výzdobou Karla Svolinského a v úpravě Methoda Kalába. Vyd. Jindřich BĚLOHRÁBEK, Jan DVOŘÁČEK, Joe HARTMANN, František HODÁČ a Antonín TILLE, Praha 1930.

⁷⁵ Srov. též J. KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, s. 305n.

⁷⁶ Dopis L. Bradáče na J. Preisse 26. 1. 1925. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1925, karton 86.

⁷⁷ Dopis J. Preisse na L. Bradáče ze dne 13. 5. 1925. Srov. AČNB, ŽB, tamtéž.

⁷⁸ Dopis nakl. Fr. Borový na J. Preisse 28. 5. 1929. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1929, karton 90; jedná se o bibliofilii Josef HORA, *Deset let*, Praha 1929.

⁷⁹ Dopis Vladimíra Žikeše na J. Preisse, 20. 6. 1927. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1927, karton 88; jde o titul Jan Amos KOMENSKÝ, *Angelus pacis*, Plzeň 1926.

⁸⁰ Edice Akropolis Smíchov, oznámení o koupi 7. 4. 1929. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1929, karton 90.

⁸¹ Více o Tobolkově životě viz Jiří CEJPEK, *Zdeňk Václav Tobolka (1874–1949)*, Bulletin Skip 10/2, 2001. Online: http://www.old.nkp.cz/o_knihovnach/konsorcia/skip/Bull01_28.htm [28. 1. 2020]; Daniel ČÁP, *České bibliofilství 1918–1938. Příspěvek k dějinám knižní kultury za první republiky*. Diplomová práce FF UK, Praha 2008, s. 88.

V dopise z roku 1930 gratuluje Tobolka JUDr. Preissovi k šedesátinám a přitom píše: „Odedávna poji nás upřímné přátelství, které do dnešního dne zůstalo nezkaleno. Opravdu přál bych si, abychom na další své životní pouti setrvali v tomto srdečném poměru. [...] Já, který s knihou jsem svým životním povoláním tak blízce spjat, vždy v úctě mám Tvůj smysl a velkou lásku k české knize a ke všemu, co týká se našeho kulturního povznesení.“⁸² Bankéř zjevně věnoval pozornost Tobolkově edici *Monumenta Bohemiae typographica*, přetiskům vzácných knih, opatřeným imitací původní celokožené vazby. Když v této edici, kterou Tobolka samotný v dopise bankéři označil jako „Nejvzácnější české tisky v nejvěrnějším napodobení“, vyšel „Kališnický ‚Pasionál‘ z r. 1495“ jako její druhý svazek, zakoupil jej bankéř za 1 500 Kč.⁸³ Za 1 605 Kč zakoupil prokazatelně třetí svazek edice, který mu Tobolka poslal v prosinci 1926. Jednalo se o „Rohův kancionál“, tj. *Piesně Chwal Božských*. Existuje rovněž doklad o koupi sedmého svazku edice, jímž byla Kuthenova *Kronika o založení země české*. V průvodním dopise Zdeněk Tobolka navíc bankéře výslovně uvádí jako odběratele této ediční řady.⁸⁴

Vrchní ředitel Živnobanky udržoval styky s řadou členů spolku, čestné členy a předsedy nevyjímaje. V korespondenci figurují jména jako Alois Dyk, František Kobliha, Bohumír Lifka, Max Švabinský, František Táborský (předseda SČB v letech 1908–1912 a 1924–1927), Josef Volf (předseda v letech 1929–1937) nebo Karel Zink (předseda v letech 1939–1942).⁸⁵ Jako příklady Preissovy korespondence s konkrétními členy SČB byly vybrány tři osobnosti: Bohumír Lifka (1900–1987), dodnes uznávaný v oboru dějin české literatury, první předseda spolku František Táborský a pozdější předseda Josef Volf, historik a ředitel

⁸² Dopis Z. Tobolky na J. Preisse 6. 12. 1930. AČNB, ŽB, S VII/i-1-I, karton 45, č. 991 Tobolka, Zdeněk, 1930.

⁸³ Dopis Z. Tobolky na J. Preisse ze dne 10. 1. 1926 a odpověď Dr. Preisse z 19. 6. 1926. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1926, karton 87.

⁸⁴ V dopise ze dne 11. 12. 1926 děkuje J. Preiss Z. Tobolkovi za zasláný „*Rohův kancionál*“ a posílá mu za něj 1 605 Kč. (AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1926, karton 87). Dopis Z. Tobolky na J. Preisse ze dne 15. 12. 1928 obsahuje kromě oznámení o doručení sedmého svazku edice (Martin KUTHEN ZE ŠPRINSBERKA, *Kronyka o Založeníj Zemie Česke a prwnijich obywatelijch gegich tudijž o Knijžatech a Králjich y gich činech a přiběžých welmi kratče z mnohých Kronykářův sebraná*. [V Praze 1929]) také přání k svátkům. Doklad o zaplacení knihy pochází ze dne 20. 12. 1928 (480,- Kč). AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1928, karton 89.

⁸⁵ Dochovaná korespondence je uložena v Archivu ČNB ve fondu AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, avšak je možné narazit na jednotlivé dopisy také v jiných souvislostech (např. v osobních účtech, ve fondu ŽB/855/6 – Soukromá korespondence a písemnosti funkcionářů – písemnosti JUDr. Jaroslava Preisse) a není vyloučeno, že se další doklady nacházejí i jinde, zejména přichází v úvahu Památník národního písemnictví (LA PNP). Rozsah dochovaných dopisů je různý. Posloupnost předsedů spolku viz *Spolek českých bibliofilů*. Online: <http://spolekceskychbibliofilu.cz/scb/cestni-clenove-predsedove/> [28. 1. 2020].

knihovny Národního muzea, s nímž byl bankéř v kontaktu také proto, že v letech 1929–1941 vykonával funkci prezidenta zemského správního výboru Národního muzea v Praze.

V došlé korespondenci uložené v Archivu ČNB se uchoval jeden list od Bohumíra Lifky, datovaný 10. května 1938, v němž autor bankéře Preisse informuje o tom, že vydal novou bibliofilii, a nabízí, že mu pošle knihu k náhledu a případnému zakoupení, protože už před deseti lety bankéř projevil zájem o jeho edici Šaldova *Selského Svatého Václava*.⁸⁶ Nabízeným titulem byl obsáhlý sborník *Na paměť F. X. Šaldy*, obsahující kromě jiných ilustrací i dřevorytový portrét od Karla Svobinského.⁸⁷

Preissova korespondence s předsedy SČB Josefem Volfem a Františkem Táborským patří k obsáhlejším, resp. obsáhleji dochovaným.⁸⁸ Josef Volf (1878–1937) se v roce 1928 stal ředitelem knihovny Národního muzea a tuto funkci zastával jako oddaný vlastenec, což dokládá také právě korespondence s bankéřem. Oba dva muže spojovalo nejen členství v SČB a práce pro obohacení sbírek Národního muzea, kde byl JUDr. Preiss členem správního výboru a kuratoria, ale i společný zájem o bohemikální literaturu. Bankéř se na Josefa Volfa obracel po každé, když se potřeboval poradit ohledně starých tisků nebo rukopisů, které mu byly nabízeny ke koupi, ohledně jejich historické i finanční hodnoty.⁸⁹ Dr. Volf naopak se na bankéře obracel zpravidla tehdy, pokud šlo o výkup významných sbírek či knihoven, např. Macharovy knihovny, rukopisů Bezručových básní či koupi „revolučního archivu“ kapitána E. V. Vosky, nebo o pořizování cenných dokumentů, také rukopisů a starých tisků do fondu knihovny Národního muzea. Dr. Preiss sám věnoval Národnímu muzeu knihy, ale také poskytoval finanční prostředky, případně oslovoval druhé, kteří by mohli knihovnu Národního muzea finančně podpořit.⁹⁰ Osobnější prosbu přednesl J. Volf, když žádal, aby se bankéř přimluvil za jeho švagra Adolfa Tobiasche nebo když si v osobním dopise banké-

⁸⁶ F. X. ŠALDA, *Selský svatý Václav*, Praha 1929.

⁸⁷ Bohumír LIFKA (ed.), *Na paměť F. X. Šaldy: sborník vzpomínání, lásky a vděčnosti. [Sborník k prvnímu výročí jeho smrti]*, Praha 1938. AČNB, ŽB, S VII/i-1-I, č. 492 Dr. Lifka, Bohumír, dopis na J. Preisse ze dne 10. 5. 1938.

⁸⁸ Zdroj veškeré zde citované korespondence JUDr. Preisse s Fr. Táborským a J. Volfem: AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938 a tamtéž, č. 1049 Volf, Josef, ředitel Knihovny Národního muzea, 1927–1935.

⁸⁹ Např. dopis J. Preisse na J. Volfa z 29. 9. 1928, prosba o posouzení *Graduale*, nabízeného ministerstvu školství za 18 000 Kč. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, č. 1049 Volf, Josef, ředitel Knihovny Národního muzea, 1927–1935.

⁹⁰ Srov. např. dopis J. Preisse na J. Volfa z 22. 12. 1928, obsahující seznam těch, kteří věnovali finanční prostředky v celkové výši 150 000 Kč ve prospěch Macharovy knihovny, dopis J. Preisse na J. Volfa z 16. 4. 1934, dr. Preiss daruje Knihovně Národního muzea rukopis „Beschreibung der Böhmischen Unruhe nach dem Tode Kaisers Caroli IV.“. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, č. 1049 Volf, Josef, ředitel Knihovny Národního muzea, 1927–1935.

řovi důvěrně stěžoval na nižší platové zařazení: „Jak mám mít radost z tvoření, když jsem stále pokořován?“⁹¹

Blížší pozornost si nicméně zaslouží i korespondence vrchního ředitele Živnostenské banky s Františkem Táborským. Středoškolský profesor, básník a prozaik František Táborský (1858–1940) je autorem historických a literárně historických spisů, věnoval se redakční činnosti a překládal z ruštiny. JUDr. Preisse poznal na schůzi členů výboru Československé jednoty v Luhačovicích před vypuknutím první světové války.⁹² Fr. Táborský posílal J. Preissovi pravidelně své knihy.⁹³ O poměru obou mužů se vyjádřil v roce 1930 Josef Volf: „Čtení v krásné knize je jako modlitba v chrámu, řekl kdysi Frant[išek] Táborský, tato jemná, vysoce inteligentní a umělecká duše, a není jistě bezvýznamno, že oba tyto muže pojí krásné přátelské svazky.“⁹⁴

Užší vztah dokládá již první dopis v dochované sbírce, datovaný na 27. prosince 1920. František Táborský tehdy poslal první manželce bankéře, paní Olze Preissové, svou knihu *Zimní večery v naší „veselé republice“* se slovy: „Hodí se jako pokračování do naší veselé nálady. [...] Lituji, že není výtisků na lepším papíře a v lepší úpravě. Ale nakladatelé myslí při vydávání knihy jenom na sebe, a nikoliv, aby druhým způsobili radost. Bez umělecké ambice! (Stence vyjímám.) Byl bych knihu již v neděli poslal, ale nedodali mi ji včas.“⁹⁵ Paní Olga však v té době byla již těžce nemocná a onemocnění podlehl v roce 1921. Táborský paní Olgu a onen Štědrý večer roku 1920 literárně zachytil v krátkém vyprávění, bibliofilii *In memoriam*, kterou vydal o několik let později a poslal dr. Preissovi.⁹⁶ Bankéř na zásilku reagoval dne 28. ledna 1926 slovy, která v dochované

⁹¹ Srov. dopisy J. Volfa na J. Preisse ze dne 6. 12. 1928 a z 15. 6. 1931 (citát). AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, č. 1049 Volf, Josef, ředitel Knihovny Národního muzea, 1927–1935.

⁹² Srov. František TÁBORSKÝ, *Slovenská vzpomínka*, Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12: Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám, Praha 8. 12. 1930, s. 38–39.

⁹³ V dopise z 5. 6. 1930 J. Preiss Fr. Táborskému děkuje za knihu: „Mám z ní radost stejně velikou, jako kdybych ji dostal k Vánocům: Jest mně dokladem našeho přátelství, kterého si upřímně vážím.“ O kterou knihu konkrétně šlo, neuvádí ani dopis Fr. Táborského na J. Preisse z 2. 6. 1930, kniha zřejmě obsahovala Puškinovy pohádky, protože Táborský dar komentuje slovy, že „Puškinových pohádek kurs pořád stoupá“. Dr. Preiss také poskytoval své knihy Fr. Táborskému, jak dokládá jeho list z 27. 11. 1928, v níž chválí Preissovu publikaci *O vývoji a úkolech československého průmyslu*: „Tady je třeba otvírání očí, tady je třeba vzpruhy.“ AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

⁹⁴ J. VOLF, *Preissova knihovna*, s. 52.

⁹⁵ Jednalo se o knihu František TÁBORSKÝ, *Zimní večery v naší „veselé republice“*, Praha 1920. Zdroj citátu AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

⁹⁶ František TÁBORSKÝ, *In memoriam. Z vypravování člena „Kamarádkého stolu“*, Praha 1926.

korespondenci patří k vůbec nejosobnějším sdělením: „Milý příteli! Jsem opravdu a hluboce dojat knížkou, kterou jste mi zaslal. Nevíte, kolikrát a kolikrát ve svém životě jsem vzpomínal na tento poslední Štědrý večer, který byl večerem mého krásného manželství a po kterém zbyly v duši vzpomínky, které jste tak krásně zachytil. Z těchto řádků, které jste mi zaslal, cítím svým srdcem úctu a oddanost, kterou jste měl k mé ženě, i přátelství, které chováte ke mně. | Děkuji Vám za oboje upřímně a tak, jak to cítím. Mohu Vás ujistiti, že to byla jedna z největších radostí mých posledních let a že jest to tak krásné vědět, že jsou ještě kolem mne lidé, kteří nezapomněli na to, co měli v úctě, a kteří dovedou v srdci svém nositi ještě po létech několik paprsků skutečně milého citu.“⁹⁷

Nakonec v téměř listu projevuje zájem o 25 výtisků knihy pro děti a známé, „kteří měli moji ženu rádi“. Táborský reaguje slovy, že kniha *In memoriam* „v dnešní úpravě bude velice vzácná a bude po ní veliký shon u bibliofilů. Tiskárna vytiskla toliko 25 výtisků pro Vás a 25 výtisků pro mne. Rozhodli jsme se pro to, aby pietní ráz edice byl zachován. Později někdy vydám ji s jinými črtami ‚U kamarádského stolu‘. Račte tedy dobře uvážiti, komu ji dáte. [...] A je to knížka neprodejná!“⁹⁸ Téhož dne bankéř odpovídá, děkuje a slíbí poslat seznam 25 osob. Končí formulací: „Pozdravuji Vás upřímně, znovu Vám svou knihovnu dávám k dispozici a jsem Vám oddaný.“⁹⁹ Právě ona disponovatelnost Preissovy knihovny pro Františka Táborského a jeho studium je rovněž předmětem jejich další korespondence. Když Táborský neviděl Preisse na bibliofilském večeru, píše mu dopis se slovy: „Velice rád bych potřeboval nahlédnout do Vaší knihovny, ale za Vaší přítomnosti.“¹⁰⁰ Bankéř mu odpovídá, že měl rýmu a musel se šetřit. O knihovně píše: „Moje knihovna jest Vám vždy k dispozici a dal jsem pokyn svým lidem, aby Vás kdykoliv do kteréhokoliv pokoje uvedli, abyste mohl v klidu knihovny užití. Já sám jsem nyní velmi mnoho mimo dům, a kdybyste mě chtěl zastihnouti doma, naleznete mne vždy ve ¼ na 4, kdy se chystám do banky.“¹⁰¹ Jindy zase si bankéř posteskl, že si chtěl promluvit, ale na bibliofilské ve-

⁹⁷ Dopis J. Preisse na Fr. Táborského 28. 1. 1926. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

⁹⁸ Dopis Fr. Táborského na J. Preisse 12. 2. 1926. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

⁹⁹ Dopis J. Preisse na Fr. Táborského 12. 2. 1926. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

¹⁰⁰ Dopis Fr. Táborského na J. Preisse 5. 11. 1926. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

¹⁰¹ Dopis J. Preisse na Fr. Táborského 9. 11. 1926; dopis J. Preisse na F. Táborského 29. 10. 1930, v němž J. Preiss dává F. Táborskému k dispozici svou knihovnu, konkrétně svá slovenika. Viz AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

čeři Fr. Táborského neviděl: „Těšil jsem se opravdu na shledanou s Vámi, poně-
vadž jsem Vás tak dlouho neviděl a bylo mi potřeba zase jednou s Vámi se
rozhovořiti. Těším se však, že brzy budete zase zdrav. Prosím, abyste mi sdělil,
kdy zdrav budete, abychom se sešli.“¹⁰² Intenzitu přátelství dosvědčuje rovněž to,
že Táborský byl tradičně zván do rodinného kruhu na Štědrý večer a Preiss jej
často zval k sobě domů také na oběd.¹⁰³

Významnějším blokem korespondence jsou dopisy z března 1928, kde
hlavní téma tvoří desáté výročí vzniku Československa.¹⁰⁴ František Táborský
vyslovil přání vytvořit Smetanův „živý pomník“, tj. odkoupit skladatelovu pozů-
stalost, založit Smetanovo muzeum přístupné veřejnosti a uspišit vydání Soubor-
ného díla B. Smetany. Jaroslav Preiss odpovídá spíše vyhýbavě, že z Hradu přišlo
nařízení oslavy netříštit a mít jeden fond, ale pokusí se zjistit, co půjde udělat.

Od března 1929 se korespondence týká barokního zpěvníku, který Táborský
společně s Preissem připravovali pro vydání jakožto bibliofilii. V dopisech se
tak objevují úvahy o nákladu, věnování, druhu písma, o komunikaci s tiskařem
Kalábem, který kvůli tomu dokonce objednal nový typ písma. Sazba edice podle
dopisů trvala velmi dlouho. Nakonec bibliofilie vyšla v září 1929 pod názvem
Pobožné a modlitebné prozpěvování na holandském ručním papíře ve 100 výtis-
cích. Dalšíh 300 exemplářů, které šly do prodeje, bylo vytištěno na dobrém,
„dřevaprostém“¹⁰⁵ papíře. Dne 4. října 1929 Fr. Táborský J. Preissovi posílá se-
znam, komu by chtěl exulantské písně věnovat, a JUDr. Preiss mu následně děku-
je za předmluvu ke knize, uzavíraje list slovy: „Jsem rád, že při té příležitosti
naše jména byla spojena.“¹⁰⁶ Dochovaná korespondence z let 1920–1938 svědčí

¹⁰² Dopis J. Preisse na Fr. Táborského 2. 11. 1927. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespon-
dence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel,
1920–1938.

¹⁰³ Srov. dopis Fr. Táborského na J. Preisse ze dne 15. 12. 1927 s poděkováním za po-
zvání na rodinný Štědrý večer. V pozdějších letech se Fr. Táborský omlouval z účasti kvůli ne-
moci (srov. dopisy Fr. Táborského na J. Preisse 22. 12. 1932, 22. 12. 1933 v obou dopisech
pisatel děkuje bankéři za darované víno). A dále Preissův diář, např. 11. 1. 1928 oběd s Fr. Tá-
borským, 31. 1. 1930 v půl druhé schůzka s Fr. Táborským. Viz AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Kore-
spondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spiso-
vatel, 1920–1938 a AČNB, ŽB, SVII/i-1-I. Korespondence dr. Preisse. Soukromé diáře
1926–1930, karton 103.

¹⁰⁴ Dopis Fr. Táborského na J. Preisse 12. 3. 1928 a odpověď J. Preisse Fr. Táborskému
ze dne 13. 3. 1928. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav
Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

¹⁰⁵ Dopis J. Preisse na Fr. Táborského 27. 9. 1929. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespon-
dence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel,
1920–1938.

¹⁰⁶ Citáty: Dopis Fr. Táborského na J. Preisse 4. 10. 1929; dopis J. Preisse na Fr. Tábor-
ského 7. 10. 1929. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav
Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938. Více o edici viz v tomto
číslu článek J. MAROSZOVÁ, *Exulantské písně bankéře JUDr. Preisse*.

o tom, že oba muže pojil vřelý přátelský vztah a řádky, které JUDr. Preiss adresoval Františku Táborskému, patří k jedněm z nejdůvěrnějších sdělení, které je možné v jeho dopisech najít.

IV. MÍSTO ZÁVĚRU: KAM SE PODĚLA PREISSOVA KNIHOVNA?

Podobně jako u vztahu JUDr. Preisse k výtvarnému umění lze i pro jeho vztah ke knihám konstatovat, že bankéř se vyznačoval živým zájmem o literaturu, přednostně bohemikální, soustavně ji sbíral, nadto také knihy psal, připravoval pro vydání a podporoval rozkvet knižní kultury v meziválečném Československu nemalými finančními prostředky. Josef Volf uzavírá svou „exkurzi“ po bankéřově knihovně přáním: „Vedle těžkých žalob a stesků k Hospodinu, psaných krví srdce, pyšní se tu nudné traktáty dogmatické i roztomilé životy světců a písničky-básničky 18. století, prýštící namnoze z naivně zachycených motivů prstonárodních... Tak milá a drahá je mi tato skříň s bohatými poklady české literatury, že se mi od ní ani nechce. A říkám si: kéž bych se toho dočkal, aby toto vše, po čem srdce lační, bylo sloučeno s poklady knihovny Národního musea v nové, účelně velmi moderními prostředky vybavené budově. Kéž bych se toho dočkal...“¹⁰⁷

Dějiny se nakonec vydaly jiným směrem, než jak si představoval (nejen) ředitel knihovny Národního musea Josef Volf, a podobný osud jako bankéřovu obrazárnu neminul ani jeho knihovnu. Je velmi pravděpodobné, že část knih byla zničena, když jeho vilu na Smíchově obsadili a drancovali vojáci. Nelehkou situaci v květnu 1945 popisují v dopise správci bankéřovy vily, manželé Kozlerovi: „Když jsem přišel z Laviček, byla již vrata oboje vypáčená a na dvoře stály tanky a auta ruské armády. Těž ve vile spali a pili vojáci a důstojníci. Nedalo se nic dělat, neboť byli ponejvíce opilí a hrozili pistolemi. [...] Vrátil jsem se z Laviček v 11h a krotil jejich bujnost, jak jsem nejlépe mohl. Ráno časně odjeli a nechali za sebou jen špatný dojem. [...] Ráno asi v osm hodin přišli další, ti již byli trochu slušnější, ale neodolali si vzít nějakou maličkost, jak oni říkají, na paměť. Velkou starost mi dělaly knihovny, aby z knih netrhali listy, neboť oni jsou všeho schopný. Podařilo se mi získat jednoho důstojníka a dovolil mně knihovny uzamknout. Co bylo na zámek jako například vitríny a noční stolky, též některé skříně, byly násilím otevřeny a vše prohledáno. A co se jim zalíbilo, tak si vzali, ponejvíce věci, co se lesklo. [...] Čtyři dny a noci jsem nespal, neboť se rozlezzali jako štěnice. [...] Včera ráno odjeli, tak již je ve vile nemáme. [...] Návrat Milostpána a Milostivé paní není ještě možný, ihned podám zprávu, jakmile to půjde.“¹⁰⁸

¹⁰⁷ J. VOLF, *Preissova knihovna*, s. 51.

¹⁰⁸ Manželé Kozlerovi, správci Preissovy vily na Smíchově (Mozartova 1986, dnes ul. U Mrázovky), píší manželům Preissovým o situaci v Praze a v jejich vile, nedat. [květen

Pro JUDr. Jaroslava Preisse nastaly těžké časy, neboť byl uvržen do žaláře, a jak píše poválečný ministr spravedlnosti Prokop Drtina ve svých pamětech, „než se stabilizovala poválečná justice a než dr. Preiss přišel do řádné soudní vazby, prošel skutečným martyriem a jeho majetek, zejména jeho letní sídlo Lavičky u Orlika, byl nejen rvavým způsobem rozkraden, ale též barbarsky zpuštěn.“¹⁰⁹

Podobně líčí neutěšenou situaci v Lavičkách Jiří Hejda, který se po svém propuštění z vězení v 60. letech v tehdejší Univerzitní knihovně zajímal o to, kde se nachází jeho vlastní knihovna. Podle Hejdy JUDr. Preiss odkázal své knihy právě Univerzitní knihovně: „Pokusil jsem se zjistit, co se stalo s mojí knihovnou. Bylo to přece na 6 000 svazků, v tom mnoho unikátů. Ptal jsem se v Univerzitní knihovně. [...] Od dětí vím, že pro knihovnu přijely nákladáky MNV. Zde mi řekli, že takové knihovny, jako byla moje, byly uloženy někde do sklepa nebo také na dvůr, prostě kde bylo místo. [...] | Vzpomněl jsem si při této příležitosti na knihovnu dr. Preisse. Byla daleko větší a cennější než moje, protože Preiss sbíral především všechna první vydání [...]. Ale hlavně měl na svém letním sídle u Orlika trezor a v něm uloženy nejvzácnější tisky: emigrantské špalíčky, prvotisky středověké a staré české literatury, unikáty, které nemá ani Univerzitní knihovna. Odkázal jí také vše ve své závěti.“¹¹⁰ Následuje popis, jak obyvatelé z okolí vtrhli do bankéřova sídla s úmyslem zmocnit se bankéřova majetku. Cenné knihy přitom byly rozházeny a poničeny i v důsledku deště. Rozkradení majetku v Lavičkách rovněž potvrzuje i dosud žijící rodina JUDr. Preisse.

Po roce 1946 byl majetek zesnulého bankéře zkonfiskován. Do zabavené knihovny ze smíchovské vily následně pracovníci Univerzitní (Národní) knihovny přidali přeživší a zbylé knihy z Laviček. Část knih byla posléze údajně převezena do Okresního národního výboru v Příbrami, kde bylo 108 svazků věnováno profesorské knihovně příbramského gymnázia za asistence Národní kulturní komise.¹¹¹ Staré tisky z jeho soukromé sbírky, které se podařilo zachránit před krádeží nebo zničením, se dnes nacházejí ve fondu Národní knihovny, jak ukazují záznamy o provenienci. Je však možné, že knih z bankéřovy knihovny se podařilo přece jen zachránit více. Do budoucna zde může napovědět jednak obdélníkové fialové razítko, kterým bankéř své knihy opatroval, jednak katalogizační záznam zachycující údaj o původním majiteli exempláře knihy. Dále by bylo namístě prozkoumat i způsob, jakým Národní knihovně původně Preissovy knihy připadly. Je totiž možné, že se sem dostaly ještě i jinak než ve víru poválečných událostí. Mohly knihovně připadnout již dříve darem, odprodejem nebo prostřednictvím dalších osob, kterým bankéř své knihy mohl kdysi věnovat či prodat.

1945], strana 1–2. Zdroj: Archiv Národní knihovny ČR, Osobní fondy. Fond „Preissovi Jarmila a Jaroslav, JUDr. [1880]–1945“, karton 1. Pravopisné chyby byly v přepise opraveny.

¹⁰⁹ Cit. podle: M. ŠÍŠKA, *Kormidelník Živnobanky*, s. 13.

¹¹⁰ J. HEJDA, *Žil jsem zbytečně*, s. 444.

¹¹¹ Srov. Preiss, Jaroslav, 1870–1946, in: Provenio (online).

Podobné otázky se nabízejí dále také ve vztahu k Národnímu muzeu, jehož sbírky bankéř významným způsobem obohacoval. Tato studie proto končí otevřeně. Řada souvislostí zde byla naznačena mnohdy jen v hrubých obrysech nebo vyslovena formou otázek, které zatím čekají na odpovědi.

V. SEZNAM KNIŽNÍCH PUBLIKACÍ

1. JUDr. Jaroslav Preiss – autorská díla a edice¹¹²

- Max LORENZ, *Marxovská sociální demokracie*. Překlad Jaroslav Preiss a Alois Rašín, Praha: Nákladem Vydavatelstva Vzdělávací bibliotéky a Bibliotéky sociálních nauk [1896 nebo 1897]. (Bibliotéka sociálních nauk; sv. 5)
- Jaroslav PREISS, *Sociální proudy*, Praha: J. R. Vilímek 1904, s. 722–796 (Vyňato z publikace *Devatenácté století slovem i obrazem*. Praha: Jos. R. Vilímek [19--].).
- Jaroslav PREISS, *Z tendencí hospodářského vývoje současná. Několik úvah*, Praha: Grosman a Svoboda 1905.
- Jaroslav PREISS, *Slovanská banka. Referát pro přípravný slovanský sjezd v Praze ve dnech 11. až 18. července 1908*, Praha: Politika 1908.
- Jaroslav PREISS, *Bank słowiański. Referat na przygotowawczy zjazd słowiański w Pradze d. 11–18 lipca 1908*, W Pradze: [s. n. 1908].
- Jaroslav PREISS (ed.), *Český průmysl textilní slovem i obrazem*, Praha: Spolek českých průmyslníků textilních [1909].
- František SKÁCELÍK – Jaroslav PREISS – Viktor DYK, *Památce Fr. Váhalíka*. V Praze: Časopis pokrokového studentstva 1910. (Rozpravy; sv. 3)
- Jaroslav PREISS, *Průmysl a banky. Z cyklu průmyslových přednášek, ve dnech 22. až 27. dubna 1912*, Praha: Nákladem Ústavu ku podpoře průmyslu 1912. (Zprávy Ústavu ku podpoře průmyslu obchodní a živnostenské komory v Praze; č. 1)
- Jaroslav PREISS – Augustin BRAULÍK (eds.), *Textilní obzor 1912. Orgán Spolku českých průmyslníků textilních: Publikáční orgán českých škol textilních a spolků českých strojmistrů a zřizenců průmyslu textilního v zemích Koruny české*, Praha: Spolek českých průmyslníků textilních 1912.
- Živnostenská banka v Praze 1869–1918*. [Praha: Živnostenská banka 1919].
- Karel ČAPEK, *Orlík: 6. března 1927. Intimní verše Karla Čapka věnuje svým milým hostům [...]* Jaroslav Preiss, Praha: Jaroslav Preiss 1927.
- Jaroslav PREISS, *K vývoji českého průmyslu bavlnářského*, Praha: J. Preiss 1927.

¹¹² Seznam knižních publikací bankéře JUDr. Jaroslava Preisse vychází ze záznamů dostupných v Souborném katalogu ČR (aleph.nkp.cz), stav únor 2020.

- Jaroslav PREISS, *O vývoji a úkolech československého průmyslu*, Praha: [s. n.] 1928.
- Jaroslav PREISS, *Několik úvah z let 1905–1907*, Praha: Ludvík Souček 1929.
- Jaroslav PREISS, *Ze zájezdu do Anglie*, Praha: [s. n.] 1929.
- František TÁBORSKÝ (ed.), *Pobožné a modlitebné prozpěvování ve dnech těchto bídných, hrozných a pokušení plných všem věrným u vyhnání Páně stále trvajícím ku potěšení a posilnění poskytnuté, obzvláště těm, jež Kříž Těžký v Vyhnání Pociťují [...]*, Praha: [Jaroslav Preiss] 1929.
- Jaroslav PREISS, *Hospodářská situace současná. Řeč proslovená na manifestační schůzi československého průmyslu dne 19. května 1932 v Praze*, Praha: nákladem Tiskových podniků Ústředního svazu československého průmyslu 1932.
- Jaroslav PREISS, *Tradice krásné rodiny*, Praha: nákladem vlastním 1932.
- Jaroslav PREISS, *Projev Dr. Jaroslava Preisse [...] na manifestační schůzi československého průmyslu dne 25. června 1935*, Praha: Tiskové podniky Ústředního svazu československých průmyslníků 1935.
- Jaroslav PREISS, *Staré a nové cesty. Prednesené na valnom shromáždení Ústredného združenia slovenského priemyslu dňa 5. apríla 1935*, Bratislava: s. n. 1935.
- Jaroslav PREISS, *Projev Dr. Jaroslava Preisse, předsedy Ústředního svazu československých průmyslníků, na manifestační schůzi československého průmyslu dne 23. června 1936*, Praha: Tiskové podniky Ústředního svazu československých průmyslníků 1936.
- Jaroslav PREISS, *Projev Dr. Jaroslava Preisse předsedy Ústředního svazu československých průmyslníků na manifestační schůzi československého průmyslu dne 16. června 1937*, Praha: Tiskové podniky Ústředního svazu československých průmyslníků 1937.
- Jaroslav PREISS, *Řeč předsedy Ústředního svazu čsl. průmyslníků Dr. Jar. Preisse*. Moravská Ostrava: [s. n.] 1937.
- Jaroslav PREISS, *Projevy Dr. Jaroslava Preisse, předsedy Ústředního svazu československých průmyslníků, na jubilejní valné hromadě Ústředního svazu československých průmyslníků v Praze a na manifestační schůzi československého průmyslu dne 14. června 1938*, Praha: Tiskové podniky Ústředního svazu československých průmyslníků 1938.
- Jaroslav PREISS, *Význam sdružení zemědělské strojnictví dle přednášky ... Jaroslava Preisse, ředitele Živnostenské banky v Praze při zakládající schůzi dne 24. října t.r.*, Praha: Užší pořizovací komitě [19--].

2. JUDr. Jaroslav Preiss – publikace jemu věnované

Kromě knih, na jejich napsání či vydání se JUDr. Preiss podílel, vznikly již během jeho života i publikace, které byly věnovány jeho osobě, případně jeho rodině (o obsahu knihy *In memoriam* viz kapitola III):

František TÁBORSKÝ, *In memoriam. Z vypravování člena Kamarádského stolu*, Praha: Průmyslová tiskárna 1926.

Vladimír Andrejevič FRANCEV – Josef PEKAŘ – František TÁBORSKÝ, *Jaroslavu Preissovi 1870–1930. Několik vzpomínek*. S výzdobou Karla Svolinského a v úpravě Methoda Kalába. Vyd. Jindřich BĚLOHŘÍBEK, Jan DVOŘÁČEK, Joe HARTMANN, František HODÁČ a Antonín TILLE, Praha 1930.

Josef VÁCHAL, *Knížka pro DRa J. Preisse k šedesátinám*, Praha: Josef Váchal 1930.

Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám, Praha: Klub úředníků Živnostenské banky v Praze 1930. (= Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12, ze dne 8. 12. 1930)

Jana Maroszová

Portrait of a Banker with a Book. JUDr. Jaroslav Preiss and the Bibliophiles

Summary

The collecting of art works and care for Czech book culture was one of the most common phenomena among leading representatives of the Czech intelligentsia in the First Republic. As contemporaries already noted, however, the Managing Director of Živnostenská banka JUDr Jaroslav Preiss collected art and books with understanding and interest. His library was therefore at that time a very extensive, unique and valuable collection of 16th – 19th century Bohemian literature. The article presents an overview of JUDr Preiss's activities in support of Czech book culture. The first part, *JUDr Jaroslav Preiss and His Era*, summarises basic information about the banker's life and about his own activity as an author. In the section entitled *The Banker's Library: JUDr Preiss as a Reader and Collector of Books*, there follows a closer look at his private library, in particular the old prints that the banker collected. The third part, *The Banker Bibliophile*, pays attention to Preiss' activities in Spolek českých bibliofilů (Association of Czech Bibliophiles) and to selected contacts, in particular with the chairmen of the Society F. Táborický and J. Volf. The study also takes into account the surviving correspondence between the banker and significant representatives of Czech librarianship, Z. Tobolka and B. Lifka. The conclusion refers to the post-war fate of the banker's library and formulates other as yet unanswered questions. The attached bibliography contains a list of books JUDr Preiss wrote, books that he was involved in the publication of, and books that were published for him or significantly relate to his personality.

Jan Štemberk

Branný sbor československých motoristů 1938–1939¹

Czechoslovak Motorist Defence Corps 1938–1939

This paper is devoted to the circumstances surrounding origin, development and termination of the Czechoslovak Motorist Defence Corps in 1938 and 1939. This organisation was established as a result of collaboration between Czechoslovak automobile clubs (Czechoslovak Auto Club and the League of Czechoslovak Motorists) and the Ministry of National Defence, while promoting development of motoring during a period in which the country was under threat. The primary objective was to popularise motoring and train new drivers, who would be capable of safely operating motorised vehicles in the event of a military threat and driving them under difficult conditions and orientating themselves in the field. Termination of this organisation is linked to the events in March 1939. This text is based on archive sources and the period press.

Key words: History, 20th Century, Czechoslovakia, Czechoslovak Motorist Defence Corps, Motoring, Defence Training, Automobile clubs

Úvod

Meziválečné Československo nezaujímalo k automobilismu příliš vstřícný postoj. Ve dvacátých letech se jednalo spíše o nezájem, který byl pod vlivem státního železničního podnikání v první polovině 30. let nahrazen negativním poměrem, což se projevovalo v rovině legislativní i daňové.² V kontextu k moto-

¹ Studie vznikla za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI II České století motorismu (DG18P02OVV051), který v letech 2018–2022 realizují Univerzita Karlova Fakulta humanitních studií, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

² Jan ŠTEMBERK, *Podnikání v automobilové dopravě v českých zemích v první polovině 20. století*, Praha 2010, s. 22an.

rismu jako celku to mělo za následek postupné opožďování motorizace a nevhodnou strukturu československého vozového parku. Mezi automobily byla zastoupena hlavně tzv. lidová vozidla nízkých kubatur, podléhající nižšímu daňovému zatížení. Problémem byla zároveň i vysoká cena motorových vozidel, kterou podporovala celní ochrana domácích automobilek. Důsledkem opožďující se motorizace se stával též nízký počet proškolených řidičů.

Neutěšenou situaci československé motorizace si vládní činitelé začínali uvědomovat až ve druhé polovině 30. let v souvislosti s nárůstem mezinárodně politického napětí, kdy se jednoznačně ukazovaly strategické přednosti motorizace, „dnes není pochyby o tom, že jednou z nejdůležitějších složek brannosti je motorismus“.³ Na tuto situaci reagoval i československý stát, kdy od roku 1936 můžeme hovořit o postupné podpoře motorismu. Nejprve se projevila úpravou sazeb daně z motorových vozidel, která snížila favorizaci vozidel nízkých kubatur. Zvyšoval se tlak na rušení výhod, které byly od počátku 30. let z ekonomických důvodů přiznávány železnici, neboť brzdily rozvoj automobilismu jeho daňovým znevýhodňováním či omezováním výkonů v nákladní a hromadné osobní dopravě. Do rámce podpory motorismu zapadalo i přijetí zákona o dopravních značkách č. 82/1938 Sb. z. a n. Tento proces vrcholil v závěru roku 1938 v souvislosti s přijetím vládního nařízení o pomoci motorismu (č. 252/1938 Sb. z. a n.). Do kontextu těchto aktivit, jejichž cílem je podpora motorizace a rozšíření řídicích schopností v širší společnosti, kdy obě mohlo být využito pro obranu státu před hrozcím nebezpečím, spadá též vznik Branného sboru československých motoristů (dále též BSČM).

Cílem článku je zhodnotit okolnosti vzniku a vlastní činnost Branného sboru československých motoristů. Tato motoristická organizace dosud stála mimo zorné pole historiografie. Předložený text je založen na dosud nevyužitých torzovitě zachovaných archivních pramenech vzniklých z proveniencie samotného BSČM, ať již jeho ústředí (uložených ve Vojenském historickém archivu) či jednotlivých územních organizací uložených v příslušných státních okresních archívech. Řada těchto fondů je nezpracovaných a autor tímto děkuje za jejich zpřístupnění a umožnění jejich studia. Dalším stěžním zdrojem byla dobová literatura včetně spolkového časopisu BSČM s podtitulem Ústřední orgán branného sboru československých motoristů vydávaného od září 1938 do března 1939.

Potenciál motorizace pro vojenské účely byl zřejmý již v době první světové války (např. známé zabavení pařížských taxíků k převozu vojáků na frontu na řece Marně) a v meziválečném období spíše narůstal. Československý stát nenavázal na podporu nákupu těžkých nákladních automobilů, která byla v habsburské monarchii již před první světovou válkou poskytována. Ministerstvo války na

³ Jaroslav KADAINKA, *Předpoklady pro rozvoj motorisace*, Vojenské rozhledy, č. 4, 1938, s. 1178.

konci prvního desetiletí 20. století požadovalo, aby nákup nákladních automobilů byl „podporován všemi prostředky“ („mit allen Mitteln zu fördern“).⁴ Pod pojmem „všemi prostředky“ byla míněna i přímá finanční podpora nákupu nákladního automobilu použitelného pro potřeby armády, která mohla dosahovat téměř polovinu pořizovací ceny. Nákladní automobil s přívěsem o celkové užitečné hmotnosti sedm tun, jehož cena činila 30 000 K mohl po subvenci vojenské správy vyjít na 16 500 K.⁵ Na význam motorových vozidel pro vedení války reagoval zákon č. 117/1924 Sb. z. a n. o požadování dopravních prostředků pro účely vojenské, podle kterého všechna československá motorová vozidla podléhala soupisu a následné klasifikaci pro možné vojenské využití. Vlastníci vozidel tedy museli v případě branné pohotovosti státu vozidla na výzvu přenechat vojenské správě. Zákon stanovoval i další možnosti, kdy musel vlastník v době míru motorová vozidla vojenské správě poskytnout. Podrobnější pravidla pro požadování dopravních prostředků pro vojenské účely v době míru stanovoval zákon č. 68/1932 Sb. z. a n. Dobové představy vycházely z toho, že armáda nemůže mít ve svém držení tolik vozidel, kolik jich bude při vojenském konfliktu potřebovat. Byla tak závislá na civilním autoparku. Ten měl být široký nejen s vozidly různých druhů, ale nesměli chybět ani řidiči, kteří by nahradili povolane brance. Armáda tak měla „životní zájem na rozvoji civilního motorismu“.⁶ Motorizaci československé armády opožďovaly i politickoekonomické vlivy. Ministry národní obrany, kteří se dlouhodobě rekrutovali z agrární strany, totiž více zajímalo zajištění odbytů ovsu.

Počátky Branného sboru československých motoristů

Zrod Branného sboru československých motoristů je třeba hledat v kontextu přijetí zákona č. 184/1937 Sb. z. a n. o branné výchově. Zákon v reakci na politickou situaci zaváděl s účinností od 1. září 1937 pravidla pro brannou výchovu obyvatel Československa. Branná výchova mohla probíhat i v široce pojatých tělovýchovných spolcích (§ 20 zákona). Význam motorismu byl akcentován v § 63 zákona, který umožňoval vládě povolit v rámci dobrovolné branné výchovy i provádění dalších aktivit, „zejména pokud jde o výcvik v létání, v řízení motorových vozidel a pod.“. Prováděcí vládní nařízení č. 109/1938 Sb. z. a n. toto ustanovení sice nijak více nerozvádělo, nicméně základ pro činnost Branného sboru československých motoristů byl položen. Již v době přijímání zákona se Autoklub RČS nechal slyšet, že se chopí iniciativy ke zřízení motoristického spolku prosazujícího brannost. Podnět tak vyšel od Autoklubu republiky Česko-

⁴ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeine Verwaltungsarchiv, f. Ministerium für Innern, Allgemein 1900–1918, k. 768, sg. 2b, Schrift Nr. 45401-07.

⁵ Tamtéž, k. 769, sg. 14/2, Protokoll Nr. 18271/14.

⁶ J. KADAINKA, *Předpoklady pro rozvoj motorisace*, s. 1179.

slovenské, v jehož čele stál brigádní generál Jaroslav Čížek. Ke vzniku BSČM došlo ještě před přijetím zákona o branné výchově. Stanovy byly schváleny výnosem Zemského úřadu v Praze ze dne 19. dubna 1937 a založení bylo Zemským úřadem vzato na vědomí 22. dubna 1937.⁷ K vývoji BSČM v následujících měsících je jen velmi málo informací. V červnu 1937 žádalo ministerstvo národní obrany o zařazení BSČM mezi organizace, kterým bude povoleno provádět branou výchovu.⁸ Jinak byla jeho činnost téměř dokonale utajena. Ještě na počátku prosince 1937 nebylo obecně známo, jaká je okolo BSČM situace. „Od Autoklubu žádáme, aby už konečně uvedl v život slibované branné sbory motoristů, jak bylo ohlášeno svého času novinářům.“⁹

Nicméně v prosinci již probíhala řada přípravných prací, zvláště v rovině organizační struktury. Na jednáních ve dnech 21. a 22. prosince 1937 finišovala příprava na zahájení činnosti na celostátní úrovni a bylo též rozhodnuto započít „hned po Novém roce s budováním své organizační struktury v jednotlivých župách“.¹⁰ U kolébky BSČM stálo též ministerstvo národní obrany, které poskytlo vojenské kádry do vedení organizace. To dávalo BSČM jistý polooficiální ráz a přinášelo i výhody, ačkoli po právní stránce BSČM představoval obyčejný spolek s celostátní působností. Zásadním dokumentem bylo pověření ministerstva národní obrany k prověření branné výchovy v rámci pravidel shora uvedeného zákona.¹¹ BSČM „jest polostátní organizace zakládaná pod patronací M[inisterstva] N[árodní] O[brany] jako oficiální součást zákonné branné výchovy“, která byla jako jediná organizace pověřena výcvikem řidičů ze strany ministerstva národní obrany.¹² Je jasné, že zájmem ministerstva národní obrany bylo, mít mezi vojáky co nejvíce motoristů. Armáda zdůrazňovala, že potřebuje více vozidel a více osob, které je umějí ovládat. Nešlo jen o běžné řízení, jako průměrný držitel „vůdčího listu“, ale o to, aby řidiči vozidlům rozuměli a znali jejich fungování.¹³

Myšlenka založit BSČM nebyla nijak originální ani nová. Je velmi pravděpodobné, že se inspirovala organizací z doby monarchie „K. k. österreichischen Freiwilligen Motorkorps“, zacílený na řidiče a vlastníky motorových vozidel.

⁷ Vojenský historický archiv (dále jen VHA), f. Ministerstvo národní obrany – Hl. štáb – odd. Branné výchovy (dále jen MNO), k. 219, sg. 68 3/15 2-19, Zpráva MNO z 26. 6. 1937; Archiv hlavního města Prahy, f. Spolkový katastr.

⁸ VHA, f. MNO, k. 219, sg. 68 3/15 2-19, Zpráva MNO z 26. 6. 1937.

⁹ Stenoprotokol schůze poslanecké sněmovny dne 2. 12. 1937, online dostupný z <http://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/119schuz/s119004.htm>.

¹⁰ *Branný svaz čs. motoristů*, Venkov, 25. 12. 1937.

¹¹ Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Písek, f. Branný sbor československých motoristů Protivín (dále jen BSČM Protivín), k. 2, sg. II B/4.

¹² SOKA Č. Budějovice, f. Branný svaz československých motoristů Trhové Sviny (dále jen BSČM T. Sviny), nezpracováno, k. 1, BSČM Župa České Budějovice MUDr. Vaňkovi, 31. 4. 1938.

¹³ *Branná výchova motoristů*, Důstojnické listy, č. 51, 1937, s. 4.

Jeho počátky spadají do roku 1906 a vznik do roku 1908. Chyběla sice myšlenka výcviku řidičů, ale velmi podobná byla aktivita členů v době války, kdy měli se svými vozy zajistit spojovací a hlásnou službu. Je velmi pravděpodobné, že někteří českoslovenští důstojníci se při vzniku BSČM na Freiwillingen Motorkorps rozvzpomenuli.¹⁴

Na veřejnost informace o cílech a úkolech branného sboru pronikly v lednu 1938, kdy se rozeběhl nábor členů. Základní pravidla činnosti určily Stanovy. Společně s Autoklubem se na vzniku BSČM podílela Liga československých motoristů – Československý Touring Klub, oba kluby nad novou organizací převzaly patronát. S ohledem na cíle BSČM je zřejmé, že se německé automobilové kluby působící v meziválečném Československu na vzniku nepodílely.¹⁵ Cílem BSČM byla podle stanov „ideová, teoretická a praktická výchova občanů k zajištění zdárného vývoje československého motorismu vzhledem k potřebám obrany státu a podle potřeb, případně pokynů a směrnic vydaných Ministerstvem Národní Obrany“.¹⁶ BSČM „ve jménu brannosti národa bere na sebe úkol odborného vychovatele, cvičitele a organisátora širokých vrstev občanských a dobrovolně pečuje o jejich dokonalou přípravu a motorisaci armády“.¹⁷ BSČM měl sdružovat automobilisty, motocyklisty a osoby se zájmem o motorismus, vlastnictví motorového vozidla nebylo předpokladem členství. U členů měl prohlubovat jejich znalosti v řízení a udržování motorových vozidel. Toho měl dosahovat pořádáním teoretických a praktických kursů pro výcvik řidičů motorových vozidel a dále měl pořádat cvičení rozvíjející schopnosti správně řídit a též opravovat motorová vozidla.¹⁸ Právě ve správném řízení i za ztížených podmínek a schopnosti provádět široké spektrum oprav vozidel je zřejmé branné zaměření. Absolvent kursů BSČM měl znát vše, „aby sám bez cizí pomoci dosáhl předepsaného cíle jízdy a nezůstal trčeti na cestě“.¹⁹ Samozřejmostí se měly stát znalosti ve vyhledání a propočítání nejvhodnější cesty v neznámém terénu, orientace v přírodě bez směrového značení a jízda s neznámým vozidlem. „Kromě toho musí umět jezdit

¹⁴ K činnosti v době války srovnej: Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeine Verwaltungssachiv, f. Ministerium für Innern, Allgemein 1900–1918, k. 762, Protokoll Nr. 55762/1917; Z nemohé literatury podrobněji: Jan NĚMEC, *Česká šlechta v rakouských dobrovolnických motoristických sborech*, in: M. Hořejš – J. Křížek a kol., *Automobilismus a šlechta v českých zemích 1894–1945*, s. 65–86.

¹⁵ K německým autoklubům srovnej: Milan RUDIK, *Dějiny vybraných německých automobilových klubů v českých zemích v letech 1905–1938*, diplomová práce FF UJEP, Ústí nad Labem 2010.

¹⁶ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, sg. II B/1, Stanovy Branného sboru československých motoristů.

¹⁷ Tamtéž, Organisační řád BSČM.

¹⁸ Tamtéž, Stanovy Branného sboru československých motoristů.

¹⁹ *Motorisaci k zajištění budoucnosti státu*, Československý legionář, č. 15, 1938, s. 6.

v koloně, musí ovládat techniku jízdy v terénu, překonávání překážek v koloně a spojovací a hláskou službu.“²⁰

Posílit pospolitého ducha a vdechnout bojovou odvahu měla členům BSČM i sborová „hymna“ s názvem *Motorová hráz*. Jednalo se o pochodovou píseň s hudbou klavíristy a skladatele Oldřicha Letfuse a slovy motoristy, cestovatele, skauta a člena BSČM Františka Alexandra Elstnera. V roce 1938 byla píseň dokonce nahrána na gramofonové desky v podání tenoristy Karla Leisse se sborovým doprovodem. V pohnutém roce 1938 se text samozřejmě nevyhnul bojovným formulacím se silným patosem. První sloka zněla: „Žižky hlas vede pevný vozů šik, s nebe nás křídly chrání Štefánik. Čekej na rozkaz, motorů zazní hlas, vesele v boj za otčinu! Pevně stůj na své stráži, Branný sbor, pamatuj, není času na hovor, máme jeden cíl: jednotu branných sil, spojuje nás vůle k činu!“. Následně zazněl refrén: „Postavíme republiky motorovou hráz, do terénu, na silnice, pojďte mezi nás! Ať se písní kol a píští rozburácí, rozburácí zem! Braňte vlajku našich motoristů, zdar! B. S. Č. M.“. Druhá sloka začínala stejně jako první „Žižky hlas vede pevný vozů šik, s nebe nás křídly chrání Štefánik.“ A pokračovala: „Vzhůru na pochod, promluvte za národ, strhněte včas mraky šedé! Kolem nás, ženy, muži, doroste, ať ta hráz republiky naroste, vzhůru do kolon, veselé písně tón na plný plyn útok vede“. Po druhé sloce opět přicházel refrén.²¹

Organizační struktura

V čele BSČM stálo v souladu se Stanovami náčelnictvo. Náčelníka a jeho zástupce mělo jmenovat ministerstvo národní obrany. Dalších šest členů náčelnictva obsazovaly župy a čtyři členy jmenovali patroni. Náčelnictvo se sestávalo z pěti odborů: organizačního, členského, výcvikového, hospodářského a propagačního. Z územního hlediska se BSČM členil na župy²², v jejichž čele stála župní náčelnictva. Při pohledu na sídla jednotlivých žup poněkud překvapí jejich územní rozložení, kdy v Čechách zcela chybí velká města s německou majoritou. Bohatě je župní zastoupení na Slovensku, srovnatelné s počtem žup v Čechách, ačkoli v motorizaci Slovensko výrazně zaostávalo.²³ V sídlech okresních úřadů měly vznikat okrsky BSČM. Nejnižší organizační složkou byly místní organizace. Většina činností ve prospěch BSČM měla být vykonávána dobrovolnicky. Nicméně ukazovalo se, že alespoň minimální aparát je pro další činnost nezbytný.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Oldřich LETFUS, *Motorová hráz pochod Branného sboru čs. motoristů*, Praha 1938, s. 2–3.

²² Župy sídlily v těchto městech: Praha, Plzeň, Hradec Králové, České Budějovice, Brno, Olomouc, Bratislava, Trenčín, Báňská Bystrica, Košice a Užhorod. Později v červenci 1938 přibýly župy Rakovník a Litoměřice, které však byly po Mnichovu zrušeny.

²³ BSČM, *Vojenský svět*, č. 5, 1938, s. 166.

ný. U župních náčelnictev tak byl systemizován jeden úředník a jedna pomocná síla. U okrskových náčelnictev, pokud měly okrsky alespoň 500 členů, mohl být jeden placený úředník. Vhodnými adepty na tato místa byli dle doporučení vojáci ve výslužbě.²⁴

Náčelníkem BSČM byl ministerstvem národní obrany jmenován František Fabián, nedlouho předtím povýšený do hodnosti brigádního generála. Jeho zástupcem byl ustanoven plukovník Antonín Hvižďálek. Dne 8. dubna 1938 byli oba přijati prezidentem Edvardem Benešem, kterého informovali o poslání a úkolech BSČM, jehož vznik měl Beneš s povděkem kvitovat.²⁵ Při setkání s členy náčelnictva měl poukázat na nutnost typizace a normalizace vyráběných motorových vozidel, stejně jako jejich součástek.²⁶ Mezi členy náčelnictva dále najdeme Ing. Emanuela Sedláka, JUDr. Radima Gollera a Bohuslava Čihulu. Funkce náčelníka byla i v regionálních složkách jmenovanou pozicí. Podnáčelník a ostatní členové náčelnictva již byli voleni.

Členství se dělilo do dvou kategorií. Činným členem se mohl stát každý československý občan od 1. září roku, v němž dosáhl 17 let. Do kategorie dorostu se mohl přihlásit od 1. září roku, ve kterém dovršil 14 let. Ve vymezení členství Stanovy striktně vycházely ze znění zákona o branné výchově, který identicky vymezoval osoby podléhající branné výchově. Na rozdíl od znění zákona Stanovy jasně zdůrazňovaly, že členem se může stát jen československý občan státně spolehlivý. To mělo vyloučit osoby, které by výcviku mohly následně zneužít proti zájmům státu. Předpokladem členství se s výjimkou dorostenců stávalo i složení slibu.²⁷ Složení slibu mělo proběhnout veřejně a hromadně. Při volbě termínu slibu mělo být přihlíženo k významným dnům národních dějin či samotného BSČM. Vhodným místem pro složení slibu bylo náměstí, dvůr kasáren či cvičiště.²⁸ Mělo se jednat o festivitu, která měla posilovat národní uvědomění a deklarovat odvalu k obraně státu. Nebylo přípustné, aby se členy stávaly osoby v činné vojenské službě, neboť ty zákon č. 184/1937 Sb. z. a n. z branné výchovy vylučoval. Naopak výnosem ministerstva vnitra z 10. února 1938 bylo členství v BSČM povoleno příslušníkům četnictva. Ačkoli by se mohlo zdát, že hlavní nebezpečí bylo v otázce státní spolehlivosti spatřováno u českých Němců, tak Stanovy i Organizační řád byly vydány i v německém jazyce. Při neplnění povinností, zvláště neuposlechnutí rozkazů, mohl být člen vyloučen. Každý nový člen

²⁴ VHA, f. BSČM, k. 1, nezpracováno, Služební řád BSČM.

²⁵ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 2, sg. II B/4, Rozkaz č. 1/1938 z 20. 5. 1938.

²⁶ *Motorisaci k bezpečnosti státu*, Důstojnické listy, č. 16, 1938, s. 4.

²⁷ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, sg. II B/1.

²⁸ Slib měl následující znění: „Slibte na svou čest, že budete vždy zachovávat všechny zásady a principy Branného Sboru Československých Motoristů a že se dobrovolně, ale závazně podřídíte všem úkolům, jejichž plnění jste přistoupením za příslušníka Branného Sboru Československých Motoristů převzali“. Po jeho přednesení mělo zaznít sborově: „Slibuji“. SOKA Zlín, f. Branný sbor československých motoristů Napajedla (dále jen BSČM Napajedla), i. č. 1, Směrnice pro složení čestného slibu.

musel zaplatit zápisné a roční členský příspěvek. Zápisné bylo stanoveno na 10 Kč a roční členský příspěvek v roce 1938 činil 20 Kč (pro dorostence 10 Kč), v roce 1939 byl zvýšen na 30 Kč.²⁹ Členské příspěvky samozřejmě nemohly finanční náklady na činnost pokrýt. BSČM musel spoléhat na finanční pomoc státu a dary. S ohledem na polovojevský charakter byly v rámci BSČM stanoveny i hodnotní třídy. Základní hodnotní byl motorista, tím se stával člen po získání řidičského průkazu, další hodnotní byly cvičitel, velitel družstva, velitel čety, velitel kolony a velitel skupiny.³⁰ Jelikož byla činnosti BSČM vyčleněna jen krátká doba aktivní existence, nepodařilo se hodnotní systém příliš uplatnit a propracovat. Nicméně platilo, že ženy hodnotní nabývat nemohou. Obdobně jako hodnotní byl v roce 1939 zaveden i stejnokroj vojenského střihu v barvě khaki s černými koženými kamašemi a čapkou brigadýrkou.³¹ Hlavní organizační rozvoj probíhal na jaře a v létě 1938, již za plného provozu. Přehled rozvoje organizačních struktur BSČM podává následující tabulka.

Přehled rozvoje organizačních složek Branného sboru československých motoristů v období duben až září 1938³²

	1. 4.	30. 4.	30. 5.	30. 6.	30. 7.	30. 8.
Žup	11	11	11	11	13	13
Okrsků	33	47	111	159	170	185
Míst	0	20	121	203	265	391

Plán počítal se zřízením 250 okrsků. Počet míst nebyl nijak předem určen a závisel na místní aktivitě.³³

Výcviková činnost

Výcvikový program se dělil podle stupně způsobilosti frekventantů na základní a pokročilý. „Po stránce odborné projevuje se činnost BSČM úsilím o teoretické a hlavně praktické zdokonalení řidičů vycvičených a výcvikem řidičů nových se zvláštním zřetelem k branné potřebě státu.“³⁴ Základní program byl

²⁹ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, kn. 5.

³⁰ Tamtéž, Organizační řád BSČM.

³¹ *Výsledky práce Branného sboru československých motoristů*, Národní osvobození, č. 16, 1939, s. 8.

³² Pramen: Jak za 4 měsíce vyrostl sbor o 80 000 členech, BSČM, č. 1, 1938, s. 5.

³³ Tamtéž.

³⁴ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, sg. II B/1, Organizační řád BSČM.

určen pro neřidiče, tedy osoby, které neměly řidičské oprávnění a na závěr výcviku ho měly získat. Pokročilý program zdokonaloval a rozšiřoval praktické znalosti a více též akcentoval brannou složku, tedy vojenská témata, orientaci, řízení a provoz v terénu. Výcvik a výchova měly probíhat podle osnov vydaných náčelnictvem. Základní program pro získání řidičského průkazu se skládal z teorie (v rámci teorie byly přednášky: struktura a cíle BSČM, pravidla silničního provozu, orientace v terénu a čtení map, poskytování první pomoci) a praxe (součástí bylo nejen řízení motorových vozidel, ale též jejich technická stránka, provádění oprav a odstraňování běžných poruch).³⁵

Učební osnova pro začátečnické kurzy vydaná náčelnictvem počítala s časovou dotací 144 hodin rozložených do šesti měsíců. V rámci výuky byl největší časový prostor (52 hodin) věnován opravám, údržbě a technickým součástem vozidel,³⁶ dalších 30 hodin zabírala nauka o motorových vozidlech a šest hodin nauka o materiálu a jeho vlastnostech, na jízdy bylo vyčleněno 22 hodin, což však nebylo obvykle dodržováno, 24 hodin bylo určeno na polní službu (včetně čtení map a orientaci v terénu). Na předpisy pro řidiče bylo určeno pouhých šest hodin a na první pomoc jen čtyři hodiny.³⁷ Ze strany náčelnictva bylo zdůrazňováno, že zkoušky adeptů mají být velmi náročné a hodnocené přísně, avšak ukazovalo se, že zvláště praktické jízdy byly podceňovány. Ověřování znalostí formou zkoušek mělo být dvoustupňové. Nejprve probíhaly teoretické i praktické zkoušky před orgány BSČM a teprve po jejich úspěšném absolvování se mohl zájemce přihlásit ke zkoušce před civilním zkušebním komisařem. Teprve po úspěšném složení této druhé zkoušky získával řidičský průkaz.

V náplni kursu pro pokročilé zaplňovala 80 hodin (z celkových 156) polní služba, 42 hodin jízdy, 14 hodin bylo věnováno nauce o motorových vozidlech, 7 hodin nauce o matriálech, 7 hodin organizaci a předpisům BSČM, 7 hodin první pomoci, 6 hodin rozboru zákona o požadování dopravních prostředků a 3 hodiny pravidlům silničního provozu.³⁸

Branný výcvik byl podle zákona o branné výchově sice určen pouze mužům, přesto se členem BSČM mohly stát také dívky a ženy, které mohly též absolvovat výcvikový program. Ačkoli Organizační řád stanovil, že „školení žen se děje, pokud to poměry dovolí, odděleně od školení mužů“,³⁹ byla realita většinou odlišná. U žen měla být v rámci výcviku věnována větší pozornost první pomoci a obecné pomoci raněným.

³⁵ Tamtéž, Organizační řád BSČM.

³⁶ V rámci cvičení měla být zaměřena pozornost na karburátor, zapalovací svíčky, elektrovýběroj, brzdy, chlazení, spojku, řízení, válce a písty.

³⁷ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 2, sg. II/B4, Výcvik řidičů BSČM Učební osnova pro začátečníky.

³⁸ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviny, k. 1, Kurs pro pokročilé.

³⁹ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, sg. II B/1, Organizační řád BSČM.

Základní kursy měla organizovat místní organizace po dohodě s okrsky. Úlohou žup mělo být zajištění instruktorů. Každý instruktor musel získat povolení od ministerstva národní obrany. Ze strany ministerstva bylo preferováno, pokud se instruktory stávali vojáci, měli k tomu sice být vhodně motivováni, ale vše zůstávalo na dobrovolném principu. Instruktoři vojáci měli být za tuto činnost odměňováni především pochvalami, jen potřební (zvláště poddůstojníci) měli dostávat peníze.⁴⁰

Při náboru členstva se ukazovalo, že významným motivem pro vstup do BSČM se stával levný řidičský průkaz a možnost řídit motorové vozidlo. Právě na výhodné cestě k řidičskému průkazu byla ve velké míře dobová propagace BSČM postavena. „Můžete tedy celkem asi za 4 měsíce jezdit sami s autem a bude vás to stát pouhých 119 Kč. Srovnajte tento peněz s tím, co byste museli platit v jiné autoškole.“⁴¹ Podle původních plánů měl být výcvik řidičů zahájen až od 1. října 1938, aby se stihly nezbytné přípravy, včetně zajištění instruktorů a vozů. Nicméně události kolem květnové mobilizace celý plán urychlily, což způsobilo nemalé organizační obtíže. První kursy byly zahájeny již na jaře a v létě 1938.⁴² Velký zájem o vstup předčil všechna očekávání. Již tato skutečnost ukazovala společenskou poptávku po motorizaci. Řada slibů zaznívajících při nábořových schůzích však s ohledem na veliký zájem a nedostatek zázemí pro činnost, vyznívala do ztracena. Potíže činil nedostatek instruktorů a hlavně motorových vozidel, též ústředí agendu podcenilo a nově vznikající okrsky a místní sdružení si stěžovaly na chybějící vybavení, nejasné a nejednoznačné pokyny, které se často měnily. Na řadě míst se projevovala, jak dokládá zpráva mnichovohradištského okrsku, „všeobecná nechuť k dříve tak slibně započaté činnosti BSČM, jelikož ani naše podání nejsou řádně vyřizována, ačkoli jest tu přes 450 členů, dosud bez jediného vozidla.“⁴³ Z toho je zřejmé, že celá akce založení BSČM včetně veřtknutí základní myšlenky – levného výcviku řidičů motorových vozidel byla poněkud podceňena.

Nedostatek instruktorů měl být řešen spoluprací se svazy řidičů z povolání, které mohly zkušené profesionální řidiče potřebné pro výcvik poskytnout. Tyto organizace však samy pomocnou ruku nabízely. Jednotný svaz řidičů automobilů a zaměstnanců motorové dopravy (Svaz řidičů automobilů), sdružující řidiče z povolání, projevil zájem o vstup se všemi svými členy, které jako profesionální řidiče též nabídl jako možné instruktory. Svaz řidičů, jako odborová organizace řidičů z povolání, se chtěl na činnosti BSČM podílet i proto, aby měl podrobný přehled o jeho aktivitách a podle možností získal zastoupení i v náčelnictvu. Vý-

⁴⁰ VHA, f. BSČM, k. 1, nezpracováno, Zápis ze schůze náčelníků žup BSČM dne 2. 7. 1938.

⁴¹ BAUER, *Branná výchova*, Jeřáby, č. 1, 1938, s. 9.

⁴² František FABIÁN, *V nové situaci státu: Činy a jen činy*, BSČM, č. 5, 1938.

⁴³ SOKA Cheb, f. Branný sbor československých motoristů Cheb (dále jen BSČM Cheb), k. 1, složka č. 2, Okrskovému náčelnictvu BSČM v Chebu, 6. 9. 1938.

cvik stovek nových řidičů sice vítal, ale současně měl obavy, aby noví řidiči nepřinesli konkurenci na trhu práce řidičům z povolání a tím nedošlo ke zhoršení jejich sociální situace.⁴⁴ Spolupráci nabízely i další organizace např. Ústav sportu automobilového Ing. J. Šupa.⁴⁵

Člen BSČM, který se podrobil řidičskému výcviku v rámci sboru, získával, jak již bylo uvedeno, řidičský průkaz za výrazně výhodnějších podmínek. Tato výhoda měla přilákat zájemce a *vzbudit* v širokých vrstvách obyvatelstva zájem o motorismus. Je zřejmé, že právě organizace řidičského kursu se stávala prvním krokem nově ustavovaných místních oblastí. Při ustavujících schůzích se po volbě výboru ihned obvykle rozpředla debata „o pořádání řidičského kursu“ a bylo usneseno „co nejdříve zahájití pořádání kursu teoretického, který bude bezplatný, a na podzim po skončení tohoto, uspořádati kurs praktický, který bude státi 90 Kč“, jako k tomu došlo v Napajedlích.⁴⁶ Výcvik měl být prováděn za režijní ceny a neměl přinášet zisk. Maximální cena výcvikového poplatku u osobního automobilu činila 90 Kč.⁴⁷ V této částce bylo zahrnuto i pojištění frekventantů pro případ nehody. Dále bylo nutné počítat s 20 Kč na lékařskou prohlídku. Další běžně vybírané taxy a poplatky za zkoušku či vydání vůdčího listu měly odpadat, neboť podle zákona byla branná výchova od takových poplatků osvobozena. Přesto prosazení tohoto výkladu naráželo na nepochopení příslušných úřadů, které úhradu požadovaly. Benzín pro cvičné jízdy (jedna lecke trvala cca 15 minut) byl opatřován se slevou za 2,80 Kč/litr, kdy za tuto zvýhodněnou cenu (sleva cca 50 hal. na litr) bylo možné na každého zapsaného posluchače zakoupit 50 litrů.⁴⁸ Levnější benzín byl podporou, kterou ve výši 300 000 litrů poskytly petrolejářské firmy. Po vyčerpání tohoto kontingentu další jednání o jeho navýšení ztroskotala. Také vstřícnost vojenské správy měla své meze, když odmítla umožnit tankovat vozidlům BSČM levnější benzín ze svých zásob.⁴⁹

Účastníci prvních kursů byli díky heroickému nadšení schopni celý výcvik na osobní automobil pořídít za cca 100 Kč. V roce 1938 se v Protivíně platilo za výcvik na osobní automobil 75 Kč a na motocykl 15 Kč. Teprve ve stádiu projednávání bylo vybírání příspěvků na benzín.⁵⁰ Výhodou byl i jistý chaos, který v této otázce panoval a jehož odstraňování trvalo několik měsíců. Nebylo jasné,

⁴⁴ SOKA Cheb, f. Svaz řidičů automobilů v ČSR Cheb, nezpracováno, k. 1, Organizační sbericht Nr. 5, 1. 5. 1938.

⁴⁵ VHA, f. MNO, k. 316, sg. 2 6/1.

⁴⁶ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Protokol o ustavující schůzi BSČM, oblasti Napajedla 2. 6. 1938.

⁴⁷ Věcní věstník ministerstva národní obrany, 1938, výnos č. 126/1938.

⁴⁸ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 2, sg. II B/4, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 1, 20. 5. 1938.

⁴⁹ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviny, nezpracováno, k. 1, Zápis o 1. schůzi okrskových náčelníků československé župy, 28. 7. 1938.

⁵⁰ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, kn. 1, Zápis o schůzích, Zápis o schůzi 8. 6. 1938.

co frekventant platí ze svého a co je obsaženo ve vybíraném poplatku. Některé místní odbory trvaly na tom, aby si účastník kursu platil řidičskou zkoušku s komisařem sám, jiné se domnívaly, že je součástí paušálního poplatku. Některé okresní úřady poplatky vybíraly a jiné aplikovaly výklad, že úkony v zájmu branné výchovy jsou od poplatků osvobozeny.⁵¹ Jistý řád do této nepřehledné situace měl vnést Výnos ministerstva národní obrany (č. 4268 hl. št. 1938), kterým byla žádána ministerstva vnitra, veřejných prací, financí a zdravotnictví, aby jim podřízené orgány prováděly lékařská vyšetření frekventantů i zkoušky absolventů kursů bezplatně, a též aby nepodléhaly poplatku žádosti o řidičskou zkoušku a samotné vydání řidičského průkazu.⁵²

Skutečnost, že vstup řady členů je motivován právě výhodnou cestou k řidičskému průkazu a ještě vyhnutím se klasickému brannému výcviku, si již dobově uvědomovali. Zdůrazňováno bylo, že BSČM má vyšší cíle než je obyčejná autoškola. Důraz měl být kladem i na kázeň a správné pochopení účelu branného motorismu. S těmito tématy se mělo začínat před vlastním výcvikem v řízení. Členství v BSČM tedy bylo pro frekventanty začátečnických řidičských kursů spojeno s minimálně tříletou dobou.⁵³ Zůstává otázkou, jak by bylo v těchto případech postupováno, kdyby člen po získání řidičského průkazu přestal pokyny BSČM plnit, neboť v takovém případě mu hrozilo vyloučení. Odpověď na tuto otázku krátká doba existence svazu nemohla poskytnout. Nicméně nebylo by správně, pokud by vznikla představa, že BSČM byl organizací prospěchářů, kteří hledali jen výhody. V době německé okupace se okolo některých někdejších členů BSČM formovaly i odbojové aktivity. Členové bývalé holešovické (Praha) pobočky BSČM se podíleli na tisku a distribuci ilegálního časopisu *V boj*.⁵⁴

Vyvstávala však otázka, kde zajistit vhodné prostory a také automobily pro výuku. Nejsnadněji řešitelné se ukázalo zajištění prostorů pro přednášky, dle pokynu ministerstva školství a národní osvěty měly pomoci školy. Avšak našli se i nadšenci, kteří prostory pro přednášky sami poskytli. Pro zahájení teoretických kursů v Napajedlích nabídl závodní jídelnu své továrny Oldřich Pařík.⁵⁵ Pro praktickou výuku bylo místním organizacím doporučováno uzavřít dohodu s lokální autodílnou, kam by mohli frekventanti kursů docházet a opravovat výuková vozidla. Největší potíží se ukázala vozidla, která byla pro celý výcvik nezbytná.

⁵¹ Jelikož zákon o branné výchově odkazoval na zákon o obraně státu (č. 131/1938 Sb. z. a n.), mělo být aplikováno ustanovení § 195 zákona o obraně státu, které od poplatků a dávek osvobozovalo výkony směřující k obraně státu.

⁵² SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz č. 4 náčelnictva župy BSČM Brno, 1. 8. 1938.

⁵³ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviny, nezpracováno, k. 1, Zpráva o 1. schůzi okrskových náčelníků českobudějovické župy, 28. 7. 1938.

⁵⁴ Petr KOURA, *Podplukovník Josef Balabán. Život a smrt velitele legendární odbojové skupiny „Tři králové“*, Praha 2003, s. 90.

⁵⁵ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Protokol o ustavující schůzi BSČM, oblasti Napajedla 2. 6. 1938.

Jednání mezi BSČM (ministerstvem národní obrany) a československými automobilkami o poskytnutí (zapůjčení) vozidel pro provádění výcviku neskončila dohodou. Automobilky si sice vysloužily kritiku, ale představa o tom, že automobilky poskytnout desítky až stovky vozidel bezplatně, vyznívala s ohledem na stav československého automobilového průmyslu iluzorně.

Cest k získání výcvikového vozidla zůstávalo několik. Formálně nejsnazší, ale časově nejnáročnější byla žádost na ústředí o přidělení vozidla. Z fondů vojenské správy bylo na rozjezd činnosti BSČM vyčleněn 1 mil. Kč. Tato částka se však ukázala jako nedostatečná. Rychlejší cesta byla prostřednictvím darů či sbírky sehnat peníze a následně vůz koupit. Tuto cestu zvolila místní oblast v Protivíně, kde se podařilo sbírkou opatřit 3000 Kč, za které koupila auto Praga Alfa (rok výroby 1928), a později motocykl ČZ za 1200 Kč.⁵⁶ Tento postup, tedy získávat dary či půjčit si auto od obětavých členů, byl v první polovině roku 1938 běžně doporučován.⁵⁷ Mezi dárci bychom našli velmi široký okruh subjektů. Od nadšených jednotlivců, kteří dávali desítky korun, přes podniky, neváhající věnovat i automobil, až po autokluby. Východomoravsko-slezský odbor Autoklubu RČS se na schůzi 12. září 1938 usnesl koupit pro BSČM starší vozidlo v ceně okolo 4000 Kč.⁵⁸ Jednalo se do jisté míry o počáteční vlnu nadšení. Časté naléhání na členy, kteří měli motorová vozidla, aby tato vozidla zapůjčili, působilo spíše kontraproduktivně, neboť se rozšířila fáma, že členové budou nuceni vozidla půjčovat. Fáma vedla u motoristů k poklesu zájmu o členství a trvalo řadu týdnů, než se tuto obavu podařilo rozptýlit.

Ve druhé polovině roku 1938 se již z ústředí ozývaly hlasy, aby nebyla vozidla kupována místními organizacemi živelně, zazníval i požadavek na určité typové sjednocení a nákup novějších vozů, které nebudou vyžadovat příliš rozsáhlé opravy. Některé méně úspěšné místní odbory, které si výcvikové motorové vozidlo nezajistily, zahajovaly kursy jen teorií a praxe měla přijít následně, až bude vozidlo k dispozici. Tento postup byl ze strany náčelnictva odmítán. Obsahem kursu měla být teorie těsně spojená s praxí, „takže by nemělo cenu začít kurs bez vozidla“.⁵⁹ S nedostatkem výcvikových vozidel a velkým počtem přihlášek měli pomoci i tzv. automobiloví kmoťři. Jednalo se o apel na majitele aut, „aby si vzali za úkol vycvičit alespoň jednoho člena BSČM v řízení motorového vozidla“.⁶⁰ Dobová pravidla silničního provozu umožňovala i soukromé individuální školení řidičů, pokud měl „učitel“ alespoň tříletou řidičskou zkušenost a jednalo

⁵⁶ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, sg. II B/3.

⁵⁷ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz č. 1 náčelnictva župy Brno BSČM, 1. 5. 1938.

⁵⁸ Archiv města Ostravy, f. Východomoravsko-slezský odbor Autoklubu RČS, Moravská Ostrava, i. č. 1, Zápis o výborové schůzi 12. 9. 1938.

⁵⁹ K. SÁZAVSKÝ, *Jak vést kursy BSČM*, Důstojnické listy, č. 33, 1938, s. 4.

⁶⁰ *Automobiloví kmoťři – hlaste se*, Moravský deník, 29. 4. 1938, s. 2.

se o výjimečnou činnost. Podle dobové zprávy sice měla mít tato myšlenka mezi motoristy velký ohlas, ale skutečnost zůstávala této představě vzdálena.

Důraz ze strany náčelnictva a župních náčelnictev měl být kladen na jednodušnost vedení kursů. Tomu měla pomoci i jednotná učební příručka Ing. Aloise Váhy s názvem *Rukověť pro řidiče motorových vozidel*, jejíž lidová cena 18 Kč měla zajistit její dostupnost širokým vrstvám zájemců. Od roku 1939 mohla být nahrazena prací Roberta Nezvala *Předpisy pro řidiče motorových vozidel*, která byla k dispozici za pouhou korunu.⁶¹ Organizátoři kursů si podle názoru náčelnictva měli opatřit též chassis vozidla a řez motorem, aby mohli technickou stránku prakticky demonstrovat. Teoretické kursy se obvykle konaly jednou až dvakrát týdně, pokud tomu bylo ve všední den, tak ve večerních hodinách. Pokud byl kurs zahájen, byla „účast všech přihlášených členů povinná“.⁶²

Ústředně byla stanovena maximální cena jen za začátečnický kurs. U výchovy pokročilých řidičů měl být poplatek stanoven místním náčelnictvem s ohledem na skutečné náklady kursu. Stejně tak nebyl striktně limitován poplatek za kurs pro dorostence, zde platilo jen doporučení, aby nepřekračoval 30 Kč.⁶³

Po mnichovských událostech se zanícení poněkud vytrácelo a docházelo k růstu cen za výcvik, do kterých se začínaly promítat všechny nákladové položky, zvláště v podobě cen za projetí benzín. Neúspěšná jednání s petrolejářskými firmami o dalším poskytování zlevněného benzínu (za 2,80 Kč /l) měla za následek růst nákladů, to vyvolávalo tlak na nákup cvičných vozidel s nižší spotřebou, „aby i členové sociálně slabší mohli tyto kursy absolvovat“.⁶⁴ Náčelnictvo tak apelovalo na okrsky a místní oblasti, aby se snažily zlevněný benzín opatřovat samostatně jednáním s místními podniky, které mohly kupovat benzín ve velkém a dosahovat slevu, případně nákup dotovat (v rámci podpory brannosti státu).⁶⁵ Pokud se nepodařilo zvýhodněný benzín dojednat, byla jedinou úlevou refundace daně z obrátu.

Atraktivitu členství v BSČM dále zvyšovala možnost výhodného zapůjčení vozidla k individuálním zájezdům, které byly vnímány jako cvičná jízda. Příjmy z těchto pronájmů vozidel mohly přinášet další prostředky, kterými mohl být třeba nákup cvičného vozu umořován. Některé místní odbory půjčovaly svým

⁶¹ VHA, f. BSČM, k. 1, nezpracováno, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 2, 16. 1. 1938.

⁶² SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Vyhláška BSČM místní oblast Napajedla, č. 3/38, 10. 6. 1938.

⁶³ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviny, nezpracováno, k. 1; Rozkaz česko-budějovické župy BSČM č. 3, 10. 9. 1939.

⁶⁴ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, sg. II B/3.

⁶⁵ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 7, 15. 8. 1938.

členům vozidla k výletům bezplatně, což je případ např. Protivína. Náklady na takový výlet se pak omezovaly jen na nákup pohonných látek.⁶⁶

Absolvování řídičského výcviku se mnohdy setkávalo i s podporou ze strany zaměstnavatelů, kteří sice museli frekventanta z práce uvolnit, ale tím jejich zákonná povinnost končila. Např. Rolnická pojišťovna za svých 70 zaměstnanců, kteří do BSČM vstoupili, platila projetý benzin a pojištění.⁶⁷ Další výhodou byla i povinnost železniční správy poskytovat účastníkům branné výchovy 50 % slevu na jízdném ve vlaku do místa jejího konání.⁶⁸

Pro usnadnění komunikace se členskou základnou začal BSČM od září 1938 vydávat svůj spolkový časopis s jednoduchým názvem BSČM s podtitulem Ústřední orgán branného sboru československých motoristů. Funkcí redaktora byl pověřen Ing. V. Louda. První čísla vydávaná na podzim 1938 přinášela více organizačních zpráv a informace o dění v okrscích a místech. Později se tato část ztenčovala ve prospěch obecných zpráv o motorismu domácí i světové provenience. Vydávání časopisu bylo zastaveno na počátku března 1939.

Vedle vlastního výcviku byl BSČM oprávněn i k pořádání nejrůznějších motoristických sportovních podniků. Cílem těchto akcí bylo propagovat motorismus v nejšířších společenských vrstvách, k čemuž soutěže a závody vždy natně pomáhaly. Mohly také ukazovat možnosti motorových vozidel a dovednosti jejich řidičů. První větší akcí se stal „Týden brannosti motorismu“ pořádaný ve dnech 3. až 10. dubna 1938 a spojený s nábořem nových členů. V rámci programu týdne pod heslem „Motorisaci k zajištění budoucnosti státu“, se konala série rozhlasových přednášek s cílem motorismus popularizovat. „Týden brannosti motorismu“ byl v neděli 10. dubna 1938 završen srazy československých motoristů. Největším úspěchem, který předčil všechna očekávání, se stala účast 2000 vozidel v Brně, jejichž průjezd městem působil triumfálně. Na druhém místě se se 600 vozy umístila Bratislava. Praha dosáhla na pomyslnou třetí příčku s 500 účastnicími se vozidly. V celkovém měřítku však Praha propadla, protože 500 vozů se sešlo i v nepoměrně menším Kolině či Hradci Králové. Z dalších měst můžeme uvést Košice (250 vozů), Jičín (204), Mukačevo (200 vozů), Trenčín (200 vozů), Havlíčkův (Německý) Brod (188 vozů), Kroměříž (136 vozů) a Železný Brod (100 vozů).⁶⁹ Zjistěte není třeba zmiňovat, že města s německou majoritou se k akci postavila převážně chladně. Dalšími aktivitami mohly být společné vyjížďky členů, které přispívaly k propagaci branného motorismu. Oblibu si získávaly nedělní srazy motoristů navazující na akci z 10. dubna, kterých se účastnily stovky vozidel, většinou řízených vojáky z povolání.⁷⁰

⁶⁶ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 1, kn. 1, Zápisy o schůzích, Zápis o schůzi 3. 9. 1938.

⁶⁷ *Motorisaci k obraně státu*, Důstojnické listy, č. 19, 1938, s. 7.

⁶⁸ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 2, sg. II B/4.

⁶⁹ *Velký úspěch týdne brannosti motoristů*, Národní osvobození, č. 86, 1938, s. 8.

⁷⁰ *Motorisaci k bezpečnosti státu*, Důstojnické listy, č. 16, 1938, s. 4.

Jeden z nejznámějších nedělních srazů motoristů se ve spojení se složením slavnostního slibu členů konal ve dnech 10. a 11. září 1938 v Chebu a Františkových Lázních. V neděli 11. září se na chebském náměstí měla slavnostně seřadit vozidla členů BSČM, na jedenáctou hodinu byl naplánován slavnostní slib, jehož součástí bylo samozřejmě vztyčení státní vlajky a státní hymna.⁷¹ Ve vypjatých zářijových dnech to zajisté byla ukázka odhodlání Čechů udržet celistvost republiky, ale akce samozřejmě vyvolala reakci místních Němců, kteří příjezd českých motoristů vnímali jako provokaci. Mezi znesvářenými stranami se strhla asi hodinová bitka, která měla za následek zraněné na obou stranách. Dobový český tisk incident vyličil následujícím způsobem: „V Chebu v neděli BSČM pořádal na Masarykově náměstí oslavu, spojenou s přísahou členstva. Oslavu narušilo asi 200 německých mladíků. Na tržním náměstí, kde měl průvod procházet, se rovněž shluklo asi 200 příslušníků SdP [...] Při demonstracích bylo zraněno 13 policistů a 3 Češi. Podle dosud neověřených zpráv též lehce zraněno asi 10–12 příslušníků SdP.“⁷² Obdobné líčení s důrazem na kázeň svých členů se objevilo i ve spolkovém časopise BSČM. Popis začínal tím, že již ráno se ztratil stožár, na který měla být vyvěšena státní vlajka. Dalším náznakem nestandardního průběhu bylo zamazání českých nápisů po celém městě a na znače označující parkoviště na Masarykově náměstí se objevila tabule s nápisem „Adolf Hitlerplatz“. Vlastní oslava a složení slibu proběhly v klidu, rozvášněný dav však začal na projíždějící motoristy házet kamení a motocyklista byl dokonce sražen ze svého stroje. Účast však byla hodnocena pozitivně – 40 aut a 30 motocyklů.⁷³

Z pohledu dosavadního vývoje BSČM Cheb patřil k loyálními oblastem. V Chebu probíhaly přípravy na založení odbočky BSČM v březnu 1938. Výsledkem bylo dne 5. dubna 1938 založení okrsku, který dosáhl v létě 600 členů. V květnu 1938 byl zahájen teoretický i praktický výcvik. Dobový český tisk s potěšením poukazoval, že „je zajímavé, že za členy BSČM hlásí se nejenom Češi, nýbrž i němečtí spoluobčané, kteří rádi se zúčastňují práce jak v Chebu, tak i okolních místech“.⁷⁴ Chebská pobočka se dokonce řadila k těm, kde probíhaly kursy a výcvik v němčině a Němci měli zastoupení i v náčelnictvu.⁷⁵ „Členstvo v Chebu a Frant. Lázních jest převážně národnosti české, v ostatních organisacích národnosti německé, většinou z řad německé sociální demokracie. Zájem těchto Němců jest veliký, u těchto jest opravdové nadšení, jsou nám doporučováni četnictvem a policií jako spolehliví občané.“⁷⁶ Z dochovaných zpráv, proto na kon-

⁷¹ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 7, 15. 8. 1938.

⁷² *Záměrné vyvolání incidentu henleinovci*, Moravský večerník, 12. 9. 1938, s. 1.

⁷³ *I přes nepřítel doby ukázněná oslava BSČM v Chebu 11. září*, BSČM, č. 2, 1938, s. 3.

⁷⁴ *Loyální občané německé národnosti pro motorismus*, Lidové noviny, 8. 9. 1938, s. 6.

⁷⁵ *Chebští motoristé zahajují třetí kurs v řeči německé*, Národní listy, 24. 8. 1938, s. 5.

⁷⁶ SOKA Cheb, f. BSČM Cheb, k. 1, složka č. 2, Periodické hlášení – předložení, 25. 7.

flikt předem příliš indicií neukazovalo. Chebský okrsek si naopak stěžoval na malý zájem členů BSČM do Chebu přijet a zdůrazňoval, že by bylo „pro nás blamáží a pro naše členy a zdejší české občany, kdyby k němu [shromáždění členů BSČM; pozn. aut.] nedošlo“.⁷⁷ Nebylo sice pochyb, že akce je manifestací pro stát, ale současně vládlo přesvědčení, že propagandou ovlivněné německé obyvatelstvo ve vypjaté době poloviny září 1938 tuto manifestaci v klidu přejde. BSČM mohl též pravděpodobně spoléhat na to, že „postavení, které jsme si dosud v tomto městě [Chebu; pozn. aut.] vybojovali, jest dobré“.⁷⁸

Jen v rovině plánů zůstala myšlenka úvěrové akce, která by umožnila státním zaměstnancům nákup osobních motorových vozidel. Idea vycházela z předpokladu, že právě státní zaměstnanci by měli být republiky nejoddanější, proto měli být nejspolehlivějšími členy BSČM, který jim poskytne nejvyšší výhody. Do ztracena vyznívaly i návrhy na výrobu „standardního typu lehkého vozidla“, které požadoval BSČM ve velkých sériích vyrábět.⁷⁹ V tomto bodě byla patrná inspirace levným lidovým vozidlem v sousedním Německu. Obdobně se nerozvinul projekt na nákup levnějších surovin a jejich výhodnější distribuci členstvu.⁸⁰ Do velké míry toto vše bylo dáno krátkým časem, který měl BSČM v meziválečné republice před sebou.

Zajímavou je protiakce nacisticky orientovaných Němců. Ve snaze nabídnout svým soukmenovcům alternativu levného řidičského průkazu a odradit je tím od vstupu do BSČM, došlo v Chebu k založení Autoškoly Sudetoněmecké strany (SdP Fahrschule). Spíše jako povzdech ze strany chebského okrsku BSČM zní, že autoškola SdP „má k dispozici 6 velkých bezvadných osobních vozů“.⁸¹

V proměněné situaci druhé republiky

Do podzimních událostí roku 1938 nemohl BSČM výrazněji zasáhnout. Čas na rozvinutí aktivit byl příliš omezený, což bylo i dobově akcentováno. „Všichni želíme, že BSČM nepočal se svojí činností již mnohem dříve, a že nedospěl dále. Želíme pomalého postupu, neporozumění a překážek, a vleklého řízení, které vše zdržovalo.“⁸² Aktivity BSČM v zářijových dnech byly řízeny dvěma Zvláštními rozkazy. První řešil otázku přesunu vozidel a cenného kancelářského vybavení z „ohroženého pásma“ do vnitrozemí. Druhý nařizoval poho-

⁷⁷ Tamtéž, Zpráva BSČM, 5. 9. 1938.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviny, nezpracováno, k. 1, Zápis o 1. schůzi okrskových náčelníků českobudějovické župy, 28. 7. 1938.

⁸⁰ *Motorisaci k zajištění budoucnosti státu*, Československý legionář, č. 15, 1938, s. 6.

⁸¹ SOKA Cheb, f. BSČM Cheb, k. 1, složka č. 2, Periodické hlášení – předložení, 25. 7. 1938.

⁸² SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 10, 10. 10. 1938.

tovost všem členům BSČM, každé místní náčelnictvo mělo zavést nepřetržitou službu, z motocyklistů a cyklistů měl být utvořen kurýrní sbor. Automobilisté i motocyklisté (i ženy) měli mít své vozy s plnou nádrží v pohotovosti k okamžitému vyjetí.⁸³ Na podzim probíhala dotazníková akce, která měla zapojení jednotlivých složek zhodnotit. Z torzovitě dochovaných zpráv je zřejmé, že členové BSČM uposlechli pokyn k mobilizaci a nemobilizovaní nabídli své služby pro potřeby obrany státu.

Mnichovské události nejen zasáhly do situace v odstoupeném pohraničí, ale i na Slovensku. Druhorepublikové období představovalo pokračování v činnosti BSČM. Po počátečním období diskusí, zda zmenšená republika ještě branný motorismus potřebuje, se prosadilo, že BSČM své oprávnění nepozbyl. Měl nadále pokračovat v činnosti, čímž v závěru roku 1938 zmizela nejistota, která v podzimních dnech poněkud paralyzovala činnost.⁸⁴ Při organizaci dalšího působení se stále častěji objevoval odkaz na německý Nacionálně socialistický motoristický sbor (Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps /NSKK/), kterého měl být BSČM obdobou.⁸⁵ Pod vlivem situace na Slovensku a v říši se dostávala do popředí nová témata jako povinné členství všech majitelů motorových vozidel a řidičů v BSČM či převzetí veškeré přípravy řidičů, jak k tomu došlo na základě rozhodnutí vůdce v říši, kde od 1. února 1939 byl výchovou nových řidičů, včetně branných složek, pověřen výlučně NSKK, jako jednotná celostátní organizace motoristů.⁸⁶

Při bilancování činnosti za rok 1938 měl BSČM v pomnichovských českých zemích 46 208 členů a 3 848 dorostenců, na Slovensku a Podkarpatské Rusi bylo 10 407 členů a 622 dorostenců. Společně s nově přihlášenými zájemci se počty blížily 80 000. Tato čísla můžeme bezesporu hodnotit jako úspěšná. Do ledna 1939 měly výcvikové kurzy na 25 tisíc posluchačů. Vyškoleno bylo již 10 521 osob, z nichž dle dobového komentáře většina řádně složila řidičskou zkoušku. Instruktorový sbor čítal 647 osob, což je možné též hodnotit jako úspěch. Vozový park za rok čítal účtyhodných 400 vozidel, z nichž pouhých 37 zapůjčila vojenská správa.⁸⁷

Organizační složky v pohraničních oblastech byly zrušeny. Jejich rozpuštění bylo logickým důsledkem okupace, ale i úbytku členů, kteří se ve velké míře rekrutovali z českých úředníků. Členové těchto zrušených místních organizací měli být přijati do územních organizací podle místa svého nového bydliště. Zasa-

⁸³ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviny, nezpracováno, k. 1, Zvláštní rozkaz č. 1, 24. 9. 1938, Zvláštní rozkaz č. 2, 26. 9. 1938.

⁸⁴ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 1, 2. 1. 1939.

⁸⁵ V. LOUDA, *Nic nebrání řádnému rozvinutí práce*, BSČM, č. 5, 1939, s. 1.

⁸⁶ J. E. ŠRAML, *Výcvik mladých motoristů v Německu*, BSČM, č. 4, 1939, s. 2.

⁸⁷ SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 2, sg. II B/4, Branný sbor čs. motoristů jeho idea, činnost, program, 17. 1. 1939.

žena byla i organizační struktura, která se musela novým hranicím uzpůsobit. Druhá republika přinesla i změny na postech náčelnictva. Náčelník František Fabián se v důsledku svého angažmá mimo Prahu vzdal funkce náčelníka. Ministerstvo národní obrany pověřilo výnosem z 24. listopadu 1938 funkcí prozatímního náčelníka Antonína Hvízdálka. Prozatímním podnáčelníkem byl jmenován podplukovník Robert Toscani.⁸⁸ Již tento provizorní postup na nejvyšších místech naznačoval jistou bezradnost v postupu ministerstva. Provizorium však mělo dlouhé trvání, v zásadě až do konce fungování BSČM. Ještě 6. března 1939 A. Hvízdálek urgoval řádné obsazení funkce náčelníka a poukazoval, že nejvhodnějším adeptem by byl generál dělostřelectva obeznámený s motorismem.⁸⁹

Na Slovensku se prosazovaly odstředivé tendence. Nárůst autonomistických tendencí se projevil i v oblasti motorismu. V neděli 23. října 1938 byl sice Západoslovenským odborem Autoklubu RČS v Bratislavě uspořádán druhý ročník národní jízdy pohotovosti, který byl spojen s oslavou 20. výročí vzniku ČSR, ale jednalo se do jisté míry o labutí píseň československého motorismu na Slovensku.⁹⁰ BSČM se samozřejmě na organizaci akce podílel a členům byla poskytována 50 % sleva na startovním. Akcent byl položen na branné prvky i řízení vozidel ve složitých podmínkách.⁹¹ Nicméně již byla patrná snaha Slováků převzít motorismus včetně branného do svých rukou a převést do rámce polovojskových Hlinkových gard.⁹² Celkově byl BSČM na Slovensku vnímán jako česká organizace. Obsazování postů českými vojáky dokládala i komunikace slovenských žup s ústředím, která byla vedena v zásadě česky. Výnos slovenského ministerstva hospodářství ze 7. listopadu 1938 zajišťoval majetek BSČM na Slovensku. Podklad pro tento postup představovalo nařízení vlády Slovenské krajiny ze dne 28. října 1938 (č. 14/1938 *Úradných novin*), na jehož základě byl zabaven majetek spolků, jejichž sídlo bylo mimo Slovensko, tedy spolků, jejichž ústředí bylo v českých zemích. Slovenské ministerstvo dopravy a veřejných prací odevdalo celý majetek BSČM na Slovensku „Motorizovanej Hlinkovej garde“ při hlavním velitelství Hlinkovy gardy v Bratislavě. Podle nařízení slovenské vlády z 5. prosince 1938 (č. 90/1938 *Úradných novin*) BSČM patřil mezi výslovně uvedené na Slovensku rozpuštěné organizace.⁹³

⁸⁸ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 13, l. 12. 1938.

⁸⁹ VHA, f. MNO, k. 408, sg. 68 3/1-13.

⁹⁰ Motoristické akce k 20. výročí vzniku státu byly plánovány již v letních měsících jako pokračování jarního týdne brannosti motorismu, ve změněné atmosféře však těchto akcí proběhl jen zlomek.

⁹¹ *Na oslavu 20 ročného trvania Československej republiky 1918–1938. II. národná jazda pohotovosti v Bratislave 23. 10. 1938*, Bratislava 1938.

⁹² SOKA Písek, f. BSČM Protivín, k. 2, sg. II B/4, Branný sbor čs. motoristů jeho idea, činnost, program, 17. l. 1939.

⁹³ VHA, f. MNO, k. 408, sg. 68-3/3-9, BSČM na Slovensku: spolupráce s Hlinkovou gardou.

S místními organizacemi BSČM na Slovensku počítalo slovenské ministerstvo veřejných prací, které jeho strukturu chtělo využít pro potřeby budování slovenské motoristické organizace. Rázným krokem slovenské autonomní vlády bylo nařízení z 5. ledna 1939 (č. 10/1939 Úradných novin) o vytvoření Autoklubu Slovenské krajiny (ASK), který se jako jediná slovenská ústřední motoristická organizace vytvořil z „automobilových a motoristických organizací na Slovensku jestvujúcich“.⁹⁴ ASK byl slovenskou vládou pověřen funkcí jediné ústřední oficiální organizace motoristů na Slovensku, s povinným členstvím všech majitelů motorových vozidel registrovaných na Slovensku.⁹⁵ Z pohledu slovenských úředních míst byl BSČM motoristickou organizací, které se sloučení týkalo, a pro jejíž další samostatné fungování nebyl prostor.

Stát prostřednictvím ministerstva národní obrany trval na jednotnosti branného motorismu pro celé území státu.⁹⁶ Ministerstvo národní obrany poukazovalo na to, že jde o organizaci vojenského charakteru, která měla nadále působit celostátně. Ačkoli v řadě oblastí pražská vláda tahala za kratší konec pomyslného provazu a prosazovala se slovenská razance, vítězilo v jednotné činnosti BSČM ministerstvo národní obrany. Výnos slovenského ministerstva dopravy a veřejných prací ze dne 20. února 1939 likvidaci BSČM na Slovensku rušil a výslovně akceptoval názor, že se nejedná o obyčejný spolek, ale o organizaci ministerstva národní obrany. Slovenská strana argumentovala, že se jednalo o nedopatření způsobené nezajištěním si stanov. Činnost BSČM na Slovensku tak měla být obnovena.⁹⁷

Obnovování činnosti nebylo zdaleka jednoduchým krokem. V souladu s dosavadním vývojem, „některá okrsková a místní náčelnictva BSČM odevzdala svůj vozový materiál Hlinkově gardě, která jej používá nikoli podle určení na výcvik členstva BSČM, nýbrž pro účely politické, najmě agitační“.⁹⁸ Hlinkova garda vozidla, ke kterým snadno přišla, nemínila vracet. Pražské ústředí BSČM chtělo po obnově činnosti nabídnout Slovensku vstřícnou ruku a slovenskou autonomii promítnout i do organizační struktury BSČM. Vstřícnost se projevovala i ve vztahu k Hlinkově gardě, se kterou mělo být nadále úzce spolupracováno. BSČM na Slovensku by se stal autonomní součástí a mezi ústředí a slovenské župy by byl vložen mezičlánek s pracovním názvem „náčelnictvo Slovenské krajiny“, složené z náčelníka, podnáčelníka a náčelníků žup. S žádostí o výběr vhodného adepta na náčelníka se pražské ústředí obrátilo 6. března 1939 přímo na vrchního velitele Hlinkových gard a ministra Karola Sidora, kterého v dopise

⁹⁴ Ľudovít VYČISLÍK, *Organizácia slovenských motoristov*, Bratislava 1942, s. 13.

⁹⁵ Tamtéž, s. 14.

⁹⁶ *Výsledky práce Branného sboru československých motoristů*, Národní osvobození, č. 16, 1939, s. 8.

⁹⁷ VHA, f. MNO, k. 408, sg. 68 3/3-9, BSČM na Slovensku: spolupráce s Hlinkovou gardou.

⁹⁸ Tamtéž, Úhrada účtů BSČM na Slovensku – překážky, 19. 1. 1939.

žádalo, aby výběr provedl podle svého „určení a označení“.⁹⁹ Ústředí výslovně uvedlo, že by akceptovalo, aby se náčelníkem stal význačný člen Hlinkových gard, z jejichž řad měli být vybráni i funkcionáři žup a okrsků. Odpověď na tento návrh se nedochovala a není ani známo, zda byla nějaká připravena. Krátký čas a možná neochota podílet se na organizaci, která měla v názvu československá, pravděpodobně sehrály svou roli. Polovina března a s ní spojené zásadní politické události již byly přede dveřmi.

BSČM se nijak nebránil integračním snahám na poli motoristických spolků a podílel se i na probíhajících jednáních. Zdůrazňoval však, že s ohledem na své cíle a branný účel není obyčejným spolkem motoristů, a proto „zůstane organizačně a administrativně úplně samostatný“.¹⁰⁰ Nicméně toto nebránilo úzké spolupráci s jedinou motoristickou organizací druhorepublikových českých zemí Autoklubem RČS, do kterého se všechny české a moravské autokluby sloučily.

Ačkoli činnost dále pokračovala, objevovaly se komplikace. Poněkud chaotická organizace kursů měla být zkvalitněna. K lepší přípravě bylo plánováno využít zimní období. Již na počátku prosince 1938 byl na dobu zimy zastaven další nákup motorových vozidel a omezeny byly i cvičné jízdy s frekventanty, pouze na vzdálenost 10 km od garáže vozu. Na počátku ledna 1939 byl praktický výcvik jízdy s odkazem na nepříznivé počasí zastaven úplně. Výjimku mohla povolit jen okrsková náčelnictva.¹⁰¹ Lekce pro pokročilé, které by mohly naopak nepříznivé podmínky na sněhu a ledu využívat, organizovány nebyly.

Od ledna 1939 byla nastartována i změna v rovině hospodaření. Dosavadní postup, kdy všechny prostředky směřovaly ústředí a to poté financovalo územní jednotky, byl změněn. Bylo zavedeno samostatné hospodaření okrsků. Z členských příspěvků (20 Kč) si ponechávaly 12 Kč, 4 Kč směřovaly ústředí a 4 Kč příslušné župě. Z členských příspěvků dorostenců (10 Kč) si okrsky ponechávaly 9 Kč (1 Kč odváděly ústředí). Tato změna měla posílit postavení okrsků i jejich vlastní činnost.¹⁰²

V období druhé republiky muselo být řešeno členství osob z řad národnostních menšin. Pro oblast branné výchovy platilo pravidlo: „Občany jiné, než české, slovenské nebo ukrajinské národnosti do B[ranné] V[ychovy] nepojímejte.“¹⁰³ Z řady místních odborů zaznívaly dotazy, jak naložit s osobami německé národnosti. Pokyn z náčelnictva zněl jednoznačně: „Českoslovenští občané německé národnosti, pokud odpovídají podmínkám § 7 stanov, nemohou býti vyloučeni ze

⁹⁹ Tamtéž, sg. 68 3/3-10, Dopis z 6. 3. 1939.

¹⁰⁰ SOkA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 1, 2. 1. 1939.

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² Tamtéž, Rozkaz Branného sboru československých motoristů č. 14, 15. 12. 1938.

¹⁰³ SOkA Č. Budějovice, f. BSČM Trhové Sviny, nezpracováno, k. 1, Další pokyny k provádění BV, 9. 1. 1939.

členství¹⁰⁴. Jinak se profilovala otázka členství osob židovského vyznání, protože i na půdě BSČM se v období druhé republiky objevovaly protižidovské tendence. Zastoupení Židů ve vedoucích pozicích regionálních poboček dokonce vedlo k medializovaným odchodům členů, kteří židovské kolegy odmítali. Antonín Hvižd'álek se k tomuto tématu vyjádřil v dobovém tisku, kdy rasistický přístup k výběru členů odmítl a zdůraznil, že není důvod, aby „neárijci“ byli vylučováni a pokud jsou řádně zvoleni, mohou zastávat i řídicí funkce.¹⁰⁵ V horší pozici byli židovští občané, pokud se nehlásili k české národnosti, neboť „u občanů hlásících se k náboženství židovskému, hlásí-li se k národnosti německé, židovské, nebo někdy, německo-české, není třeba brát ohledu“.¹⁰⁶ Zjevně se tím projevovala jistá obava z reakcí Německa na vylučování členů německé národnosti, ale u osob židovského vyznání nebyly obavy z reakce říše na místě. Smutné na celé věci bylo i to, že na jaře 1938 probíhala cílená propagace BSČM mezi židovským obyvatelstvem, aby vstoupilo a podpořilo československý motorismus.¹⁰⁷

Zánik Branného sboru československých motoristů

Nárůst napětí na počátku března 1939 vedl k rychlým změnám. Na schůzi náčelnictva BSČM dne 13. března 1939 bylo rozhodnuto požádat Autoklub RČS, aby převzal vedení a výkon veškeré agendy BSČM. Po rezignaci prozatímního náčelníka A. Hvižd'álka byl do této funkce ministerstvem národní obrany ustanoven člen představenstva Autoklubu JUDr. Karel Stránský. Ustanovení mělo trvat až do sloučení. V rámci slučovacího procesu bylo rozhodnuto, že práva a povinnosti BSČM přecházely dnem 20. března 1939 na nově utvořenou výcvikovou sekci Autoklubu.¹⁰⁸ Otevírá se otázka, zda rychlé sloučení, posvěcené souhlasem ministerstev vnitra a národní obrany, s Autoklubem provedené těsně před okupací zbytku českých zemí bylo krokem, který měl zachránit další činnost BSČM v oblasti výcviku řidičů pro budoucí využití, třeba i v boji proti okupantům. Je pravděpodobné, že vojenské kruhy si uvědomovaly rizika pro další činnost netransformovaného BSČM v době po okupaci. Z dochovaných dokumentů je zřejmé, že sloučení proběhlo neočekávaně rychle. Ve stejný den, kdy náčelnictvo rozhodovalo o sloučení s Autoklubem, se běžně úřadovalo a byla vydána pravidla

¹⁰⁴ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Přihlášky členů německé národnosti, 10. 1. 1939.

¹⁰⁵ *Plukovník generálního štábu o rasismu*, Národní osvobození 15, 1938, č. 299, s. 8.

¹⁰⁶ SOKA Zlín, f. BSČM Napajedla, i. č. 1, Přihlášky členů německé národnosti, 10. 1. 1939.

¹⁰⁷ *Naše práce pro brannost*, Židovské zprávy, 13. 5. 1938, s. 5.

¹⁰⁸ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviny, nezpracováno, k. 1, Zpráva Autoklubu RČS z 20. 3. 1939, Praes.206.vl.

pro používání průkazů členů BSČM, včetně pravidel pro vydávání nových při ztrátě apod.¹⁰⁹ Nic proto nenaznačovalo, že by se jednalo o předem připravenou akci.

Dobové komentáře poukazyvaly na to, že „Branný sbor pozbyl svého původního určení a proto [byl] samozřejmě včleněn do Národního Autoklubu“.¹¹⁰ Snaha eliminovat vojenský charakter nyní již výcvikové sekce Autoklubu vyplývala i z pokynu, necht’ „odbory Autoklubu, v loyální dohodě s dosavadními náčelnictvy všech jednotek v oblasti své působnosti, učiní opatření, aby aktivní vojenští funkcionáři vzdali se až na další svých funkcí a byli nahrazeni vhodnými činovníky civilními“, jejichž výběr měl být proveden tak, aby „odpovídali požadavkům o arisaci statutárních orgánů oficiálních korporací“.¹¹¹

Po okupaci českých zemí již samozřejmě nebyl pro brannou organizaci českých motoristů další prostor. Zákon o branné výchově, který představoval základ BSČM byl ještě v březnu 1939 zrušen. Vládní nařízení č. 105/1939 Sb. z. a n. ze dne 31. března 1939, jímž se zbavují účinnosti zákon ze dne 1. července 1937, č. 184 Sb. z. a n., o branné výchově, a předpisy jej provádějící v § 1 lapidárně stanovilo, že „zákon č. 184/1937 Sb. z. a n. a předpisy jej provádějící pozbývají účinnosti“.

Kromě změn v personální linii, ačkoli i po spojení s Autoklubem (nyní již Národní Autoklub Čech a Moravy) byla patrná jistá personální kontinuita mezi členy bývalých náčelnictev a funkcionáři regionálních poboček Autoklubu,¹¹² došlo i ke změnám organizačním. Všechny bývalé okrsky a místa byly v červnu 1939 zrušeny a nahrazeny místními skupinami. Nová struktura řízení byla tří-
stupňová – Ústředí, kraj (místo žup), místní skupina. Místní skupiny měly bezodkladně v kursech pokračovat, případně zahájit nové. Tlak na obnovu výcviku byl zřejmý zvláště u skupin, které disponovaly výcvikovým vozidlem.¹¹³ Je otázkou, zda tlak souvisel s obavou, že výcvik řidičů nebude mít po okupaci dlouhého trvání, a proto neměl být ztracen drahocenný čas. Svou činností na poli výchovy řidičů nechtěl Autoklub poskytnout okupantům záminku k jeho zastavení či krokům proti samotnému Autoklubu. „Program další činnosti Výcvikové sekce Autoklubu omezí se ihned na vyučování jízdě motorovými vozidly, na prohlubování znalostí o motorových vozidlech, odstraňování nejčastějších závad, atd. Jakákoli jiná činnost výcvikového programu, zejména prvky branné, budiž ihned zastavena“.¹¹⁴ Důraz měl být věnován „výhradně dokonalému výcviku automobilových

¹⁰⁹ VHA, f. BSČM, k. 1, nezpracováno, Příspěvek osobního referenta do Rozkazu BSČM, 13. 3. 1939.

¹¹⁰ M. MEČÍŘ, *Národní Autoklub Čech a Moravy*, Moravská orlice, 28. 5. 1939, s. 15.

¹¹¹ Tamtéž.

¹¹² SOkA Písek, f. Národní autoklub Čech a Moravy Protivín, k. 1, sg. II B/2.

¹¹³ SOkA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviný, nezpracováno, k. 1 Oběžník č. 27, 20. 6. 1939.

¹¹⁴ Tamtéž, Zpráva Autoklubu RČS z 20. 3. 1939, Praes.206.vl.

řidičů [...] tak, aby pokud možno absolvent jejich kursů byl již skutečně dobrým řidičem“.¹¹⁵ Došlo také ke zvýšení kursovního na 145 K. Z této částky bylo počítáno 15 K na pojištění frekventanta a 90 K na pohonné látky, zbytek měl být použit na opravy vozidel. Omezení se dotklo školení řidičů nákladních automobilů, neboť pokyn Autoklubu jednoznačně uváděl: „Školení na nákladních autech dokončete, neboť nebude nadále prováděno.“¹¹⁶ S ohledem na to, že školení řidičů nákladních automobilů nebylo příliš rozšířeno, nejednalo se o nijak zásadní krok. Z torzovitě dochovaných pramenů je zřejmé, že aktivity místních skupin velmi polevily, zhoršující se situace každodenního života a nepříznivě se vyvíjející poměry okolo automobilismu jako celku, čínorodosti nepřispívaly. Také další vyhlídky Národního Autoklubu Čech a Moravy nevypadaly růžově. Autoklub byl v listopadu 1942 rozpuštěn a výcvik nových řidičů a jeho povolování převzaly pod dohled okupační orgány.¹¹⁷

Na Slovensku byla po březnu 1939 další činnost BSČM zastavena. Výnos slovenského ministra národní obrany ze dne 8. dubna 1939 rozhodl o likvidaci všech orgánů BSČM na Slovensku a nařídil, že „všetok materiál, ktorý bol doteraz majetkom BSČM, na celom Slovensku, prechádza do majetku ministerstva národnej obrany Slov. štátu“.¹¹⁸ V zajištění majetku měly pomoci jednotky Hlinkovy gardy.¹¹⁹ Motivem tohoto rozhodnutí byla snaha získat a zajistit majetek BSČM pro potřeby branné výchovy slovenských motoristů. Jednalo se jen o přechodné řešení. Vzhledem k tomu, že na Slovensku byla branná výchova motoristů přikázána do působnosti Hlinkových gard, bylo výnosem Hlavního vojenského velitelství slovenského ministerstva národní obrany ze dne 20. června 1939 rozhodnuto, že majetek BSČM převezmou přímo Hlinkovy gardy, které měly na činnost BSČM navázat.¹²⁰ Toto řešení mělo vést i k obnovení branné výchovy motoristů, tedy výcviku slovenských řidičů.¹²¹ Do kompetence Hlinkových gard tak přecházela příprava slovenských řidičů.¹²¹

¹¹⁵ M. MEČÍŘ, *Národní Autoklub Čech a Moravy*, s. 15.

¹¹⁶ SOKA Č. Budějovice, f. BSČM T. Sviný, nezpracováno, k. 1 Oběžník č. 27, 20. 6. 1939.

¹¹⁷ Jan ŠTEMBERK, *Automobilista v zajetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*, Praha 2008, s. 125–126; *Postup k získání řidičského průkazu pro motorová vozidla*, Auto, roč. 24, 1942, s. 131.

¹¹⁸ Vojenský historický ústav Bratislava, Dokumenty Hlavního vojenského velitelství, Motorové vozidla a iný majetok býv. BSČM – oznámenie úplného prevzatia do majetku HG. (104463), online dostupný z <http://ebadatelnavha.vhu.sk/sk/islandora/object/vha%3A114199#page/18/mode/1up> (24. 9. 2019).

¹¹⁹ Tamtéž, online dostupný z <http://ebadatelnavha.vhu.sk/sk/islandora/object/vha%3A114199#page/19/mode/1up> (24. 9. 2019).

¹²⁰ Tamtéž, online dostupný z <http://ebadatelnavha.vhu.sk/sk/islandora/object/vha%3A114199#page/23/mode/1up> (24. 9. 2019).

¹²¹ Miroslav SABOL, *Dejiny dopravy na Slovensku 1938–1948 (1950)*, Bratislava 2015, s. 172.

Branná výchova podle pravidel stanovených zákonem č. 184/1937 Sb. z. a n. včetně té motoristické byla opět obnovena po osvobození. Jisté reinkarnace se dostalo i BSČM, jedná se však již o jinou kapitolu z dějin českého / československého motorismu, která přesahuje rámec tohoto příspěvku.

Závěr

Vznik Branného sboru československých motoristů je spojen s druhou polovinou 30. let a narůstajícím politickým napětím ve střední Evropě. Do jisté míry souvisí i s posunem v rámci československé armády, která tváří v tvář hrozícímu konfliktu posiluje svou motorizaci. S ohledem na krátkost času, který byl existenci BSČM vymezen nemohlo dojít k plnému rozvinutí jeho činnosti. V prvotní fázi se zaměřil na rozšíření kádru československých řidičů využitelných v době vojenského konfliktu. Tato aktivita, tedy levné zajištění řidičského výcviku pro široké vrstvy obyvatelstva, měla přispět k popularitě branného motorismu a skutečně vzbudila zájem, překračující očekávání. V době mnichovské krize se výsledky práce BSČM ještě nemohly projevit. Období druhé republiky vyvolalo otázky o další potřebě branného motorismu a přineslo i nárůst autonomistických tendencí na Slovensku. To do jisté míry paralyzovalo další činnost. Přípravy na plné obnovení činnosti probíhaly na počátku roku 1939, ale s ohledem na zimní období a březnové události 1939 již k němu nedošlo. V českých zemích v březnu 1939 proběhlo urychlené sloučení Branného sboru československých motoristů s autoklubem, v jehož rámci vytvořil výcvikovou sekci. Na Slovensku byl BSČM zrušen a branný motorismus svěřen do působnosti Hlinkových gard.

Jan Štemberk

Czechoslovak Motorist Defence Corps 1938–1939

Summary

Establishment of the Czechoslovak Motorist Defence Corps must be viewed in the context of international political developments during the second half of the nineteen thirties. The rising threat to the republic was reflected in adoption of the Act on Defence Training (1937) and defensive motoring was supposed to be promoted in this context. We can understand this term to mean operation of motorised vehicles in difficult terrain, the ability to choose the appropriate route, be capable of driving in columns, orientation in the field, the skill to fix defects and malfunctions, etc. Two automobile clubs (the Czechoslovak Republic Automobile Club and the League of Czechoslovak Motorists) and the Ministry of National Defence, whose collaboration in the association a semi-official character, are credited with the establishment of the Defence Corps. The Minister of National Defence also appointed the head of the organisation from among members of the armed forces. The first step was creation of an organisational structure, the core of which was based within national Czech and Slovak spheres, but which was mostly in the hands of the Czechs. The issue of involvement of the German population in defensive motoring was not precluded, but depended on the attitudes of individuals in specific cases. Organisation of cheap driving courses was intended to promote defensive motoring and thereby increase the popularity of becoming a member of the Czechoslovak Motorist Defence Corps. This idea resonated in society and the influx of parties interested in membership and thereby in a driver's licence, exceeded expectations. This association's activities were prevented from fully developing by political circumstances, and the brief duration of the period during which the Defence Corps was able to carry out its activities. The question of the subsequent future of defensive motoring arose after the events in Munich and, although it was answered positively after several months, difficulties resulted from the flourishing autonomist mood in Slovakia, which led to suspension of the activities of the Defence Corps in Slovakia until the second half of February 1939. Preparation for the launch of renewed activities, which was planned for the spring of 1939, were foiled by the March occupation. It was evident that the occupying powers would not tolerate Czech defensive motoring, which was why a merger with the Czech Automobile Club was quickly prepared, within the terms of which a training section was created. The Defence Corps was terminated in Slovakia in March 1939 and defensive motoring was entrusted into the competence of the semi-military Hlinka Guards.

Monika Kabešová

Personální změny ve funkci předsedy KNV Pardubice v letech 1949–1960¹

Personnel Changes in the Post of Chairman of the Regional National Committee in Pardubice from 1949 to 1960

This study deals with the professional activities and the fates of the four chairmen of the Regional National Committee in Pardubice who worked in this position between 1949 and 1960. It outlines their biographies and introduces their personality traits, their characteristics, and their professional skills. It focuses not only on the time of discharging the function of chairman, but also on their activities thereafter.

Keywords: History, 20th Century, Czechoslovakia, Communist regime, State administration, National committees, Regional establishment, Pardubice

Úvodem

Dříve se historické bádání zaměřovalo spíše na výzkum vývoje ústředního vedení a celospolečenských proměn komunistického režimu v Československu. Stěžejní jsou v tomto případě práce historika Karla Kaplana² a Jiřího Pernese.³ V současné české historiografii začíná být aktuální spíše výzkum o vývoji KSČ

¹ Tento článek je výstupem Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové za rok 2018.

² Např. Karel KAPLAN, *Československo v letech 1948–1953. Zakladatelské období komunistického režimu*, Praha 1991; TÝŽ, *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*, Brno 2005; TÝŽ, *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha 1992; Karel KAPLAN – Pavel KOSATÍK, *Gottwaldovi muži*, Praha 2004.

³ Jiří PERNES, *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, Brno 2008; TÝŽ, *Změna ve vedení Komunistické strany Československa na počátku roku 1953*,

na regionální či lokální úrovni. Mladší generace historiků se zabývá především otázkami nastolení, upevnění diktatury a jejím proměnám v průběhu 50. let 20. století v jednotlivých regionech Československa. Výzkumu plzeňského kraje se věnuje ve svých studiích a knihách Jakub Šlouf,⁴ brněnskému kraji Václav Kaška,⁵ ústeckému kraji Tomáš Hradecký,⁶ dále olomouckému kraji Jaromír Mrňka,⁷ Ostravě a Českým Budějovicím Tomáš Hemza.⁸ Do popředí badatelského zájmu vstupuje také komparativní výzkum vývoje komunistického režimu ve vybraných krajích, kterému se v současné době věnuje především autorský kolektiv z Ústavu pro studium totalitních režimů: Matěj Bílý – Jakub Šlouf – Marián Lóži.⁹

Tato studie se zaměřuje na analýzu osob, které působily ve funkci předsedy Krajského národního výboru Pardubice. Krajské národní výbory vznikly v lednu roku 1949, jako nové složky v hierarchii národních výborů. Do té doby v poválečném Československu spravovaly území státu místní, okresní a zemské národní výbory.¹⁰ V průběhu třetí republiky toto členění republiky fungovalo, avšak mezi

in: Jiří Petráš – Libor Svoboda (eds.), *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*, Praha 2014, s. 276–284.

⁴ Jakub ŠLOUF, *Spríznění měnou. Genealogie plzeňské revolvy 1. června 1953*, Praha 2016; TÝŽ, *Podvedená strana. Zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace (1945–1948)*, Plzeň 2016.

⁵ Václav KAŠKA, *Neukáznění a neangažování. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*, Praha 2014; TÝŽ, *Desítkoví důvěrníci. Koncepce a proměny desítkového systému v letech 1945–1952*, in: Vladimír Březina – Kateřina Hloušková – Radek Slatotinský (eds.), *Historik skutečně mohutný: k životnímu jubileu Jiřího Pernese*, Praha – Ústí nad Labem – Brno 2018, s. 215–232.

⁶ Tomáš HRADECKÝ, *Nejpokrokovější kraj v Československu“ Krajský národní výbor Ústeckého kraje v letech 1949–1960*, Praha 2017; TÝŽ, *Hodnocení činnosti krajského tajemníka KSČ Mikuláše Landy pohledem regionálních politických složek z doby před procesem*, in: Pavel Horák – Tomáš Hradecký a kol., *České, slovenské a československé dějiny 20. století, VIII., Hradec Králové 2013*, s. 343–354.

⁷ Jaromír MRŇKA, *Svéhlavá periferie. Každodennost diktatury na příkladu Šumperska a Zábřežska v letech 1945–1960*, Praha 2015.

⁸ Tomáš HEMZA, *Ve jménu boje proti „diktátorům“, „spiklencům“ a „zrádcům“*, *Soudobé dějiny* 24/1–2, 2017, s. 127–163.

⁹ Nejnověji Matěj BÍLÝ – Marián LÓŽI – Jakub ŠLOUF, *Nervová vlákna diktatury. Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956*, Praha 2019. Dále samostatně studie: Marián LÓŽI, *Hledání nepřátel uvnitř KSČ. Fóra, aktéři a konfliktní témata vnitrostranické komunikace v regionální perspektivě (podzim 1950–jaro 1951)*, *Securitas Imperii* 32/1, Praha 2018; TÝŽ, *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni v době pozdního stalinismu*, diplomová práce FF UK, Praha 2014; Matěj BÍLÝ, *„Jestli jsi to myslel upřímně, půjdeš dělat, co strana potřebuje.“ Stabilizace regionálních elit KSČ v letech 1953–1956 ve vybraných krajích a okresech*, in: *Paměť a dějiny: revue pro studium totalitních režimů* 11/4, 2017, s. 39–54.

¹⁰ Ustanoveny v dekretu prezidenta č. 121/1945. Tento dekret obnovoval území poválečného Československa do předmnichovského období, ke dni 29. 9. 1938 a byly jim potvrzeny země, okresy a obce, jakožto územní jednotky celého státu.

členy KSČ postupně rezonovala otázka, zda by nemělo dojít k reformě státní správy, na jejímž základě by bylo vytvořeno krajské zřízení. Tuto vizi se jim podařilo prosadit až po únorovém převratu roku 1948. Když byla v roce 1948 připravována nová ústava, počítala vláda s tím, že dojde k reformě. Přijetím nové ústavy k 1. 1. 1949 vznikly kraje¹¹ a spolu s nimi i krajské národní výbory.¹² Krajské národní výbory byly vykonavateli veřejné správy v krajích. Měly dohlížet na to, aby fungovaly všechny oblasti do veřejné správy spadající – hospodářství, zásobování, místní průmysl, sociální služby a zdravotnictví, výstavba, školství, kulturní činnost a další. V krajích se staly nejvyššími složkami, pod které spadaly všechny ONV a MNV.

Předsedové KNV byly jedněmi z jejich nejdůležitějších osobností. Byli jejich zástupci a mluvčími ve vnějších záležitostech, což znamenalo, že byli známými mezi zaměstnanci a členy KNV, ale také v krajském aparátu KSČ, potažmo v celém kraji. Předseda vytvářel vazby také k vedení dalších KNV v Československu. Vedle těchto kompetencí, které vykonával v rámci vnější politiky celého KNV, byl důležitým činitelem z interního hlediska, neboť dohlížel na vnitřní chod celého orgánu. Jako předseda řídil všechna plenární zasedání a schůze rady¹³ a plnění jejich usnesení posléze kontroloval. I přes skutečnost, že šlo o funkci čestnou a dle zákona neplacenou, dávala svému nositeli v kraji určitou prestiž. Ve velké většině se jednalo o osoby, které už měly nějaké předešlé profesní zkušenosti, buď s prací v některé z vyšších pozic na ONV či samotném KNV, nebo ve stranickém aparátu – OV KSČ či KV KSČ.

Text je zaměřen na osoby čtyř předsedů vykonávajících svou funkci v době existence KNV Pardubice z let 1949–1960:¹⁴ Josefa Pospíšila, Bohuslava Uhlře, Jaroslava Lochmana a Richarda Průšu. Zpracovány jsou jejich životopisné medailonky (sociální původ, profesní růst, čas nástupu do pozice předsedy KNV, ale i objasněny důvody odchodu z funkce a jejich následné působení). Velký důraz je kladen především na analýzu procesu výběru a navržení těchto čtyř mužů do jejich funkce. Postup se opíral o rozhodnutí ministerstva vnitra, ale každého z nich

¹¹ V českých zemích 13 a na Slovensku 6. Srov. Zákon č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení.

¹² Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátků státu po současnost*, Praha 2007, s. 447–449.

¹³ Plenární zasedání se konala minimálně dvakrát ročně a byla veřejná, mohl je tedy navštívit kdokoliv z občanů. Schůze rady KNV nebyly veřejnosti přístupné a řešily se na nich aktuální problémy. Většinou byly svolávány jednou za dva týdny, někdy častěji (podle potřeby). Srov. Zákon č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení, oddíl 4.

¹⁴ Časový rámec studie je takto stanoven z toho důvodu, že v tomto období fungovaly tzv. malé kraje, utvořené při vzniku krajského zřízení. V roce 1960 vešla v platnost územní a správní reforma, kdy došlo ke zmenšení počtu krajů. Pardubický kraj tak zanikl a byl včleněn do Východočeského kraje se sídlem v Hradci Králové. Srov. Zákon č. 36/1960 Sb., o územním členění státu; Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátku státu po současnost*, Praha 2007.

musely posoudit odpovídající orgány KSČ – v tomto případě Krajský výbor KSČ Pardubice. Zohledněno je jejich působení ve funkci, rozsah součinnosti s krajským vedením KSČ, jejich politické a kariérní ambice, účast na veřejných akcích nebo vystupování v krajském periodiku (*Zář*). Po vysledování důvodů jejich odchodu z pozice předsedy KNV je možné srovnávat, zda zamířili někam výše (přechod do funkce poslance či do funkce ve vyšších patrech stranického aparátu), či byli sesazeni z důvodu disciplinárního trestu, anebo se jednalo o příčiny přirozené (úmrtí, odchod do důchodu). Zajímavé je také sledovat, kam dále vedly kroky těchto osob.

Cílem této studie je, aby byl vytvořen celistvý pohled na jejich pracovní život, nevylučuje jejich politického působení, budoucích plánů, osobních ctíždostí, a především individuálních charakterových a povahových rysů. Prohloubení znalosti části krajských regionálních elit, působících v 50. letech 20. století v Pardubickém kraji, napomůže objasnit jejich návaznost a propojení s krajským stranickým aparátem, což je velmi důležitým předpokladem pro pochopení fungování státní správy a stranické politiky v tomto období.

Josef Pospíšil (nar. 11. 3. 1909)

Josef Pospíšil se narodil roku 1909 ve Vidni¹⁵ do dělnické rodiny, která se nedlouho poté přestěhovala do Čech. Na počátku 20. let byl členem FDTJ¹⁶ a účastnil se jejich cvičení. Vychodil měšťanskou školu a následně studoval vyšší strojnickou školu průmyslovou, obor strojní konstruktér.¹⁷ Po jejím absolvování byl zaměstnán v Královopolské strojírně, ze které musel nastoupit povinnou vojenskou službu. Za vrcholící hospodářské krize, mezi lety 1933–1936, nemohl nalézt pracovní uplatnění.¹⁸ Po třech těžkých letech se mu podařilo uchytit u ČSD,¹⁹ kde působil jako výpravčí vlaků. U této profese setrval mnoho let a přečkal v ní i válečnou dobu na různých železničních stanicích. V květnových dnech

¹⁵ Archiv Poslanecké sněmovny (dále Archiv PSP), fond (dále f.) ASP, inventární číslo (dále inv. č.) 2129, karton (dále kart.) 114, Karta poslance – Josef Pospíšil.

¹⁶ Federace Dělnických tělocvičných jednot vznikla dne 8. května 1921 oddělením od Dělnických tělocvičných jednot. Nově vzniklé FDTJ stálo ideově na komunistických základech. Srov. Petr ROUBAL, *Československé spartakiády*, Praha 2016.

¹⁷ Státní oblastní archiv Zámorsk (dále SOA Zámorsk), f. KV KSČ Pardubice, inventární jednotka 6 (dále inv. j.), kart. 2, Zápis z krajské konference KSČ 26. – 27. květen 1951, Návrh na KV KSČ pro VI. Krajskou konferenci 1951, folie 6.

¹⁸ Vlna nezaměstnanosti zasáhla na počátku 30. let 20. století celé Československo. V roce 1936 bylo v celém státě okolo 600 tisíc nezaměstnaných obyvatel. Srov. Antonín KLI-MEK, *Velké dějiny zemí koruny české (1929–1938)*, IV, Praha – Litomyšl 2002, s. 563; Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky (1918–1938)*, II, *Československo a české země v krizi a v ohrožení (1930–1935)*, Praha 2002.

¹⁹ Československé státní dráhy. Státní organizace fungující mezi lety 1918–1992.

roku 1945, kdy končila druhá světová válka na území Evropy, vstoupil do KSČ. Zaměstnan byl po válce stále u ČSD a stal se přednostou stanice v Opatově.²⁰ Zde založil místní organizaci strany a stal se jejím předsedou.²¹ V roce 1946 vstoupil také do státního aparátu, když byl zvolen členem ZNV²² v Praze, kde působil, vzhledem ke svému profesnímu zaměření, v dopravní komisi.²³ V následujícím roce je již také evidován jako člen KV KSČ Pardubice²⁴ – působil zde jako II. místopředseda.²⁵

Rok 1948 nepřinesl z pohledu J. Pospíšila pouze celospolečenské, ale také osobní změny. Nejen, že se v regionálním měřítku aktivně zapojil do komunistického převratu, za což byl vyznamenán únorovým řádem II. stupně,²⁶ ale byl v květnu téhož roku v parlamentních volbách zvolen poslancem NS. Poslanecký slib složil dne 10. 6. 1948²⁷ a zůstal v této funkci šest let.²⁸ Post poslance jistě představoval velkou kariéru pro 39letého muže, který ještě tři roky před tím nebyl členem KSČ a neměl dříve žádné politické zkušenosti. V Národním shromáždění byl v průběhu svého působení postupně členem několika výborů.²⁹ Do konce roku 1948 působil postupně také jako předseda krajské lidové správy, předseda krajské komise veřejných zaměstnanců a předseda KAV NF Pardubice.³⁰

²⁰ Obec spadající pod okres Svitavy v Pardubickém kraji.

²¹ Národní archiv Praha (dále NA Praha), f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, svazek 3 (dále sv.), archivní jednotka 86/2 (dále a. j.), Návrhy na předsedy a referenty KNV, Josef Pospíšil, f. 101.

²² Zemský národní výbor. ZNV byly mezi lety 1945–1948 nejvyššími složkami v hierarchii národních výborů. Existoval v té době ZNV v Praze a v Brně (s expoziturou v Moravské Ostravě). Zanikly k 1. 1. 1949, kdy jejich kompetence částečně přebraly nově vznikající Krajské národní výbory. Srov. Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátku státu po současnost*, Praha 2007, s. 447.

²³ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky.

²⁴ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 1, kart. 1., Zápis z krajské konference KSČ 29. – 30. 3. 1947, Zápis z volební komise, Krajský výbor KSČ 1947.

²⁵ NA Praha, f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, sv. 3, a. j. 86/2, Návrhy na předsedy a referenty KNV, Josef Pospíšil, f. 101.

²⁶ Jednalo se o Řád 25. února. Tento řád měl tři stupně, přičemž každý z nich měl trochu obměněný vzhled. Řád byl určen pro občany, kteří „si získali vynikající zásluhy o dovršení vítězství lidové demokracie v Československé republice v únorových dnech roku 1948“ a byl udělován prezidentem republiky na návrh vlády. Srov. Vládní nařízení č. 34/1949 Sb., jímž se zřizuje Řád 25. února 1948.

²⁷ Archiv PSP, f. ASP, inv. č. 2129, kart. 114, Karta poslance – Josef Pospíšil, Slib poslance.

²⁸ Poslanecký mandát zastával v období od 30. 5. 1948 – 27. 11. 1954.

²⁹ Pro kontrolu provádění dvouletého plánu (6. 10. 1948–14. 10. 1949), parlamentní kontrolní a úsporná komise (11. 6. 1948–13. 10. 1949), zahraniční výbor (14. 10. 1949–28. 2. 1950) a výbor pro hospodářské plánování a jeho kontrolu (1. 3. 1950–1. 8. 1952). Srov. Archiv PSP, f. ASP, inv. č. 2129, kart. 114, Karta poslance – Josef Pospíšil.

³⁰ NA Praha, f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, sv. 3, a. j. 86/2, Návrhy na předsedy a referenty KNV, Josef Pospíšil, f. 101.

Když na počátku roku 1949 vešel v platnost zákon o krajském zřízení³¹, kterým vznikly nové územní a správní celky – kraje – byly spolu s nimi zřízeny také krajské národní výbory. Všechny nově ustanovené KNV musely být personálně obsazeny, čímž vzniklo velké množství pozic ve státní sféře a mezi nimi také posty předsedů KNV. Výběr do těchto funkcí probíhal ve všech budoucích krajích Československa již v roce 1948³² a jména všech předsedů, jakožto „Mužů z lidu v čele krajů“ byla zveřejněna v *Lidových novinách* dne 29. 12. 1948. Zde byl J. Pospíšil představen takto: „Pardubický Josef Pospíšil je muž z proletářské rodiny, rostl v DTJ a FDTJ, vystudoval SŠ a vstoupil do služeb státních drah. Nyní je přednostou stanice. Od r. 1946 je členem ZNV.“³³ V kádrové charakteristice organizačního sekretariátu ÚV KSČ byl hodnocen jako: „politicky vyspělý, výborný řečník, dobrý organizátor, krajského formátu [...] má pověst řádného člověka, je populární, má dobrý poměr k lidem, pracovitý [...] je kandidován jako agilní a spolehlivý funkcionář.“³⁴ Pozitivní hodnocení není ničím překvapivé. Komunistickému vedení šlo o to, aby v čele Krajských národních výborů stály silné osobnosti.

V Pardubicích byl KNV ustanoven dne 2. 1. 1949.³⁵ Ihned na ustavující schůzi pronesl úvodní slovo, přijal sliby od jednotlivých referentů a přečetl programové prohlášení nově vzniklého KNV. Svoji úvodní řeč zakončil pronesením slibu lidu pardubického kraje prezidentovi republiky.³⁶

Již od počátku se snažil svou funkci zastávat aktivně, což dokládá jeho zpráva ze dne 16. 2. 1949, kterou adresoval ministerstvu vnitra. V ní uvedl několik stížností na problémy, které podle jeho názoru vznikaly při zřizování referátů a agendy KNV: „při zřizování jednotlivých referátů jsou pro určité úkoly vybírání pro jednotlivé kraje zaměstnanci, avšak způsob vybírání je nespravedlivý vůči venkovským krajům [...] kvalitní lidé jsou zajištěni pouze pro KNV Praha. Zbytek málo kvalitních a přímo i podřadných sil je přidělováno do venkovských krajů, z těchto sil polovina ke KNV nenastupuje, takže je ohrožen chod služby [...] jest proto nutné provést rovnoměrné rozdělení kvalitních sil na všechny KNV ze stavu bývalého ZNV [...] a jest třeba zamezit lokálním a osobním zájmům

³¹ Zákon č. 280/1948 Sb., o krajském zřízení.

³² Prvotní výběr funkcionářů, hodících se na post předsedy KNV byl zřejmě ponechán na nižších složkách KSČ (krajské a okresní výbory), které později schvaloval organizační sekretariát ÚV KSČ.

³³ Lidové noviny, 29. 12. 1948, s. 2.

³⁴ NA Praha, f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, sv. 3, a. j. 86/2, Návrhy na předsedy a referenty KNV, Josef Pospíšil, f. 101.

³⁵ Zář, č. 2, 7. 8. 1949, s. 1.

³⁶ Srov. *Krajská lidová správa nastupuje*, Štít – Lidový týdeník pardubického východu, č. 1, 7. 1. 1949; Úvodního slova se ujal také na ustavující schůzi pléna KNV, ke které došlo v dubnu 1949. Srov. *Ustavující schůze pléna KNV v Pardubicích*, Štít – Lidový týdeník pardubického východu, č. 17, 29. 4. 1949.

v ZNV a KNV Praha.³⁷ Touto stížností se začalo ministerstvo vnitra ihned zabývat, v informativní zprávě pro ministra vnitra V. Noska však bralo předsedovi připomínky spíše jako zveličované: „skutečný stav v této zprávě zkrsluje především tím, že v přehledu uvádí i referáty, které dosud u žádného KNV nebyly zřízeny či aktivovány.“³⁸ Zde je těžké posoudit, na čí straně byla pravda, neboť situace při vzniku celého aparátu KNV musela být hodně hektickou a nutno si uvědomit, že některé referáty vznikaly až během roku 1949. Ale vzhledem k tomu, že MV ve svém hodnocení Pardubického kraje v září téhož roku uvádělo, že: „úřednický aparát KNV trpí nedostatkem politicky vyspělých odborníků, zejména je tíživá situace v referátu technickém, zemědělském a finančním“³⁹ je zřejmé, že minimálně část stížnosti J. Pospíšila byla oprávněná.

Jako osoba, která je autoritativní a snažící se upevnit svou pozici v rámci KNV, byl hodnocen také ve zprávě ministerstva vnitra.⁴⁰ O celkové situaci v kraji byl velmi dobře informován, protože si dobře uvědomoval, že bez dobrého rozhledu o panujících poměrech, by nemohl funkci předsedy zastávat. Účastnil se většiny jednání rady KNV a porad s jednotlivými referenty. Jeho aktivita je zřejmá z toho, že u velké většiny bodů, o kterých se na schůzích a poradách jednalo, měl nějaký svůj příspěvek a návrh do diskuze. Někdy ale jeho horlivost a snaha mít poslední slovo, byla spíše na škodu. Ve snaze maximalizovat práci a celkový výkon KNV stanovoval přemrštěné lhůty pro vypracování úkolů či zpráv – např.: „navrhl v radě dvoudenní lhůtu pro vypracování správného rozdělení distribuční sítě v kraji. Po informaci příslušného referenta stanovila rada lhůtu na 5 měsíců.“⁴¹ Byl určitě výraznou osobností a díky jeho přístupu nevznikaly mezi jednotlivými referáty žádné větší spory.

Po pěti měsících ve funkci předsedy byl i ze strany KV KSČ Pardubice hodnocen pozitivně: „ve funkci předsedy KNV se plně osvědčuje, je důsledný v řešení problémů, svou iniciativou přispívá rozhodující měrou k tomu, že činnost našeho KNV je hodnocena velmi kladně“⁴² Situace se změnila v průběhu roku 1951, kdy Josef Pospíšil odešel do pětiměsíční školy ve Slapech, což mělo podle předsednictva KV KSČ velmi uškodit celému KNV, neboť se ocitl bez pevného vedení: „Pospíšil, který je jinak velmi schopný organizátor a politicky vyspělý soudruh, převyšoval svou vyspělostí a schopností referenty KNV.“⁴³ Tito referenti si po dobu jeho nepřítomnosti nevěděli rady. V hodnocení krajského výboru to vyznívalo dokonce tak, že nebyli bez Pospíšila schopni samostatně

³⁷ NA Praha, fond 850/2, Ministerstvo vnitra II – Noskův archiv, kart. 183, f. 220.

³⁸ Tamtéž, Informace pro pana ministra.

³⁹ Tamtéž, Zpráva o stavu lidové správy v Pardubickém kraji – září 1949. f. 226.

⁴⁰ Tamtéž, f. 38.

⁴¹ Tamtéž.

⁴² SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, in. č. 5, kart. 1, Zápis z konference KV KSČ Pardubice 7. – 8. 5. 1949, Návrh delegátů na IX. Sjezd strany.

⁴³ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954 rejstříky, sv. 16, personální návrhy, folie 10.

uvažovat a rozhodovat se, aniž by znali jeho názor. Z jejich pohledu tak zanedbával osobnostní růst svých podřízených a nevedl je ke kolektivní práci. V souvislosti s těmito připomínkami je nutné si uvědomit, že v období odchodu J. Pospíšila do stranické školy vrcholila kampaň „odhalování vnitřních zrádců“ uvnitř KSČ.⁴⁴ „Odhalení“ a vyšetřování vedoucího tajemníka KV KSČ Brno Otto Šlinga⁴⁵ následně zasáhlo většinu československých krajů, ve kterých se snažela vlna kritiky, a to nejen na stranické funkcionáře. V tomto kontextu mohla být Pospíšilova důraznost a organizační schopnosti viděny úplně jinou optikou krajských komunistických elit.

Předsednictvo KV KSČ Pardubice podalo návrh na jeho odvolání k 10. 1. 1952. Závěry krajského výboru ale do jisté míry mírnil náhled administrativního oddělení ÚV KSČ, podle kterého sice určité nedostatky v práci Pospíšila bylo možné nalézt, ale svůj díl viny měl nést také krajský výbor strany, který nevěnoval dostatek pozornosti Pospíšilově práci, potažmo činnosti celé krajské lidové správy.⁴⁶ Pravděpodobnou příčinou stížností ze strany předsednictva KV bylo, že předpokládali, že s Pospíšilem je po absolvování školy ve Slapech počítáno na vyšší pozice, což mohlo u funkcionářů vyvolat určitou závist, která se promítla v jejich hodnocení.

Oficiálně byl tedy Pospíšil z předsednického místa odvolán k 10. 1. 1952. Z pardubického KNV však odešel do Prahy již na začátku prosince roku 1951 a zde byl krátký čas zaměstnán na ústředním ředitelství ČSD. Změna práce mu nejspíše vcelku vyhovovala a rychle se dokázal zapracovat. Když se o dva měsíce později jednalo o obsazení uvolněné funkce náměstka ministra dopravy, rozhodl politický sekretariát ÚV KSČ dát přednost Pospíšilovi před druhým kandidátem, kterým byl poslanec NS a oblastní ředitel ČSD Josef Havel. Především ústřední vedení oceňovalo, že: „je vidět obrat a zlepšení jeho práce, jak na ústředním ředitelství ČSD, tak v provozu.“⁴⁷ K profesionálnímu postupu mu pomohly také jeho zkušenosti, které podle ÚV KSČ získal právě z předsednictví KNV: „ve funkci předsedy KNV se projevil jako dobrý organizátor [...] není zatížen kancelářsko-

⁴⁴ Karel KAPLAN, *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha 1992; Karel KAPLAN – Pavel PALEČEK, *Komunistický režim a politické procesy v Československu*, Brno 2001.

⁴⁵ Otto Šling byl vedoucí tajemník KV KSČ Brno, který byl na podzim roku 1950 zatčen, vyšetřován a v únoru 1951 vyloučen z KSČ. Srov. Radek SLABOTÍNSKÝ, *Otto Šling – pokus o politický portrét komunistické funkcionáře*, in: Zdeněk Kárník – Michal Kopeček (eds.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, IV, s. 177–198; Jiří PERNES, *Mládež vede Brno. Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1960)*, *Soudobé dějiny* 11/3, 2007, s. 45–60; Václav KAŠKA, *Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*, Praha 2014, s. 159–178.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Návrh na jmenování J. Pospíšila podával člen sekretariátu ÚV KSČ Václav David. Srov. NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954 rejstříky, sv. 16, Schůze dne 12. 2. 1952, personální návrhy f. 7–8.

byrokratickými metodami podniku.⁴⁸ Oceňovány byly i jeho povahové vlastnosti, jako „pružnost, iniciativnost, svědomitost, smysl pro nové a především dobrý poměr ke straně“ a podle ÚV KSČ také větší politický rozhled, které společně tvořily „předpoklady pro úspěšné zvládnutí funkce náměstka ministra dopravy.“⁴⁹ Tuto funkci zastával od února 1952⁵⁰ a byl také jmenován ředitelem ústředí ČSD.⁵¹

O několik měsíců později, dne 30. 7. 1952, byl na schůzi ÚV KSČ dokonce schválen *per rollam* do čela⁵² nově vzniklého ministerstva železnic.⁵³ V ministeruské pozici však působil poměrně krátkou dobu, do 4. 9. 1953, kdy bylo ministerstvo zrušeno.⁵⁴ Ještě tentýž měsíc jednal organizační sekretariát ÚV KSČ o jeho dalším pracovním zařazení – navrženo bylo jeho jmenování do funkce prvního náměstka ministra dopravy.⁵⁵ V příštím roce, v listopadu 1954 se konaly volby do národního shromáždění, ve kterých již nebyl znovu navržen na poslance. Jeho poslanecký mandát tedy zanikl na konci šestiletého funkčního období.⁵⁶ V dalších letech vykonával funkci náměstka ministra dopravy, ve které byl až do 16. října roku 1962, kdy byl odvolán a nahrazen Františkem Vokáčem. Důvodem jeho odvolání bylo to, že „nedostatečně zajišťuje úkoly vyplývající z jeho funkce.“⁵⁷ O dalším pracovním zařazení J. Pospíšila se v dokumentech informace nenachází – pouze poznámka o nutnosti projednání jeho dalšího zařazení. V roce 1962 mu zbývalo k odchodu do důchodu 7 let, je tedy možné, že byl na tu dobu „odklizen“ mezi úředníky některého z ministerstev.

Bohuslav Uhlíř (nar. 23. 7. 1919)

Bohuslav Uhlíř se narodil v roce 1919 do dělnické rodiny. Patřil tedy v 50. letech k mladší generaci komunistických funkcionářů. Než dosáhl postu předsedy KNV Pardubice, prošel rychle několika nižšími funkcemi. Vychodil tří-

⁴⁸ Tamtéž, f. 8.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ Nahradil na této pozici Kazimíra Bezka. Srov. Nařízení vlády č. 33/1952 Sb., vládní nařízení o zřízení ministerstva železnic a o reorganizaci železnic.

⁵¹ Československé státní dráhy.

⁵² NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky, sv. 33, Zápis z 88. schůze politického sekretariátu ÚV KSČ, konané dne 30. července 1952, f. 34.; NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954 rejstříky, sv. 16, f. 6–7.

⁵³ Ministerstvo železnic vzniklo k 1. 8. 1952. Srov. Nařízení vlády č. 33/1952 Sb., vládní nařízení o zřízení ministerstva železnic a o reorganizaci železnic.

⁵⁴ Dostupné online (<http://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=3337&org=285>) [1. 9. 2019].

⁵⁵ NA Praha, f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, sv. 45, a. j. 239/4, Organizační sekretariát dne 23. září 1953, Zařazení s. J. Pospíšila, f. 8.

⁵⁶ Dostupné online (<http://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?id=3337&org=285>) [1. 9. 2019.]

⁵⁷ NA Praha, f. 1261/0/11 – Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 367, arch. j. 460, Personální otázky – Otázky s. Josefa Pospíšila z funkce náměstka ministra dopravy a spojení a jmenování s. Vokáče do této funkce, f. 2.

letou měšťanskou školu, po které se rozhodl pro vyučení strojním zámečnickem. Za první republiky se angažoval v odborovém sdružení Kovodělník. Po skončení 2. světové války vstoupil do KSČ a pracoval v n. p. Transporta Chrudim, kde se postupně zapojil do stranické práce. Začínal od nejnižší funkce člena výboru závodní organizace a postupně stoupal vzhůru přes pozici místopředsedy, ze které se vypracoval až na jejího předsedu. Po událostech února 1948 se stal členem předsednictva OAV NF Chrudim. O rok později byl uveden do pozice kádrového referenta závodu, ve kterém pracoval.⁵⁸

Zkušenosti z těchto nižších stranických míst měl již velmi brzy zúročit na krajské úrovni, neboť v roce 1950 nastoupil do tříměsíční Krajské politické školy, po jejímž absolvování byl dosazen do funkce referenta kádrového oddělení KV KSČ Pardubice.⁵⁹ Zde opět postupně zaznamenal kariérní růst – stal se zástupcem a v roce 1951 vedoucím kádrového oddělení.⁶⁰ Již v této době byl krajským sekretariátem hodnocen jako člověk, který je „povahy přímé, veselý, kamarádský, průbojný [...] dovede nekompromisně hájit svůj názor, při jednání jeví se vznětlivý, při návalu práce jeví se u něho nervozita, jinak klidný.“⁶¹ Z hlediska práce v oddělení byl viděn jako vedoucí, který „je svým spolupracovníkům dobrým rádcem a svou houževnatostí a vytrvalostí je jim příkladem [...] kádrovou práci vykonává velmi dobře, neboť má značné zkušenosti z praxe a je přínosem pro kádrové oddělení.“⁶² Roky 1951 a 1952 se pro něj staly z profesního hlediska zlomovými. Konec roku 1950 a počátek roku 1951 byly charakteristické velkými personálními výměnami, spojenými se stranickými čistkami,⁶³ které se nevyhnu-ly ani pardubickému kraji. Zde byl krajský výbor strany oslaben případem tzv. frakční skupiny Kotrch a spol., ve kterém byl odvolán ze své funkce tajemník KV KSČ Pardubice Jiří Kotrch a několik dalších členů předsednictva KV.⁶⁴ Pro B. Uhlíře ale uvolněné pozice znamenaly především příležitost kariérního vzestu-

⁵⁸ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky, sv. 56, a. j. 94/16, Personální návrhy, f. 2.

⁵⁹ Referent pro „závodní kádry.“ Srov. NA Praha, f. 1261/2/5 – Organizační oddělení Marie Švermové, sv. 54, a. j. 31, Seznam politických pracovníků krajského sekretariátu KSČ v Pardubicích, Kádrové oddělení.

⁶⁰ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky, sv. 56, a. j. 94/16, Personální návrhy, f. 2.

⁶¹ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 6, kart. 2, Zápis z konference KV KSČ Pardubice 26.–27. květen 1951, Návrh na volební komisi, f. 1.

⁶² Tamtéž.

⁶³ Jiří PERNES, *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, Brno 2008, s. 72–79.

⁶⁴ Případ tzv. frakční skupiny Kotrch a spol., někdy označovaný také jako „pardubický případ.“ Srov. Monika KABEŠOVÁ, „Zbavení škůdců, pevně semknutí kolem ÚV a s Gottwalda, s vědomím síly strany rychleji vpřed k socialismu.“ *Čistky v KV KSČ Pardubice v letech 1949–1951*, in: Monika KABEŠOVÁ – Matěj BEKERA – Pavlína PARCHANSKÁ a kol., *České, slovenské a československé dějiny 20. století, XIV., Hradec Králové 2020; K odvolání Jiřího Kotrcha blíže také M. LÓŽI, Dynamika vnitrostranického teroru*, Praha 2014.

pu. V roce 1951 se stal členem předsednictva a tajemníkem KV KSČ a o rok později byl krajským výborem doporučen, aby nahradil Josefa Pospíšila ve funkci předsedy KNV Pardubice. Jeho zvolení bylo prezentováno veřejnosti v krajském periodiku *Zář*, kde ke svému zvolení uvedl: „Jsem si vědom velikých úkolů, které lidové správě, jako orgánu státní moci ukládá strana a vláda v péči o krásný a bohatý život našeho pracujícího lidu. Proto musíme dosavadní systém práce lidové správy postavit na širší masovou základnu, aby stačil zvýšeným požadavkům rozvoje našeho hospodářství. Především však musíme svou pozornost zaměřit na práci vesnických národních výborů, poněvadž tam je hlavní těžiště práce lidové správy.“⁶⁵ Pozice vedoucího krajského funkcionáře lidové správy mu však byla v tuto chvíli ponechána jen krátkou dobu, neboť byl z této funkce odvolán již v dubnu roku 1953.

Návrh na jeho odvolání podal Krajský výbor KSČ Pardubice, podle kterého se postupně v práci Bohuslava Uhlíře projevil nedostatek zkušeností, který měl zapříčinit nízkou úroveň práce rady KNV. I když členové předsednictva KV KSČ ve svém hodnocení ocenili velkou snahu, kterou B. Uhlíř vkládal do své činnosti, nebyla viděna jako dostatečná: „nezvládl úkoly, vyplývající z funkce předsedy KNV [...] nedokázal řídit aparát KNV.“⁶⁶ Navzdory nepříliš kladnému hodnocení jeho práce ve státní správě jej krajský výbor doporučil na místo tajemníka KV KSČ Pardubice.⁶⁷ Názor na jeho osobu tak nemohl být vysoce negativní, neboť v takovém případě by jistě nebyl ponechán ve správě kraje, ale byl by odsunut na některou z nižších, nejspíše okresních pozic. Určitou roli v rozhodnutí o jeho odvolání mohl hrát také jeho nízký věk. Málokrterý funkcionář, byť ve státní správě, zastával takto vysoký post ve 34 letech. Jeho odvolání také může souviset s krizí vládnutí, která nastala ve východním bloku po smrti J. V. Stalina v březnu 1953 a v Československu spojenou také se smrtí K. Gottwalda. Toto období se vyznačovalo nejen postupným ustáváním vnitrostranických čistek, ale také snahou o opětovnou stabilizaci moci KSČ. K té mělo dojít nejen na základě změn ve vedoucích funkcích KSČ⁶⁸, ale také na regionální úrovni, která byla pro fungování komunistického režimu neméně důležitá.⁶⁹ Z toho důvodu mohl krajský výbor KSČ vyžadovat, aby předsedou KNV byl spíše zkušenější, předválečný člen strany, který ustálení poměrů v kraji napomůže.

⁶⁵ *Zář*, č. 8, 21. 2. 1952, s. 3.

⁶⁶ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky, sv. 56, a. j. 152, Odvolání B. Uhlíře z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Jaroslava Lochmana do této funkce, f. 2.

⁶⁷ Byl zvolen za Kroužila, který byl poslán na studium do SSSR. Srov. SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. č. 7, kart. 2, Zápis z krajské konference KSČ Pardubice 22.–24. května 1953, Návrh na pracovní předsednictvo, f. 6.

⁶⁸ Jiří PERNES, *Změna ve vedení Komunistické strany na počátku roku 1953*, in: Jiří Petráš – Libor Svoboda (eds.), *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*, České Budějovice – Praha 2015, s. 276–284.

⁶⁹ M. BÍLÝ – M. LŐŽI – J. ŠLOUF, *Nervová vlákna diktatury*, s. 172–173.

Ve stranickém aparátu měl nadále sbírat zkušenosti, kterých se mu prozatím nedostávalo. Z další životní a profesní cesty B. Uhlíře je zřetelné, že v něm vedoucí členové strany shledali potenciál pro budoucí možnost zastávat opět vysokou funkci. Dokládá to fakt, že v roce 1954 byl ústředním výborem doporučen pro studium na VŠŠ při KSSS v Moskvě, kde strávil tři roky.⁷⁰ Po návratu ze Sovětského svazu se navrátil ke stranické práci, tentokrát ale do aparátu ÚV KSČ na pozici instruktora a poté se navrátil do Pardubického kraje, kde působil ve funkci tajemníka KV KSČ Pardubice, kterou zastával do roku 1960.⁷¹

Do pozice předsedy KNV se však navrátil, byť až v 60. letech. V roce 1960 se stal prvním předsedou nově vzniklého Východočeského KNV⁷² a vykonával tuto funkci jedno volební období, tedy mezi lety 1960–1964. Léta předsednictví v KNV pro něj nicméně znamenala nejvyšší dosažené profesní postavení, které zastával, neboť poté se již pohyboval pouze v nižších patrech stranického aparátu. Před volbami v roce 1964 byla KV KSČ navržena ÚV KSČ jeho výměna.⁷³ Prostředí krajské politiky však zcela neopustil, neboť byl v dubnu 1964 zvolen členem předsednictva Východočeského KV KSČ⁷⁴ a byl dosazen do předsednické funkce KOR.

Osudným se pro jeho kariéru stala podpora pražskému jaru v roce 1968. Jako spousta jiných straníků věřil v možnou demokratizaci komunistického režimu, kvůli čemuž byl na počátku normalizačního režimu v září roku 1970⁷⁵ vyloučen z KSČ: „především šlo o jeho chybné postoje, které byly v rozporu se zásadami marx-leninismu a proletářského internacionalismu [...] jde o soudruha, kterého není možno řadit mezi pravičáky, avšak v kritických dobách pro stranu i společnost se nepostavil na podporu spojeneckých vojsk a zdravého jádra strany.“⁷⁶ Jeho žena se poté rozhodla, bez manželova vědomí, zaslat v listopadu 1970 na KV KSČ žádost, zda by nemohlo být rozhodnutí o jeho vyloučení přehodnoceno. Mimo jiné uvedla: „svého manžela znám 24 let jako člověka úzkostlivě

⁷⁰ Ondřej ŠINDELÁŘ, *Východočeské krajské politické elity 1960–1971*, diplomová práce FF UHK, Hradec Králové 2012, s. 19.

⁷¹ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 14, kart. 15, Zápis z krajské konference KSČ Východočeského kraje v Hradci Králové ve dnech 4. – 5. dubna 1964. Návrh na členy Východočeského krajského výboru KSČ, f. 14.

⁷² Východočeský Krajský národní výbor vznikl po reformě státní správy a reformě územní organizace v roce 1960, kdy došlo ke zmenšování počtu krajů v Československu a s nimi i KNV. Jeho sídlo bylo v Hradci Králové. Vytvořen byl sloučením do té doby fungujícího KNV Pardubice a KNV Hradec Králové.

⁷³ Ve funkci jej nahradil ředitel n. p. Centrolen Trutnov Jaroslav Reichrt. Srov. NA Praha, f. 1261/0/4 – Předsednictvo ÚV KSČ 1962–1966, sv. 63, inv. č. 67/4, Schválení předsedů KNV, f. 4.

⁷⁴ Pochodeň, č. 83, 7. 4. 1964.

⁷⁵ Jiří MAŇÁK, *Čistky v Komunistické straně Československa 1969–1970*, Praha 1997, s. 36–47.

⁷⁶ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. j. 604, kart. 579, disciplinární případy, Marie Uhlířová, f. 2.

čestného a pravdivého. Prý se nechal obalamutit a v srpnu 1968 na schůzi KSČ řekl nahlas věci, které jsou jinak vykládány. Sám svého jednání lituje a mrzí ho to. Víte, on je nervák a prudký. Posledního půl roku jej nepoznávám, je deprimovaný, nervózní a mnoho mi toho neřekne.⁷⁷ Jeho žena se snažila apelovat u KV především na to, že si práce jejího manžela váží v královehradecké odbočce SPB, jejímž byl členem. I přes to byla Marie Uhlířová pozvána na KV KSČ, kde musela svým podpisem stvrdit souhlas s vyloučením manžela ze strany.⁷⁸ Ke zmírnění trestu však nakonec dojit muselo, neboť už o rok později v dubnu 1971 byl B. Uhlíř na krajské konferenci KSČ zaevidovaným členem volební komise,⁷⁹ jakožto předseda CZV KSČ⁸⁰ Transporta Chrudim a také byl delegátem na tuto konferenci, jakožto člen předsednictva OV KSČ Chrudim.⁸¹ Je velmi pozoruhodné, že mohl být J. Uhlíř po tak krátké době činný ve straně, i přes předešlý trest. To se příliš často nestávalo. V Transportě Chrudim pracoval i následující roky.⁸²

Jaroslav Lochman (nar. 27. 5. 1906)

Jaroslav Lochman se narodil 27. května 1906 v Hronově nad Metují do chudé dělnické rodiny. Jeho otec neměl stálé zaměstnání, byl pouze příležitostně najímán na dělnickou práci v místní cihelně, a tak finanční zajištění rodiny obstarávala především jeho manželka, která byla textilní dělnicí. J. Lochman vystudoval tříletou měšťanskou školu, poté navštěvoval školu živnostenskou a následně se vyučil obuvníkem. V rámci této profese musel za prací cestovat do okolních měst, neboť pracovních míst bylo ve 20. letech v Hronově velmi málo.

Již v mladém věku vstoupil do DTJ (1919) ze které o dva roky později přestoupil do její levicové odnože – FDTJ, kde byl vedoucím Spartakových skautů práce.⁸³ Od 1. 1. 1926 se stal členem KSČ a o rok později odešel hledat práci do Litomyšle, kde se později i oženil (1930) a zůstal v tomto městě do konce svého života. Zde se z počátku uchytil jako tovární dělník. V květnu 1927

⁷⁷ Tamtéž, f. 3.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ Zde je uvedeno jeho členství ve straně od r. 1945 bez žádné dodatečné poznámky, že by byl někdy ze strany vyloučen. Je tedy možné, že k jeho vyloučení nakonec vůbec nedošlo. Srov. SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 18, kart. 18, Zápis z krajské konference KSČ 1971, Návrh volení komise.

⁸⁰ Celozávodní výbor KSČ.

⁸¹ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 18, kart. 18, Zápis z krajské konference KSČ 1971, Návrh delegátů na XIV. sjezd komunistické strany Československa, f. 11.

⁸² SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 19, kart. 19, Zápis z krajské konference 1973, Seznam diskutujících dne 19. května 1973, f. 2.

⁸³ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 9, kart. 3, Zápis z krajské konference KSČ Pardubice 25.–28. březen 1955, Členové KV KSČ, f. 13.

vstoupil do MVS⁸⁴ – sekce kožedělná – jehož byl jednatelem a později dokonce předsedou. Svých zkušeností z činnosti této skupiny, která byla pro pořádání ilegálních demonstrací proti nezaměstnanosti zrušena v roce 1930, využil v Průmyslovém svazu kožedělníků (PSK), který zastupoval na mzdových jednáních obuvnického a stavebního dělnictva mezi lety 1930–1931.

V roce 1927 byl zvolen do výboru KSČ v Litomyšli. Když v následujících dvou letech prodělávala strana krizi,⁸⁵ byl již jejím okresním vedoucím funkcionářem, neboť se přiklonil k jejímu revolučnímu křídlu⁸⁶ a zasadil se o tzv. „očistu strany.“ Jak sám uvedl: „podařilo se nám izolovat likvidátory – získali jsme mladé soudruhy pro práci [...] byl jsem houževnatý, nic mě neodradilo ani neúspěchy.“⁸⁷ Dále vzpomínal, že „[...] řadu soudruhů zbloudilých jsme přesvědčili, že jejich místo je v revoluční straně KSČ.“⁸⁸ Ve druhé polovině 20. let 20. století se také velmi aktivně účastnil stávek nezaměstnaných obuvníků, v jejichž čele se často ocitl. Kvůli tomu byl za první republiky několikrát krátce vězněn, a to především za porušení zákona o shromažďování – ilegální demonstrace mládeže či různým podezřením z rozmístování komunistických letáků. K jeho prvnímu zatčení došlo nejspíše 14. září roku 1930, kdy se velmi aktivně zúčastnil ilegální demonstrace, která probíhala na litomyšlském náměstí na popud poslankyně Anežky Hodinové,⁸⁹ jež sem za tímto účelem přijela z Prahy.⁹⁰ Ve 30. letech byl jednou z hlavních komunistických osobností na litomyšlském okrese a často byl svolavatelem komunistických schůzí.⁹¹

Před Mnichovským diktátem byl kandidován a zvolen do zastupitelstva města Litomyšle za KSČ a posléze byl stranou navržen také do rady města. Po září 1938 však přišlo období druhé republiky, které znamenalo zákaz činnosti KSČ od října 1938 a její úřední rozpuštění od 27. prosince téhož roku.⁹² Ústřední výbor KSČ a většina jejích členů se rozhodla ihned v říjnu přejít do ilegality.

⁸⁴ Mezinárodní všeoborový svaz. Organizace fungující v letech 1922–1930.

⁸⁵ Jacques RUPNIK, *Dějiny komunistické strany Československa: od počátků do převzetí moci*, Praha 2002, s. 72–83.

⁸⁶ Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli (dále SOKA Svitavy), f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 118, Životopis Jaroslava Lochmana, s. 2.

⁸⁷ Tamtéž, kart. 2, Životopis. (5528)

⁸⁸ Tamtéž. 2/15, Životopis Jaroslava Lochmana, s. 2.

⁸⁹ Anežka Hodinová-Spurná. Československá poslankyně zastupující Komunistickou stranu Československa. Srov. J. PERNES, *Komunistky s fanatismem v srdci*, s. 7–27.

⁹⁰ Kol., *Komunistické hnutí ve Východních Čechách*, Zpráva četnické stanice Litomyšl o zatčení Jaroslava Lochmana, dělníka z Litomyšle pro pobuřování, s. 106–107.

⁹¹ Většinou se jednalo o legálně svolané schůze, konané ve Smetanově domě v Litomyšli. Někdy se ale účastnil i nelegálních schůzí, jako např. dne 4. 6. 1935 v hostinci „U Zeneleho hrnce“ v Lánech u Litomyšle, za což byl jakožto svolavatel schůze nahlášen za porušení zákona o shromažďování. Srov. Policejní relace o schůzích KSČ z let 1921–1938, Katalog k signaturám P 73/31 a P87/23 z fondu presidium policejního ředitelství Praha, část 2.

⁹² Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Velké dějiny zemí koruny české*, XV. a, Praha – Litomyšl 2006, s. 96.

Stejně tomu bylo i u Jaroslava Lochmana, který byl pověřen vedoucím krajským tajemníkem (a v té době již bývalým poslancem NS) Karlem Procházkou, aby vedl ilegální organizaci KSČ na Litomyšlsku, což bez váhání přijal. Až do svého zatčení gestapem v září roku 1940 pracoval na různých pozicích, mimo jiné také jako obuvní dělník.⁹³ Zatčen byl pro podezření z ilegální činnosti. Byl postupně vězněn v Pardubicích, Terezíně, Drážďanech a Litoměřicích.⁹⁴ Zde mu byl u soudu vyměřen trest na 9 let vězení.⁹⁵ Odtud byl převezen do Budyšina, Wohlau a Briegu,⁹⁶ odkud musel absolvovat s ostatními vězni hladový pochod do Ambergu (Bavorsko), kde byli v polovině dubna 1945 osvobozeni americkou armádou. Ta je poté převezla do Plzně, odkud se dostali do Prahy.⁹⁷

Po válce se navrátil do Litomyšle, kde nastoupil na ONV a zastával zde pozici referenta pro zásobování a poté referenta pro národní správu.⁹⁸ Po absolvování 6týdenní ÚPS⁹⁹ v Doksech v roce 1946¹⁰⁰ byl přeřazen na bezpečnostní referát, kde se stal jeho vedoucím¹⁰¹ (do r. 1948) a zároveň byl také I. místopředsedou ONV.¹⁰² Paralelně s prací ve státní správě byl také členem OV KSČ, kde působil od roku 1946 jako zemědělský tajemník.

⁹³ V období 1. 1. – 28. 8. 1940 pracoval v továrně Dekva v Litomyšli. Srov. SOA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/16, Osobní korespondence přijatá, (nefoliováno)

⁹⁴ V Pardubicích od 26. 9. 1940–23. 9. 1941, v Terezíně 23. 9. 1941–10. 1. 1942, v Drážďanech 10. 1. 1942 – 20. 5. 1942, v Budyšině 20. 5. 1942–21. 9. 1942 a v Litoměřicích 21. 9. 1942–10. 11. 1942. Srov. Vojenský ústřední archiv Praha (dále VÚA Praha), Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., Jaroslav Lochman – č. j. 13084/65

⁹⁵ Po válce J. Lochman zažádal u krajského soudu v Chrudimi o zrušení tohoto rozsudku – jeho žádosti bylo vyhověno v květnu 1947. Srov. VÚA Praha, Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., Jaroslav Lochman – č. j. 13084/65; SOkA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/16, Osobní korespondence přijatá, (nefoliováno)

⁹⁶ VÚA Praha, Osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., Jaroslav Lochman – č. j. 13084/65.

⁹⁷ František DOSOUDIL, *Slovník k dějinám dělnického a komunistického hnutí ve východních Čechách*, Hradec Králové 1986, s. 158.

⁹⁸ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky, sv. 56, a. j. 152, Odvolání B. Uhlíře z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Jaroslava Lochmana do této funkce, f. 4.

⁹⁹ Ústřední politická škola.

¹⁰⁰ Předtím se také v říjnu téhož roku zúčastnil čtyřdenního kurzu pro komunální pracovníky na Škole lidosprávy pracovníků pardubického kraje. Srov. SOkA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/16, Osobní korespondence přijatá, (nefoliováno)

¹⁰¹ Když J. Lochman působil ve funkci bezpečnostního referenta, byla na něj v r. 1946 podána stížnost litomyšlskou rodinou Rojkových, podle kterých postupoval zaujatě v konfiskačním řízení, které s nimi bylo vedeno. Měl také vynášet i veřejně velmi silné protizidovské výroky jako např. při návštěvě ministra školství v Litomyšli: „už tady židáci zase začínají vystrkovat hlavy.“ Nebo jistěmu Em. Lowingerovi měl říci: „nemyslete si vy židi, že se zde zase budete roztahovat“. Srov. *Sborník prací východočeských archivů* 11/1, 2007, s. 87–88.

¹⁰² SOkA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 19, inv. č. 317, II. zpráva o činnosti rady ONV v Litomyšli (nefoliováno).

Od roku 1947 začal také postupně pronikat do krajského aparátu, když se stal členem KV KSČ Pardubice.¹⁰³ Současně působil také v litomyšlském okrese a pomýšlel zde na kariérní růst. Po 25. únoru 1948 byl pověřen vykonáváním funkce předsedy ONV,¹⁰⁴ ve které setrval až do roku 1951.¹⁰⁵ V roce 1948 byl také v rámci svého členství ve Svazu národní revoluce jmenován členem očištění komise pro pardubický kraj – měl napomáhat k „důslednému, nekompromisnímu provádění očisty všech složek SNB v kraji.“¹⁰⁶

Po absolvování jednoměsíční ÚPŠ ve Slapech a tříměsíční ústřední školy ministerstva vnitra¹⁰⁷ mohl pomýšlet také na nějakou funkci ve vyšších stranických strukturách.¹⁰⁸ Té opravdu dosáhl, když byl v květnu roku 1951 na krajské konferenci zvolen předsedou KV KSČ¹⁰⁹ Pardubice.¹¹⁰ V té působil až do roku

¹⁰³ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 1, kart. 1., Zápis z krajské konference KSČ 29. – 30. 3. 1947, Zápis z volební komise, Krajský výbor KSČ 1947; SOkA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 16, inv. č. 299, Mandát na III. krajskou konferenci KSČ, konanou ve dnech 29. a 30. března 1947 v Pardubicích, (nefoliováno)

¹⁰⁴ SOkA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/15, Osobní korespondence přijatá, (nefoliováno)

¹⁰⁵ Oficiálně v této funkci skončil k 5. 1. 1952, kdy bylo organizačním sekretariátem ÚV KSČ schváleno jeho odvolání, a jmenován byl Josef Buben, jakožto nový předseda ONV Litomyšl. Jako důvod odvolání J. Lochmana bylo uvedeno: „Soudruh Lochman přechází ve funkci předsedy KV KSČ do aparátu KV KSČ v Pardubicích.“ Srov. NA Praha, f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, sv. 15, a. j. 148/34, Návrh na odvolání Lochmana Jaroslava z funkce předsedy ONV v Litomyšli a na jmenování Bubna Josefa do této funkce, f. 1–2.

¹⁰⁶ SOkA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/15, Osobní korespondence přijatá, (nefoliováno)

¹⁰⁷ Informace o délce jeho setrvání v obou školách se v archivních písemnostech různí. V zápise z krajské konference z roku 1955 je uvedeno, že absolvoval tříměsíční a pětíměsíční ÚPŠ. V dokumentech nacházejících se v osobní pozůstalosti J. Lochmana je však listina, ve které je uvedeno, že nastoupil tříměsíční školu ministerstva vnitra pro lidové funkcionáře v období od června do začátku září 1950. Údaje uvedené v pozdějších konferenčních charakteristikách jsou tedy nejspíše mylné. Srov. SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 7, kart. 2, Zápis z krajské konference KSČ Pardubice 22. – 24. května 1953, Návrh na pracovní předsednictvo, f. 13; SOkA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/21, Osobní korespondence, (nefoliováno)

¹⁰⁸ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky, sv. 56, a. j. 152, Odvolání B. Uhlíře z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Jaroslava Lochmana do této funkce, f. 4.

¹⁰⁹ Funkce předsedy KV KSČ existovala v letech 1945–1953. V tomto období byl oficiálně předseda krajského výboru jeho vedoucím funkcionářem. V roce 1949 pak vznikla nová funkce vedoucího tajemníka. Obě tyto pozice existoval souběžně v letech 1949–1953. Vedoucí tajemník pak byl v čele krajského výboru v období 1953–1960. I přes to, že měl být předseda *de iure* (v letech 1949–1953) hlavní osobou výboru, *de facto* jím byl právě vedoucí tajemník, což vyplynulo z regionálních archivních výzkumů z období 50. let 20. století. Srov. SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inventář, s. 7.

¹¹⁰ Zář, č. 21, s. 8, 24. 5. 1951; SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 6, kart. 2, Zápis z krajské konference KSČ 26. – 27. květen 1951, Návrh na KV KSČ pro VI. Krajskou konferenci 1951, folie 6.

1953. Byl současně poslancem KNV Pardubice a 15. dubna 1953 byl zvolen jeho předsedou poté, co byl z této funkce odvolán Bohuslav Uhlíř: „soudruh Lochman má bohaté zkušenosti v práci lidové správy i ve stranické práci a má důvěru v kraji.“¹¹¹ Právě Jaroslav Lochman byl v roce 1953 tím funkcionářem, který z pohledu krajských stranických orgánů mohl, jako již velmi zkušený komunista, napomoci stabilizaci systému. Když se v květnu roku 1954 konaly první volby do národních výborů v poúnorovém Československu, kandidoval a byl zvolen do KNV Pardubice za volební obvod v Litomyšli.¹¹² Není překvapivé, že výběr budoucích nově zvolených předsedů KNV prováděl ÚV KSČ. V březnu 1954 tak vznikl „seznam soudruhů, se kterými je v jednotlivých krajích počítáno jako s předsedy KNV.“¹¹³ I přes to, že byl znovu navržen na předsednické místo, jeho dosavadní práce nebyla hodnocena příliš kladně: „po jeho nástupu do funkce [...] se předpokládalo, že činnost krajského národního výboru se podstatně zlepší, protože měl zkušenosti jak ze stranické práce, tak i z práce v národních výborech. Dosud se to nijak viditelně neprojevalo.“¹¹⁴ Z hlediska povahových vlastností byl shledán jako člověk, který je „mírný, v jednání rozvážný [...] neškodilo by mu však více operativnosti.“¹¹⁵ I nadále s ním ale ÚV KSČ počítal – očekávalo se od něj však, že svou práci v následujících měsících zlepší. To se nicméně v příštích dvou letech nestalo a nespokojenost s jeho prací postupně rostla. Vyvrcholila na počátku května 1956 na zasedání KV KSČ. Zde zazněla na jeho osobu vcelku ostrá kritika, která vyústila v usnesení, které mělo zajistit jeho prověření. Tím se zabývala komise KV KSČ, která za měsíc a půl (dne 22. 6.) předložila předsednictvu zprávu, obsahující závěry o celkové činnosti a metodách práce Jaroslava Lochmana, jakožto předsedy KNV. V konečném stanovisku stálo: „Lochmanovi se přes jeho poctivost a oddanost straně nedaří zvládnout funkci předsedy KNV. Nemá patřičnou autoritu na KNV ani ONV, zejména u předsedů ONV, neřídí dostatečně náměstky a tajemníka KNV, takže nebyt jejich stranické zodpovědnosti k plnění úkolů, došlo by k vážným následkům a autorita KNV by ještě více poklesla.“¹¹⁶ Byro krajského výboru strany dokonce uvádělo, že předseda KNV nebyl dostatečně připraven na schůze, neměl dostatečný přehled o úkolech a fungo-

¹¹¹ NA Praha, f. 1261/0/22 – Politický sekretariát ÚV KSČ 1951–1954, rejstříky, sv. 56, a. j. 152, Odvolání B. Uhlíře z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Jaroslava Lochmana do této funkce, f. 1.

¹¹² SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 461, kart. 45, Zápis ze schůze předsednictva KV KSČ dne 8. března 1954, Návrh kandidátů NF pro volby do KNV, okres Litomyšl, f. 204.

¹¹³ NA Praha, f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, sv. 58, a. j. 266/3, Předběžné návrhy na předsedy KNV, f. 4.

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ Tamtéž.

¹¹⁶ NA Praha, f. 1261/0/11 – Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 108, sign. 126, Odvolání s. Jaroslava Lochmana z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Richarda Průši do této funkce, f. 3.

vání KNV, a když měl na schůzích předsednictva KV informovat o práci KNV, nebyl toho schopen. Jako jedno z jeho největších pochybení také členové krajského výboru uvedli: „neprohlubuje své vědomosti a pravidelně nestuduje.“¹¹⁷ Vzhledem k tomu, že mělo byro KV Jaroslava Lochmana na jeho chyby bez úspěchu upozorňovat, došli jeho členové k jednomyslnému rozhodnutí o sepsání návrhu na jeho odvolání, které dne 29. 6. 1956 schválilo plénum. Návrh byl dále postoupen ÚV KSČ, které se jím zabývalo dne 6. 7. a došlo k jeho schválení. J. Lochman byl k tomuto dni ze své funkce odvolán. Členství v KV KSČ mu bylo ponecháno.¹¹⁸ Od roku 1956 je tedy uváděn pouze jako pracovník KV KSČ Pardubice,¹¹⁹ a to až do r. 1960. Jeho odchod z funkce nejspíše souvisel s vlnou destalinizace, která probíhala nejen v Československu, ale i v ostatních státech SSSR, po XX. Sjezdu KSSS.¹²⁰ Vlivem tohoto procesu byli staří, předváleční funkcionáři, kteří byli spojeni se stranickými čistkami odvoláváni, a upřednostňována byla mladší generace, která s tímto obdobím nebyla spojována.¹²¹ (J. Lochman v době svého předsednictví na KV KSČ byl členem disciplinární komise, která vyšetřovala vnitrostranické případy. V průběhu šetření vystupoval jako velmi nesmlouvavý a přísný funkcionář).¹²²

Velmi zajímavé však je, jak bylo jeho působení na postu předsedy KNV oficiálně ukončeno, a především prezentováno veřejnosti. Dne 14. 7. 1956 sám vystoupil na konci zasedání rady KNV (která byla veřejná) s žádostí o rezignaci na předsednickou funkci, přičemž jako důvody uvedl, že: „necítí se dosti silným pro zvládnutí dalších úkolů, které KNV čekají.“¹²³ Přesně tato věta byla také uvedena v krajském periodiku Zář o tři dny později ve krátkém odstavci, který informoval o zvolení nového předsedy KNV. Není jasné a z archivních písemností nevyplývá, zda mu byla rezignace doporučena nebo se pro ni rozhodl sám. Určitě ale musel být velmi zklamán, že jeho činnost v KNV nekončí až v závěru funkčního období. Mezi lety 1953–1956 byl také kandidátem ÚV KSČ, jeho členem však nikdy zvolen nebyl,¹²⁴ což velmi pravděpodobně souviselo právě s jeho odvoláním z předsednické funkce.

¹¹⁷ Tamtéž.

¹¹⁸ Tamtéž.

¹¹⁹ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 10, kart. 3, Zápis z konference KSČ Pardubice 15. – 17. března 1957, Členové KV KSČ, f. 14.

¹²⁰ K. KAPLAN, *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*, Brno 2005; Jiří PERNES, *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, Brno 2008.

¹²¹ J. PERNES, *Komunistky s fanatismem v srdci*, s. 102.

¹²² Byl také součástí komise, která vyšetřovala tzv. pardubický případ.

¹²³ Zář, č. 12, 17. 7.1956, s. 1.

¹²⁴ Kandidátem ÚV KSČ byl zvolen na celostátním sjezdu dne 18. 12. 1952. Srov. F. DOSOUDIL, *Slovník k dějinám dělnického a komunistického hnutí ve východních Čechách*, s. 158.

V 60. letech 20. století se vrátil ke stranické práci, v této době ale už pouze v okresním výboru KSČ Svitavy. Od roku 1960 byl také členem MO SPB¹²⁵ Svitavy a na jaře následujícího roku se stal ekonomickým náměstkem ředitele nemocnice v Litomyšli¹²⁶ a v této funkci působil i v následujících letech.¹²⁷ Jakožto člen SPB byl velmi aktivní, pomáhal při pořádání různých výstav a veřejných akcí. Především však byl nadšeným amatérským žurnalistou – zajímal se o celkem širokou škálu témat, spojených většinou s komunismem či regionálním vývojem dělnického hnutí. Patrně největší zájem však měl o odbojovou činnost na Litomyšlsku za druhé světové války, o které shromažďoval velké množství informací v podobě fotografií, novinových výstřížků, různých dokumentů, a především osobních vzpomínek samotných odbojářů (hlavně komunistických). Je tedy možné dohledat množství článků, které zasílal do regionálních tiskovin – např. články *Vladimír Iljič Lenin, 25. únor 1948 na okrese Litomyšlském, 15. března 1939 se plně ukázala i v Litomyšli bezpáteřnost české buržoazie, Ke 40. výročí založení KSČ v Litomyšli, Jak naši soudruzi umírali, Druhý odboj v Litomyšli*, atp.¹²⁸ V jeho osobní pozůstalosti se nachází také velké množství nepublikovaného materiálu.

Mimo své působení v SPB byl také od roku 1967 členem Okresní revizní komise ve Svitavách,¹²⁹ která se zabývala především vyřizováním stížností, disciplinárními řízeními a členskými otázkami. O rok později měl být také členem Obvodní volební komise pro volby do ONV. Avšak volby se i vlivem srpnových událostí nekonaly.¹³⁰ Ze seznamu členů plánované komise je však alespoň možné získat informaci, že Lochman byl již v důchodu. Nikde se konkrétně nenacházejí informace o jeho postoji k období pražského jara. Vzhledem k tomu, že však zůstal i přes toto období a také po něm členem OKRK a v dubnu 1969 dokonce absolvoval čtyřtýdenní oblastní stranickou školu pro členy těchto komisí,¹³¹ je více než zřejmé, že se svými názory řadil k prosovětskému křídlu komunistů. Ze 70. let se o něm nachází i v osobní pozůstalosti jen velmi málo informací, přede-

¹²⁵ Místní organizace Svazu protifašistických bojovníků.

¹²⁶ SOKA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/25, Osobní korespondence, (nefoliováno)

¹²⁷ Někdy je v archivních písemnostech označován neformálně jako „správce“ nemocnice.

¹²⁸ Litomyšlský zpravodaj, č. 4, 3. 4. 1959; Vesnické noviny Litomyšlska, č. 7, 23. 2. 1960, s. 1; Zář, č. 30, 2. 3. 1960; SOKA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/30, Osobní korespondence, (nefoliováno)

¹²⁹ SOKA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 18, inv. č. 16/5, Tiskový materiál, (nefoliováno)

¹³⁰ Ondřej FELCMAN, *Československý parlament na prahu Pražského jara. Národní shromáždění na cestě k reformě (1964–duben 1968)*, Praha 2015, s. 222–224.

¹³¹ V období od 8. 4 – 30. 4. 1969. Srov. SOKA Svitavy, f. Osobní pozůstalost Jaroslava Lochmana, kart. 2, inv. č. 2/32, Osobní korespondence, (nefoliováno)

vším o jeho předsednictví v Okresní mírové radě ve Svitavách v r. 1972¹³² a stejné funkci v Městském mírovém aktivu v Litomyšli.¹³³ Byl nositelem Řádu práce.¹³⁴

Richard Průša (nar. 13. 3. 1916)

Richard Průša se narodil v roce 1916 a pocházel z dělnické rodiny. Ihned po vystudování dvou tříd měšťanské školy¹³⁵ musel v r. 1930 nastoupit do zaměstnání jako pomocný dělník v cihelně. K tomuto kroku ho donutily rodinné okolnosti, neboť jeho otec zemřel, když mu bylo pět let a matka, živící celou rodinu, neměla finanční prostředky, aby mohla všem dětem poskytnout možnost pokračování ve vzdělávání. Po třech letech, kdy se mu podařilo získat dostatek financí, nastoupil do učení na pekaře. Mezi lety 1936–1939 prošel několika pracovními místy, kde se věnoval profesi pekařského dělníka. Na počátku okupace Československa v roce 1939 se odstěhoval do Havlíčkovy Borové, kde pracoval v místní tkalcovně. U této profese setrval až do r. 1942, kdy byl totálně nasazen na práce do Rakouska,¹³⁶ nedaleko Vídně.¹³⁷ Zde pracoval tři roky, než na podzim roku 1944 utekl zpátky do vlasti.

Po skončení 2. světové války vstoupil do KSČ.¹³⁸ Současně s prací v textilních závodech v Havlíčkově Borové se věnoval stranickým povinnostem – působil jako desítkový důvěrník,¹³⁹ předseda MO v Havlíčkově Borové a současně zastával také funkci předsedy MNV.¹⁴⁰ V roce 1949 byl jmenován do funkce ředitele textilního závodu n. p. Meta v Havlíčkově Borové. Na podzim roku 1951 se stal členem rady KNV Pardubice a dne 13. listopadu byl jmenován do funkce referenta pro vnitřní věci.¹⁴¹ V roce 1952 absolvoval jednoroční ústřední školu

¹³² Tamtéž, kart. 14, inv. č. 289, Písemnosti vzniklé z veřejné činnosti, (nefoliováno)

¹³³ Tamtéž, kart. 1, inv. č. 12, Osobní deník 1975 (nefoliováno)

¹³⁴ *60 let Jaroslava Lochmana*, Pochodeň, č. 127, 27. 5. 1966.

¹³⁵ NA Praha, f. 1261/0/11 – Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 108, sign. 126, Odvolání s. Jaroslava Lochmana z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Richarda Průši do této funkce, f. 4.

¹³⁶ V některých archivních písemnostech uváděno, že byl totálně nasazen do Německa. Srov. SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 10, kart. 3, Zápis z konference KSČ Pardubice 15. – 17. března 1957, Členové KV KSČ, f. 16.

¹³⁷ SOA Zámorsk, f. Vč KNV Hradec Králové, inv. č. 331, kart. 213, Volby 1971, Návrhy na poslance Vč KNV.

¹³⁸ Do KSČ vstoupil dne 31. 12. 1945.

¹³⁹ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. č. 7, kart. 2, Zápis z krajské konference KSČ Pardubice 22.–24. května 1953, Návrh na pracovní předsednictvo, f. 19.

¹⁴⁰ Zář, č. 8, 21. 2. 1952, s. 3.

¹⁴¹ V této funkci vystřídal Josefa Osmíka. Srov. NA Praha, f. 1261/0/12 – Organizační sekretariát ÚV KSČ 1947–1954, sv. 12, a. j. 148/18, Návrhy na kádrové změny v některých KNV, f. 9.

ministerstva vnitra¹⁴² a od r. 1954 byl prvním náměstkem předsedy KNV. Při kandidování ve volbách do KNV v květnu roku 1954 byl hodnocen jako „dobré kamarádké povahy [...] s dobrým poměrem k dělnické třídě a všem pracujícím.“¹⁴³ Dále také „je znám ve svém pracovním úseku i v obvodě v němž je navrhován. Ve všech funkcích se osvědčil a byl vždy mezi občany oblíben [...] je možno s ním počítat i v příštím KNV.“¹⁴⁴ Poté pronikl také do krajského stranického aparátu, neboť v roce 1955 se stal členem KV KSČ Pardubice a o rok později členem jeho předsednictva. V roce 1956 ho čekal velký profesní vzestup, když byl zvolen dne 14. 7. po rezignaci Jaroslava Lochmana do čela pardubického KNV.¹⁴⁵ Do předsednické funkce byl byrem KV KSČ Pardubice navržen proto, že měl zkušenosti z práce v národních výborech a oproti Jaroslavu Lochmanovi byl kladně hodnocen jeho vztah k ostatním spolupracovníkům: „má velmi dobrý poměr k pracovníkům KNV i funkcionářům ONV, umí je správně usměřňovat i radit jim. Má organizační schopnosti a úseky, za něž jako první náměstek předsedy KNV zodpovídal, zajišťovaly pod jeho vedením vždy správné úkoly na ně kladené. [...] Povahy je klidné, je kritický i sebekritický.“¹⁴⁶ Mimo tyto důvody ale Richard Průša byl přesně typem mladšího funkcionáře, jedním z těch, kterým bylo vlivem destalinizace umožněno nastoupit do důležitých krajských pozic. Ve funkci předsedy působil až do r. 1960, kdy došlo v Československu k územním změnám a reformě státní správy.

Z hlediska charakterového byl stranickými orgány shledán jako „skromný a pracovitý funkcionář [...] mezi pracovníky i ve veřejnosti pro přímé jednání a důslednost oblíbený, dobrý organizátor.“¹⁴⁷ Dále také: „má citlivý přístup k lidem, umí je získat pro plnění úkolů, povahově je vyrovnaný, čestný, klidný, v jednání přímý a rozvážný [...] je sebekritický [...] jeho politická a veřejná angažovanost mu přinesla důvěru a vážnost občanů a autoritu.“¹⁴⁸

¹⁴² SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 594, kart. 595, disciplinární případy, Richard Průša, f. 3; V jiných archivních písemnostech se nachází informace, že absolvoval 5 a půl měsíční školu ministerstva vnitra. Srov. NA Praha, f. 1261/0/11 – Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 108, sign. 126, Odvolání s. Jaroslava Lochmana z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Richarda Průši do této funkce, f. 4.

¹⁴³ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. č. 62, kart. 83, Návrh na kandidáty NF do KNV, 19. 3. 1954, f. 12.

¹⁴⁴ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Pardubice, inv. j. 37, kart. 46, Schůze předsednictva KV KSČ 1. 3. – 29. 3. 1954, Zápis ze schůze byra KV KSČ 8. 3. 1954, Návrh kandidátů NF pro volby do KNV, Volební obvod č. 30 – okres Chotěboř, f. 174.

¹⁴⁵ Zář, č. 57, 17. 7. 1956, s. 1.

¹⁴⁶ NA Praha, f. 1261/0/11 – Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 108, sign. 126, Odvolání s. Jaroslava Lochmana z funkce předsedy KNV Pardubice a jmenování s. Richarda Průši do této funkce, f. 4.

¹⁴⁷ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 594, kart. 595, disciplinární případy, Richard Průša, f. 3.

¹⁴⁸ SOA Zámorsk, f. VČ KNV Hradec Králové, inv. č. 331, kart. 213, Volby 1971, Návrhy na poslance VČ KNV.

Jeho další osudy po zániku pardubického KNV jsou velmi zajímavé. Přesel poté do VčKNV,¹⁴⁹ ve kterém byl zvolen náměstkem předsedy a byl také předsedou zemědělské komise.¹⁵⁰ V nově vzniklém KV KSČ Východočeského kraje byl kandidátem na členství.¹⁵¹ Již v srpnu roku 1960 ale začal řešit složité rodinné vztahy, které mu přinesly pro následující roky spoustu problémů. V této době přišel za vedoucím tajemníkem krajského výboru Františkem Pechou s tím, že se chce se svou ženou rozvést kvůli dlouholetým neshodám a kvůli podle jeho tvrzení neodůvodněnému podezírání z nevěry, ze strany jeho manželky. Vedoucí tajemník mu doporučil, aby se snažil situaci v rodině urovnat. O něco později se však ukázalo, že udržoval nemanželský poměr s mladší ženou.¹⁵² I přes to, že se tajemníci KV KSČ a vedoucí pracovníci KNV snažili Průšu přesvědčit, aby o rozvod nežádal a bylo také jednáno s jeho milenkou na generální prokuratuře v Praze – nepodařilo se ani jednoho z nich přesvědčit o ukončení vztahu. Jako poslední možnost situaci vyřešit navrhl vedoucí tajemník KV Průšovi, že spolu pojedou na ÚV KSČ do Prahy, aby s ním byl udělán pohovor. Vedoucí tajemník si od toho nejspíše sliboval, že by mu vyšší autority mohly rozvod rozmluvit. To však Průša odmítl s tím, že „má dost přesvědčování a není dalek označit jej za omezování osobní svobody.“¹⁵³ Průšova zarputilost a následný rozvod ho nakonec stály dosavadní profesní postavení, protože po konzultaci na ÚV KSČ bylo byru KV KSČ doporučeno, aby byl odvolán z funkce náměstka předsedy VčKNV, člena jeho rady a z kandidatury na členství do KV KSČ,¹⁵⁴ ke kterému nakonec došlo na plenárním zasedání VčKNV dne 21. 9. 1961.¹⁵⁵

Richard Průša byl dva následující roky ředitelem Československých státních statků v Havlíčkově Brodě a nedlouho po rozvodu se znovu oženil. I přes to, že při jeho odvolání v roce 1961 bylo doporučeno, aby nebyl v nejbližší době pověřován žádnými vedoucími stranickými funkcemi, byl v roce 1963 poslán do dvouměsíční ÚPŠ. Poté přešel na místo ředitele Okresní zemědělské správy v Jičíně, kde zůstal až do roku 1970. Mezitím se však opět navrátil v roce 1964 do státní správy, když byl v červnu zvolen poslancem VčKNV za okres Jičín,¹⁵⁶ kde

¹⁴⁹ Východočeský Krajský národní výbor vznikl v roce 1960 po územní a správní reformě spojením KNV Pardubice a KNV Hradec Králové. Sídлил v HK. Srov. Zákon č. 36/1960 Sb., o územním členění státu; Ústavní zákon 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky; Zákon č.65/1960 Sb., o národních výborech.

¹⁵⁰ O. ŠINDELÁŘ, *Východočeské krajské politické elity 1960–1971*, s. 19.

¹⁵¹ *Nový krajský výbor KSČ Východočeského kraje*, Zář, č. 37, 29. 3. 1950, s. 3.

¹⁵² Marie Ptáčková, 21letá zaměstnankyně generální prokuratury v Praze.

¹⁵³ SOA Zámorsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 594, kart. 595, disciplinární případy, Richard Průša, f. 2.

¹⁵⁴ Tamtéž, f. 1.

¹⁵⁵ O. ŠINDELÁŘ, *Východočeské krajské politické elity 1960–1971*, s. 19.

¹⁵⁶ *Registrace kandidátů pro volbu poslanců Východočeského KNV*, Pochodeň, č. 119, 19. 5. 1964, s. 2; *Poslanci zvolení do Východočeského KNV*, Pochodeň, č. 143, 16. 6. 1964, s. 1.

se posléze stal členem plánovací komise.¹⁵⁷ Komunistická strana mu tedy ponechala možnost dále působit ve veřejných funkcích, což dokládá také fakt, že byl členem předsednictva OV KSČ v Jičíně.¹⁵⁸

V roce 1964 také absolvoval dvouměsíční zemědělský kurz na VŠ v Praze. V roce 1967 zažádal prostřednictvím Závodní organizace KSČ na Okresní zemědělské správě o výmaz stranického trestu, který mu byl před šesti lety udělen. Jeho žádostí se zabývala okresní a krajská revizní komise, které dospěly k závěru, že mu bude vyhověno, neboť „po odvolání ze svých funkcí aktivně stranicky pracoval [...] je hodnocen jako obětavý funkcionář [...] a k jeho rodinnému životu není možné mít připomínky. Ve druhém manželství žije ve shodě a je otcem dvou dětí. Z tohoto hodnocení vyplývá, že se s. Průša poučil ze svého provinění a stranický trest měl pro další jeho život výchovný účinek.“¹⁵⁹ Bylo tedy rozhodnuto, že mu bude stranický trest dne 4. 5. 1967 vymazán. Výmaz stranického trestu a jeho postoje k událostem roku 1968 mu zřejmě dopomohly k tomu, aby opět povýšil v roce 1970¹⁶⁰: „V letech 1968–1969 politicky čestně obstál, plně zastával třídní a internacionální postoje. U nejbližších rodinných příslušníků nedošlo v krizovém období ke změně v politické příslušnosti, v zahraničí nepobývá z jeho rodiny nikdo.“¹⁶¹ V roce 1970 tak byl znovu ve funkci tajemníka VčKNV¹⁶² a o rok později byl do tohoto správního orgánu ve volbách opět zvolen.¹⁶³ V témže roce se také zúčastnil 14 denního kurzu ÚPŠ.¹⁶⁴ V pozici tajemníka VčKNV působil celé další funkční období¹⁶⁵ a v roce 1976 byl zvolen znovu, již však nezastával funkci tajemníka, ale byl členem posudkové komise.¹⁶⁶ Jeho pozdější osudy nejsou na základě archivních písemností známe.

¹⁵⁷ SOA Zámrsk, f. VčKNV Hradec Králové, inv. č. 206, kart. 91, 1. plenární zasedání dne 29. 6. 1964, Poslanci zvolení do Východočeského krajského národního výboru v Hradci Králové, f. 3.

¹⁵⁸ SOA Zámrsk, f. KV KSČ Hradec Králové, inv. č. 594, kart. 595, disciplinární případy, Richard Průša, f. 9.

¹⁵⁹ Tamtéž, f. 7.

¹⁶⁰ Vladimíra HRADECKÁ – František KOUDELKA, *Kádrová politika a nomenklatura KSČ 1969–1974*, Praha 1998.

¹⁶¹ SOA Zámrsk, f. VčKNV Hradec Králové, inv. č. 331, kart. 213, Volby 1971, Návrhy na poslance VčKNV.

¹⁶² Zpravodaj ONV v Hradci Králové, č. 1, rok 1970, s. 11, Vedoucí funkcionáři VčKNV.

¹⁶³ SOA Zámrsk, f. VčKNV Hradec Králové, inv. č. 331, kart. 213, Volby 1971, Návrhy na poslance VčKNV.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ *o průběhu plenárního zasedání ONV*, Krkonošská pravda, č. 9, 27. 2. 1975; *Národní přehlídka amatérských divadel, Delegace z kraje Jiráskův Hronov*, Zpravodaj, č. 3, 1975.

¹⁶⁶ *Zvolení poslanci hradeckého okresu*, Zpravodaj ONV v Hradci Králové, č. 11, 1976, s. 8; *Poslanci Východočeského kraje zvolení do Sněmovny lidu, Sněmovny národů, ČNR a KNV*, Pochodeň, č. 254, 25. 10. 1976, s. 3.

Tabulka 1. Základní informace o jednotlivých předsedech KNV Pardubice

Jméno předsedy	Rok narození	Sociální původ	Původní zaměstnání	Vstup do KSČ	Ve funkci předsedy KNV Pardubice
Josef Pospíšil	1909	dělnický	strojní konstruktér	1945	1949–1952
Bohuslav Uhlíř	1919	dělnický	strojní zámečnick	1945	1952–1953
Jaroslav Lochman	1906	dělnický	obuvník	1926	1953–1956
Richard Průša	1916	dělnický	pekařský dělník	1945	1956–1960

Závěr

Při studiu informací o jednotlivých osobách badateli vždy hrozí, že sklouzne pouze ke strohému výčtu zjištěných skutečností, čemuž jsem se u této studie snažila vyhnout. Mým záměrem bylo načrtnout nejen biografické medailonky čtyř předsedů KNV Pardubice, ale poskytnout také pohled do fungování mechanismu jejich výběru a především důvodům, které vedly k ukončení jejich činnosti v této funkci. Jak se u jednotlivých předsedů ukázalo, důvody byly různé – nedostatečné zkušenosti, nespokojenost s dosavadní prací či nedostatky ve spolupráci s ostatními funkcionáři KNV. I ve chvíli, kdy nebyli shledáni jako dostatečně způsobilí funkci dále vykonávat, jim bylo umožněno, byť většinou již na okresní úrovni, zastávat nějakou pozici ve státní či stranické sféře. Aby došlo k jejich vyloučení ze strany, museli by se dopustit velkého disciplinárního přestupku.

Josef Pospíšil je dobrým případem toho, že kariéra předsedů KNV nemusela končit pouze v kraji. Je možné, že mu k vyšší funkci dopomohla úroveň vzdělání – jako jediný ze čtyř zmiňovaných předsedů měl maturitní vzdělání, byť technického rázu.

U předsedů je možné komparovat jejich sociální původ, předválečné politické zkušenosti a také cestu, která předcházela získání předsednické funkce. Sociální původ byl u všech velmi podobný – pocházeli z dělnických rodin a vyučili se nějakému technickému řemeslu, které vykonávali za první republiky, případně i během války a nějaký čas po jejím skončení. Předválečné politické zkušenosti měl pouze Jaroslav Lochman, který vstoupil do KSČ již v roce 1926. Josef Pospíšil byl oproti ostatním dvěma předsedům k J. Lochmanovi věkově blíže a vzhle-

dem k tomu, že byl za první republiky členem DTJ, stejně jako Lochman, mohlo by se předpokládat, že i on bude také předválečným členem strany – vstoupil však do KSČ až po 2. SV. Toto je velmi překvapivé, protože by se dalo předpokládat, že předsednická funkce v KNV bude obsazena především předválečnými členy KSČ, kterých bylo v poválečném Československu 20 tisíc a jistě hodně z nich aktivního věku. Zajímavé je také to, že byla dána přednost dělníkům, namísto inženýrů, středoškolských učitelů či hrdinů odboje, kteří po válce do strany vstoupili a jistě pomýšleli na kariérní vzestup. Jedinou výjimkou zde byl opět Jaroslav Lochman, který byl za války aktivním členem komunistického odboje. Zřejmě byl, alespoň v pardubickém kraji, upřednostňován typ dělnického kariéristy, který se v mládí ani za války o politiku moc nezajímal, ale po roce 1945 ucítil příležitost.

Velmi důležité je však komparovat jejich cestu stranickým a státním aparátem, která předcházela jejich zvolení do předsednické funkce. Lze z ní totiž vyvodit určité všeobecné závěry, které je později možné porovnat se situací v ostatních KNV Československa ze stejného období. Samozřejmě lze logicky předem předpokládat, že je nepravděpodobné zvolení do funkce předsedy KNV někoho, kdo neměl dříve vůbec žádné zkušenosti. Co se týká praxe ze správních orgánů, Josef Pospíšil, jakožto první předseda KNV Pardubice měl před svým zvolením zkušenosti z práce v komisi ZNV v Praze, což bylo jistě jedním z pozitivních aspektů, rozhodujících o jeho navržení a zvolení. U Jaroslava Lochmana nejspíše rozhodovaly jeho předešlé velké zkušenosti z práce v ONV, ve kterém zastával důležitou funkci bezpečnostního tajemníka a později samotného předsedy. Richard Průša prošel také několika funkcemi v národních výborech – nejprve v jejich nejnižším stupni, když byl předsedou MNV, a později jakožto člen KNV a první místopředseda KNV. Poslední jmenovaná funkce byla zřejmě rozhodující, protože měla velmi blízko k funkci předsednické a mohl v ní nasbírat spoustu poznatků. Jediným, kdo před svým zvolením do pozice předsedy KNV nebyl členem žádného národního výboru, byl Bohuslav Uhlíř. Zde je ale také nutné si uvědomit, že právě on strávil ve své funkci ze všech čtyř předsedů nejkratší dobu a byl odvolán právě pro málo zkušeností.

Z výzkumu pardubických předsedů KNV vyplývá, že žádný z nich nebyl zvolen dříve, než byl členem KV KSČ. Byl to způsob KSČ, jak zajistit, aby v takto důležité funkci byl člověk řádně prověřený. Předsednictvo krajského výboru tak mohlo průběžně sledovat jeho práci a udělat si představu o tom, zda právě tuto osobu navrhnout ÚV KSČ na předsedu KNV. Většinou se také jednalo o některé z vyšších míst v krajském výboru strany – Josef Pospíšil byl II. místopředsedou, Bohuslav Uhlíř jedním z tajemníků a Jaroslav Lochman dokonce předsedou. Jediným, kdo byl „pouze“ členem KV byl Richard Průša. Podstatné je na tomto místě také zdůraznit nepsané pravidlo, které vyplynulo ze studia archivních písemností – všichni předsedové KNV Pardubice byli během svého funkčního období zároveň členy předsednictva KV KSČ.

Tabulka 2. Funkce, kterými předsedové prošli, než byli zvoleni do předsednické funkce

Jméno	Stranické funkce	Státní aparát	Masové organizace
Josef	předseda MO Opatov	člen ZNV Praha	KAV NF
Pospíšil	II. místopředseda KV KSČ Pardubice	poslanec NS	
Bohuslav	předseda ZO Transporta Chrudim		OAV NF Chrudim
Uhlíř	referent kádrového oddělení KV KSČ Pce		
	vedoucí kádrového oddělení KV KSČ Pce		
	tajemník KV KSČ Pardubice		
Jaroslav	člen zastupitelstva v Litomyšli za KSČ	referent ONV Litomyšl	
Lochman	zemědělský tajemník OV KSČ Litomyšl	vedoucí bezp. ref. ONV Litomyšl	
	člen KV KSČ Pardubice	I. místopředseda ONV Litomyšl	
	předseda KV KSČ Pardubice	předseda ONV Litomyšl	
		člen KNV Pardubice	
Richard	člen MO Havlíčkova Borová	předseda MNV Havlíčkova Borová	
Průša	člen KV KSČ Pardubice	člen rady KNV Pardubice	
		referent pro vnitřní věci KNV Pce	
		první náměstek předsedy KNV Pce	

Monika Kabešová

Personnel Changes in the Post of Chairman of the Regional National Committee in Pardubice from 1949 to 1960

Summary

This study describes the personnel changes in the position of the chairman of the Regional National Committee in Pardubice between 1949 and 1960. There were four chairmen during that time – Josef Pospíšil, Bohuslav Uhlíř, Jaroslav Lochman, and Richard Průša. Each chairman is examined separately in order to provide general statements. In addition to their life stories, this paper also outlines their individual traits and abilities. It provides an insight into their working life and focuses on their role as chairman, but does not ignore other positions in their career. The study also discusses why these men were put forward as chairmen, their subsequent appointment, and the reasons why they were removed from this function. All this information makes it possible to compare the lives of the political elites of the 1950s. The study compares their social background, which was very similar for all four chairmen, because they all came from working families. Part of the paper is also devoted to their career development, which began in the post-war period, with the exception of Jaroslav Lochman, who garnered experience during the first Czechoslovak Republic. Before his appointment as chairman, each of these men held a post within the Communist Party of Czechoslovakia that was a prerequisite for advancement. The next part of the study follows their career in the Regional National Committee, their involvement in *Zář* magazine, and in particular the reasons for their dismissal. The paper also considers their fates following dismissal, for example their thoughts of and attitudes toward the Prague Spring in 1968.

Klára Netíková

Liang Qichao a jeho obraz národního hrdiny v životopisných člancích o západních osobnostech¹

Liang Qichao and His Image of a National Hero in Biographical Articles about Western Personalities

The present article focuses on Liang Qichao's (1873–1929) idealised image of a national hero that could be observed in his biographical articles about Western heroes at the turn of the 20th Century. Liang believed that examples of modern Western personalities might serve as valid role models for creating patriotic society in China and also shape future Chinese heroes. He presented his readers with Western personalities, stressing their qualities and positive traits. He also pointed out some drawbacks he saw within Western history. Liang wanted his readers to study national hero types, learn from their mistakes and try to achieve their positive traits: national awareness, ability to cooperate, and selfless pursuit of the national interests.

Keywords: History, 19th and 20th Century, China, Modernization, Liang Qichao, Hero, National awareness, Patriotic society in China

Úvod

„[...] Uvažujeme-li o touze vytvořit novou Čínu, musí to začít tak, že každý [Číňan] bude mít takové odhodlání jako jeden z tří hrdinů [italského Risorgimenta].“²

¹ Článek byl sepsán na základě pramenů a západní i čínské literatury při studijním pobytu na půdě Academie Sinicy, který proběhl v roce 2017 v rámci spolupráce Orientálního ústavu AV ČR a Academia Sinica. V článku užíváme oficiální transkripci čínského jazyka *pinyin*.

² LIANG Qichao, *Yidali jianguo san jie zhuan* [Životopis tří výjimečných mužů Risorgimenta], Yinbingshi heji – zhuanji (díl 4), Shanghai 1936, s. 58.

Na přelomu 19. a 20. století utrpěla Čína řadu vojenských porážek, které společně s vnitro-politickou krizí vyvolávaly především mezi vzdělanou vrstvou společnosti značné obavy o budoucnost země. Čína se začala jevit jako slabá, zastaralá a zpátečnická. V roce 1895 otřásla psychikou vzdělané vrstvy obyvatel porážka v První čínsko-japonské válce (1894–1895), která šokovala skutečností, že Čína již nezaostávala pouze za mocnostmi Evropy a Ameriky, ale také za Japonskem, kterému se díky soustavnému reformování podařilo přiblížit úrovni zemí Evropy a Ameriky.³ Následný překotný zájem o reformy v Číně vyvrcholil v roce 1898 v reformním hnutí Sta dní reform, které bylo ovšem přerušeno dvorskými boji o moc a persekucí zúčastněných pro-reformně naladěných vzdělanců.⁴ Zájem vzdělanců o transformaci Číny v silný moderní stát evropského typu nepolevil, mnozí nicméně přestali věřit v možnost změny seshora, pomocí reform, a začali se zabývat pozvolnou transformací země skrze proměnu člověka a společnosti.

Jedním z těchto vzdělanců byl Liang Qichao 梁啟超 (1873–1929), novinář a účastník reformního hnutí roku 1898, jeden z nejvýraznějších a svého času také nejvlivnějších vzdělanců přelomu století a jeden z prvních proponentů nacionalismu v Číně.⁵ Liang se narodil v roce 1873 v provincii Kanton na jihu Číny do dobře situované rodiny, která mu umožnila získat důkladné klasické vzdělání. V roce 1889 uplatnil svůj talent a nabitě znalosti v provinčních císařských zkouškách, v nichž se mu podařilo získat prestižní titul. Ačkoli se mu nikdy nepodařilo dosáhnout vyššího titulu v rámci tradičního vzdělávacího systému, další studia jej zavedla do hlavního města císařské Číny Peking, kde se začal blíže seznamovat s pro-reformně orientovanými vzdělaneckými kruhy. Liang se stal jejich součástí a začal se hlouběji zajímat o velké otázky čínské společnosti i politiky a o svět za hranicemi Číny. Roku 1898 se společně se svým učitelem, významným čínským vzdělancem Kang Youweijem 康有為 (1858–1927), účastnil reformního hnutí iniciovaného pro-reformně smýšlejícími vzdělanci, které je dnes známo jako Sto dní reform. Hnutí, od něhož si reformátoři slibovali kýžené socio-poli-

³ Benjamin I. SCHWARTZ, *In Search of Wealth and Power: Yen Fu and the West*, Cambridge 1964, s. 18.

⁴ Více o reformním hnutí: Luke S. K. KWANG, *Chinese Politics at the Crossroads: Reflections on the One Hundred Days Reform of 1898*, *Modern Asian Studies* 34/3, 2000, s. 663–695.

⁵ Bibliografické údaje o Liang Qichaovi uvádí například Joseph R. LEVENSON, *Liang Ch'i-Ch'ao and the Mind of Modern China*, Cambridge 1953. Stručný přehled uvádí také Olga LOMOVÁ, *Liang Qichao v roce 1902: Přeměna Číny v silný a moderní stát za pomoci nového myšlení*, *Český časopis historický* 112/2, 2014, s. 197–226. Liang Qichaovo myšlení shrnuje YANG Xiao, *Liang Qichao's Political and Social Philosophy*, *Contemporary Chinese Philosophy*, 2002, s. 7–36.; Philip C. HUANG, *Liang Ch' i-ch' ao and Modern Chinese Liberalism*, Seattle and London 1972 či HUANG Jinxing, *Liang Ch' i-Ch' ao and His Ultimate Concern: An Aspect of Modern Chinese Nationalism*, *Contemporary Monthly* No. 17 (Sept.), 1987, s. 22–29.

tické změny, pokrok a modernizaci, nicméně zkrachovalo kvůli dvorským bojům o moc a pro většinu reformátorů znamenalo pronásledování, persekuce a popravy. Liang Qichao byl nucen na celých čtrnáct let uprchnout do exilu v Japonsku, které mu ovšem přineslo nejen bezpečí, ale rovněž rozšířilo jeho poznání o Západním světě.⁶ Na rozdíl od Číny překypovalo množstvím překladů západní literatury, které Liang Qichao považoval za velmi inspirativní a s nimiž by se na domácí půdě setkal jen velmi obtížně. Množství dostupných textů a překladů bylo natolik výrazné, že kvůli němu Liang Qichao zdůrazňoval důležitost studia japonštiny jako prostředku, jak získat snadný přístup k západnímu poznání, které bylo možné uplatnit při řešení čínských problémů.⁷

Nově nabitě poznatky Liang dále promýšlel a skrze své časopisecké články je zprostředkoval čínským čtenářům v Japonsku i doma v Číně, kam se šířily jejich kopie. Díky své časopisecké tvorbě získal značný vzhlas a ovlivnil celou další generaci vzdělanců. V druhé polovině desátých let ovšem začal jeho vliv upadat. Důvodem byl Liangův myšlenkový rozchod s pro-revolučně orientovanými kruhy v Japonsku, jejichž popularita postupně začala převažovat.⁸ Liang Qichao se na rozdíl od revolucionářů přikláněl k pozvolné transformaci Číny a ustanovení konstituční monarchie; jeho hlavním cílem byla nikoli proměna politická, ale komplexní proměna země i společnosti. Po pádu dynastie v roce 1912 byl i přes myšlenkový rozchod s čínskými revolucionáři na domácí půdě přivítán jako osobnost, která se zasadila o boj proti dynastii a dodnes je považován za předního myslitele, který položil základy moderního myšlení o státu a společnosti v Číně.⁹

Nacionalismus a nové dějepiscectví

Neúspěch reformního hnutí, jak již bylo řečeno, přiměl Liang Qichaa odvrátit pozornost od snahy proměnit Čínu „seshora“ s podporou qingského císaře a zaměřit se na proměnu země skrze čínskou společnost. Jednou z klíčových součástí moderní země byl podle Lianga nacionalismus, myšlenka Číně původně

⁶ Souhrnné označení Západ má samozřejmě velmi zjednodušující charakter, kterého si postupně vzdělanci, včetně Liang Qichaa, začali být vědomi; představa Západu nabývala jasných obrysů pouze v kontrastu s „nezápadní“ Čínou a v tomto smyslu s pojmem v rámci článku pracujeme – více viz B. I. SCHWARTZ, *In Search of Wealth and Power*, s. 1–21.

⁷ Liang Qichaovu propagaci studia japonštiny rozebírá Olga LOMOVÁ, *Liang Qichao v roce 1902*, s. 203.

⁸ Více o názorových sporech Liang Qichaa s revolučně naladěnými kruhy podává například TANG Xiaobing, *Global Space and the Nationalist Discourse of Modernity: The Historical Thinking of Liang Qichao*, Stanford 1996, s. 149–150.

⁹ Olga LOMOVÁ, *Liang Qichao v roce 1902*, s. 200–201.

cizí.¹⁰ Liang se domníval, že nacionalistické smýšlení obyvatel zaručuje stabilní fungování země, přetrvání krizí, ale také úspěšnou transformaci. Již kolem roku 1896/7 v článku *O společenství* Liang narážel na představu, že láska k zemi, spolupráce a soudržnost jejich obyvatel (jakýsi předstupeň Liang Qichaových úvah o nacionalismu) je klíčem k přetrvání země i k jejímu rozvoji:

„[Vždyť] to, že se maličké a slabé země jako je Dánsko, Nizozemí, Belgie, Švýcarsko a další dokázaly udržet mezi evropskými mocnostmi, je dáno tím, že jejich síla utvářet společenství [soudržnost a spolupráce] není o nic menší než u velkých států.“¹¹

Liang se domníval, že Číňané postrádali nacionalistické smýšlení a proto se doposud nezajímali o velké socio-politické otázky země a nesnažili se přispět k jejich řešení. Nedostatečný zájem o zemi pak podle Lianga vedl k neschopnosti obhájit zájmy Číňanů ve světě a udržet krok s moderními mocnostmi. Deziluze z poměrů v nejvyšších politických sférách přiměla Lianga klást daleko větší nároky na aktivitu a nacionalistické smýšlení těch vrstev společnosti, které tradičně nebyly za podobné problémy odpovědné a které se o ně teoreticky ani zajímat neměly – k byrokratickému aparátu země, který byl primárně odpovědný za podobné záležitosti, se měli přidat všichni další obyvatelé Číny, jejichž aktivita byla podle Lianga v moderní době důležitější než aktivita úředníků a politiků. Moderní doba a krize, s níž se Čína potýkala, zkrátka vyžadovaly pozornost všech jejích obyvatel. Lianga v jeho úvahách o nacionalismu a soudržnosti země ovlivnilo také nové pojetí světa, který byl v souladu s teorií sociálního darwinismu¹² nově vnímán jako neharmonický a soupeřící prostor, ve kterém největšího úspěchu

¹⁰ Jak uvádí Lackner, tradičně se Číňané identifikovali spíše kulturně než na základě národa, rasy či náboženství: Michael LACKNER, Natascha VITTINGHOFF (eds.), *Mapping Meanings: The Field of New Learning in Late Qing China*, Leiden – Boston 2004, s. 10.

¹¹ LIANG Qichao, *Shuo qun* [O společenství], Yinbingshi heji – wenji (díl 3), Shanghai 1936, s. 6. Výraz společenství (*qun* 群) Liang Qichao používal velmi volně pro skupinu lidí, kteří se identifikují jako členové téže skupiny vyššího stupně jako je národ či stát. Neutrální český překlad „společenství“ dobře vystihuje neurčitost pojmu, který Liang Qichao používal v souvislosti s národem, státem a společností.

¹² Teorii sociálního darwinismu koncem 90. let 19. století v Číně zpopularizoval významný překladatel Yan Fu 嚴復 (1854–1921), který Liang Qichao ovlivnil celou řadou svých názorů. Sociální darwinismus, tak jak byl chápán v Číně, byl aplikací přírodních evolučních zákonů na lidskou společnost a etiku. Příhodnější by bylo hovořit o spencerismu či o evoluční etice, vzhledem ke skutečnosti, že sociální darwinismus v Číně nese jisté odlišnosti od pojetí Herberta Spencera (1820–1903), po němž je pojmenován, přidržíme se již zavedeného označení sociální darwinismus, které na západě zpopularizoval Richard HOFSTADTER v knize *Social Darwinism in American Thought, 1860–1915*, jež poprvé vyšla roku 1944. Více informací o sociálním darwinismu v Číně podává B. I. SCHWARTZ, *In Search of Wealth and Power*.

dosahují pouze silné a jednotné země.¹³ Předpokladem síly země a její soudržnosti bylo podle Lianga právě nacionalistické smýšlení a národní povědomí. Jen společným úsilím poháněným těmito kvalitami se podle Lianga mohlo podařit vybudovat silnou a moderní Čínu, která obstojí na mezinárodním poli. Probudit nacionalismus v Číně bylo podle Lianga možné předložením vhodných inspirativních vzorů. Ty ovšem nemohla poskytnout domácí tradice, protože byla příliš vzdálená modernímu světu, kterému se Čína měla přiblížit. V letech 1902 a 1903 proto Liang sepsal řadu životopisných článků o významných osobnostech novodobých dějin Evropy a Ameriky, které měly sloužit jako inspirativní vzory vlastenectví pro čínské čtenáře, tedy pro všechny vrstvy čínské společnosti. Články byly primárně zaměřeny na vzdělanou vrstvu, která se jako první měla poučit o procesech proměny země v moderní národní stát, o důležitých charakterových kvalitách moderního člověka a tyto nově nabitě poznatky šířit dál.¹⁴

Životopisné články úzce souvisely s Liangovou představou tzv. nového dějepisce, jemuž se z čínských autorů věnuje například Jiang Mei (studie *New Historiography for the cultivation of the character of the 'new citizen'*), z českých pak Olga Lomová (studie *Dát minulosti nový řád*). Cílem Liangova nového dějepisce nebylo empirické hledání pravdy, ale především posilování národního sebevědomí a formování charakteru čtenáře. Nové dějepisce rovněž nemělo potvrzovat konfuciánskou ortodoxii, tak jako původní čínská historiografie, ale naopak budovat nový stát a společnost.¹⁵ Ačkoli se Liang proti domácí tradici dějepisce otevřeně vymezoval, navazoval na ni v jedné klíčové skutečnosti: stejně jako čínští historiografové minulosti věřil, že studium dějin může poskytovat poučení a je schopno ovlivnit či přímo kultivovat lidský charakter.¹⁶ Charakter člověka, jehož součástí bylo také nacionalistické cítění, byl důležitý pro fungování země v období politické stability, v období krize, ale také během převratných historických událostí jako byla revoluční hnutí, která v Číně se silící socio-politickou nespokojeností přitahovala čím dál více pozornosti.

Liang Qichao jako jednoho z perzekuovaných reformátorů tato hnutí rovněž zajímala, tím spíše, že revoluční hnutí byla často spojena s otázkou národního přežití či vzniku nezávislého silného moderního státu (jako tomu bylo v případě Maďarska a Itálie) – obě otázky byly pro Lianga zcela zásadní. Studium revolučních hnutí Lianga ovšem utvrdilo v názoru, že politická změna by byla jen dílčí součástí proměny Číny a nemohla by uspět, pokud by Číňané nedisponovali cha-

¹³ Oproti tradičnímu domácímu pojetí světa jako místa, které spěje k celosvětové harmonii – Jerome CH'EN, *China and the West: Society and Culture 1815–1937*, Bloomington 1979, s. 49–50.

¹⁴ O. LOMOVÁ, *Liang Qichao v roce 1902*, s. 209.

¹⁵ Olga LOMOVÁ, *Dát minulosti nový řád: (dis)kontinuita v čínském historickém myšlení*, Český časopis historický 114/4, 2016, s. 998.

¹⁶ JIANG Mei, *New Historiography for the cultivation of the character of the "new citizen"*: *Liang Qichao's ideas of history education and their practice*, Chinese Studies in History 50/2, 2017, s. 78.

rakterovými vlastnostmi, které se zdály stát za úspěchem zemí Evropy a Ameriky. Liang proto hovořil o utvoření tzv. veřejné morálky, charakteru, kterým měl disponovat každý Číňan, který určoval práva a povinnosti jedince v rámci společnosti, formoval jeho hodnotový systém, stanovoval hranice a normy chování a který podporoval jedince, aby vždy věnoval pozornost veřejnému zájmu a nikoli pouze osobním cílům. Formování občanské společnosti, jejímž klíčovým rysem byla podle Lianga veřejná morálka a nacionalismus, se věnuje Olga Lomová v článku *Liang Qichao v roce 1902*, v němž studuje Liang Qichaovu sérii článků *O obnově lidu* (vydávanou na pokračování v letech 1902–1906).

Soubor článků *O obnově lidu* byl zaměřen velmi teoreticky a kromě vybraných vlastností nového občana (především jeho schopnosti vyvážit veřejný a osobní zájem) se věnoval také jeho právům, politické odpovědnosti, národnímu povědomí apod. Série byla zaměřena na charakter běžného občana a to zejména mimo kritická období; životopisné články, které pocházejí ze stejné doby a které jsou předmětem tohoto článku, se naopak věnovaly problematice charakteru člověka spíše nepřímo a v obdobích, v nichž země procházela určitou krizí. Nebyly teoretickými úvahami a jejich cílem bylo studovat procesy proměny země a společností v moderní státy a také zdůraznit roli, jakou v těchto procesech sehrává charakter velkých osobností i běžných obyvatel. V souladu s koncepcí nového dějepisce cílily poučit čtenáře a inspirovat jej. Neboť se zabývaly převratnými historickými událostmi, nahlížely na charakter člověka z jiného úhlu pohledu než články *O obnově lidu* a vyzdvihovaly zejména povahové vlastnosti, které se zdály být klíčové v rámci velkých událostí: důležitou roli tak například nehrálo pouze nesobecké jednání, ale také hrdinství a obětavost. Rozborem Liangových životopisných článků se zabýval Tang Xiaobing v publikaci *Global Space and the Nationalist Discourse of Modernity: The Historical Thinking of Liang Qichao*, ve které upozornil na další významný aspekt Liangových životopisných článků: víru v možnost ovlivnit dějiny a společnost neúnavným úsilím a aktivitou jednoho člověka. Tento článek zamýšlí navázat na zmíněné studie o novém dějepisce a na Tang Xiaobingovo čtení životopisných článků a analýzou jednotlivých textů poukázat na skutečnost, že Liang nezprostředkovával pouze soudobou (a někdy i Japonskem ovlivněnou) interpretaci moderních dějin západního světa, ale že využíval jejího obrazu tak, aby významné osobnosti utvářely určitý charakterový typ, který pracovně nazýváme národním hrdinou. Obraz národního hrdiny měl poté v souladu s koncepcí nového dějepisce poučit běžné čtenáře, formovat budoucí čínské hrdiny stejně jako podložit Liang Qichaovu optimistickou víru v (limitované, přesto nezanedbatelné) možnosti jedince ovlivnit společnost i dějiny. Obraz národního hrdiny měl rovněž doložit, že charakter národního hrdiny a lidí, v jejichž čele hrdina stál, je velmi důležitý pro úspěšnost jakéhokoli snažení.

Tento článek se proto zaměřuje na studium textů s přihlédnutím ke konkrétním charakterovým rysům národních hrdinů, jejich morálním kvalitám a způ-

sobu jednání. V rámci konstruktů, který Liang v pozadí svých článků budoval, poukážeme na Liangovu propagaci nesobeckého až obětavého jednání, na jeho důraz na schopnost činit kompromisy a spolupracovat s ostatními lidmi v zájmu vyšších společenských i politických ideálů. Zároveň poukážeme na Liang Qichaovu snahu formovat také budoucí čínské národní hrdiny. Mimo důraz na schopnost jedince spoluutvářet dějiny, který je dobře zdokumentován v dosavadní literatuře, chceme vyzdvihnout také Liang Qichaův důraz na hodnotu koordinované spolupráce mnoha jednotlivců, tedy na spoluutváření dějin úsilím mnoha jednotlivců, a na úlohu národního hrdiny v jejich čele: na jeho schopnost vždy prosazovat veřejný zájem, být vzorem aktivního nacionalismu, ale i rozumného konstruktivního (a tedy nikoli přehnaně emocionálního) přístupu k řešení kritických socio-politických otázek – tedy na jeho roli vůdce.

Obraz národního hrdiny

Liang Qichaův zájem o postavu hrdiny se projevil již v člancích vycházejících pod souhrnným názvem *Pojednání o svobodě* (či *O svobodě*) publikované v časopise *Diskuze* (*Qingyi bao* 清議報) mezi lety 1899 a 1901. Jednalo se o Liang Qichaův první časopis vydávaný v Japonsku, který založil s podporou čínské komunity v Jokohamě.¹⁷ Otázce významu hrdiny a jeho funkce v historii a ve společenství zde věnoval hned několik krátkých a nepříliš hlubokých úvah. Obraz národního hrdiny jako důležité postavy začal rozvíjet v rámci životopisných článků, které vycházely v Liangově následujícím časopise *Nový lid* (*Xinmin congbao* 新民叢報). Liang byl nejvíce zaujat představou významné osobnosti v čele národa a převratných historických událostí v letech 1902 a 1903. V témže časopise se Liang Qichao věnoval také podobě tzv. nového občana (*O obnově lidu*), jejímž cílem bylo formování běžných členů společnosti, vedených ovšem uvědomělých subjektů.

Liang byl zakladatelem obou zmíněných časopisů. Své poznatky čerpal především z japonských překladů zahraničních děl, které byly v čínském prostředí, jak již bylo řečeno, prakticky nedostupné. Ačkoli své zdroje Liang prakticky nikdy necitoval, lze předpokládat, že vycházel z obecně dostupných překladů a článků japonských reformátorů.¹⁸ Ačkoli se Liang Qichao ve svých člancích obracel primárně na čínské vzdělance a studenty v Japonsku, časopisy (a to zejména druhý ze dvou zmíněných) se těšily značné oblibě i na pevnině a to i přes

¹⁷ O. LOMOVÁ, *Liang Qichao v roce 1902*, s. 201.

¹⁸ Vlivu Japonska na Liang Qichaa se věnuje Joshua A. FOGEL (ed.), *The Role of Japan in Liang Qichao's Introduction of Modern Western Civilization to China*, Berkeley 2004.

restrikce čínského císařského dvora. Počet čtenářů článků, které byly zároveň přebírány i jinými periodiky, byl na dobové čínské poměry značný.¹⁹

Liang Qichaův výběr historických osobností byl bezesporu ovlivněn zdroji, které měl v Japonsku k dispozici. Přesto je zřejmé, že se zajímal zejména o osobnosti, které se významně zasloužily o svou zem či dokonce o podobu celého moderního světa: do prvního typu spadaly osobnosti států, jejichž historie a novodobé problémy měly mnoho styčných bodů s Čínou, jako bylo Maďarsko a Itálie. Společné rysy mezi konkrétní západní zemí a Čínou, bez ohledu na to, zda byly skutečné nebo domnělé, Liang ve svých životopisných člancích důsledně vyzdvihoval – kladl tak důraz na poučení, které historie poskytovala a které mohlo Číně napomoci úspěšnému překonání všech problémů. Do druhého typu, o který se Liang zajímal, spadali národní hrdinové ze zemí, v jejichž minulosti spatřoval vznik moderních institucí, jako byla Velká Británie či Francie. Tito hrdinové přispěli nejen svému národu, ale také celému modernímu světu – Liang obdivoval především Velkou Británii, jejíž přínos spatřoval především v konstitučním modelu správy země, který podle Lianga přispěl k transformaci Británie ve světovou velmoc a poskytl model vlády, který by bylo možné uplatnit i na čínské půdě.

Liang Qichao vyzdvihoval význam západních vzorů pro budování moderního čínského nacionalismu a charakteru společnosti, především z toho důvodu, že zahraniční osobnosti představovaly svět, kterému se Čína chtěla přiblížit. Jejich charakter nebyl nutně radikálně odlišný od tradičních čínských hrdinů – i ti byli patriotičtí, čestní a morální, nadaní a schopní velkých obětí. Západní hrdinové ovšem byli spolutvárci nové doby. Využití domácích hrdinů a vůdců k probuzení vlasteneckého smýšlení v Číně by podle Lianga podpořilo původní čínský a zastaralý pohled na svět a na společnost, který již do moderní doby nepatřil. Moderním čínským čtenářům musely být předloženy moderní vzory, které přinášely moderní hodnoty a řešily novodobé problémy – byly tedy daleko bližší a mnohem inspirativnější než populární čínští hrdinové:

„Kdybych měl psát životopis pro předešlé generace, neměl bych nedostatek starověkých čínských hrdinů. Když se dívám do minulosti a starověku, [vidím, že] projevy a činy [našich hrdinů] na nás nepůsobí tak bezprostředně jako slova a činy lidí novější doby. A když píšu pro lidi dneška, je mnoho novověkých hrdinů, které obdivuji, z Evropy a Ameriky.“²⁰

¹⁹ Jak uvádí Olga Lomová, započítáme-li i přetištěná vydání, v rozmezí dvou až tří let lze uvažovat zhruba o 30 000 exemplářích každého Liang Qichaova článku – OLGA LOMOVÁ, *Liang Qichao v roce 1902*, s. 202.

²⁰ LIANG Qichao, *Xiongyali aiguo zhe Gasushi zhuan* [Životopis maďarského patriota Kossutha], Yinbingshi heji – zhuanji (díl 4), Shanghai 1936, s. 1.

První článek, o který se opíráme, vyšel v roce 1902 pod názvem *Životopis maďarského patriota Kossutha*.²¹ Liang Qichao v něm představil Maďarskou revoluci roku 1848–1849 a jejího klíčového představitele Lajose Kossutha (1802–1894). Hned v úvodu Liang neopomněl zdůraznit podobnosti mezi maďarskou a čínskou historií: významnou minulost obou zemí, útlak „zvnějšku“ (v případě Maďarska²² ze strany rakouské monarchie) a s ním související úpadek země, stejně jako touhu Maďarska stát se opět silným a nezávislým útvarem. Lajos Kossuth byl pro Lianga důležitý jako ideální představitel moderního národního hrdiny: byl příkladným vzorem nesobeckého, morálního, vzdělaného intelektuála angažovaného v časopisecké tvorbě a v revolučních aktivitách. Liang ovšem hned v úvodu představil Kossutha také jako zástupce národa potomků Hunů, tedy národa „žluté rasy“, k níž se řadili také Číňané. Liang Qichao očividně naznačoval, že obraz moderního národního hrdiny má univerzální platnost a může se prosadit i ve „žluté rase“.

V článku *Životopis tří výjimečných mužů Risorgimenta*²³ z téhož roku Liang zdůrazňoval společné rysy Itálie a Číny. Vyzdvíhal zašlou slávu obou zemí, starobylost a význam jaký měly v minulosti pro celý region (Liang upevňoval čínskou národní hrdost srovnáváním Římské říše a císařské Číny). Neopomněl uvést ani podobnosti v úpadku, nejednotnosti a zahraničním tlaku, kterým obě země čelily v moderní době. Článek pojednával o italském obrozeném hnutí probíhajícím v letech 1815–1870, jehož cílem bylo sjednocení a získání nezávislosti Itálie. Předmětem zájmu byli tři nejvýznamnější představitelé hnutí: právník a politik Giuseppe Mazzini (1805–1872), vojevůdce Giuseppe Garibaldi (1807–1882) a přední italský politik Camillo Benso Cavour (1810–1861). V článku Liang Qichao zkoumal nejen historické pozadí událostí a vliv národního hrdiny na dějiny i na společnost, popisoval také přístupy jednotlivých hrdinů a jejich snahu i přes vzájemné odlišnosti spolupracovat pro dobro země. Právě téma společného úsilí a to nejen mezi prostými lidmi a národním hrdinou, ale také mezi národními hrdiny navzájem, Liang v článku opakovaně vyzdvíhal. Představa neutuchající spolupráce a ochoty činit kompromisy v zájmu budoucnosti země byla pro Lianga nesmírně lákavá – sám se ostatně v Číně potýkal s názorově velmi rozrůzněným světem: postupně se vzdaloval starší generaci čínských učenců, jako byl jeho učitel Kang Youwei, které se zřejmě jevil jako příliš horlivý.²⁴ Yan Fu, rovněž zástupce starší generace než byl Liang Qichao a jeden z nejvýznamnějších čínských překladatelů konce 19. století, jehož myšlenky Liang v mnoha

²¹ Všechny životopisné články byly přetištěny v souborném vydání Liang Qichaova díla, z něhož čerpáme. LIANG Qichao, *Životopis maďarského patriota Kossutha*, s. 1–27.

²² Liang skutečně používal termín Maďarsko, nikoli Uhry, tohoto pojmenování se proto přidružujeme i my.

²³ LIANG Qichao, *Životopis tří výjimečných mužů Risorgimenta*, s. 1–61.

²⁴ J. R. LEVENSON, *Liang Ch'i-Ch'ao and the Mind of Modern China*, s. 94.

ohledech přejímal,²⁵ Lianga před „neuváženou horlivostí“ dokonce varoval a to již před reformním hnutím roku 1898. Mladší pro-revolučně naladěná generace Lianga naopak v druhé polovině 10. let 20. století začala považovat za málo radikálního.²⁶ Liangovi jistě imponovala také skutečnost, že se spolupráce v rámci italského hnutí objevovala na všech úrovních společnosti a byla podpořena také italským panovníkem – skutečnost, která byla v Číně po neúspěchu Hnutí sta dní reforem prakticky nemyslitelná.

Třetí článek, z něhož vycházíme, publikovaný v roce 1902 pod názvem *Životopis první význačné ženy novověku madame Roland*²⁷ pojednával o Velké francouzské revoluci let 1789 a 1799 a to z perspektivy Marrie-Jeanne Roland de la Platière známé spíše pod jménem madame Roland (1754–1793). Na rozdíl od ostatních životopisů se Liang Qichao méně věnoval obecným historickým událostem revoluce (ty byly ostatně v Číně poměrně dobře známé) a soustředil se spíše na osobní život Madame Roland. Vykreslil ji jako důležitou představitelku skupiny girondistů a odvážnou hrdinku bojující za hodnoty moderního světa, kterou nakonec zahubil teror mocenských bojů francouzské revoluce – v roce 1793 byla jako mnozí další girondisté popravena radikální politickou skupinou montagnardů, která se dostala do čela hnutí. Liangovým cílem v tomto článku nebylo představit národní hrdinku jako vůdkyni a tvůrkyni historických událostí, ale upozornit na problematiku nepřipravenosti společenství, které se mění v dav a místo konstruktivní akce jedná chaoticky, emotivně a destruktivně: nespolupracuje ani s národním hrdinou, ani nevystupuje jako jednotný celek.

Poslední článek, z něhož čerpáme, *Životopis velikána nové Anglie Cromwella*²⁸ z roku 1903, se soustředil na předního představitele anglické občanské války let 1642–1651 Olivera Cromwella (1599–1658). Jak upozorňuje Tang Xiaobing, článek nebyl dokončen.²⁹ Liangovým cílem bylo poukázat na zrod moderních institucí a hodnot stejně jako zdůraznit důležitost charakteru (kvality) lidu, díky němuž se Británie mohla stát skutečnou velmocí. Liang popisoval Cromwella jako představitele hrdého a svobodného národa, jehož síla spočívala v tom, že si všichni byli vědomi svých práv a povinností. Liang Qichao interpretace Cromwella jako člověka, který umožnil základ moderních britských institucí, byla prakticky cele převzata z díla významného skotského historika Thomase Carlyla (1795–1881).

²⁵ Podrobněji viz WANG Y.C, *Chinese Intellectuals and the West: 1872–1949*, Chapel Hill, NC 1966, s. 218–220.

²⁶ Tamtéž, s. 213.

²⁷ LIANG Qichao, *Jinshi di yi nüjie Luolan furen zhuan* [Životopis první význačné ženy novověku madame Roland], *Xinmin congbao*, říjen 1902, s. 35–55.

²⁸ LIANG Qichao, *Xin Yingguo juren Kelinwei zhuan* [Životopis velikána nové Anglie Cromwella], *Yinbingshi heji – zhuanji* (díl 4), Shanghai 1936, s. 1–20.

²⁹ TANG Xiaobing, *Global Space and the Nationalist Discourse of Modernity*, s. 116.

Liang Qichao svůj konstrukt národního hrdiny nikdy jasně nedefinoval, ani pro něj neužíval jednotné označení.³⁰ Při popisu významných osobností moderních západních dějin nicméně vždy vyzdvihoval čtyři klíčové charakterové vlastnosti: jednalo se o aktivní nacionalismus; vysoce morální nesobecké jednání spojené s vizí prosperující, silné a nezávislé země; hrdinství, schopnost činit kompromisy a ochotu v případech nutnosti podstoupit osobní oběti pro vyšší zájmy; a v neposlední řadě také schopnost vést, inspirovat a usměrňovat lid či spolupracovat v zájmu lepší budoucnosti vlasti.

Jak již bylo naznačeno v úvodu, vlastenectví a nacionalismus byly pro Lianga Qichaa základním předpokladem pro aktivní ušlechtilé jednání, které mohlo prospět celé zemi. Ve svém článku *O lásce k vlasti* z roku 1899 Liang jako velkou slabinu Číny oproti zemím Evropy a Ameriky uvedl právě skutečnost, že Číňané postrádají skutečný zájem o svou zemi vycházející z vlastenectví.³¹ Liang v článku popsal také několik příkladů domácího i zahraničního vlastenectví a naznačil, že hrdina jako symbol a vzor může probouzet národní povědomí a to jak ve své době, tak i v budoucích generacích. V článku *O lásce k vlasti* Liang nicméně zkoumal hrdinu pouze jako symbol a inspirativní vzor vlastenectví, nezabýval se jeho rolí vůdce ani jeho konkrétními charakterovými vlastnostmi. Na rozdíl od pozdějších životopisných článků proto velmi stručně zmínil pouze příklady „obyčejného“ hrdinství: například na případ Johanky z Arku či odražení „barbarských kočovníků“ řeckou armádou složenou z prostého obyvatelstva. Při hledání čínských příkladů se obrátil do idealizovaného období čínského starověku, zejména období dynastie Zhou (1045–256 př. n. l.), v rámci něhož poukázal na téměř až obskurní příklady prosté velkého heroismu: uváděl například historiku o obchodníku Xian Gao, který varoval svou vlast, stát Zheng, před překvapivým útokem nepřátelské armády státu Qin a na vlastní útraty zdržel postup nepřátel nákladnou hostinou. Hrdina, který zachránil svou domovinu, byl prostý člověk, který byl přesto schopen ovlivnit dějiny a nesmazatelně se vepsat do historie jako vzor příkladného vlastence zajímajícího se o osud své země dalece nad rámec svých běžných povinností. Pokud i prostý člověk mohl inspirovat k vlastenectví, musel nutně velký národní hrdina vybudit přinejmenším stejně velké emoce.

Liang Qichaův obdiv vůči významným osobnostem a hrdinům, vlastní i mnoha dalším čínským vzdělavcům, ovlivnila také teorie „velkých mužů“ významného skotského historika Thomase Carlyla, jehož způsob studia historie skrze činy a myšlenky významných mužů Liang v letech 1898–1906 převzal. Podle Carlyla bylo všechny významné historické události možné vztáhnout ke konkrétním historickým osobnostem:

³⁰ Osobnosti spadající do konstruktů byly označovány následujícími libovolně zaměnitelnými termíny: *haojie* 豪傑 „hrdina/význačný člověk“, *yingxiong* 英雄 „hrdina“, dále *ju ren* 巨人 „velikán“, *aiguo zhishi* 愛國之士 či *aiguo zhe* 愛國者 „patriot“.

³¹ LIANG Qichao, *Aiguo lun* [*O lásce k vlasti*], Yinbingshi heji – wenji (díl 2), Shanghai 1936, s. 65–77.

„Všechny věci, které vidíme kolem sebe dotvořené ve světě, jsou řádnými materiálními výsledky, skutečnou realizací a ztělesněním Myšlenek, které přebývaly ve Velkých mužích seslaných na tento svět: můžeme uvažovat tak, že duch celé historie světa je dějinami těchto [mužů].“³²

Liang Qichao souzněl s Carlylovým obdivem vůči velkým osobnostem světových dějin a nechal se ovlivnit také Carlylovým důrazem na inspirativní charakter velkých osobností. Zatímco Carlyle oceňoval velké osobnosti i mimo oblast historie, například z oblastí literatury, poezie či duchovního života,³³ Liang Qichao na počátku 20. století zaměřoval svou pozornost převážně na historické osobnosti a společensko-politické myslitele, tedy na osobnosti, které mohly poskytnout poučení či inspiraci k přetvoření Číny v silný moderní stát. Ne každý Carlylův „velký muž“ byl pro Lianga vhodným vzorem pro konstrukt národního hrdiny, ovšem všichni Liangovi národní hrdinové spadali pod definici Carlylova velkého muže. Liang Qichao od Carlyla odlišovala ještě další skutečnost: Liang se zajímal o odhodlání nasadit vlastní život ve jménu vyšších ideálů a o otázku všeobecného úsilí a vzájemné spolupráce mezi národním hrdinou a lidem. Liang Qichaovy životopisné články o významných osobnostech se opakovaně zmiňovaly o lidu, který hrdinovo snažení podpořil, o odhodlaných vojácích a patriotech, kteří se na významných událostech podíleli – na rozdíl od Thomase Carlyla, který necítil potřebu tyto skutečnosti vyzdvihovat tak často jako Liang Qichao a o velké osobnosti se zajímal především pro jejich inspirativní charakter.

Carlylovu teorii velkých mužů Liang částečně prezentoval svým čtenářům již v roce 1899 v rámci článku *Hrdina a doba* (součástí *Pojednání o svobodě*),³⁴ detailněji se k ní vrátil v roce 1903 v *Životopise velikána nové Anglie Cromwella*, kde již zaznělo také jméno jejího autora Thomase Carlyla. V článku *Hrdina a doba* Liang Qichao zjednodušil debatu mezi Carlylem a Herbertem Spencerem o vztahu hrdiny a doby: zatímco Carlyle chápal velkého muže jako aktivního strůjce historických událostí, Spencer jej vnímal spíše jako produkt své doby, jako nástroj, skrze který se historie mění, ale bez kterého by ke změně rovněž mohlo dojít.³⁵ Lianga hlubší kontext debaty nezajímal – v jeho výkladu tvořila dvojice hrdina a doba nekonečný cyklus, v němž byly oba vzájemně současně příčinou i následkem jeden druhého. Z debaty nicméně vyvodil optimistický zá-

³² Thomas CARLYLE, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, Cambridge 1911, s. 2.

³³ Podrobněji o Carlylově teorii viz předmluva David R. SORENSENA a Brenta E. KINSERA v edici publikace Thomas CARLYLE, *On Heroes, Hero Worship, and the Heroic in History*, Yale University Press 2013.

³⁴ LIANG Qichao, *Yingxiang yu shishi* [*Hrdina a doba*], Yinbingshi heji – zhuanji (díl 2), Shanghai 1936, s. 9–10.

³⁵ Více o západní debatě Robert L. CARNEIRO, *Herbert Spencer as an Anthropologist*, *Journal of Libertarian Studies* 5/2, 1981.

věr, že období krize přímo podněcuje vznik hrdinů, kteří se je pokoušejí vyřešit. Tak jako se v Americe objevil Washington, Cavour v Itálii či Bismarck v Německu, říkal Liang, i v Číně se dozajista mohl dříve či později objevit velký muž, národní hrdina, který by pomohl Čínu přeměnit a posílit. Potenciál potřebný ke zrodu národního hrdiny Liang Qichao spatřoval v lásce k vlasti, která za předpokladu, že si budoucí čínský národní hrdina vezme příklad ze zahraničních vzorů (například z tří národních hrdinů Risorgimenta), nemohla než vést k posílení země:

„Snad lid naší země stále ještě zná lásku k [vlastní] zemi. [...] Pokud se všichni budou snažit být jedním z [těch] tří hrdinů, pokud se všichni budou snažit být alespoň tím nejpodstatnějším jednoho z nich, tak se zrodí čínský hrdina a ustanoví se tak [nová svobodná] Čína.“³⁶

Národní hrdina jako morální vzor a vůdce

Největší vliv Carlylovy teorie je patrný v *Životopisu velikána nové Anglie Cromwella*, v němž Liang Qichao s největší pravděpodobností čerpal přímo z Carlylova textu o Oliveru Cromwellovi.³⁷ V úvodu svého článku Liang stručně popsal teorii velkého muže a poté věrně kopíroval Carlylovo hodnocení Cromwellova života. Cílem Liangova článku byly tři základní poznatky: důležitost národního hrdiny jako strůjce významných událostí, chápání národního hrdiny jako emanace těch nejlepších a nejušlechtilejších vlastností, které jsou typické pro jeho národ, a důraz na národního hrdinu jako na morálního vůdce, který je schopen udržet ušlechtilou myšlenku a nenechat se strhnout sobeckými zájmy – vlastními ani cizími.

Liang Qichao zcela převzal Carlylův obdiv vůči Cromwellovi jako k hrdinovi, který se významně zasloužil o konstituční zřízení Velké Británie a to i za cenu, že pověst, kterou za sebou zanechal v dějinách, některými jeho skutky značně utrpěla. Velmi důležité pro Lianga bylo i Carlylovo srovnání anglické občanské války a Velké francouzské revoluce, která údajně selhala kvůli nepřipravenosti francouzské společnosti a neexistenci národního hrdiny, který by v jejím čele zaručil pořádek a zamezil sobeckému prosazování vlastních cílů:

³⁶ LIANG Qichao, *Životopis tří výjimečných mužů Risorgimenta*, s. 2.

³⁷ Kapitola 4 „The Hero as a King: Cromwell, Napoleon: Modern Revolutionism“ v rámci knihy Thomas CARLYLE, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*.

Liang zřejmě čerpal z jednoho z následujících japonských překladů Carlyla: Thomas CARLYLE, and Bansui DOI, *Eiyūron*, Tōkyō 1898; CARLYLE, Thomas, and Tenrai SUMIYA, *Eiyū Sūhiron*, Tōkyō: Keseisha Shoten 1903; či z Thomas CARLYLE, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, Tokyo 1896.

„Když se dívám na Velkou francouzskou revoluci, vidím dobu bez hrdinů. To je důvod, proč z události, která oťrásla světem, nakonec mohla vzejít vláda teroru a [pak] vláda vojáka! Vznešený začátek a vražedný konec.“³⁸

Liang odkazoval na ušlechtilý počátek revoluce (myšlenku svobody, rovnosti a bratrství), následně krveprolévání a na „sobecké“ uchopení moci Napoleonem Bonapartem na jejím konci. Napoleona Bonaparte Liang po vzoru Carlyla vykreslil jako obdivuhodného avšak sobecky smýšlejícího vojevůdce. Cromwell, uváděl Liang, byl možná méně velkolepý vojevůdce než Bonaparte, ale díky své vysoké nesobecké morálce měl vždy na paměti veřejný a nikoli osobní zájem – proto bylo možné jej obdivovat jako národního hrdinu, avšak Napoleona nikoli.

Ušlechtilý charakter hrdiny, který zaručoval, že národní hrdina myslí vždy především na veřejný zájem, Liang Qichao často dokládal pomocí drobných historek, které vykreslovaly nejen jeho příkladný charakter, ale často také hrdinovo empatické vlastenecké cítění. Veřejný zájem a ušlechtilá vize nápravy politických a společenských křivd byly pro národního hrdinu vždy na prvním místě. Příkladný charakter maďarského národního hrdiny Lajose Kossutha Liang například doložil skutečností, že při útěku před nepřáteli odmítl vzít státní peníze a utéct s nimi do bezpečí – protože se nejednalo o osobní majetek, nepovažoval Kossuth podle Lianga za správné peníze odvézt a to navzdory skutečnosti, že by to znamenalo zachránit je před nepřáteli. Madame Roland Liang opakovaně vykresloval jako nesobeckou, soucitnou a odvážnou hrdinku, které nebyl lhostejný osud francouzského národa – na vlastní bezpečí ovšem nehleděla. Charakter italského hrdiny Giuseppe Mazziniho zase Liang doložil historkou, v níž byl Mazzini jako dítě hluboce dojat setkáním s vlastencem, který pro vlast obětoval vše. Podobné emotivní vsuvky byly jak součástí západní hagiografické tradice, která se odrazila v životopisech 19. století, z nichž Liang Qichao čerpal, tak i součástí domácí historiografie, v rámci níž se hrdinův charakter často vykresloval právě pomocí krátké ilustrativní příhody. Podobný postup byl v Číně znám již od historika Sima Qiana 司馬遷 (zhruba 145/135–86 př. n. l.).

V případě Olivera Cromwella bylo pro Lianga vykreslení nezištného ryzího charakteru hrdiny o poznání důležitější než u ostatních osobností. Cromwellův vysoký charakter Liang dokládal především prostým životem, jaký Cromwell vedl mimo bojiště, a jeho neustálou starostí o dobro národa. Důvodem, proč Liang zdůrazňoval Cromwellovy přednosti, byly kontroverznější události jeho života, které u britských historiků budily smíšené emoce: rozpuštění parlamentu v době, kdy se Cromwell stal lordem protektorem, a poprava anglického krále Charlese I. V samotném článku se Liang Qichao k detailnímu popisu těchto událostí nedostal, popravu anglického krále nicméně užíval v článku *O společnosti*

³⁸ LIANG Qichao, *Životopis velíkána nové Anglie Cromwella*, s. 2.

a v životopisném článku o madame Roland jako odstrašující příklad panovníka, který myslí jen na svůj osobní prospěch (na vlastní moc a pozici) a ignoruje přitom zájem veřejný (konstituční formu vlády), což vede k tragickému konci panovníka a poškozuje zemi.

Pro Lianga Qichaa bylo důležité především uvést na pravou míru Cromwellov postoj vůči popravě panovníka: podobně jako madame Roland stála proti popravě francouzského krále, také národní hrdina Cromwell o popravu anglického krále nijak zvlášť neusiloval. Zatímco madame Roland ovšem neměla pozici rozhodnout o tom, zda bude francouzský král popraven či nikoli a k popravě se mohla pouze kriticky vyjadřovat, Cromwell, který byl ve vedení armády bojující proti králi, měl nad královým životem určitou moc; podle Liang Qichaa (a Carlyla) nicméně poprava nebyla jeho cílem. Cromwell byl podle Liang Qichaa k popravě dohnán touhou panovníka vládnout absolutisticky, jeho neústupností a sobectvím. Skutečným nepřítelem lidu a země tedy nebyla instituce krále (a v Číně císaře) jako taková, ale touha po absolutní moci a sobecké zájmy lidí u moci.³⁹ Poprava Charlese I. navíc podle Lianga nebyla unáhleným emotivním činem (nad ten měl být národní hrdina vždy povznesen), ale uváženým řešením rozbroje a nevyhnutelným důsledkem královny politiky – na rozdíl od popravy krále francouzského. Cromwellovy činy tak byly obhajitelné, protože jejich výsledek byl skutečným přínosem Británii. Pozitivní výsledky Cromwellových činů, nikoli jeho činy samy o sobě, dokládaly jeho ryzí nesobecký charakter, jeho správnou motivaci. Konstituční model vlády a obnovení vztahu vládce a lidu etablováním spravedlivého parlamentu, tedy veřejný zájem jako takový, byl podstatnější než kontroverzní postup vedoucí k dosažení těchto cílů. Liang skrze Carlylův výklad Cromwellova života přijal představu, že i skrze nesprávný čin může být teoreticky dosaženo pozitivního výsledku, pokud je ovšem motivace nesobecká a cílem veřejný zájem:

„Na světě jsou vážně ti, co konají pro svůj osobní prospěch, a pak i z [jejich] dobrých skutků vzejde zlo. Proč je tomu tak? Protože dobré skutky jsou pro ně jenom prostředkem. [Ale] u těch, kteří jednájí bez prospěchu pro sebe sama, se i ze zlého skutku stane dobro. Proč? Protože za všemi skutky je nějaký záměr a pokud záměrem není osobní prospěch, je jím nutně prospěch veřejný.“⁴⁰

Podobně jako revoluce, ani svržení vládce pro Lianga zkrátka nebylo nevyhnutelnou fází vývoje země v moderní národní stát; naopak, jednalo se pouze

³⁹ Jak uvádí Levenson, Liang Qichao byl vůči qingské dynastii velmi kritický, očividně ovšem neusiloval o její sesazení a to ani v době, kdy byl nejvíce fascinován revolucí jako prostředkem proměny země – J. R. LEVENSON, *Liang Ch'i-Ch'ao and the Mind of Modern China*, s. 159.

⁴⁰ LIANG Qichao, *Životopis velkána nové Anglie Cromwella*, s. 4.

o zoufalou reakci: v Maďarsku byla revoluce snahou o poslední záchranu před „zotročením“ ze strany Vídně, v Británii a Francii znamenal odpor vůči panovníkům boj za moderní hodnoty, svobody a práva. V článku o italském obrozenec-kém hnutí Liang přímo dokládal, že svržení monarchie není nezbytné. Italský král podpořil veřejný zájem a zvolil konstituční formu vlády – vznikl tak svobodný italský stát a to pod vedením monarchie. Liang Qichao ze studia zahraničních dějin vyvozoval jednoznačný závěr: pokud autority jednaly nesobecky a v zájmu celého lidu, bylo možné vyhoceným situacím předejít.

I přes skutečnost, že některé radikální postupy bylo teoreticky možné v kontextu finálního přínosu obhájit, Liang Qichao doufal, že příklady národních hrdinů přitáhnou pozornost spíše k otázce důležitosti veřejného zájmu, nikoli k revoluci či k občanské válce jako způsobu proměny Číny.⁴¹ Klíčem k úspěchu, zdůrazňoval Liang, bylo zajímat se o záležitosti země nad rámec běžných povinností, které člověku přisuzovalo jeho povolání či společenské role. Cromwell, zdůrazňoval Liang, zasahoval do nejvyšších státních záležitostí navzdory svému relativně prostému původu nižší šlechty. Kossuth a Mazzini se jako právníci měli zabývat soudními spory a ne záležitostmi národa, přesto neváhali být společensky i politicky aktivní. Madame Roland neměla žádnou oficiální politickou funkci, která by jí opravňovala ovlivňovat girondisty, přesto podle Lianga stála v jejich čele a stavěla se proti revolučnímu teroru. Giuseppe Garibaldi, voják, měl pouze přijímat rozkazy, nikoli sám nasazovat vlastní život na obranu vlasti a moderních hodnot. Podobně jako národní hrdinové překračovali hranice svých běžných povinností pro dobro národa, i prostí obyvatelé v životopisných člancích upřednostňovali vyšší zájmy před těmi osobními a v rámci svého vlasteneckého jednání byli ochotni za vyšší zájmy po boku národních hrdinů nasadit i vlastní životy. I domácí čínská historiografie poskytovala příběhy o nesobeckém vlastenectví překračujícím hranice běžného jednání a utvzovala Liang Qichao v přesvědčení, že Čína může s pomocí správně nasměrovaného vlasteneckého úsilí národních hrdinů i obyčejných lidí dosáhnout značných změn i úspěchů – podobně jako se to stalo v Evropských zemích.

Otázka osobní oběti

Nesobecká motivace podle Liang Qichao vedla také k hrdinství a obětavosti, které hrály významnou roli především v období krize a ohrožení země. Liang chápal obě vlastnosti jako důležité součásti charakteru národního hrdiny, ale i nového občana, tedy prostého člověka. Liang Qichao nepovažoval život jedince za méně důležitý než osud národa a odmítal ztrátu vlastní identity pro potřeby

⁴¹ Jak uvádí Levenson, jeho zájmem nebylo studium revoluce, ale studium vlivu jedince (hrdiny) na dějiny – Joseph R. LEVENSON, *Liang Ch'i-Ch'ao and the Mind of Modern China*, s. 159.

společenství,⁴² přesto se obětavost a hrdinství mělo stát součástí charakteru všech Číňanů. Případné odhodlání nasadit vlastní život mělo vyplývat z pochopení, že osud země a člověka jsou velmi úzce propojené a takřka neoddělitelné. Důležitost společenství jako nedílné součásti lidského života byla založená na konfuciánském důrazu na člověka, který je vždy součástí skupiny, a na Spencerově pojetí společnosti jako živého organismu, který sestává z individuálních jedinců.⁴³ Nacionalismus, který úzce souvisel s hrdinstvím a nesobeckou obětavostí, měl zase vycházet z vědomí, že člověk bez svého národa a země není celistvý a jeho obranou de facto brání sebe sama. Určitá obětavost tak podle Lianga nebyla pouze lidskou přirozeností, ale přímo povinností, které se měl zhostit každý člen moderního státu. Liang kladl důraz na skutečnost, že Čína je domovem Číňanů a tedy jejich vlastnictvím – a vlastní majetek je jen logické chránit.⁴⁴ Takovéto úvahy byly podle Lianga v Číně v minulosti potlačovány, a proto byl jen málokterý Číňan ochotný zajímat se o záležitosti země nebo v případě nutnosti podstoupit nezbytné oběti tak jako příslušníci západních států.

Z tohoto důvodu se Liang Qichao při studiu historických osobností do značné míry soustředil na odhodlání národních hrdinů nasadit život za vyšší ideály, na motiv obětavého nesobeckého jednání a na představu úzkého propojení vlastního osudu s osudem společenství – na rozdíl od Carlyla, který se soustředil spíše na inspirativní charakter a vliv velkých osobností. Liangova představa obětí nicméně nesla velmi rozličné podoby: mohlo se jednat o ztrátu dobré pověsti (jména), kterou Liang demonstroval u Olivera Cromwella – jak již bylo řečeno, podle Lianga stál kontroverzní čin národního hrdinu jeho čistou pověstí, ale zaručil prosazení veřejného zájmu. Formou obětí ale mohly být ale také sebezapření, ústupek a kompromis, které Liang dokládal u Giuseppe Mazziniho. Mazzini byl ochoten, zdůrazňoval Liang, podpořit vznik sjednoceného italského království, i když doufal ve sjednocenou italskou republiku – sjednocení samo o sobě bylo důležitější než vznik republiky.⁴⁵ Ani hrozba extrémnějších forem obětí neměla vlastence odradit: persekuce, vězení (Kossuth), smrt (madame Roland), porážky na bitevním poli i ztráty blízkých (Ana Maria, partnerka a spolubojovnice italského generála Garibaldiho, zemřela při jednom z vojenských střetů) byly součástí boje za národ. Ochota bojovat až do naprostého konce hrála podle Lianga velmi klíčovou roli v úspěchu snažení národního hrdiny a pomáhala mu překonat neúspěchy a vytrvat až do konce. Liang navíc neopomínal zdůrazňovat, že odvahu a odhodlání s národním hrdinou sdíleli i všichni, v jejichž čele národní hrdina stál

⁴² TANG Xiaobing, *Global Space and the Nationalist Discourse of Modernity*, s. 67.

⁴³ JIANG Mei, *New Historiography for the cultivation of the character of the "new citizen"*, s. 80.

⁴⁴ Představu vlastenectví jako určité formy vlastnictví převzal Liang Qichao od Yan Fua – WANG Y.C., *Chinese Intellectuals and the West*, s. 200.

⁴⁵ Na tuto skutečnost upozorňuje již TANG Xiaobing, *Global Space and the Nationalist Discourse of Modernity*, s. 133.

– Liang hovořil o „bezejmenných hrdinech“, kteří rovněž nadřazovali zájmy země nad ty vlastní. Tuto skutečnost Liang popisoval zejména v *Životopise ma-darského patriota Kossutha*, v němž vyzdvihoval odvalu obyčejných vojáků, kteří raději přijali vidinu smrti na bojišti, než aby nechali nový nezávislý režim padnout.

Je bezesporu zajímavou skutečností, že se Liang Qichao obrazem národního hrdiny snažil nejen podnítit vznik národních hrdinů v čínské vzdělané vrstvě, ale také kritizovat tradiční konfuciánskou představu o morálním vzdělanci, který v krizi přestává být aktivní a stahuje se z veřejného prostoru do ústraní – čímž dává tak najevo svůj nesouhlas s děním ve společnosti a (ve světle nového myšlení poněkud sobecky) chrání vlastní morální statut. Podobně kritický byl Liang také vůči pasivitě prostého čínského obyvatelstva, která podle něho v Číně vzešla ze systematického (a chybného) chápání lidu jako nekompetentního subjektu, který musí být veden a usměřován vzdělanou elitou. Je zajímavým paradoxem, že se Liang Qichao i přes svou kritiku tradiční nedůvěry vzdělanců v lid sám jako příslušník vzdělané vrstvy lidu bez pevného vedení obával⁴⁶ – řešením podle něho bylo podporovat formování charakteru všech Číňanů a podněcovat rozvoj čínských národních hrdinů, kteří budou vystupovat jako vůdci národa. Důležité pro Lianga bylo, aby Číňané vytvořili společenství sestávající z aktivních a suverénních jedinců, kteří budou schopni podřídit vlastní zájmy zájmům veřejným a vzájemně spolupracovat – všichni Číňané se tak měli stát suverény (a převzít odpovědnost za osud země) a zároveň podřízenými (tedy být schopni podřídit se vedení národního hrdiny či upřednostnit veřejný zájem před zájmem osobním).⁴⁷ Jen společným koordinovaným úsilím celého národa mohla Čína znovu povstat jako silná a nezávislá říše:

„[...] nebýt těch bezejmenných hrdinů, jak by tři hrdinové [Risorgimenta] mohli jen vlastním úsilím vytvořit tento svět? Moje studium tří hrdinů [Risorgimenta] není jen o těchto třech, ale také o bezejmenných hrdinech. Pokud budou bezejmenní hrdinové všude po celé Číně, pak se Čína stane Čínou Číňanů.“⁴⁸

⁴⁶ Zřejmě se jednalo o určitý pozůstatek paternalistického přístupu čínských vzdělanců vůči zbytku společnosti – Joan JUDGE, *Publicists and Populists: Including the Common People in the Late Qing New Citizen Ideal*, in: Joshua A. Fogel – Peter G. Zarrow (eds.), *Imagining the People: Chinese Intellectuals and the Concept of Citizenship 1890–1920*, Armonk, N.Y. 1997, s. 165–182.

⁴⁷ Tamtéž, s. 38.

⁴⁸ LIANG Qichao, *Životopis tří výjimečných mužů Risorgimenta*, s. 61.

Nespolupracující společenství a hrozba davu

Přes důraz, který kladl na schopnosti jedince spoluutvářet svou zemi, si byl Liang Qichao velmi dobře vědom hranic vlivu jediného člověka. Sebedokonalejší národní hrdina nemohl být úspěšný, pokud nespojil své úsilí s ostatními lidmi, s bezejmennými hrdiny, s celým národem. Odstrašujícím případem, v němž hrdina zůstal osamocen, byl pro Lianga příběh madame Roland během Velké francouzské revoluce. Madame Roland vykazovala všechny charakterové vlastnosti národních hrdinů: byla odvážná, nadaná, ctnostná a obětavá; francouzský lid byl nicméně podle Lianga na revoluci zcela nepřipravený. Charakterově slabý lid propadl sobeckým zájmům a národní hrdinka doplatila na mocenské souboje, které hnutí ovládly. Příběh madame Roland dokumentoval tragédii zmařeného úsilí talentovaného jedince, kterého zničilo jeho vlastní společenství.⁴⁹ Liangovým cílem proto nebylo poukázat na madame Roland jako na národní hrdinku bojující za ušlechtilou vizi v čele svého národa a společně se svým národem, tak jak to zdůrazňoval v předchozích článcích, ale na madame Roland jako na morální hrdinku vzdorující nekoordinovanému sobeckému davu, který je nebezpečný i svým vlastním členům. Liang popisoval revoluční události z úhlu pohledu madame Roland, aby zdůraznil bezmoc jedince a lépe popsal vnitřní rozklíženost hnutí. Nezkažený charakter hlavní hrdinky stavěl do ostrého kontrastu se sobectvím, které postupně fragmentovalo původně ušlechtilé a spolupracující hnutí. Jako vševědoucí vypravěč zdůrazňoval lidskou tragédii, která se schovávala za velkými událostmi historie, a předjímal konec hrdinky na gilotině v rukou „divoké zvěře“.

Velká francouzská revoluce byla mezi čínskými vzdělanci poměrně dobře známa ještě pře Liang Qichaovým vydáním článku o madame Roland. Revoluční události let 1789 a 1799 budily na domácí půdě velmi rozporuplné emoce, které Lianga bezesporu ovlivnily: revoluce byla na jednu stranu vnímána jako velký milník v dějinách lidstva, jako událost, která přivedla na svět moderní hodnoty a instituce; na stranu druhou její průběh nastolil otázku, zda pozitivní výsledky obhájí velmi negativní doprovodné procesy přeměny společnosti.⁵⁰ Pro čínské vzdělance byla velmi děsivá především představa hnutí, které nelze kontrolovat a jehož členové se mění v tupý dav. Svou roli bezesporu sehrála výše zmíněná obava, že lid bez pevného vedení je potencionálně velmi nebezpečný. Osobnosti, které měli na Liang Qichaa velký vliv, jako byl například jeho učitel Kang Youwei či překladatel Yan Fu, se příkláněly k velmi negativnímu hodnocení průběhu revoluce (nikoli ovšem nutně vždy i k negativnímu hodnocení výsledků revoluce či k hodnotám, pro které revoluční hnutí vzniklo).⁵¹ Liang Qichao sám, jak již bylo

⁴⁹ Tang Xiaobing hovoří o článku přímo jako o tragédii jedince stojícího vůči kolektivu – Tamtéž, s. 111.

⁵⁰ Tamtéž, s. 112.

⁵¹ Jerome CH'EN, *China and the West*, s. 85.

řečeno, osciloval mezi touhou svěřit všem lidem odpovědnost za velké otázky čínského světa a obavou nechat lidu zcela volnou ruku. Děsila jej především možná nepřípravenost (nedostatek správného charakteru), která mohla přinést více škody než užítku.

Negativní obraz francouzské revoluce nicméně uváděli také japonští učenici, z jejichž překladů Liang Qichao své poznatky čerpal. Kritičtí byli zejména vůči popravě Ludvíka XVI. a k revolučnímu teroru – stejně jako jejich čínští kolegové a bezesporu i někteří západní autoři. Madame Roland byla pro japonské vzdělance mučednicí, která se pokusila teroru a násilí revoluce postavit.⁵² Liang Qichao tento obraz madame Roland jednoznačně ovlivnil – byla pro něho obětí sil, které nedokázala ovládnout, ale kterým přesto čelila statečně a s hrdostí, kterou obdivoval. Skutečnost, že se madame Roland i přes své charakterové kvality a talent nakonec nestala vůdkyní, která by byla schopna násilí zabránit, byla pro Lianga alarmující – madame Roland sice dokázala několikrát oddálit vězení a vlastní popravu, ovšem síly, které proti ní stály, byly nakonec mocnější. Její osud upozorňoval potencionální čínské hrdiny na limity vlivu jedince – dokonce i národní hrdinové, jak poukazoval Liang Qichao, byli pouze spolutvůrci převratných událostí, nikoli jejich výhradními strůjci. Události francouzské revoluce dotvrzovaly Liangovu hypotézu o důležitosti nesobecké spolupráce napříč celým společenstvím a upozorňovaly na význam charakteru lidu. Pokud lidé neměli náležitý charakter (veřejnou morálku), mohlo velmi snadno dojít k podobnému násilí a chaosu jako ve Francii. Podněcovat proto k revoluci, aniž by na ni byl čínský lid zcela připraven, bylo podle Lianga nesmírně nebezpečné:

„Pokud lid nemá veřejnou morálku a není silný, vést jej na cestu zkázy [revoluce] je stejně jako uchopit dýku a podřezat tepny země.“⁵³

Liang již v předchozích článcích upozorňoval na společné úsilí národního hrdiny a lidu jako klíče k úspěchu proměny země, v životopise madame Roland ovšem zašel ještě dál a naznačil, že absence spolupráce nejenže nepřináší úspěch, ale může znamenat přímo katastrofu: násilí a chaos.

Výklad hrůz francouzské revoluce jako důsledku „špatného“ charakteru lidu byl nepochybně ovlivněn i texty, s nimiž se Liang v japonském exilu setkal. Thomas Carlyle ve své knize přiznal, že se v některých britských kruzích velmi kriticky přemýšlí o francouzské revoluci jako o době, během níž byli Francouzi (přínejmenším dočasně) ve stavu jakéhosi šílenství⁵⁴ – je velmi pravděpodobné,

⁵² XIA Xiaohong, *Madame Roland in China: The Reception and Reinterpretation of a Popular Literary Image*, in: Mua Meng – Sukehiro Hirakawa, *Images of Westerners in Chinese and Japanese Literature*, Amsterdam 2000, s. 60.

⁵³ LIANG Qichao, *Životopis první významné ženy novověku madame Roland*, s. 54.

⁵⁴ T. CARLYLE, *On Heroes, Hero-Worship, and the Heroic in History*, s. 280.

že byl Liang těmito díly ovlivněn. Neméně výraznou roli sehrála bezesporu také Liangova sympatie vůči Anglosasům, které považoval za nejlepší příklad lidu disponujícího sebekontrolou a veřejnou morálkou,⁵⁵ stejně jako jeho obdiv vůči Británii jako k přední světové velmoci. Britské dějiny byly pro Lianga přitažlivější, protože se zdály být poněkud méně chaotické a násilné a protože vedly k vytvoření přední světové velmoci. V Liangově výkladu tak byla poprava krále v Británii nevyhnutelným důsledkem panovníkovy arogance a zaručila pokračování konstituční formy vlády; ve Francii byla pomstou davu, která nepřinesla nic pozitivního, pouze předznamenala sobecké boje o moc. Zatímco Cromwell byl pro dobrý cíl schopen i velmi kontroverzního postupu, ve Francii bylo ušlechtilé poslání revoluce zneužito ve snaze chopit se moci – a to jak některými revolucionáři, tak Napoleonem Bonapartem. Síly společenství, které měly být zaměřené na dosažení veřejného zájmu a korigované veřejnou morálkou, byly ve Francii promarněny. Skutečnou tragédií francouzské revoluce, jak naznačoval Liang Qichao, nebylo jen promarnění talentu významných osobností jako byla madame Roland, ale právě vnitřní dysfunkce národa. Životopis proto lze číst nejen jako tragédii jedince stojícího vůči kolektivu, jak argumentuje Tang Xiaobing, ale také jako tragédii dysfunkčního společenství, jako tragédii společenství bez veřejné morálky. Toto čtení podporuje i Liang Qichaovo závěrečné obvinění francouzského lidu:

„Madame [Roland] byla schopná utvořit svou dobu, avšak, jak mohla [dát události do] pohybu, ale nebýt schopná je uklidnit? Vytvořit chaos, ale ne mír? Způsobily to nedostatky lidu, na vině není madame [Roland].“⁵⁶

Zdá se, že zde Liang promlouval přímo k potencionálním čínským hrdinům a varoval je před přeceněním vlastních sil a možností: bez veřejné morálky a společného úsilí se Čína nikdy nemohla přeměnit v moderní národní stát západního typu.

Liang Qichao se příběh madame Roland bezesporu dotýkal i osobně: hnutí Sta dní reformem roku 1898 s největší pravděpodobností vnímal právě jako zničení života mnoha talentovaných reformátorů, s nimiž se znal. Ačkoli se od sebe obě události značně lišily (reformní hnutí v Číně nebylo lidovým hnutím jako ve Francii), tragédie a neúspěch byly v obou případech zapříčiněny mocenskými (tedy sobeckými) boji o moc, které nejenže poškodily veřejný zájem, ale také stály život mnoho nevinných lidí. Zřejmě i to byl jeden z důvodů, proč Liang popisoval osudy madame Roland velmi emotivně. Aby ještě více zdůraznil celou tragédii, Liang navíc poněkud nadhodnotil význam madame Roland v rámci fran-

⁵⁵ O. LOMOVÁ, *Liang Qichao v roce 1902*, s. 206.

⁵⁶ LIANG Qichao, *Životopis první význačné ženy novověku madame Roland*, s. 53.

couzské revoluce i v rámci světových dějin a hovořil o ní jako o „matce revoluce a 19. století“ a vzoru pro další osobnosti jako byl například národní hrdina Lajos Kossuth. I přes svůj nezanedbatelný vliv na skupinu girondistů a blízký kontakt s mnoha významnými revolucionáři, ve skutečnosti madame Roland nebyla natolik význačná, jak Liang uváděl. Pro Lianga byl nicméně důležitější vliv, který mohla mít jako vzor a symbol na papíře, spíše než význam jejích konkrétních revolučních skutků. Díky svému charakteru, odvaze, s jakou čelila popravě, a odhodlání nezpronevřit se ideálům revolučního hnutí se v Číně stala, a to i zásluhou Liang Qichaova článku, velkým symbolem hrdinství a odvahy.

Závěr

Budoucnost Číny byla pro Lianga základní otázkou, kterou se zabýval po celý svůj život. Na přelomu 20. století byly jeho obavy založeny na čínské zostalosti oproti vyspělým zemím Evropy a Ameriky a na neschopnosti qingské dynastie novodobým problémům čelit a proměnit Čínu v jeden ze silných moderních států. Jeho cílem se proto stalo vytvoření moderního státu s pomocí proměny charakteru čínské společnosti, která podle Lianga doposud postrádala zájem o velké problémy země, vlastenecké smýšlení a další kvality, které se zdály být součástí úspěšných moderních společností Evropy a Ameriky. Charakter Číňanů bylo proto zapotřebí formovat: jedním ze způsobů, jak toho bylo možné docílit, bylo tzv. nové dějepisectví. Zřejmě pod vlivem britského historika Thomase Carlyla si Liang Qichao uvědomil potenciál obrazu velké osobnosti jako inspirativního vzoru, který mohl formovat čínskou společnost a budit národní povědomí tolik potřebné k rozvoji socio-politické aktivity čínské společnosti.

Rozvoj klíčových povahových vlastností v čínské společnosti ovšem podle Liang Qichaa vyžadoval vzory, které nemohla poskytnout domácí tradice hrdinů. Důvodem nebyl nutně odlišný charakter, ale skutečnost, že se domácí hrdinové nepodíleli na tvorbě nového světa, jehož součástí se Čína chtěla stát. Liang se proto na počátku 20. století opíral primárně o novodobé dějiny západního světa, které navíc poskytovaly informace o procesech proměny zemí v moderní národní státy. Aby Liang Qichao formoval charakter čínských obyvatel, začal ve svých životopisných článcích utvářet charakterový typ národního hrdiny, jehož pomocí upozorňoval běžné čtenáře na možnosti jedince spolupodílet se na budování země a potencionální čínské hrdiny na důležitost spolupráce celého národa.

Liang Qichao se nicméně nezajímal o národní hrdiny pouze jako o vzory vhodné k uvědomělému napodobování,⁵⁷ důležité pro něj bylo také studium role

⁵⁷ Čínský výraz „studovat (*xue* 學)“, který Liang v článkách užíval, v sobě zahrnuje jak význam „učit se“, tak také význam „napodobovat“. Pro čínského čtenáře byly oba významy, v češtině oddělované, úzce spjaté a oba nesly pozitivní konotace. Učení ostatně tradičně spočívalo v napodobování učitele.

charakterní osobnosti v čele národa, studium role národního hrdiny jako nesobeckého vůdce, který nejen motivuje, ale také garantuje pořádek a brání sobeckým zájmům či bezpředmětnému násilí. V Liangovi přetrvávala nedůvěra čínských vzdělanců v lid bez pevného vedení; také západní historická zkušenost se rovněž zdála potvrzovat skutečnost, že charakterní vůdce v čele hnutí je velmi přínosný. Liang Qichao sice nepovažoval národního hrdinu za nepostradatelnou součást historické proměny, jeho role iniciátora velkých změn či vůdce národně-osvobozeneckých hnutí ovšem nebyla zanedbatelná. Liang Qichao proto doufal, že západní vzory inspirují a poučí také potencionální čínské národní hrdiny, kteří nepochybně sehraji v proměně Číny významnou roli.

Liang Qichao vyzdvihoval především čtyři klíčové vlastnosti, které si měli osvojit jak obyčejní Číňané, tak i čínští národní hrdinové: naprosto zásadní místo měl nacionalismus a s ním spojená socio-politická aktivita. Ačkoli Liang pozoroval určitou náklonnost Číňanů k Číně, domníval se, že snaha spolupodílet se na její proměně a prosperitě je v čínské společnosti žalostně nízká. Podle Lianga bylo zapotřebí vytvořit společnost, pro jejíž členy bylo běžné zajímat se o svou zemi a to bez ohledu na role, které jim byly doposud společensky i politicky přisuzovány. Kdyby západní národní hrdinové nezačali zajímat o velké záležitosti země, i přes to, že nebyli předními politiky ani členy vlády, nedošlo by k žádnému pokroku a změně. Další důležitou vlastností, kterou si měli Číňané osvojit, byl nesobecký morální charakter, který zaručoval, že člověk nepodlehne osobním zájmům a jeho cílem bude vždy také zájem veřejný. Veřejný zájem ostatně podle Lianga znamenal i osobní prospěch jedince – stejně jako země nemohla fungovat bez svých lidí, lidé nemohli prosperovat bez toho, aby se zároveň dařilo i jejich zemi. Kritické období, v němž se země někdy nacházely, vyžadovalo také hrdinství, schopnost podstupovat oběti či činit kompromisy. Liang poukazoval na skutečnost, že úspěch transformace západních zemí spočíval v systematické koordinované a dlouhodobé spolupráci. Cesta k úspěchu byla dlouhá a neobešla se bez obětí. Hrdinství a obětavost byly důležitou součástí nejen potencionálních národních hrdinů, ale také obyčejných obyvatel – Liang hovořil o bezejmenných hrdinech, vojácích i neznámých členech národně-osvobozeneckých hnutí, kteří byli ochotni v době největšího ohrožení bránit vlastní zemi i nové hodnoty s nasazením vlastního života. Schopnost v případě nutnosti podstoupit podobné oběti měla být součástí charakteru všech členů čínské společnosti. Poslední klíčovou vlastností, kterou si měli Číňané osvojit, byla schopnost spolupracovat nebo, v případě národních hrdinů, převzít roli vůdce. Oboje považoval Liang za naprosto základní součást úspěchu a využíval především kontrastu průběhu anglické občanské války a Velké francouzské revoluce, aby zdůraznil význam obou těchto vlastností.

Liang uváděl tyto základní charakterové rysy u všech západních národních hrdinů, často se nicméně v rámci konkrétního článku soustředil především na jeden aspekt hrdinovy povahy, který výrazně ovlivnil jeho úspěch. V životopis-

ném článku o Lajosovi Kossuthovi vyzdvihoval především odhodlání národního hrdiny nikdy se nevzdávat – a to ani v exilu. V článku zdůrazňoval také hrdinství Maďarů neustoupit ani před značnou přesilou a za cenu velkých ztrát na životech. Obojí podle Lianga stálo za finálním úspěchem hnutí, které, ač po letech, přineslo zemi svobodu a práva, o něž maďarská revoluce usilovala. Liang na příkladu Lajose Kossutha dokládá také univerzální platnost obrazu národního hrdiny: zdůrazňoval, že Kossuth byl moderním západním národním hrdinou, ale také příslušníkem žluté rasy stejně jako celý maďarský národ. Nebyl tedy důvod domnívat se, že by národní hrdinové nemohli povstat také v Číně.

V životopise o italském obrozeneckém hnutí Liang na příkladu tří národních hrdinů, Mazzinim, Garibaldim a Cavourovi, dotvrzoval především důležitost vzájemné spolupráce a schopnosti dělat kompromisy. Pro Lianga bylo velmi důležité, že spolupráce neprobíhala pouze mezi národním hrdinou a lidem tak jako tomu bylo i v ostatních člancích, ale také mezi povahově rozdílnými národními hrdiny. Nemałym poselstvím článku byla i skutečnost, že hnutí podpořil i panovník.

V životopise pojednávajícím o Velké francouzské revoluci Liang poukázal na národní hrdinku, madame Roland, jako na ztělesnění hlasu rozumu a nesobeckého obětavého hrdinství. Madame Roland nebyla vedoucí figurou revoluce – na rozdíl od ostatních národních hrdinů v dalších životopisných člancích – její příběh ovšem doložil, že ani ušlechtilý národní hrdina nezmůže nic, pokud jeho charakter nesdílí i zbytek národa. Liang obdivoval především její odvahu hájit pravdu a kritizovat sobecké zájmy, které ovládly revoluční hnutí. Její případ byl výstrahou potencionálním čínským hrdinům, kteří by se mohli pokusit uspěchat proměnu Číny pomocí revoluce, na kterou ovšem Čína nemusela být nutně připravena.

Životopisný článek o Oliveru Cromwellovi zdůrazňoval roli národního hrdiny jako vůdce a garanta pořádku, který vždy nesobecky upřednostňuje veřejný zájem. Události v Británii Liang dával do ostrého kontrastu k průběhu Velké francouzské revoluce. Vyzdvihoval Cromwella jako vůdce, který dokázal udržet veřejný zájem na prvním místě – a to i za cenu ztráty osobní pověsti – a poukazoval na charakter Britů, který podle Lianga stál nejen za úspěchem hnutí, ale zaručil, že se hnutí nefragmentovalo na skupinky ovládané sobeckými zájmy tak jako tomu bylo ve Francii. V článku Liang také upozorňoval na skutečnost, že i kontroverzní postup může teoreticky přinést pozitivní výsledek, pokud je motivací hrdiny veřejný zájem. Toto téma nicméně dále nerozvíjel a ve svých člancích se soustředil na čtyři výše zmíněné charakterové vlastnosti. Věřil, že důkladné studium národních hrdinů a západní historické zkušenosti pomůže Číňanům vytvořit pevné charakterní společenství a úspěšně proměnit Čínu v silný moderní národní stát.

Klára Netíková

Liang Qichao and His Image of a National Hero in Biographical Articles about Western Personalities

Summary

The present article focuses on Liang Qichao (1873–1929), one of the most influential Chinese intellectuals at the beginning of the 20th Century and the proponent of Chinese nationalism, and his goal to make China a confident strong modern country by shaping its people into active patriotic citizens. In order to achieve this goal, Liang wanted to form Chinese society according to the image of Western national heroes he portrayed in his biographical articles in 1902 and 1903. According to Liang Qichao, Chinese society lacked patriotism and nationalism, which led to socio-political activity that played a key role in the transformation of a country into a strong modern national state. In order to awake not only national consciousness in his readers, but also other qualities seen in Western role models, Liang presented his readers with inspirational Western heroes such as Lajos Kossuth (1802–1894), Giuseppe Mazzini (1805–1872), Giuseppe Garibaldi (1807–1882), Camillo Benso Cavour (1810–1861), Marrie-Jeanne Roland de la Platière (1754–1793), and Oliver Cromwell (1599–1658). Liang was primarily interested in the heroes, who helped to shape modern Western world and its values, and in the heroes, whose states were in a similar historical situation as China was. Liang Qichao wanted everyone to contribute to the well-being of China. Therefore, he wished to shape both ordinary citizens as well as the future Chinese national heroes. He wanted his readers to emulate/adopt national heroes' strengths, but also to avoid the mistakes that might have been found in the Western history (such as in the case of the French Revolution). Liang stressed four main traits in his image of the national hero: active nationalism, pursue of the public interest and selfless morality, heroism and ability to make compromises and even sacrifices, and ability to cooperate or to lead others. He emphasized the ability of one person to contribute to the benefit of the whole nation as well as the fact that the final success does not depend solely on one person (national hero or not), but on the cooperation of all people. Liang's inspirational character of the national heroes thus served as a model for the character of the new Chinese citizen, but it also stressed (aiming on the Chinese national heroes-to-be) that the success is created not by a person, but by combined strength and effort of all people (the nation). Liang Qichao's image of a national hero thus did not serve only as the role model for his readers, but it also stressed a real value of having a true selfless leader, which is capable of raising national consciousness, control his/her compatriots, lead them into action, and prevent selfish behaviour, which might threaten the higher goals. Only with an enlightened society, which shares national hero's traits, could China thrive and any future Chinese national hero succeed in his/her endeavours.

MATERIÁLY

MATERIALS

Jana Maroszová

Exulantské písně bankéře JUDr. Jaroslava Preisse

Banker JUDr. Jaroslav Preiss and Sacred Songs from Exile

This paper focuses on the collection of Czech sacred songs written probably by Tobiáš Vokoun during the exile after the Battle of White Mountain and first published in 1627. The first part outlines the historical and cultural context of this early modern print. Main characteristics concerning the content and the form of the songs are given. In 1929, the collection of sacred songs was published as a bibliophily. Accordingly, the second part concentrates on how the modern edition was prepared for publication. Czech writer and translator František Táborský (1858–1940) was in charge of the content, Jaroslav Preiss (1870–1946), General Director of the Živnostenská banka, provided the early modern print, which he owned in his private library, and financed the edition. The bibliophily of 1929 is one example of numerous activities how the banker supported Czech book culture.

Keywords: History, 17th Century, 20th Century, Bibliophily, Czech literature in the 17th century, Post-White-Mountain Bohemian exile, Sacred songs, Unity of the Brethren (Bohemian Brethren), Tobiáš Vokoun (Vokounek) Pražský, JUDr. Jaroslav Preiss, František Táborský

Úvod

Tento příspěvek se zaměřuje na edici exulantských písní, které poprvé vyšly tiskem v roce 1627, a přibližuje editorskou činnost Jaroslava Preisse, který ve své knihovně vlastnil exemplář ze 17. století a jehož nákladem kniha vyšla jako novodobá bibliofilie. Po stručném nástinu dějinného kontextu, v němž vznikl písňový tisk z roku 1627, a po seznámení s obsahem i literárně-historickým pozadím písní zde bude přiblíženo vydání z roku 1929. Příklad společného editorského počínu spisovatele a překladatele Františka Táborského a bankéře Jaroslava

Preisse umožňuje nahlédnout do prostředí literárněvědného bádání v době první republiky a podhaluje vztahy, které působily na tehdejší vědu i kulturu.

Aktivita vrchního ředitele Živnostenské banky JUDr. Jaroslava Preisse (1870–1946) významně ovlivňovaly politiku, finance i hospodářství meziválečného Československa. V době zrodu a existence první republiky tento člověk patřil k nejvlivnějším a nejbohatším lidem v zemi.¹ Kdo by v trezoru takového muže hledal něco jiného než peníze? Kdo by tam hledal například barokní knihy?

A přece tomu tak v případě JUDr. Preisse bylo. Žil sice v Praze, ale v Lavičkách u Orlíka měl své letní sídlo, v sídle trezor a v trezoru „uloženy nejvzácnější tisky: emigrantské špalíčky, prvotisky středověké a staré české literatury, unikáty, které nemá ani Univerzitní knihovna. Odkázal jí také vše ve své závěti. Ale po převratu v květnu 1945 ho zavřeli. Proč? Protože se jmenoval Preiss. Byl ředitelem Živnobanky a svým jménem reprezentoval kapitalismus. S Němci nekolaboroval, nikoho nezradil, nepodařilo se ho z něčeho usvědčit [...]. Ale tehdy, po odchodu Němců, se obyvatelé v okolí jeho letního sídla na jeho byt vrhli. Především ovšem na trezor. Doufali, že v něm najdou ty skryté miliony. Vypáčili ho a knihy rozházeli. Staré, většinou tištěné švabachem, špinavé knížky. Jeho dcera, paní Olga Scheinerová, mi to telefonovala. Poslala tam také okamžitě lidi z Univerzitní knihovny, ale ti už zachránili jen trosky, protože mezitím přšlo a knížky se válely v blátě.“²

Těmito slovy později Jiří Hejda shrnul smutný osud nejen bankéřova odchodu, ale i jedné z největších a nejcennějších soukromých knihoven v meziválečném Československu. Možná, že mezi knihami v blátě ležel také exemplář raně novověkého drobného tisku *Pobožné a modlitebné prozpěvování* (1627), jenž představoval jediné známé úplné vydání, které se na českém území dochovalo, a posloužil jako předloha pro edici z roku 1929.

Bankéřovo působení se neomezovalo pouze na hospodářství a finanční politiku státu, ale uplatnilo se i v prvorepublikové kultuře, tu knižní nevyjímaje. Jeho sběratelská a mecenášská činnost a vliv na rozkvět českého výtvarného umění byly popsány již dříve podobně jako Preissovy aktivity spojené s bibliofilstvím, nákupem a sbíráním knih.³ Bankéř od roku 1925 patřil k zakládajícím a aktivním členům Spolku českých bibliofilů.⁴ Jako bibliofil přišel do styku s našimi předními knihovníky a autoritami uznávanými ve svých oborech dodnes:

¹ Více o životě JUDr. Preisse viz Pavel KOSATÍK, *Bankéř první republiky. Život dr. Jaroslava Preisse*, Praha 2010, srov. též v tomto čísle Jana MAROSZOVÁ, *Portrét bankéře s knihou. JUDr. Jaroslav Preiss a bibliofilie*, *Moderní dějiny* 28/2, 2020, s. 189–216.

² Jiří HEJDA, *Žil jsem zbytečně*, [Beroun] 2010, s. 444n.

³ O mecenášské a sběratelské činnosti JUDr. Preisse zejm. ve vztahu k výtvarnému umění viz Jakub KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, *Moderní dějiny* 25/2, 2017, s. 285–322. O vztahu bankéře ke knihám srov. J. MAROSZOVÁ, *Portrét bankéře s knihou*.

⁴ Srov. Bohumír LIFKA – Josef SONBERG (vyd.), *Příručka Spolku českých bibliofilů v Praze 1937*, 2., přeprac. vyd., Praha 1937, s. 43.

Josef Volf, Bohumír Lifka, František Táborský či Zdeněk V. Tobolka patřili k okruhu jeho přátel.⁵ JUDr. Preiss po celý svůj život systematicky sbíral starší českou literaturu, zejména raně novověká bohemika, českou literaturu 19. století, pragensia a první vydání. Mezi svými současníky vynikal mimořádnou sečtělostí a znalostí dějin české literatury, což se hmotně manifestovalo v jeho rozsáhlé a velmi cenné soukromé knihovně, která měla již před první světovou válkou pověst skutečného skvostu a v roce 1930 čítala zhruba 34 000 svazků.⁶

Pobožné a modlitebné prozpěvování (1627)

Knih *Pobožné a modlitebné prozpěvování ve dnech těchto bidných, hrozných a pokušení plných všem věrným u vyhánání Páně stále trvajícím ku potěšení a posílení poskytnuté, obzvláště těm, jenž Kříž Těžký v Vyhánání Pociťují* vyšla v roce 1627. Jedná se o sbírku patnácti písní, uvedených modlitbou (*Modlitba vyhnaných Páně*) a tematizujících situaci exulantů, kteří v souvislosti s děním po bitvě na Bílé hoře opustili vlast. Dílo spadá do okruhu české exilové tvorby 17.–18. století. Ačkoli tisk neuvádí jméno autora ani místo uveřejnění, vyšla kniha s největší pravděpodobností v saské Pirně a jejím autorem je patrně evangelický kněz Tobiáš Vokoun (Vokounek) Novopražský (Pražský), jehož jméno František Táborský (1929) odvozuje ze šifry uvedené níže v názvu: „Kříž Těžký v Vyhánání Pociťují“. Usuzuje tak na základě zvoleného typu písma: u iniciál K, T, V a P byly použity latinské majuskule, zatímco okolní text je vytištěn švabachem (obr. 1).⁷ Táborský se přitom odvolává na odbornou radu historika a ředitele knihovny Ná-

⁵ Bankéř byl odběratelem Tobolkovy edice *Monumenta Bohemiae typographica*. Za 1 605 Kč z ní zakoupil prokazatelně třetí svazek, který mu Tobolka poslal v prosinci 1926. Jednalo se o „Rohův kancionál“, tj. *Piesně Chwal Božských*. Srov. dopis J. Preisse na Z. Tobolku 11. 12. 1926 (Archiv České národní banky v Praze [dále jen: AČNB], ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1926, karton 87).

Dochovaná korespondence je uložena v Archivu ČNB zejm. ve fondu AČNB, ŽB, SVII/i-1-I. Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, avšak není vyloučeno, že se další doklady mohou nacházet i v jiných osobních fondech a archivech, zejména přichází v úvahu Památník národního písemnictví (LA PNP).

⁶ Srov. Václav KLOFÁČ, *Vzpomínky na dra Jar. Preisse z vojenského kriminálu ve Vídni*, Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12: Vrchnímu řediteli JUDru Jaroslavu Preissovi k jeho šedesátinám, Praha 8. 12. 1930, s. 15–18 a Josef VOLF, *Preissova knihovna*, Věstník Klubu úředníků Živnostenské banky 15/12, s. 50–52; J. MAROSZOVÁ, *Portrét bankéře s knihou*; J. KUNERT, *Vrchní ředitel Živnostenské banky JUDr. Jaroslav Preiss a jeho vztah k výtvarnému umění*, s. 287n.

⁷ Též Wokaun, Vokounek, Tobiáš z Nového Města pražského, Vokaun Novopražský.

Srov. František TÁBORSKÝ, *Doslov*, in: *Pobožné a modlitebné prozpěvování ve dnech těchto bidných, hrozných a pokušení plných všem věrným u vyhánání Páně stále trvajícím ku potěšení a posílení poskytnuté, obzvláště těm, jenž Kříž Těžký v Vyhánání Pociťují* [...], Praha 1929, s. 39–48.

Titulní strana, [Tobiáš
Vokaun Novopražský]
*Pobožné a modlitebné
prozpěvování...* (1627),
zdroj: Sbirka Národního
muzea – Knihovna
Národního muzea, 1627,
signatura 31 E 7, neúpl.
přív. 5 (K16638 ST).

rodního muzea Josefa Volfa (1878–1937), který rovněž poskytl informaci o pravděpodobném místě vytištění knihy a odkaz na Nosidlovu kroniku, dobový pramen obsahující zmínku o knězi Tobiáši Vokounovi.⁸ Táborského s Volfem kromě zájmu o české dějiny a literaturu spojovalo členství ve Spolku českých bibliofilů a funkce předsedy – František Táborský spolku předsedal v letech 1908–1912 a 1924–1927, Josef Volf v letech 1929–1937.⁹ Spojovalo je však rovněž přátelství s JUDr. Jaroslavem Preissem.

Osudy pobělohorských exulantů, kteří se, podobně jako autor zmíněného tisku, uchýlili do Saska, se staly již dříve předmětem vědeckého zájmu. Exil do

⁸ F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, s. 48.

⁹ *Čestní členové a předsedové – Spolek českých bibliofilů* [online]. [vid. 2020-7-30]. Dostupné z: <http://spolekceskychbibliofilu.cz/scb/cestni-clenove-predsedove/>.

Saska je dobře dokumentován v dobových pramenech a díky pečlivé organizaci kurfiřtského archivu. Mezi českými badateli vynikají z těch nejstarších během 18.–19. století zejména František Martin Pelcl, Alois Komínek a Tomáš V. Bílek, z německých August von Doerr, Christian Adolf Pescheck a Richard Schmerstosch von Riesenthal, jehož práce vyšly tiskem na přelomu století v době, kdy se o exulanty začal zajímat Josef Volf. Význam Volfova bádání o exulantech v Sasku objasňuje a doceňuje zejména Bobková (1999).¹⁰ Z prací vzniklých během 20. století hrál pro další generace důležitou roli výzkum Alwina Bergmanna, Georga Loescheho, po válce potom práce historika Eduarda Wintera.¹¹ Po roce 1989 vycházely v českém prostředí cenné podněty od Vladimíra Urbánka a nový výzkum přinesl nejen souhrn staršího bádání a edice¹² některých dobových pramenů, ale i kritickou reflexi mýtů, jež po dlouhou dobu zkoumání pobělohorské epochy doprovázely. Odkazujeme zde zejména na práce Edity Štěříkové a Lenky Bobkové, které zároveň podávají podrobný přehled dosavadního bádání a uvádějí další bibliografii.¹³

Paralelně k historickému výzkumu probíhalo literárněvědné zkoumání české exilové tvorby. Hlubší zájem lze zaznamenat nejdříve ke konci 19. století a potom v době první republiky. O exulantech se zmínil již Josef Jungmann v *Historii literatury české*. Průkopnický však vystoupil až Josef Jireček a po něm Stanislav

¹⁰ Josef Volf badatelům usnadnil studium pirenských matrik vytvořením jednoduchých regist, která vyšla v letech 1932–1936 ve 14 pokračováních pod názvem *Čeští exulanti v matrikách pirenských* ve *Sborníku Jednoty potomků pobělohorských exulantů-pokutníků a přátel rodopisu v Praze* (později *Sborník Jednoty starých českých rodů v Praze*). Dodnes je zásadní jeho studie o všedním životě exulantů ve Freibergu (Josef VOLF, *Čeští exulanti ve Freiberce v letech 1620–1640*, Praha 1912). Napsal též *Genealogické příspěvky k rodu Pfeifferkornů z Ottopachu* (Památky archeologické 23, 1908, s. 333–338). Lenka BOBKOVÁ, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621–1639*, Praha 1999, s. XI. Ze starších prací zde uvádíme pouze Peschkovu, neboť vyšla nově i v českém překladu: Christian Adolf PESCHECK, *Die böhmischen Exulanten in Sachsen*, Leipzig 1857, česky: TÝŽ, *Čeští exulanti v Sasku*, Varnsdorf 2001.

¹¹ Georg LOESCHE, *Die böhmischen Exulanten in Sachsen*, in: *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen Österreich*, Wien 1923, s. 42–44; Eduard WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert: Beiträge zur Geschichte der hussitischen Tradition*, Berlin 1955.

¹² Pro tento článek má zejména význam Václav NOSIDLO Z GEBLIC, *Die Chronik des Václav Nosidlo von Geblice: Aufzeichnungen aus der böhmischen Exulantengemeinde in Pirna zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges*. Hrsg. von Martina LISÁ, Stuttgart 2014.

¹³ L. BOBKOVÁ, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně*; Edita ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, Praha 2005; Wulf WÄNTIG, *Grenzerfahrungen: böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*, Konstanz 2007; Jiří MIKULEC, *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách: či je země, toho je i náboženství*, Praha 2005; Vladimír URBÁNEK, *Eschatologie, vědění a politika: příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu*, České Budějovice 2008.

Souček.¹⁴ Právě Jireček, který se zaměřil na první generaci exulantů a léta 1621–1640, uskutečnil první pokus, jímž započal hymnologické bádání v českých zemích, a zásadním způsobem ovlivnil další myšlení o literatuře pobělohorského exilu. Psalo se proto více o první generaci a byly akcentovány žánry, kterých si tento badatel všiml (politické spisy, nábožensko-polemické traktáty...). K tomu přistupoval ideový náboj humanitních věd v letech 1918–1939, kdy kulturní politika československého státu v duchu Masarykovy filozofie českých dějin prosazovala programově do popředí tradice českého reformačního hnutí, především předbělohorskou husitsko-bratrskou reformaci, osobnost Komenského a dobu toleranční. Později Stanislav Souček upozornil v knize *Domnělá píseň pražských vyhnanců na Slovensko a její slovenské příbuzenstvo* (1923) na tzv. písně vyhnanců, na něž narazil při svém bádání věnovaném jiné problematice, a v této souvislosti prohlédl evangelické kancionály. Jeho zájem však zůstal bez odezvy. Písním českých exulantů se jen „okrajově [...] dostalo pozornosti v edicích u F. Táborského (1929), v *Českém baroku* (1941) Z. Kalisty nebo ve Škarkově vydání Komenského duchovních písní, letmo je zmiňoval J. B. Čapek (1948)“.¹⁵ V posledních letech se situace začala měnit; vzrostl zájem jak o kancionálovou a písňovou tvorbu, tak o méně známé představitele a mladší generace exilu.¹⁶

Autor písní z roku 1627 Tobiáš Vokoun pocházel z Prahy, v roce 1619 se na jaře stal alumnem školy u sv. Jindřicha v Praze a 22. srpna téhož roku bakalářem.¹⁷ Byl duchovním Jednoty bratrské. Kromě zmíněné sbírky ještě napsal *Krátký vejklad modlitby Davida krále v žalmu 94*.¹⁸ V důsledku nábožensko-politic-

¹⁴ Josef JIREČEK, *Literatura exulantův českých*, Časopis Českého muzea 48, 1874, s. 190–235; Stanislav SOUČEK, *Domnělá píseň pražských vyhnanců na Slovensko a její slovenské příbuzenstvo*, Brno 1923.

¹⁵ Jan MALURA, *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, Praha 2010, s. 184.

¹⁶ Exulantskou kancionálovou tvorbu zkoumal Jan Malura, který rovněž podává podrobný přehled dosavadního bádání. Pokud jde o současný výzkum, upozorňuje v této souvislosti na odborné práce Pavla Koska. Edice: *Duchovní písně*, vyd. Antonín ŠKARKA, Praha 1952; *Čistý plamen lásky: výbor z písní pobělohorských exulantů ze Slezska*, vyd. Jan MALURA a Pavel KOSEK, Brno 2004. K celému odstavci srov. J. MALURA, *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, s. 9–43, 184nn.; Marie ŠKARPOVÁ, *Exulantský kancionál Václava Klejcha a utváření české kolektivní paměti*, Česká literatura 63/4, 2015, s. 515–540.

¹⁷ Václav PUMPRLA, *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16.–18. století*, Praha 2010, s. 1188; *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě = Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*, vyd. Antonín TRUHLÁŘ et al., sv. 5, Praha 1982, s. 530.

¹⁸ [Tobiáš VOKOUN,] *Pobožné a modlitebné prospěwování. We dnech těchto bjdných / hroznych, a pokussenj plnych / wssem wěrným v wyhnánj Páně stále trwagjým: Ku potěssenj a posylněj poskytnuté / obzwłasstně tém, genž Křjž Těžký w Wyhnánj Pocytuji* [= Kněz Tobiáš Wokaun Pražský] [...] Wytisštěné [v Pírně, b. t.] Létha 1627. Knihopis č. 16638. *Tobiásse Wokauna Nowo=Pražského / krátký weyklad Modlitby Davida Krále w Žalmu 94*. [Místo vydání není známé; nakladatel není známý, 1601–1628]. Knihopis č. 16639.

kých událostí odešel po roce 1620 do exilu, patřil k nejstarší generaci exulantů.¹⁹ Usadil se v saské Pirmě (Perno), kde působil do své smrti 1. dubna 1628 jako farář v kostele svatého Mikuláše. Jeho nástupcem v úřadu faráře se stal M. Samuel Martinius z Dražova (1593–1639), původně mistr na pražské univerzitě, luteránský kněz, teolog, ale také odpůrce Bratří. O Vokounově pohřbu podává zprávu jednak v pirenském kostele zápis účtu 34 grošů za hrob,²⁰ jednak exulant z Litoměřic Václav Nosidlo z Geblic ve svých rukopisných pamětech, zápisek je datován 1. dubna 1628: „V městě Pirmě míšeňském umřel smrtí pokojnou a přirozenou kněz Tobiáš Vokounek, Čech. Že pak za živobytí jeho v podezření kněžím německým vešel, jako by kalvinista byl, pročež nevědouce týž superintendentens vedle čeho se nad živým vymstítí, nebo, jsa požádán, z víry své počet náležitý a bez ouhony učinil, tuto teprva nad mrtvým tělem jeho se mstil a do země nikam (než na rozhraní neb k místům popravištním) pohřbítí dopustiti na žádné prosby aniž přímlyvy nechtěl. Až po některém dni teprva na zadním krchově, v těch místech zakopati poručil (na němž se Němci v čas moru pochovávají), kdež těla těch, jež pro své vejstupky stíhání bejvají, pochovávati obyčej mají.“²¹

Nebylo náhodné, že Vokoun odešel právě do Pirny. Město leží blízko české hranice a stalo se po roce 1620 vyhledávaným cílem českých exulantů díky poloze i existenci osobních a obchodních kontaktů. První exulanti přišli do města již v lednu 1621, později sem směřovali především obyvatelé Prahy a Litoměřic.²² V roce 1628 v Pirmě žilo zhruba 500 exulantů, v roce 1629 jich bylo včetně dětí už 2 123. Měli zde svou vlastní tiskárnu, kterou sem z Drážďan přinesl M. Martinius. Pírna se stala exulantským centrem rovněž díky existenci českých bohoslužeb. Umožňovalo je povolení z roku 1628, ojedinělé v celém Sasku. Exulanti dostali k dispozici kostel sv. Mikuláše (Nikolauskirche) na předměstí. České bohoslužby se však měly konat jen ve všední dny, pod zodpovědným vedením faráře Samuela Martinia. Jejich zachování bylo vázáno na přísné dodržování luterské víry a obřadů a povolení se muselo každoročně obnovovat. Požadavek luterské

¹⁹ Dne 13. 12. 1621 byl na císařův příkaz knížetem Lichtenštejnem vydán patent, jímž byli z Prahy a z ostatních královských měst vypovězeni nekatoličtí kněží, kteří měli do osmi dnů opustit České království. Týkalo se to duchovních Jednoty bratrské (v dobové katolické terminologii často označováni jako kalvinisté) a duchovních hlásících se k České konfesi (novoutrakvisté). Počátkem roku 1622 byli papežským nařízením zakázáni staroutrakvisté (česká utrakvistická církev). Srov. J. MIKULEC, *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách*, s. 41–43.

²⁰ Srov. F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, s. 44n.

²¹ V. NOSIDLO Z GEBLIC, *Die Chronik des Václav Nosidlo von Geblice*, s. 138 [záznam 1. 4. 1628 (p. 184)].

²² Saský kurfiřt, luterán, exulanty neodmítl. Každý však musel osobně požádat o povolení k pobytu. Poté, co byli koncem října 1622 vyhnáni z Prahy i němečtí luterští kazatelé, vydal kurfiřt nařízení, „podle něhož směli z Čech vykázaní duchovní zůstat v Sasku bez jakýchkoli zvláštních žádostí o povolení k pobytu“. E. ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, s. 38.

konfese však uvnitř české obce vedl k rozporům a stoupenci Jednoty bratrské se začali obávat nařčení z kalvínství, k čemuž o několik let později skutečně došlo a nezůstal ušetřen ani Tobiáš Vokoun. Situaci nepřispívalo ani to, že samotný kurfiřt nechoval velkou důvěru k pravověrnosti českých kazatelů a dvorní kazatel Hoě se obával zavlečení kalvinismu do Saska. Spory s Martinielem nakonec vedly k vypovězení členů Jednoty bratrské ze Saska. Vzhledem k uvedenému napětí ve městě využila část exulantů v roce 1631 situaci a vrátila se – alespoň na čas – do Čech. Česká obec v Pirně zanikla roku 1639, po Martiniově smrti a v důsledku politického vývoje: Uzavření Pražského míru v roce 1635 znepřátelilo Sasko se Švédy, kteří v dubnu 1639 dobývali Pirnu. Češi chtěli zachovat loajalitu kurfiřtovi, ale nechtěli Švédům bránit. Jejich pokus o neutralitu byl piremými měšťany považován za zradu. Mnozí pak se Švédy odešli do Čech, jiní do Žitavy nebo Drážďan. Roli centra exulantů potom převzaly právě Drážďany, kde v roce 1650 vznikl český sbor u kostela sv. Jana (Johanniskirche).²³

Knih Tobiáše Vokouna obsahuje na titulní straně pod názvem hned pět citátů z Bible Kralické (Mt 5, 10; Zj 13, 10; Žid 10, 35–38; Ex 23, 9; Iz 58, 7). Tematizují pronásledování pro spravedlnost, trpělivost a víru ve zkouškách, ale rovněž přijímání cizinců a směřují prosbu na Boha o přijetí do jeho domu. Citované verše udávají hlavní tón, utvářejí „vůdčí motivy této bolestné knížky“.²⁴

Táborský v doslovu oceňuje především výrazovou a obsahovou stránku: „Jazyk je ve všech písních, i v těch dlouhých, ale hlavně v těch kratších, ještě silný, jadrný, pádný a místy krásně výrazný. Není ještě ořtený a všední. Obohatila a zdůstojnila jej bible.“²⁵ Všímá si celkového vyznění jednotlivých písní a ty nejbolestnější podle něj odrážejí útrapy exilu a tíživou životní situaci autora. Vokounovy verše oslavuje jako „nejsilnější výraz české bolesti“, ale zároveň i jako básně, „jakých jsme dosud v naší literatuře oné doby nepoznali.“²⁶ Podobně Josef Pekař v *Českém časopisu historickém* uvádí, že „některá strofa tragického akcentu působí ještě dnes mocným dojmem“.²⁷ Utrpení exulantů pro Boha a kvůli svědomí, jejich touhy, prosby i nářky Táborský pak v doslovu uvádí do souvislosti se svou dobou. Nábožensky motivovaný exil spojuje s otázkou národnosti a s bo-

²³ K odstavci srov. E. ŠTĚŘÍKOVÁ, *Stručně o pobělohorských exulantech*, s. 39 a 57n.; L. BOBKOVÁ, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně*, s. xxi-xxii; F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, s. 44n.; Martina LISÁ, *Einleitung*, in: V. NOSIDLO Z GEBLICE, *Die Chronik des Václav Nosidlo von Geblice*, Stuttgart 2014, s. 11–59, zejm. s. 23.

²⁴ F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, s. 39.

²⁵ Tamt., s. 45.

²⁶ Tamt., s. 46. „Nelze ovšem pochybovat o tom, že právě v těchto skladbách, přes všechny jejich intertextový a modelový charakter, velmi silně prosvítá dotyk s prožívanou realitou. Nemůžeme se proto divit Františku Táborskému, který se při jejich pročítání nechal strhnout k těmto zvoláním: ‚to není poveršovaný papír, to jest život, protřpěný život, vybičovaný a ubičovaný život.‘ (Táborský 1929: 46) Jsou to sice výroky poněkud patetické, ale jinak nepříliš vzdálené od pravdy.“ J. MALURA, *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, s. 204.

²⁷ jp [Josef PEKAŘ]. [Zprávy], *Český časopis historický* 35, 1929, s. 656.

jem českého národa o samostatnost, přičemž zdůrazňuje kontrast mezi oběma epochami: „Touhami jen a prosbami, ani nářky jen a výčitkami, ani pouhou nadějí a věrou vítězství se nedobývá. Nedočkali se ho proto ani naši vyhnanci. Dočkali jsme se ho teprve my, dalecí jejich potomci, když jsme si je za příznivějšího ovšem osudu vybojovali.“²⁸

Odhlédneme-li od této dobově zabarvené interpretace, dá se na Vokounovu sbírku formálně i obsahově uplatnit charakteristika, kterou vytvořil Jan Malura pro exulantské písně 17.–18. století. Vokounovy verše spadají do kategorie duchovní písně a v rámci této kategorie do žánru, který Malura označuje jako útvar specificky český: „exulantský lament“. Jedná se o skladby, „které tematizují situaci pobělohorských emigrantů, jsou obvykle delšími lyrickými písňovými texty (průměrně 12–18 slok) s kolektivním mluvčím („my“). Kompozičně spojují dva expresivní mluvní akty: část žalobnou, elegickou a část útěšnou, povzbuzující v duchu křesťanské víry, jež může ústit do modlitebních proseb. Tyto prvky tvoří centrum žánru [...]“.²⁹

Společným žánrovým rysem, který se neomezuje pouze na tematickou vrstvu, je intertextualita. Intertextové vztahy se v lamentech projevují vzájemným citováním, parafrázemi, mezitextovým dialogem vedeným s (biblickými) pretexty. Vyznačují se společným okruhem citátů některých pasáží z Bible a odkazováním na shodný okruh biblických motivů. Společná jsou rovněž určitá základní témata: vlast, nepřítelé, marnost světa a pomíjivost majetku, pronásledování pro víru a Ježíš Kristus jako „exulant“, Bůh jako útočiště; objevuje se bolestné loučení se šťastným domovem, popis ztracené jistoty a bezpečí nebo idyly (domov jako *locus amoenus*), ale i motiv cesty, poutě, pocity opuštěnosti, vykořeněnosti a vnímání vyhnanství jako trestu za hříchy. Lamenty používají k vyjádření situace exilu biblické obrazy, toposy, jména, místa i motivy: na jedné straně stojí vyhnanci stylizovaní jako vyvolení, praví učedníci Kristovi, kteří se ocitají v těsné blízkosti Boha – na straně druhé nepřítel, jenž je zpodobňován jako antikrist. Je možné setkat se i s obrazem nepřítel, jak jej vykresluje starozákonní žalmý. Ze Starého zákona bývají přebírány i postavy, např. egyptský faraon ztělesňuje tyrana a Egypt zemi pýchy a modloslužby; příběh exulantů je ztotožňován s příběhem Izraelitů v egyptském vyhnanství, čímž dochází k zesílení negativního obrazu českých zemí po rekatolizaci. Stesk po domově však není vnímán v duchu nacionalismu 19. století. Podobně i boj, kdy Kristus je vítězný vojevůdce, postrádá nacionální podtext, a zejména v pozdější exulantské tvorbě se bojem často myslí spíše vnitřní bolestný proces budování duchovního života (niterná spiritualita, lidská duše a její zápas s hříchy). Spatřuje-li již historik Josef Peřák

²⁸ F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, s. 42.

²⁹ K uvedenému žánru srov. MALURA, J. *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, s. 184–204, citát s. 185n.

ve Vokounových písních a jejich výrazu „pendant k nárkům Komenského, Truchlivého“³⁰, pak Malura tuto podobnost konstatuje pro celý žánr.³¹

Ve Vokounových skladbách se setkáme s písněmi nadepsanými jako modlitby pro určitou část dne (*Píseň ranní k těmto časům zarmouceným připadající, Na noc, Veršiček před stolem, Po stole*). Obsahují prosby o požehnání života, úrody (podobně jako v žalmech), o ochranu církve před antikristem, ale i poděkování za uplynulý den. Vedle těchto písní sbírka obsahuje verše přímo tematizující situaci vyhnání, doprovází je často útěcha svědomí („Kdo jste zahrání | od vlastního svého; | kdo jste vyhnání | od Antikrista | pro Pána Krista, | nelitujtež toho!“³²), tyto verše pak parafrázuji biblické výroky – např. slovo Páně, že člověku neprospěje získat celý svět, ztratí-li život (Mt 16, 26), výroky trpícího Jób (Jób 1, 21), Bůh nepomíjí, zatímco svět ano (srov. 1 Jan 2, 17). Úděl vyhnanců je uváděn do vztahu s Kristovým životem: „Co myslíme, proč toužíme, | že nouzi třítí musíme, | jsou vyhnání a v posměch dáni? | Los ten Kristův byl, věrtež, věrní!“³³ Často se v písních objevuje prosba za možnost návratu do Čech: „A když se tvé vůli nebeské | v tom líbiti bude, | uveď je [vyhnané] zas do země České.“³⁴ Autor neváhá jmenovat i významné dobové osobnosti – Tillyho a Valdštejna s negativním hodnocením, naopak projevuje sympatie vůči zinnímu králi Fridrichovi a vojevůdci hraběti Mansfeldovi v básni *Za žádané a vinšované vítězství našemu přežádoucímu králi, podle srdce Božího Fridrichovi, i jeho a Božím rytířům vojenským*, která se v podnázvu odvolává na žalm 130 (*De profundis*, „V náramné své úzkosti, etc.“): „Prosíme, pane Kriste, | pro tvou krev nevinnou, | vzhledniž již na nás jistě, | zemdleni jsme bídou! | Dej králi Fridrichovi | vítězství žádané, | pomoz i Mansfeldovi | boje vésti zdárně!“³⁵

Intertextový dialog s Biblií je v díle veden více způsoby. Kromě skrytých narážek autor na Biblii (žalmy) odkazuje výslovně v nadpisech: Až na jednu výjimku se všech patnáct písní v podnázvu odvolává na znění nějakého žalmu, např. *Píseň ranní, k těmto časům zarmouceným připadající, jako: žalm 5., K tobě, Pane, truchliv etc.*, nebo báseň začínající slovy „Což se to děje, že tak hyneme“, nadepsaná *Jako: žalm 10. Což se to děje, Pane nás*.³⁶

³⁰ jp [J. PEKAŘ], [Zprávy], s. 656.

³¹ „Způsob řeči“ exulantských lamentů se v mnohém shoduje s dlouhými pasážemi Komenského tzv. útěšných spisů, především s dialogickou prózou *Truchlivý I*, jejíž podtitul zní „smutné a tesklivé ... nad žalostnými vlasti a církve bídami naříkání“, ale rovněž např. se *Smutným hlasem*.“ J. MALURA, *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, s. 202, srov. s. 187, 190–196.

³² *Pobožné a modlitebné prozpěvování ve dnech těchto bídných, hrozných a pokušení plných všem věrným u vyhnání Páně stále trvajícím ku potěšení a posilnění poskytnuté, obzvláště těm, jenž Kříž Těžký v Vyhnání Pociťují [...]*, Praha 1929, s. 15.

³³ Tamt., s. 31.

³⁴ Tamt., s. 21.

³⁵ Tamt., s. 23 a 24.

³⁶ Tamt., s. 37.

S intertextualitou se lze setkat nejen na rovině obsahové a obrazové, ale i na rovině formální. Existuje hned několik důvodů domnívat se, že se Vokoun po formální stránce odvolává na Strejcovo přebásnění žalmů, poprvé vytištěné v Kralicích roku 1587 pod názvem *Žalмовé, neb Zpěvové svatého Davida*.³⁷ Vokoun byl knězem Jednoty bratrské, Strejc patřil do těžce církve a jeho překlad žalmů byl dlouho velmi oblíben dokonce napříč konfesemi.³⁸ Porovnájí-li se nápěvy žalmů citovaných v podnázvech písní z roku 1627 se Strejcovým dílem, lze zjistit shodu, až na několik malých odchylek doslovnou. Další shodu lze najít ve formě. Až na občasné drobné nedůslednosti se shoduje počet slabik ve verši, počet veršů ve strofě a ve většině případů také rým, jak dokládají následující příklady.³⁹

Příklad 1

Strejcovi <i>Žalмовé</i>	Počet slabik ve verši a rým	[Vokoun] <i>Pobožné a modlitebné prozpěvování</i>
Žalm CXXVIII Beati omnes qui timent		Na noc. Jako: žalm 128. Šťastný, kdož Boží etc.
Šťastný kdož v Boží bázni, Cestou Páně chodí, A světa zlého blázny, Z ní se nevyvodí: Z práce své budeš míti, Slušně poživení, Uzříš s sebou vždy býti, Páně požehnání.	7 – a 6 – b 7 – a 6 – b 7 – c 6 – d 7 – c 6 – d	Bože Otče, děkuji, tvé svaté milosti, že ti, jenž vše zlé kuji z své nešlechtnosti, nemohli mne přelstíti, ač v to se vkládali, nemohli mne slovití, ač chytře číhali.

³⁷ Pozdější vydání 1590, 1593 a 1596 (nekralická) a druhé kralické 1598 (jednotlivá vydání v Knihopise pod č. K17528–K17532). Více o Strejcových žalmech Tomáš MATĚJEC, *Žalmové parafráze Jiřího Strejce*, in: Jiří STREJEC, *Žalmové, neb Zpěvové svatého Davida*. Vyd. Tomáš MATĚJEC, Praha 2014, s. 9–44

³⁸ Strejcovo dílo bylo asi nejpopulárnějšími českými žalmovými parafrázemi raného novověku vůbec. K tomu a k přebírání Strejcových parafrází žalmů do Šteyerova kancionálu srov. Marie ŠKARPOVÁ, „Mezi Čechy, k pobožnému zpívání náchylnými“: *Šteyerův Kancionál český, kanonizace hymnografické paměti a utváření katolické identity*, Praha 2015, s. 80–81; T. MATĚJEC, *Žalmové parafráze Jiřího Strejce*, s. 9–44.

³⁹ J. STREJEC, *Žalmové, neb Zpěvové svatého Davida*, s. 359, 245; *Pobožné a modlitebné prozpěvování*, s. 9, 15.

Příklad 2

Strejcovi <i>Žalmové</i>	Počet slabik ve verši a rým	[Vokoun] <i>Pobožné a modlitebné prozpěvování</i>
Žalm LXXXI. Exultate Deo adiutori		Potěšení českých vyhnanců Páně. Jako: žalm 81. Hlasem veselým zvučně prozpěvujte
Hlasem veselým Zvučně prozpěvujte, Před Jákobovým Bohem, svou silou, Myslí veselou, Ochotně zpívejte.	5 – a 6 – b 5 – a 5 – c 5 – c 6 – b	Kdo jste zahrání od vlastního svého; kdo jste vyhnání od Antikrista pro Pána Krista, nelitujtež toho!

Můžeme se tedy domnívat, že Vokoun ve svých písních uplatňuje princip kontrafaktury.⁴⁰

Texty spadající do žánru exulantských lamentů nemají cizojazyčné předlohy, jsou to svébytné, specificky české produkty. Možná i proto Tábořský neposuzuje Vokounovu sbírku po formální stránce příliš pozitivně: „Ani zdání o formální vyspělosti veršové, jaká byla u národů románských a u Angličanů téže doby. Strofická forma je sice dosti rozmanitá, ale rytmická a rýmová je většinou nepřesná. Slabiky se jen ve verši počítají; rýmy jsou skoro pořád a pořád docela plané.“⁴¹ Hodnotí podle soudobé románské a anglicky psané literatury a porovnává tak dvě vzájemně nesouměřitelné veličiny.

⁴⁰ „Samostatným případem intertextového navazování jsou odkazy na nápěvy žalmů, podle nichž se má text zpívat (exulantská hymnografie je obvykle tištěna bez notace). Např. píseň *K vlasti patříím já mile* [...] odkazuje na nápěv 121. žalmu *K horám patříím já vesele*, který byl mezi exulanty znám ze zpracování Jiřího Strejce. Uplatnění kontrafaktury (spojení známé melodie s novým textem), skutečnost, že tato píseň je zpívána na melodii jmenovaného žalmu, pochopitelně výrazně ovlivňuje celkovou sémantiku skladby. Emocionalita 121. žalmu se musela zákonitě vynořovat při zpěvu nové písně, v níž byla prostřednictvím intertextuality zdůrazněna absolutní a radostná důvěra v Boží pomoc.“ J. MALURA, *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, s. 197.

⁴¹ F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, s. 47; srov. J. MALURA, *Písně pobělohorských exulantů (1670–1750)*, s. 203.

Edice z roku 1929

V roce 1929 vyšly Vokounovy písně znovu jako bibliofilie nákladem JUDr. Preisse, typografickou úpravou Methoda Kalába (1885–1963) a tiskem Průmyslové tiskárny v Praze. Na výtvarně podobě knihy se podílel Karel Svolinský, který nakreslil iniciálu k úvodní modlitbě.

Předlohou vydání byl exemplář knihy z knihovny bankéře Preisse. Jednalo se tehdy o jeden ze dvou známých dochovaných exemplářů sbírky, o níž Táborský v doslovu píše, že Jungmann ji neznal, zato Zíbrt ji zaznamenal ve své Bibliografii od tehdejšího knihovníka Josefa Volfa. Obě knihy však nebyly totožné. Exemplář z Preissovy knihovny byl úplný. Druhý exemplář, přívazek se signaturou 31 E 7 uložený v Knihovně Národního muzea, se dochoval dodnes, ale chybí v něm poslední list s koncem písně *Bože, rač nám pokoj dáti!* a celá píseň *Což se to děje, že tak hyneme?* Exemplář z Národního muzea však na rozdíl od exempláře bankéřova obsahuje na zadní straně titulního listu dedikaci: „Urozeným a statečným rytířům: P. Janovi Ilburgkovi Vřesovcovi z Vřesovic a na Černčicích etc., kmotru mému milému. P. Vojtěchovi Vřesovcovi z Vřesovic a na Brňanech. P. Litoltovi Kozelkovi z Řivic a na Černčicích. Pánům ke mně pro pravdu Boží náchylným.“⁴² Dedikace se nenacházela v celém nákladu, jak bývalo u raně novověkých tisků běžné, ale pouze v jednom nebo více výtiscích. Jde tedy o věnování po jednom výtisku jedné nebo více osobám. Důvodem pro takovou dedikaci mohl být osobní vztah, ale také prosba o podporu.⁴³

Prakticky úplné informace o autorovi a kontextu vzniku knihy podal bankéři v dopise z 29. března 1929 historik Josef Volf: „Vysoce vážený pane vrchní řediteli! | Snad Vás bude zajímati, že exulantské písničky z r[oku] 1627, jež jste koupil, byly složeny exulantským knězem v Perně Tobiášem Vokounem nebo Vokounkem z Prahy, který se stal 1619 bakalářem svob[odných] umění a knězem. Byl nucen odejít s ostatními evang[elickými] kněžími brzo po bitvě na Bílé hoře a usadil se v Perně. Zemřel 1. IV. 1628. O jeho pohřbu poznamenal exulant Václav Nosidlo z Geblic ve svých Pamětech, str. 38/9: ‚Vokoun umřel smrtí pokojnou a přirozenou.‘ [...] | V kostelních útech je o něm k r. 1628 poznamenáno: ‚Ein böhmischer Pfarrer Tobias, so ohne Ceremonien bragraben, 34gr. (groschen).‘ (Perna, Kirchenrechnungen) | Podle Koniáše napsal ještě: Krátký výklad modlitby Davida krále v žalmu 94. | Seznam písní a seznam exulantů v Zíbrtově Bibliografii sestavil jsem já sám, bez Zíbrta.“⁴⁴ Zmínka o koupi knihy v začátku dopisu může nasvědčovat, že bankéř ji získal někdy koncem roku 1928 nebo počátkem

⁴² F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, s. 43 a srov. exemplář z Knihovny Národního muzea, sign. 31 E 7 (K16638 ST), přív. 5, fol. A1v.

⁴³ F. TÁBORSKÝ, *Doslov*, 43.

⁴⁴ Josef Volf na Jaroslava Preisse 29. 3. 1929. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I. Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, č. 1049 Volf, Josef, ředitel Knihovny Národního muzea, 1927–1935.

roku 1929. V dochovaných účtech z let 1928–1929 se ovšem nepodařilo příslušný doklad dohledat.⁴⁵

Bankéř se na Josefa Volfa obracel obvykle kvůli odborné radě ohledně historické i finanční hodnoty starých tisků nebo rukopisů, které mu byly nabízeny ke koupi.⁴⁶ Od roku 1929 s ním byl v kontaktu také jako prezident zemského správního výboru Národního muzea v Praze (tuto funkci zastával do roku 1941). Avšak ještě než JUDr. Preiss obdržel Volfův dopis, se mezi ním a Františkem Táborským rozvinul dialog ohledně nového vydání. Od 6. března do 15. října 1929 se dochovaná korespondence týká přípravy bibliofilie. Začátkem března Táborský bankéře informuje o druhém dochovaném exempláři a formuluje návrh vydat knihu tiskem v edici Špalíček: „Knižka je rozhodně cenná a objemná a zaslouží nového vydání. Třeba se dohodnout jak a kde: ne jako faksimile, ale moderním písmem; asi ve 300 ex[emplářích]; samostatně či v té knihovničce, v níž vyšel Kšaft, Dcerka Husova, Blahoslav? Sazbu nejlépe svěřit Kalábovi. Ať je to Váš tisk, z Vaší knihovny, dovolil bych si radit. Já rád ve všem posloužím. Věc je mi milá.“⁴⁷ Hned na druhý den JUDr. Preiss souhlasí, že tisk bude proveden podle exempláře z jeho knihovny, navrhuje také přidat dedikaci, což později nebylo uskutečněno.⁴⁸

Koncem března začíná řešení otázek spojených s tiskem. Táborský tak bankéři poskytuje informace, že kniha bude vytištěna zcela novým typem písma (monotypové písmo Pastonchi), které bylo teprve potřeba odlít ve slévárně.⁴⁹ Následná sazba a zlom se však zdržely, protože ředitel průmyslové tiskárny Method Kaláb mezitím odjel služebně na výstavu do Londýna,⁵⁰ a když si následně ban-

⁴⁵ Prohledány byly účty z let 1928 a 1929. AČNB, ŽB, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1928, karton 89 a tamtéž, Soukromé účty 1929, karton 90.

⁴⁶ Srov. dopis J. Preisse na J. Volfa z 29. 9. 1928 (prosba o posouzení *Graduale*). AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, č. 1049 Volf, Josef, ředitel Knihovny Národního muzea, 1927–1935.

⁴⁷ Dopis Františka Táborského na Jaroslava Preisse 6. 3. 1929 [zvýraznění v orig.], AČNB, ŽB, SVII/i-1-I. Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938. Zmiňovanými knihami jsou: Jan Amos KOMENSKÝ, *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské, kterýmž (v národu a obzvláštnosti své dokonávající) svěřené sobě někdy od Pána Boha poklady mezi syny a dcery a dědice své rozděluje: Léta Páně 1650 J.A.K.* Vyd. Stanislav SOUČEK, Praha 1927 (= Špalíček, sv. 1); Jan HUS, *O poznání cesty pravé k spasení, čili, Dcerka*. Vyd. Anna CÍSAŘOVÁ-KOLÁŘOVÁ, Praha 1927 (= Špalíček, sv. 2); Jan BLAHOŠLAV, *Spis o zraku: jak člověk zrakem, to jest, viděním a hleděním, sobě nebo jiným škoditi může*, Praha 1928 (= Špalíček, sv. 4).

⁴⁸ Dopis Jaroslava Preisse na Františka Táborského 7. 3. 1929. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I. Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

⁴⁹ Dopis Františka Táborského na Jaroslava Preisse 29. 3. 1929. AČNB, tamtéž.

⁵⁰ Dopis – pohlednice Františka Táborského na Jaroslava Preisse z 12. 4. 1929, kdy Táborský píše, že Kaláb odjel do Londýna. AČNB, tamtéž.

kěř poněkud postěžoval na Kalábovu pomalou práci,⁵¹ bere tiskaře Táborský pod ochranu: „S Kalábem to není tak zlé. Naopak. On knižce chce věnovat a věnuje nejlepší péči. Objednal nové písmo, krásné, jím bude knížka naše tištěna první.“⁵² Zhruba o měsíc později píše: „[K]onečně dostanete zlomenou sazbu celé knížky, po tolika překážkách! Zato bude to něco. Obsahem zcela nová věc, tisk jeden z nejpěknějších.“ Jeden výtisk přitom nebude „ani na 4 archy, knížka nebude tedy drahá“.⁵³

Táborský byl celou dobu přesvědčen o velké ceně této knihy: „Knižka Exulantských písní, třebaže je malá, bude přece vážnou literární událostí. Račte si jen přečísti můj Doslov. Pro naši literaturu začátku XVII. století je to zcela nový a místy velice vážný doklad. | Proto bych si dovolil navrhnout, abyste dal knížku ve větším počtu do prodeje, aspoň 300 ex[emplářů]. Nač tak cennou knížku kdekomu rozdávat? Že prý jste slíbil Spolku českých bibliofilů soukromý výtisk k jejich večerům? To by bylo velmi pěkné, ale tak vážná věc, jako jsou naše Exulantské písně, se do té společnosti soukromých tisků nemůže připustit. Já jsem jim už slíbil do jejich knihovny jeden výtisk – s tím jistě ráčíte souhlasit, tedy prosím, aby jim byl zaslán zároveň od Vás, vydavatele. Bibliofilům už musíme tu radost způsobit, že se jim pod tiráž podpíšeme.“⁵⁴

Postupně tak uzrávalo řešení otázky nákladu. Původně mělo být 300 exemplářů prodejných a 25–30 neprodejných „na krásném, zvláštním papíře“,⁵⁵ později bylo zvažováno vytisknout na lepším papíře 150 exemplářů.⁵⁶ Nakonec o velikosti nákladu rozhodl JUDr. Preiss, který zaplatil veškeré výdaje – účet tiskárny se dochoval a je vystaven na 5 380,50 Kč (obr. č. 2).⁵⁷

Ačkoli byla kniha připravena již v červnu, vyšla až na podzim. Bankéř s ohledem na dobu letních prázdnin navrhl knihu vytisknout později: „Mám pochybnosti, že by nynější chvíle byla vhodnou k tak interesantní edici, a proto myslím, že by bylo dobře, kdybychom sice knihu nechali vytisknouti, ale vydali ji až v říjnu.“⁵⁸ V září pak Františku Táborskému píše, že tisk „jest úplně připra-

⁵¹ Dopis Jaroslava Preisse na Františka Táborského 13. 5. 1929: „O vydání ‚Exulantských písní‘ si nelamte hlavu, jak se mi v jiném případě zdá, jest vůbec pohodlný a nespolehlivý, s čímž patrně nutno počítati.“ Preiss reaguje na pohlednici Táborského z 12. 4. AČNB, tamtéž.

⁵² Dopis Františka Táborského na Jaroslava Preisse 15. 5. 1929. AČNB, tamtéž.

⁵³ Dopis Františka Táborského na Jaroslava Preisse 11. 6. 1929. AČNB, tamtéž.

⁵⁴ Dopis Františka Táborského na Jaroslava Preisse 16. 6. 1929. AČNB, tamtéž.

⁵⁵ Dopis Jaroslava Preisse na Františka Táborského 2. 4. 1929, k dopisu bankéř přiložil opis dopisu Josefa Volfa o vydávané knize. AČNB, tamtéž.

⁵⁶ Dopis Jaroslava Preisse na Františka Táborského 22. 6. 1929. AČNB, tamtéž.

⁵⁷ Účet z 2. 10. 1929 na částku 5 380,50 Kč, Průmyslová tiskárna v Praze. AČNB, ŽB SVII/i-1-I, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1929, karton 90.

⁵⁸ Dopis Jaroslava Preisse na Františka Táborského 22. 6. 1929. AČNB, ŽB, SVII/i-1-I, Korespondence funkcionářů ŽB. JUDr. Jaroslav Preiss, karton 42, č. 969 Táborský, František, spisovatel, 1920–1938.

Průmyslová tiskárna v Praze – účet ze dne 2. října 1929, zdroj: Archiv České národní banky v Praze, ŽB SVII/i-1-I, Korespondence dr. Preisse. Soukromé účty 1929, karton 90.

ven, vyjde v několika dnech a sdělte mně laskavě, kolik exemplářů na papíru Van Gelderově si budete přát. Celkem tisknu 100 exemplářů na Van Gelderu a 300 exemplářů na dřevaprostém papíru, kteréžto exempláře budou dány do knihkupeckého prodeje.⁵⁹ Tábořský vrací bankéři nazpět zapůjčenou předlohu a hodnotí celé předchozí období: „Doufám, že jsme vykonali dobrou věc.“⁶⁰ V dopise z 4. října 1929 bankéři děkuje za knihu „tak důstojně vydanou“ a posílá seznam jmen lidí, kterým by chtěl poslat po jednom exempláři s věnováním – mj. zde figurují Arne Novák, Josef V. Šimák, Zdeněk Nejedlý, Jan Herben či Karel Toman. Nato JUDr. Preiss ve své odpovědi Tábořskému děkuje „za napsání předmluvy, která náležitě osvětluje celou publikaci a její význam“ a uzavírá slovy: „Jsem rád, že při té příležitosti naše jména byla spojena.“⁶¹ Odpověď Františka Tábořského pak začíná nadšenými, téměř vznešenými formulacemi, ke konci však vyznívá zcela pragmaticky poukazem na grafické příspěvi Karla Svolinského: „Krásný tisk obsahu tak smutného. Dokument výmluvný. [...] Jsou lidé, kteří si to kvůli Svolinskému koupí.“⁶²

Dodnes se dochovaly exempláře této bibliofilie. Jeden z nich, vytištěný na „dřevaprostém papíře“, vlastní Knihovna Vysoké školy ekonomické v Praze (sign. P5922), výtisk má pevné desky z tvrdého papíru, zlatou ořízku a obsahuje exlibris „Z knihovny Míny Mrázkové“.

Patrně historicky nejcněnější je exemplář se signaturou EB294 z Prezidentské knihovny T. G. Masaryka nacházející se ve správě Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v.v.i. Majitelem tohoto exempláře byl původně dr. Edvard Beneš. Kniha obsahuje osobní věnování bankéře dr. Benešovi s datem 10. října 1929 (obr. č. 3). Kniha má měkkou papírovou vazbu, je vytištěna na holandském ručním papíře a obsahuje razítko s iniciálami E. B. Není překvapující, že tuto knížku věnoval bankéř právě pozdějšímu prezidentovi Československa. Oba byli v kontaktu nejen v politice, ale také jako bibliofilové. Dr. Beneš byl rovněž členem Spolku českých bibliofilů.⁶³

Druhý vzácný exemplář se nachází ve fondu MÚA (Knihovna Archivu AV ČR, sign. ZN17363) a obsahuje osobní věnování Františka Tábořského Zdeňku Nejedlému: „Panu prof. Zdeňku Nejedlému se srdečným pozdravem Fr. Tábořský, 30. X. 1929.“ (Viz obr. č. 4.) Navíc obsahuje kulaté razítko s nápisem „KZN – Knihovna Zdeňka Nejedlého“. Vazba je rovněž měkká, papírová, poněkud opotřebovaná, kniha je obalena do průsvitného papíru. Jedná se i v tomto případě

⁵⁹ Dopis Jaroslava Preisse na Františka Tábořského 27. 9. 1929. AČNB, tamtéž. Buď je Van Gelder zde myšlen jako obecné označení pro holandský ruční papír, nebo byla část exemplářů vytištěna také na papíře Panekoeke, platí to například exemplář věnovaný dr. Benešovi a uložený dnes v Knihovně MSÚ AV ČR (sign. EB294).

⁶⁰ Dopis Františka Tábořského na Jaroslava Preisse 4. 10. 1929. AČNB, tamtéž.

⁶¹ Citáty: Dopis Fr. Tábořského na J. Preisse 4. 10. 1929; dopis J. Preisse na Fr. Tábořského 7. 10. 1929. AČNB, tamtéž.

⁶² Dopis Františka Tábořského na Jaroslava Preisse 13. 10. 1929. AČNB, tamtéž.

⁶³ Srov. *Příručka Spolku českých bibliofilů v Praze 1937*, s. 37.

Věnování Jaroslava Preisse Edvardu Benešovi, zdroj: Prezidentská Knihovna T. G. Masaryka ve správě Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v.v.i., exemplář knihy *Pobožné a modlitebné prozpěvování* se signaturou EB294.

Věnování Františka Táborského Zdeňkovi Nejedlému, zdroj: Knihovna Archivu AV ČR, exemplář knihy *Pobožné a modlitebné prozpěvování* se signaturou ZN17363.

o jeden ze sta exemplářů tištěných na holandském papíře, jinak svazek neobsahuje žádné zvláštnosti v podobě exlibris, vepsaných poznámek apod.

Národní knihovna ČR disponuje podle údajů v online katalogu celkem čtyřmi exempláři, z toho tři jsou uloženy v Národním konzervačním fondu. Z bibliofilského hlediska je cenný exemplář z fondu knih podléhajícím zvláštnímu ochrannému režimu (sign. Zc1262). Kniha patří rovněž do sta výtisků na ručním papíře, obsahuje osobní věnování Františka Táborského Karlu Dyrnkovi ze dne 27. prosince 1929 a exlibris Karla Dyrnka.

Závěrem

Útlá knížka uveřejněná v roce 1929 je cenná z více důvodů. Zaprvé tato bibliofilie dnes reprezentuje již patrně neexistující předlohu – raně novověký tisk patřil původně bankéři Preissovi, jehož knihovna byla po válce z velké části zničena. Jinak se – alespoň podle Souborného katalogu ČR – ve veřejných českých knihovnách v podobě přívazku dochoval pouze jeden jediný, navíc neúplný výtisk. Zadruhé si zasluhuje pozornost jako historický doklad vztahů a osobních vazeb, které stály za jejím uveřejněním, kdy se bankéř přímo podílel na podpoře české vědy a knižní kultury. Zatřetí tato kniha dokládá rovněž existenci jednoho pozoruhodného přátelství dvou mužů, jejichž jinak zcela rozdílné světy dokázal spojit tehdejší vlastenectvím motivovaný zájem o českou historii a literaturu.

Jana Maroszová

Banker JUDr. Jaroslav Preiss and Sacred Songs from Exile

Summary

In 1627, a Czech hymnbook with the title *Pobožné a modlitebné prozpěvování ve dnech těchto bídných, hrozných a pokušení plných všem věrným u vyhnání Páně stále trvajícím ku potěšení a posilnění poskytnuté, obzvláště těm, jenž Kříž Těžký v Vyhnání Pociťují* was first published. It was probably composed by Tobiáš Vokoun, a priest of the Unity of the Brethren, who left the Czech lands for Pirna in Saxony due to the Counter-Reformation after the Battle of White Mountain. The sacred songs in this book thematise the experience of religious persecution and exile. They belong to a specific genre developed by the Czech emigrants during the 17th and 18th centuries and are closely connected with the Bible by intertextuality, which may be found both in content and in form. In rhyme, rhythm and strophic form, Vokoun's songs refer to Psalms, especially to *Žalmové, neb Zpěvové svatého Davida*, a Czech translation of Biblical Psalms, composed by another priest of the Unity of the Brethren, Jiří Strejc, and first published in Kralice in 1587. *Zpěvové* was a very popular and widely spread hymnbook, even among other Christian confessions.

In the pre-war Czechoslovakia, only two copies of Vokoun's collection were known to exist. JUDr Jaroslav Preiss (1870–1946), General (Managing) Director of the Živnostenská banka, owned one complete copy in his private library. However, the banker's library was almost entirely destroyed after the Second World War, and so this copy most probably has not survived. The other one – fragmentary, but containing a dedication – is deposited in the Library of the National Museum in Prague as a part of a larger volume (signature 31 E 7).

The content of the whole copy from the banker's library could be preserved, since it was published as a bibliophily. The edition of 1929 is one example of numerous activities how the banker Preiss supported Czech book culture. In order to publish the collection of exile songs, he consulted the value of the book with librarian and historian Josef Volf (1878–1937), a specialist on early modern prints and the post-White Mountain exile. The banker also cooperated with František Táborský (1858–1940), a Czech writer and translator, who was in charge of the content. Táborský wrote an introduction to Vokoun's exile songs, mainly using the results of the historical research carried out by Josef Volf. The banker financed the edition and decided that 300 copies should be printed on standard book paper and sold in bookshops. Another 100 copies, printed on handmade paper (Van Gelder), were intended to be dedicated to friends, colleagues or outstanding specialists. In present days, the Masaryk Institute and Archives of the Czech Academy of Sciences owns two copies with such special and historically valuable dedications in its collections. The first one (signature EB294) contains

a dedication by Jaroslav Preiss to the politician and later second Czechoslovak President Edvard Beneš, who, like Preiss, Volf and Táborský, was a member of the Association of Czech Bibliophiles, too. The other copy (signature ZN17363) contains a dedication by František Táborský to Zdeněk Nejedlý.

The 1929 edition thus provides more than just the complete content of an early modern hymnbook, which is most probably lost in its original whole form. It arose from the close friendship between Jaroslav Preiss and František Táborský, two men living in completely different worlds, but both of them sharing love of Czech history and literature. Preparing the edition and dedicating the book to other persons reveal personal relationships between politicians, bankers, and historians that shaped the Czech culture between 1918 and 1939.

KRONIKA

CRONICLE

Teplé dějiny v českých zemích (Queering Czech History), Praha 29. – 30. 11. 2019. Správa z konferencie

Historický spolok Společnost pro queer paměť, z. s. (SPQP) zorganizoval v spolupráci s pražským Ústavem hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (ÚHSD FF UK) a brnianskou Fakultou výtvarných umění Vysokého učení technického (FaVU VUT) v dňoch 29. až 30. novembra 2019 unikátnu konferenciu *Teplé dějiny v českých zemích* v hlavnej budove FF UK (nám. Jana Palacha 1/2) v Prahe.

Tá sa konala ako symbolická nástupkyňa prvej obdobnej konferencie *Homosexualita v českých zemích a humanitní vědy*, ktorú taktiež pomohla zorganizovať Univerzita Karlova, avšak jej Fakulta humanitných štúdií pred desiatimi rokmi v Prahe. Už v tom čase bola konferencia zameraná na príspevky z mnohých odborov – od histórie, dejín umenia, literárnej histórie cez sociológiu, antropológiu až po mediálne a genderové štúdiá. V rovnakých interdisciplinárnych kontúrach sa konala aj konferencia v roku 2019.

„Druhý“ ročník medzinárodnej vedeckej konferencie sa zameril na problematiku špecifických queer, či teda „teplých“ dejín v českých krajinách v stredoeurópskom, ako aj celosvetovom kontexte. Cieľom dvojdnového stretnutia malo byť predstavenie takých prístupov historického bádania, ktoré svojou voľbou skúmaných tém a použitých metód, usilujú o kritickú analýzu heteronormatívnych štruktúr spoločnosti a myšlienkových stereotypov vzťahujúcich sa k bipolárnej predstave genderu a biologického pohlavia.

Počas dvoch dní zaznelo spolu 19 tematických príspevkov v troch rozličných jazykoch - češtine, slovenčine a angličtine. Konferenciu slávnostne otvoril o 10. hod. dekan FF UK v Prahe Michal Pullmann, na ktorého následne v príhovore nadviazal Ladislav Zikmund-Lender, odborný asistent z FaVU VUT v Brne. Napokon vystúpil predseda správnej rady SPQP a docent PF UK v Prahe Jan Wintr. Všetci traja poďakovali partnerom podujatia a zaželali zdarné zasadanie.

Úvodnú hodinovú hosťovskú prednášku *Three Decades with Dr. Magnus Hirschfeld: Collecting, Recollecting and Reconsidering* predniesol americký historik a kurátor, zakladajúci člen GLBT Historical Society v San Franciscu, Gerard Koskovich. Venoval sa osobnosti, životu a dedičstvu nemeckého priekopníka

keho sexuológa a gay aktivistu Magnusa Hirschfelda. Poukázal najmä na jeho kľúčovú medzinárodnú úlohu v ranom hnutí za emancipáciu homosexuálov a transsexuálov a zamýšľal sa nad hľadaním Hirschfeldovho miesta v súčasnej verejnej queer pamäti.

Prvý blok konferencie s názvom *Queer umění* potom otvoril Hynek Látlal z Ústavu vied o umení a kultúre Filozofickej fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, ktorý sa v príspevku *Milenci a skřítci: Queer interpretace malířského díla bratří Boháčů* zamerail na figurálne diela českých maliarov Maxmiliána a Aloise Boháča, ktoré podrobil dôkladnej analýze a queer interpretácii. Druhý účastník bloku, kurátor a nezávislý bádateľ žijúci v Štokholme Rado Ištok, sa v príspevku *Toyen a Ragnar von Holten: Po stopách queer priateľstva* pozrel na reflexiu diel surrealistickej českej maliarky Toyen švédskym umelcom a kurátorom Ragnarom von Holtenom. Na záver vystúpila Zuzana Štefková, kurátorka a historička umenia z Ústavu pro dějiny umění FF UK v Prahe, ktorá mapovala tému nenormatívnej rodiny na vybraných dielach súčasného slovenského a českého umenia v príspevku *Jiné rodiny: Obrazy queer rodičovství v současném českém a slovenském umění*. Nasledovala diskusia a prestávka na neformálny obed, ktorý bol pre referujúcich zabezpečený priamo na FF UK.

Program druhého bloku konferencie *Queer kultura* vyplnili štyria účastníci. Prvým z nich bol Michal Mako, doktorand na Historickom ústave FF MU v Brne, ktorý sa vo svojej prezentácii *Umelec Štefan Leonard Kostelníček (1900–1949) – Muž troch tváří?* bližšie venoval slovenskému historickému naratívu o osobnosti umelca, maliara Štefana Leonarda Kostelníčka, v ktorom poukázal na úplnú absenciu queer optiky. Následne Jan Krčál, doktorand z Ústavu historických vied Fakulty filozofickej Univerzity Pardubice (ÚHV FF UPa), analyzoval korešpondenciu medzi berlínskym maliarom Eberhardtom Brucksom a pardubickým obyvateľom Zdenou Benešem v príspevku *Jedna láska berlinského malíře: Eberhardt Brucks a Zdena Beneš*. Vo svojom vystúpení priblížil tiež výtvarnú činnosť maliara. Ako tretí sa predstavil Ladislav Zikmund-Lender z FaVU VUT s príspevkom *Teplá domova: Queer domesticita v moderní Praze*. Autor sa zamerail na popis a rozbor obytných priestorov vybraných českých neheterosexuálnych osobností, pričom sa zamýšľal nad zmyslom prítomnosti alebo absencie nápadných queer prvkov v tomto priestore. Blok ukončila prezentácia Josefa Šebeka z Ústavu české literatury a komparatistiky Filozofickej fakulty Univerzity Karlovy s názvom „*Moje zrcadlo*“: *Queer (sebe)prezentace Ladislava Fukse ve fikčních a nefikčních textech*. Prezentujúci sa pokúsil demonštrovať ako sa literárne diela českého autora Ladislava Fukse podieľalo na utváraní jeho vlastného queer verejného obrazu. Po prezentácii bola otvorená diskusia, po ktorej nasledovala polhodinová prestávka na kávu.

Bodku za prvým konferenčným dňom dala záverečná hodinová hosťovská prednáška Hanny Hacker, rakúskej sociologičky a historičky z Institut für Zeitgeschichte der Universität Wien s názvom *Fabricated, Volatile, Decentered: Les-*

bian Bodies as Specters and the Desire for History. Referujúca sa dotkla viacerých metodologických konceptov queer a lesbických dejín a s nimi spätých problémov. Položila si najmä otázku ako decentralizovať súčasné dominantné historické naratívy a ako ďalej pracovať s queer problematikou na vedeckej úrovni. Po zaujímavej hosťovskej prednáške prebehla diskusia, po ktorej bola pripravená queer performance Ateliéru Tělového designu FaVU VUT s názvom *Toj-á-jen – událost inšpirovaná surrealismem*. Tá prebehla priamo v konferenčnej miestnosti. Nasledoval neformálny spoločenský večer s občerstvením na FF UK v Prahe a neskôr v neďalekej reštaurácii.

Druhý konferenčný deň otvoril v sobotu 30. novembra 2019 o 10. hod. tretí blok *Queer lidé a veřejná moc*, v ktorom sa predstavili dve účastníčky a dvaja účastníci. Dominika Kleinová, doktorandka z UHV FF UPa, sa zaoberala sociálno-právnymi aspektmi homosexuálnej prostitúcie v medzivojnovom Československu v príspevku *Teplá predajná láska v medzivojnovom Československu*. Jan Seidl z Ústavu románskych jazykú a literatur FF MU v Brne predstavil vo svojom vystúpení s názvom *Did the Last Execution for Homosexuality in Europe Take Place in Prague?* súdny spis z trestného konania proti príslušníkovi pražskej nemeckej polície v roku 1944, pričom prostredníctvom jeho analýzy poukázal na viaceré aspekty – na nacistické prenasledovanie homosexuálov a ich každodenný život počas druhej svetovej vojny v Prahe či na dekonštrukciu metanaratívov západnej queer histórie. Následne sa doktorandka Kate Davison z austrálskej University of Melbourne venovala historickému transnacionálnemu prenosu poznatkov a experimentov liečby homosexuality tzv. averznou terapiou medzi Prahou a Sydney počas studenej vojny v príspevku *Cold War Pavlov: Homosexual Aversion Therapy from Prague to Sydney in the 1960s*. Na záver Jan Wintr z Katedry teorie práva a právnických učení PF UK v Prahe v príspevku *LGBT témata v judikatuře českých soudů v kontextu zahraniční judikatury* preskúmal a rozobral argumentáciu troch vybraných rozhodnutí či nálezov českých súdnych inštitúcií, na ktorých v komparácii s ďalšími rozsudkami zahraničných súdnych inštitúcií pozoroval reflexiu zmien spoločenských postojov vzhľadom k právam LGBT ľudí v poslednom desaťročí. Od posledného príspevku sa plynulo prešlo k diskusií a neskôr ku krátkej prestávke na občerstvenie.

V poobedňajšom štvrtom bloku *Queer životy, zkušenosti, prostory* zazneli tri vystúpenia. Doktorandka z UHV FF UPa Denisa Vídeňská priblížila lesbické vzťahy v rokoch 1940–1947 na základe analýzy ôsmich trestných prípadov uložených vo fonde Krajského trestného súdu v Prahe vo svojom príspevku s názvom *Mamínko, máš to marné, já muže ráda nemám: Lesbická láska a sexualita v Praze v letech 1940–1947*. Neskôr sa Ondřej Šerý z Geografického ústavu Přírodovědecké fakulty MU v Brne zamerával v príspevku *Prostorovost queer podniků v Brně po roce 1989* na identifikáciu a zmapovanie zmien v rozmiestnení queer podnikov, vrátane modifikácie ich charakteru, v Brne po roku 1989 až do súčasnosti. Nakoniec sa prihlásila o slovo Lucie Fremlová z University of Portsmouth

prostredníctvom Skype hovoru. V ňom predstavila svoju prezentáciu *The Lived Experiences of LGBTIQ Roma in the Czech Republic*, v ktorej sa dotkla viacerých aspektov rôznorodých minulých skúseností českých LGBTIQ Rómov so stigmatizáciou, marginalizáciou či rasizmom. Nasledovala diskusia.

Konferenciu zakončil posledný piaty blok s názvom *Queer televize a video*, v ktorom sa predstavili dve účastníčky a jeden účastník. Ako prvá vystúpila Jana Jedličková z Katedry divadelných a filmových štúdií Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, ktorá v príspevku *Rédl: Konstrukce gay identity v televizním retro seriálu* analyzovala konštrukciu hlavnej postavy retro thrilleru, štvordielnej minisérie Rédl, vzhľadom k jeho sexuálnej orientácii. Následne sa Franz Schindler z Justus-Liebig-Universität Giessen zamerl na jeden z najpopulárnejších televíznych seriálov v období normalizácie - *Žena za pultem*, v príspevku *Partnership and Sexual Mores in the Normalisation TV-Series Žena za pultem – Opening the Way to Sexual and Gay Liberation?* Zamýšľal sa nad jeho vplyvmi vzhľadom k oslobodzovaniu sexuality a reprodukčného účelu, ktoré mohli v konečnom dôsledku viesť takisto k porozumeniu aj pre partnerstvá a sexualitu rovnakého pohlavia v Československu.

Na záver sa Tereza Zvolská z Genderovej expertní komory ČR pozrela v príspevku *Formování obrazu češství v gay pornu 90. let* na profiláciu prototypu muža – Čecha prostredníctvom tohto špecifického druhu filmov, a tiež cez sexuálny motivovaný gay turizmus do Prahy, ktorý započal v 90. rokoch 20. storočia. Na tri odprezentované príspevky nadväzovala finálna diskusia.

Dvojdnovú rozmanitú konferenciu slávnostne ukončili záverečné poznámky organizačného výboru, menovite Anny Hájkovej, Michala Mako, Jana Seidla a Ladislava Zikmunda-Lendera. Vo svojich príhovoroch sa poďakovali všetkým aktívnym účastníkom a účastníčkam, hosťom a hostkám a spoluorganizátorom a spoluorganizátorkám konferencie, osobitne jej administrátorovi. Vyjadrili prianie, aby sa podobné podujatia konali častejšie, a aby bola tak potrebná a obohacujúca queer tematika naďalej rozvíjaná vo vedeckej sfére a stále nachádzala oporu v dostatku šikovných, vzdelaných a aktívnych špecialistov, a rovnako tak v laickom publiku. Po záverečných poznámkach sa prítomní účastníci nakoniec spoločne odfotili v budove FF UK na schodoch pred sochou Masaryka.

Vybrané publikačné výstupy z uskutočnenej konferencie budú súčasťou plánovanej monografie. Mnohé konferenčné prezentácie budú postupne uverejňované na YouTube kanáli Spoločnosti pro queer paměť

Michal Mako
Masarykova univerzita (doktorand)

Josef Dürich – Zapomenutý vítěz, Mladá Boleslav 17. 9. 2020. Vědecká konference o marginální postavě?

Dne 17. září 2020 se v Leteckém muzeu Metoděje Vlacha v Mladé Boleslavi konala konference spolupořádaná Masarykovým ústavem a Archivem Akademie věd ČR v. v. i. a Muzeem Mladoboleslavska, p. o. Akce se konala pod záštitou Středočeského kraje. Cílem setkání s názvem „Josef Dürich – Zapomenutý vítěz“ bylo tuto opomíjenou postavu našich dějin „připomenout“. Na výzvu Masarykova ústavu, pokusit se za pomoci dílčího tematického pole vyplnit tento úkol, se přihlásilo celkem dvanáct účastníků.

Konferenci a současně také první blok, který bychom mohli nazvat „regionálním“, zahájil Jaromír Jermář s příspěvkem *Josef Dürich a Klášter Hradiště nad Jizerou*. Pokryl tak většinu témat souvisejících s dnes prakticky polozapomenutým působením Josefa Düricha v rámci místní samosprávy. O úroveň výše, co se samosprávných celků týče, se posunul Luděk Beneš s příspěvkem *Josef Dürich jako starosta mnichovohradištského okresu*. Přítomní posluchači tak měli možnost mimo jiné poznat širší povinnosti a práv, dnes již neexistujících, a i v historiografii opomíjených, samosprávných celků. Blok pak zakončila Lenka Křížová z Historického ústavu AV ČR s demograficky laděným příspěvkem s názvem *Rodina Josefa Düricha v historicko-demografických souvislostech*.

Po přestávce následoval blok, kterého se chopili výhradně pracovníci Masarykova ústavu a Archivu AV ČR a který by bylo možno nazvat „politický“. Luboš Velek připomněl počátky Dürichovy politické kariéry a jeho ideové formování v řadách staročeské strany. Zmínil Dürichovy účasti ve volbách do říšské rady i jeho výstupy v tomto zákonodárném sboru. Částečně tak pokryl i témata příspěvku bohužel absentujícího Pavla Fabiniho, jehož ohlášený referát *Josef Dürich v roli důvěrníka Národní strany* nemohl na konferenci zaznít. Politická témata uzavřel Vratislav Doubek, jinak moderátor celé konference, který představil Dürichův přerod ze staročeského politika do politika agrárního (*Josef Dürich. Od staroliberalismu k agrarismu*). Jasně se ukázalo, že v té době poměrně běžné změny stranického průkazu nemusely souviset se změnou hodnotového žebříčku a světonázoru. Platí to i v případě myšlenkově konzistentního Düricha. Jde spíše o vývoj jednotlivých stran a jejich potenciálu reprezentovat dotyčný ideový komplex daného politika.

Třetí z bloků by pak bylo možné nazvat „odbojovým“. Dagmar Hájková z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR (příspěvek *Čtvrtý do triumvirátu*), Jaroslav Vaculík z Katedry historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (příspěvek *Josef Dürich v Rusku 1916–1917*) a Marek Krejčí z Center for Slavic Studies v Praze (příspěvek s názvem *Jiným pohledem. Poznámky k Dürichově zahraniční misi* připravil společně s Taťánou Vladimirovnou Ivanovou) představili příspěvky, které pojednávaly o nejdůležitější životní epizodě Josefa Düricha. Gros většiny imaginací spojených s Dürichem totiž souvisí s jeho rolí

v prvoválečném odboji. Do této oblasti také (K této aktivitě se také váží současné i minulé) směřovaly a stále směřují jednotlivé pokusy o Dürichovu rehabilitaci a „vrácení do dějin“. Důvody opomíjení jeho odbojové činnosti, přes její nesporný objektivní význam, lze hledat již v období první republiky, kdy bývalý poslanec říšského sněmu nezapadal do legendy o vzniku ČSR.

A právě poslední blok byl zaměřen na reflexivní rozměr Dürichova působení. Blok zahájil Vojtěch Kessler z Historického ústavu AV ČR příspěvkem s provokativním názvem *Poražen v životě? Poražen po smrti? Josef Dürich jako místo paměti*, ve kterém se zamýšlel nad důvody zapomenutí osobnosti jmenovaného a jeho prakticky neexistujícímu místu v historickém povědomí. Jan Hálek pokračoval referátem „*V českých službách*“. *Josef Dürich v české meziválečné historiografii a publicistice*. Ve svém příspěvku, který v názvu multiplikoval titul Dürichovy poválečné obhajoby, podrobně představil diskontinuity Dürichovské reflexe v meziválečném období. Poslední avizovaný příspěvek z pera Borise Moskoviče z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR (*Zapomenutá kapitola zahraničního odboje. Josef Dürich v proměnách historiografie a politiky dějin, 1945–1998*) bohužel nemohl zaznít pro absenci přednášejícího. O to větší byl prostor k závěrečné, poměrně živé, diskusi. Vstoupila do ní totiž klíčová osoba, a sice pravnik Josefa Düricha, Jiří. Tomu badatelé, kteří by se rádi zabývali osobou „zapomenutého“ poslance a odbojového předáka, vděčí nejen za rozsáhlou sbírku materiálů, deponovanou v městském muzeu v Mnichově Hradišti, ale především za neuvěřitelně rozsáhlou korespondenční kampaň, která přispěla k rozšíření povědomí o Dürichovi a ve svých důsledcích vedla k iniciativě, na jejímž konci stála popisovaná konference.

Jak se v příspěvcích jasně ukázalo, pokud se referující pohybovali na ploše lokální politiky či obecně politických témat, pak se názory na Josefa Düricha prakticky nelišily od libovolného dobového politika lokálního významu. Případné celospolečenské „zapomnění“ by pak bylo jen procesem odpovídajícím reflektované postavě. Podobný osud jako Düricha potkal celou řadu regionálních politiků, kteří se v posledních desetiletích 19. století podíleli na symptomatickém fenoménu české samosprávné ne-politické politiky. Stejně jako po Dürichovi, i po nich zbyly spíše lokální toponyma a pamětní desky či pomníčky. Situace se začala měnit ve chvíli, kdy došlo na třaskavé téma prvorepublikového odboje. Problémem Dürichova působení v něm je bezesporu konfliktní potenciál celého reflexivního rámce. Bez vymezení se vůči „pilířům československé samostatnosti“ totiž nelze Dürichův odbojový příběh vyprávět a vlastně ani pochopit. Výsledkem konference bude sice odpovídající sborník, ale jsem přesvědčen, že Dürich by si zasloužil reprezentativní životopis monografického charakteru. Rozhodně totiž nelze přijmout adjektivum zmíněné v titulku zprávy, které bylo v souvislosti s přípravou konference zmiňováno mnohými kolegy. Dürich rozhodně nebyl postavou marginální, pouze je pro jeho umístění v dějinách třeba vytvářet svěby-

ný kontra-narativ ke všeobecně přijímanému mainstreamu. A to je práce někdy velmi, velmi namáhavá.

Vojtěch Kessler
Historický ústav AV ČR

RECENZE

BOOK REVIEWS

Pavel KOLÁŘ, *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2019, 295 s.

V minulém roce se dostala čtenářům do rukou česká kniha Pavla Koláře, profesora na Univerzitě Kostnice, *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu* (NLN, 2019). Práce je přepracovanou verzí knihy německé, která vyšla v roce 2016 pod názvem *Poststalinismus. Ideologie und Utopie einer Epoche*. Pro české vydání zvolil autor název, který odkazuje na klasickou práci Františka Kutnara *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu* (1948). To že se v českém vydání neobjevil název poststalinismus, ale široká kategorie „komunismus“ ovšem nemění nic na skutečnosti, že se autor zabývá primárně epochou 1956–1968 a pojem poststalinismus používá i v českém textu.

Základní metodou práce je komparativní přístup a analýza archivních pramenů ze tří zemí: Z východního Německa, Polska a Československa. Autorem studované archivní prameny jsou většinou zápisy z jednání nižších stranických orgánů, stížnosti, zápisy komisí apod. Ty kombinuje s tiskem vydanými projevy státníků, politickými programy, vyjádřeními stranických intelektuálů a s výbornou znalostí sekundární literatury. Komparativní přístup je nutno ocenit, neboť takových prací není dosud mnoho. Volba zmíněných tří zemí je pochopitelná. Ač byly jejich historické zkušenosti i výchozí podmínky odlišné, společně vytvářely ještě s Maďarskem kategorii sovětské střední Evropy, rozdílné v mnohém od Sovětského svazu, nebo socialistických diktatur Jihovýchodní Evropy.

Celá práce se nese v duchu snahy o revizi převažujícího českého výkladu o čtyřech desetiletích státního socialismu jako o „totalitě“ (str. 23), která je dosud živá, jak ukázala na jaře 2020 kauza děkana FF UK Pullmanna. Autor si klade dvě hlavní otázky: Jak se v letech 1956–1968 změnilo v komunistickém hnutí chápání dějin? Jak se proměnila jeho víra v radikálně jinou budoucnost? Tyto otázky diskutuje v rámci několika tematických kapitol: O dědictví Stalina, straně, národu, nepřátelích a žádoucích návratech k původním tradicím hnutí. Především polemizuje s historiky starší generace, a dokazuje, že utopický rozměr se netýkal jenom stalinismu, ale pokračoval i v 60. letech. Podle Koláře není pravda, že po Stalinovi věřila perspektivě komunismu již jen hrstka skalních. V této souvislos-

ti poukazuje na Chruščovův slogan „ještě tato generace bude žít v komunismu“ z roku 1961. Podle autora je hlavním specifikem poststalinismu, že opustil stalinistickou radikální „programatickou“ utopii budoucnosti a místo ní nastolil „procesuální utopii“, tedy prostorově i časově fragmentovanou a navíc spojenou s ideou návratu k původní čistotě hnutí.

Tezi, že rok 1956 byl počátkem konce komunismu, pokládá autor za teleologickou, tedy ovlivněnou perspektivou pádu po roce 1989, kdy se mnohým zdálo, že počátek konce musel začít přeci již velmi dávno. Autor se naopak pokouší ukázat, že rok 1956 neznamenal počátek konce, ale dal komunismu novou dynamiku, díky níž neztrácel sílu po dalších třicet let. Podle autora ještě ani po roce 1970 víra v komunismus neupadla, čehož jsou dokladem volební úspěchy francouzských a italských komunistů. Úpadek komunismu spojuje autor spíše než se ztrátou víry s procesem postindustrializace. Argumentuje, že to byla až léta přestavby, kdy začal být oficiální jazyk režimu hodnocen jako stojící v příkrém rozporu s diskursy rozšiřujících se skupin příznivců lidských práv, nacionalismu, ekologie nebo náboženství.

Jednoznačným přínosem práce je, že dává zaznít i hlasům z nižších pater komunistické hierarchie a nezabývá se pouze vyjádřeními nejvyšší politické elity. Aktéry příběhu tedy nejsou jen komunističtí státníci a šéfidéologové, ale i běžní funkcionáři ba i prostí členové, kteří se ve stranických diskusích hlásili o slovo. Při výběru těchto nižších pater dával autor zřetelně přednost průmyslovým centřům, dá se říci až ikonám socialistického průmyslu (Ostrava, Katowice, Merseburg). Je otázka, zda by nalezl výroky jiné, pokud by zkoumal zemědělské a méně *linii věrné* kraje. Občas mi také přišlo, že až příliš skáče mezi jednotnými prameny: Někde cituje státníka, jinde oficiální dokument, nějakého reformě komunistického intelektuála a poté prostého straníka, to vše navíc z různých zemí. Kvůli tomu jsem se někdy až ztrácel v přemíře rozdílů: Nejen mezi třemi zeměmi, ale i mezi sociální pozicí aktérů pronášejících svá stanoviska. Občas se tak text stává spíše mozaikou, třebaže bezpochyby zajímavou.

Autor sám přiznává (str. 7), že základní slabinou pojmu poststalinismus je jeho nejasné časové ukončení, kontrastující s poměrně zřetelným začátkem na XX. sjezdu KSSS. Zdá se mi, že jím zvolený rok 1968 není zcela vhodný, neboť poněkud absolutizuje československou zkušenost. V případě NDR a Polska by se nabízel jako konec poststalinismu rok 1971, kdy došlo k výměně zdejších vůdců Ulbrichta a Gomulky, kteří se po roce 1956 pokoušeli o jistou destalinizaci. Jenže jejich nástupci zase o tolik odlišný kurz nezahájili, na rozdíl od Dubčekova vedení po pádu Notovného. Znamená to, že poststalinismus v případě těchto zemí zmizel spíše potichu a nenápadně? A jak ono po něm následující období nazývat? Pozdní socialismus? A nebylo by vhodné označit různými pojmy 70. a 80. léta? Je přeci zřejmé, že polská a východoněmecká 70. léta byla ve znamení optimismu (Gierekova modernizace, budování socialistické konzumní společnosti v NDR), zatímco krizová byla až 80. léta.

Pokud autor ukončuje poststalinismus rokem 1968, kladu si též otázku, jaké místo má v jeho vyprávění pražské jaro? Jde o součást poststalinismu, nebo o počátek nového období? Autor zdá se zařazuje československý rok 1968 do poststalinismu, ale nejde přeci jenom o fenomén hluboce odlišný od ostatních epoch poststalinismu, s nímž by snad šly srovnat pouze první měsíce Gomulkovy vlády? Nebylo by lépe nazvat pražské jaro spíše *antistalinismem*, resp. na rozdíl od poststalinismu jej považovat za pokus o tiché a stranou řízené opuštění sovětského typu státně socialistické diktatury?

S nejasným koncem poststalinismu souvisí ještě jeden problém. V celé knize mi poněkud chyběl důraz na dynamiku let 1956–1968. I přes relativní krátkost se léta poststalinismu v těchto třech zemích vyznačovala několika zvraty: Polská destalinizace po roce 1956 byla daleko silnější než v NDR nebo v Československu, a v 60. letech nastával postupný konzervativní obrat Gomulkova režimu. V NDR byly významnými zlomy stavba Berlínské zdi 1961 a zavedení Nové ekonomické politiky v roce 1963. Obecně mě na několika místech překvapila chybějící reflexe velkých politických událostí z úst stranických aktérů, oněch událostí, které jsou v učebnicích běžně spojované s epochou 1956–1968. Vedle procesu dětente například stavba Berlínské zdi nebo Kubánská krize. Podobně je malá pozornost věnovaná Sovětskému svazu. V práci se sice vyskytuje likvidace Beriji stejně jako Chruščovovo odhalení zločinů Stalina, ale poté o něm zmínky mizí. Chybí zde pád Chruščova a jeho nahrazení Brežněvem v roce 1964, což bývá interpretováno jako nástup *neostalinismu*. Také postava Brežněva v práci prakticky chybí. Není tedy jasné, kdy podle autora poststalinismus v Sovětském svazu skončil. Autor se také nevyjadřuje k pojmu *neostalinismus* používanému pro dobu Brežněvovy vlády.

Je otázka, zda není přílišnou zkratkou používat v souvislosti s poststalinismem pojem „návrat dějin“ (str. 20) a zda by nebylo lépe hovořit o odsouzení části dějin vlastního hnutí a přihlašování se k původním „čistým“ tradicím? Přeci i sám stalinismus byl posedlý dějinami a nejednalo se jen o hnutí zaměřené na budoucnost: Fascinace stalinismu dějinami je patrná na socialisticko-realistické historizující architektuře, na oblibě historických velkofilmů, na zájmu o lidová povstání ve středověku, stejně jako snaze napsat o křišťálově čistě dějiny vlastního hnutí.¹

Ačkoli lze těžko knihám vyčítat to, co v nich není, přesto mi při četbě přicházely na mysl dva fenomény, které mají podle mého podstatný význam v celkovém myšlenkovém světě komunistických aktivistů v letech 1956–1968 a autor je nediskutuje. Je to otázka třetího světa, resp. proces dekolonizace vrcholící okolo roku 1960 a rozšiřování socialismu v těchto zemích, zejména na Kubě, v Africe a ve Vietnamu. Tato otázka je důležitá zejména proto, že sovětský komunis-

¹ *Dějiny Všesvazové komunistické strany (bolševiků): stručný výklad* / redigováno komisí Ústředního výboru VKS(b), schváleno Ústředním výborem VKS(b) 1938 ; [z ruského originálu ... přeložil Jaroslav Procházka za redakční spolupráce Bohumíra Šmerala a Václava Prokúpkaj], 5. vydání, Praha 1946.

mus v sobě měl od počátku ambici nakonec zahrnout celý svět. Vzpomeňme na znak Sovětského svazu – zeměkouli. Projevovala se nějak otázka dekolonizace na lokální úrovni? Diskutovala se otázka, zda je reálné doufat v přechod ostatních zemí k socialismu? Autor to naznačuje jenom okrajově, když cituje diskusi východoněmeckých soudruhů, kteří se domnívají, že kvůli západoněmeckému hospodářskému zázraku nelze doufat v tamní revoluci, ale bude nutno tam socialismus nastolit pravděpodobně vojenským útokem (str. 158). Za druhé je to otázka letů do vesmíru, které po mnoho let představovaly podstatný faktor legitimizující sovětské vlády a obsahovaly v sobě silnou představu budoucnosti. Byly lety do vesmíru vnímány řadovými aktéry spíše jako kuriozita snad i zbytečně drahá, nebo panovalo přesvědčení, že důkazem budoucnosti patřící komunismu jsou také lety do vesmíru?

I přes tyto výhrady je Kolářova práce významným příspěvkem do diskusí o povaze fenoménu komunismus a tedy i podstatě dneška. Výborně napsaná je zejména úvodní kapitola, která umí čtenáře skutečně vtáhnout do problematiky, nebo kapitola o „revoluci faktů“ po Stalinově smrti. Autor nám připomenul, že komunisté i po Stalinovi nebyla jen tupá monstra nebo absolutní pragmatici, ale miliony bezejmenných, kteří opravdu promýšleli problémy společnosti, hluboce věřili v onu ideu, poukazovali na nespravedlnosti, ale svět, ve kterém žili, jim připadal jako v mnohém dobré místo k životu, které má před sebou slibnou budoucnost.

Stanislav Holubec
Historický ústav AV ČR

Matěj BÍLÝ – Marián LÓŽI – Jakub ŠLOUF, *Nervová vláda diktatury. Regionální elity a komunikace uvnitř KSČ v letech 1945–1956*, Praha: Karolinum – Ústav pro studium totalitních režimů 2019, 303 s.

Knih *Nervová vláda diktatury* od trojice autorů z Ústavu pro studium totalitních režimů přináší pohled především do fungování regionálních stranických orgánů v Československu. Všichni autoři se na tuto tematiku již dlouhodobě zaměřují, což lze doložit četností jejich článků i rozsáhlejších prací. Jakub Šlouf se zabývá především plzeňským krajem,¹ další dva autoři komparují vybrané kraje a okresy.² Svě dosavadní vědomosti, získané zejména na základě primárního

¹ Jakub ŠLOUF, *Podvedená strana: zrod masového komunistického hnutí na Plzeňsku, jeho disciplinace, centralizace a byrokratizace (1945–1948)*, Plzeň 2016, 304 s.; TÝŽ, *Spříznění měnou. Genealogie plzeňské revolvy 1. června 1953*, Praha 2016, 384 s.

² Především kraje Praha, Olomouc, Ostrava, Brno, Gottwaldov, ale i Pardubice, Ústí nad Labem nebo Karlovy Vary. Srov. Marián LÓŽI, *Dynamika vnitrostranického teroru na lokální úrovni v době pozdního stalinismu*, diplomová práce FF UK, Praha 2014; Marián LÓŽI, *Hledání nepřátel uvnitř KSČ. Fóra, aktéři a konfliktní témata vnitrostranické komunikace v re-*

archivního výzkumu tak mohli zúročit právě v knize *Nervová vlákna diktatury*. Ta je rozdělena do tří velkých, časově vymezených period vývoje poválečného Československa: 1945–1948, 1948–1953 a 1953–1956. Jednotlivé části jsou dále rozděleny na samostatné tematické kapitoly, které na sebe mnohdy v důležitých otázkách navazují. Každou kapitolu napsal jeden z autorů, přičemž každý autor se drží svých témat, ale všichni se věnují všem třem periodám. Poněkud konfuzní je, že jména autorů nejsou uvedena v obsahu, ale až v záhlaví jednotlivých kapitol.

Na začátku nalezneme nezbytný úvod, který čtenáře seznamuje nejen s důvody sepsání knihy, ale také s teoretickými východisky, se kterými autoři pracovali a kterými se inspirovali. Vedle toho se v úvodu zabývají také stavem dosavadního bádání v dané tematicce a také literaturou a prameny, které jim byly základem pro celý výzkum. Důvodem, proč se zabývají danou problematikou, je podle nich „velký potenciální přínos, který regionální historiografie nabízí“ (s. 7) v získání vědomostí o fungování československých dějin, které byly povětšinou při studiu tohoto období pojímány hlavně z celostátního hlediska. Sami však hned na počátku zdůrazňují, že nechtějí, aby se jejich kniha stala „jakousi lokální kronikou“, ale aby přinášela obecné závěry.

V první části knihy, věnované období tzv. třetí republiky, jsou sledovány tři tematické okruhy, popsané v sobě jdoucích kapitolách. Určitým vstupem do celého období je první kapitola, nabízející výzkum poválečných regionálních elit KSČ, kde se J. Šlouf zabývá tím, jak se v regionech postupně formovala stranická struktura KSČ, jaké problémy přinášel velký příliv členstva a jak probíhalo vytváření stranického aparátu. Nejzajímavější částí však je podkapitola věnovaná samotné rekonstrukci regionálních elit KSČ, ve které nalezneme tři odlišné skupiny, ze kterých se komunistické lokální elity vytvářely – domácí odboj, političtí vězni (hlavně z koncentračních táborů) a exilové složky (východní i západní exil). Toto zjištění, k němuž došel autor na základě lokálního archivního výzkumu, je velmi důležité, neboť je velmi dobře využitelné pro studium dalších regionů Československa. Další dvě kapitoly se zabývají *Regionálními aspekty voleb v roce 1946* (M. Bílý) a *Významy února 1948 pro regionální aktéry KSČ* (M. Lóži). Obě přibližují regionální optikou průběh dvou důležitých předělů v dějinách KSČ. Období Února 1948 přitom M. Lóži představuje naprosto odlišně, než bylo dosud v historiografii běžné – z pohledu funkcionářů a členské základny KSČ,

gionální perspektivě (podzim 1950–jaro 1951), *Securitas Imperii* 32/1, 2018, s. 222–249; TÝŽ, *A Case Study of Power Practices: The Czechoslovak Stalinist Elite at the Regional Level (1948–1951)*, in: Muriel Blaive (ed.), *Perceptions of Societies in Communist Europe*. Regime Archives and Popular Opinion, London – New York 2019, s. 49–64; Matěj BÍLÝ, *Jestli jsi to myslel upřímně, tak půjdeš dělat to, co strana potřebuje. “Stabilizace regionálních elit KSČ 1953–1956 ve vybraných krajích a okresech*, *Paměť a dějiny* 11/4, 2017, s. 39–54. Dané problematice se však nevěnují jen ve svých článcích, vystupují také na různých konferencích – např. konference *KSČ v regionální perspektivě: struktura – elity – výkon moci* (v Praze, listopad 2018) nebo *Československo v proměnách Evropy 20. století* (Praha, září 2018).

přičemž sleduje, jakých osobních cílů chtěli Únorem dosáhnout a zda se jim to podařilo.

Druhý časový okruh zkoumá tzv. zakladatelské období komunistického režimu v ČSR, tedy léta 1948–1953. Zde se v první kapitole (*Regionální elity KSČ v letech 1948–1953*) čtenář seznamuje s tím, k jaké proměně panství postupně docházelo u krajských a okresních elit. Opět na základě rozsáhlého, nejen lokálního, výzkumu tato kapitola přináší důležité informace o fungování tehdejších stranických struktur a jejich vývoji. Autor zde upozorňuje na to, že se postupně proměňovaly požadavky vedení KSČ na vysoké funkcionáře, proto docházelo k časté generační výměně, která nezřídka přinášela konflikty mezi těmito novými elitami a předválečnými členy strany. Na tuto kapitolu navazuje další, s názvem *Hledání nepřátel uvnitř KSČ*. V ní M. Lóži zkoumá vnitrostranickou diskuzi, která v KSČ probíhala především v letech 1950–1951, o tzv. hledání vnitřních nepřátel. Hned z počátku upozorňuje na to, že historiografie dlouhou dobu význam těchto diskuzí upozadovaly na úkor stranických čistek, které probíhaly v nejvyšších patrech KSČ, přičemž na lokální úrovni byly debaty často velmi vyhocené. Na vnitrostranickou debatu pohlíží ze strany jejích aktérů, které rozděluje do čtyř skupin, přičemž každá měla ve stranické struktuře jiné postavení a zájmy – ústřední funkcionáři, regionální stranické elity, staří předváleční komunisté a širší stranický aktiv. Na základě toho vysvětluje jejich jednání a vystupování v diskuzích a také jaké důsledky celá kampaň pro jednotlivé skupiny přinášela.

Poslední oddíl knihy, vymezený časovým rámcem let 1953–1956 čtenáři opět přináší tři kapitoly. První, nazvaná *Stabilizace regionálních elit KSČ v letech 1953–1956* (M. Bílý) dokončuje předešlý výklad o proměně výkonu moci lokálních stranických elit, které již v této době neprocházely tak velkými personálními otřesy, jako tomu bylo v období předešlém. Poukazuje na to, že straně šlo o určité uklidnění situace i na lokální úrovni a již docházelo pouze k omezenému množství mocenských a osobních střetů, které byly běžnější spíše na úrovni okresů než krajů. Po seznámení se se situací v regionální stranické struktuře následuje kapitola věnující se *Protestům členské základky KSČ proti měnové reformě v roce 1953* (J. Šlouf), která taktéž přináší nový pohled. Autor sám uvádí, že si je vědom, že historiografie se dosud věnovala různým druhům protestů a forem odporu proti komunistickému režimu, přičemž byl prozatím opomenut aspekt protestů proti měnové reformě v roce 1953. V kapitole je celé období okolo měnové reformy rozděleno do několika fází, ve kterých se proměňoval postoj členské základny, ale i funkcionářů k dané situaci. Zabývá se tedy nákupní horečkou, která předcházela vypuknutí reformy, a hlavně nejednotným postojem členů KSČ a stranických funkcionářů k vykupování zboží. Posléze autor přechází k ústředním řízené kampani k odůvodnění reformy, která probíhala v jednotlivých regionech často zmateně a spíše spontánně a sami funkcionáři často nevěděli, jak reagovat na dotazy straníků. Autor na této problematice ukazuje, že ani v roce 1953 neby-

la KSČ jednolitým monolitem, ve kterém všichni funkcionáři souhlasili s rozhodnutím centra. Poslední kapitola se zaměřuje na debaty, probíhající k XX. sjezdu KSSS v roce 1956 (M. Bílý). Zde je poukázáno na to, jak se proměňovala strategie KSČ ohledně informovanosti vlastních straníků o tajném projevu N. S. Chruščova. Kniha je také doplněna závěrem, shrnujícím poznatky a výsledky zkoumání, seznamem zkratk, pramenů a literatury a také jmenným rejstříkem

Unikátnost publikace spatřuji především v tom, že je založena na detailním archivním výzkumu čtyř krajů a osmi okresů, které jsou navzájem komparovány a mnohdy přináší důležité obecné závěry, které pomáhají dotvářet představu o fungování komunistického režimu v Československu. Kniha tak nastoluje nové otázky pro výzkum poválečných československých dějin.

Monika Kabešová
Univerzita Hradec Králové (doktorandka)

Filip HERZA, *Imaginace jinakosti: Pražské přehlídky lidských kuriozit v 19. a 20. století*, Praha: Scriptorium 2020, 256 s.

Kniha Filipa Herzy *Imaginace jinakosti: Pražské přehlídky lidských kuriozit v 19. a 20. století*, jejíž rukopis vychází z autorovy disertace, je důležitým příspěvkem do diskuze o dekolonizaci myšlení a výstavní kultury, která se v souvislosti s rekonstrukcí Náprstkova muzea rozhořela již i v Česku.

Těžiště Herzova výzkumu spočívá v rekonstrukci inscenačních postupů, které byly uplatňovány při vystavování lidských „kuriozit“ v druhé polovině devatenáctého a v první polovině dvacátého století. Zabývá se přehlídkami „obrů“, „liliputánů“, „siamských dvojčat“, „exotických divochů“ a dalších performerů či lidských exponátů, které ve zmiňovaném období tvořily nedílnou součást urbánní populární kultury. Svá bádání autor situuje do rámce kritických studií moderní tělesnosti, konkrétněji pak vychází z přístupů studií postižení a freak studies. Tyto přístupy navrhuji zkoumat lidská těla a tělesnost jako něco, co je podmíněno diskurzivní konstrukcí a s ní související sociální praxí daného historického období. Inscenační postupy prezentace lidských „kuriozit“ tak Herza analyzuje v úzké souvislosti s moderními diskurzí o lidském těle a vtělených rozdílech mezi lidmi. Zcela klíčovými jsou v jeho analýze koncepty ab/normality a ne/způsoblosti, které podle něj sehrály klíčovou ideologickou úlohu v produkci praxí, institucí a v neposlední řadě i lidských těl moderní doby (s. 18). Moderní lidská těla, jejich management i individuální sebe-prožitek se podle autora konstituovaly právě v interakci s institucionalizovanými praxemi disciplinace. V tomto směru navazuje na výzkum Rosemarie Garland Thomsonové, která na koncepty ab/normality a ne/způsoblosti nahlížela jako na ústřední prvky symbolického systému, které podobně jako gender produkovaly a stvrzovaly společenské nerovnosti a sloužily k ustavování diference mezi jednotlivci i sku-

pinami lidí.¹ Dělo se tak jak na poli vědy (medicína, politická ekonomie, statistika), tak na poli populární kultury (s. 20).

O populární kulturu jde autorovi především a většina pramenů, o které svůj výzkum opírá, sestává z populárních dobových periodik, reklamních plakátů a pohlednic. Zkoumání tělesné ab/normality opírající se o oblast populární kultury přitom umožňuje lépe nahlédnout, jakými způsoby byla tělesná jinakost inscenována pro široké vrstvy, které tvořily publikum přehlídek lidských „kuriozit“. Stejně tak se jedná o cennou srovnávací perspektivu pro studium expertních diskurzů. Populární přehlídky „divochů“ například sehrály, jak Herza v knize dokládá, důležitou úlohu v rozvoji antropologie jakožto vědeckého oboru (s. 88). Řada dosavadních studií se zabývala tím, jak ustanovení moderních vědeckých disciplín spolu s jejich vzrůstající autoritou na poli produkce vědění rozhodující měrou definovaly společenskou imaginaci o ab/normalitě, ne/způsobivosti a rasové, genderové či jiné diferencí.² Byla to ovšem i populární kultura spojená s vystavováním jinakosti, která poskytovala epistemologické možnosti pro představy o na těchto rozdílech založených hierarchiích, a živila tak i dobové představy o koloniálním řádu. Herza ve své analýze proto s expertními diskurzemi a populární kulturou operuje jako s úběžníky utvářejícího se komplexu vědění o na ab/normalitě a ne/způsobivosti založených diferencích.

Velký prostor je v knize věnován lokálním specifickým inscenovaným přehlídkám jinakosti. Navzdory tomu, že se přehlídky kuriozit na přelomu devatenáctého a dvacátého století výrazně internacionalizovaly a vystavování jinakosti se stalo globální kulturou s „uznávaným katalogem celosvětových freak celebrit“ (s. 43), ukazuje Herza ve svých čtyřech případových studiích, že se s performancí profesionálních lidských „kuriozit“ rovněž pojily svébytné a z lokálních podmínek vyrůstající představy.

V kapitole, jež se věnuje postavě srostlých dvojčat Josefy a Růženy Blažkových, je na dobových publicistických příkladech předvedeno, jaké významy nesla tělesná dispozice dvojčat v souvislosti s diskuzemi o národním společenství. Josefa a Růžena v jistém smyslu poskytly východisko v situaci, kdy byl v očích zejména liberálních soudobých komentátorů celek národního těla ohrožen společenskou diferenciací, která byla poháněna socio-ekonomickým vývojem na přelomu století. Tělesné spojení sester a simultánní existence dvou těl a duší totiž umožnily „artikulovat nutnost sklenout v jednotném celku národa různé partikulární zájmy“ (s. 194).

Podobně v kapitole o vystavování exotických těl Herza podařeně mapuje interakci mezi globální kulturou kolonialismu a pražskými „etnografickými“ pře-

¹ Rosemarie Garland THOMSON, *Integrating Disability, Transforming Feminist Theory*, *NWSA Journal* 14/3, 2002, s. 1–32.

² Např. Philipp SARASIN – Jakob TANNER, *Physiologie und industrielle Gesellschaft: Studien zur Verwissenschaftlichung des Körpers im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1998.

hlídkami, jež inscenovaly zámořské „divochoy“ s ohledem na místní společenský kontext. Tyto přehlídky exotiky mimo jiné sehrávaly roli symbolické orientace v geografii koloniálního světa a stvrzovaly v místnímu obyvatelstvu pocit civilizační příslušnosti k vyspělé kultuře „bílého muže“. Hierarchie mezi rasami se v rámci těchto přehlídek ustavovaly nejen inscenováním divošství z dalekých koutů planety, ale rovněž přehlídkou divošství geograficky více bezprostředního, jak Herza ukazuje na příkladu „cikánského tábora“, který zaujal místo vedle habešské vesnice na zbraslavské dobročinné slavnosti v roce 1908. V obou případech šlo o *blackface* ochotníky, kteří si na obyvatele Afriky a na Romy hráli (s. 159).

Herzovu publikaci lze bezesporu v kontextu české akademické produkce vnímat jako mimořádný počín. Bohatou znalost zahraniční literatury a v českém prostředí doposud málo rezonující teoretické přístupy využívá k elaborované interpretaci pramenů lokální proveniencí. Případové studie tvořící druhou polovinu knihy kulminují v autorovy teze, kterými se pokouší vystihnout rázovitost české imaginace v jejím vztahu k diskurzům ab/normality a ne/způsobivosti i v jejich pokusech se obstojně situovat v žebříčku civilizační hierarchie. Svým způsobem lze knihu *Imaginace jinakosti* vnímat ve volné návaznosti na kulturně analytické studie Vladimíra Macury. Herzova kniha ovšem vychází v době, kdy se akcent klade na odlišné výzkumné otázky a do popředí zájmu se dostávají jiné koncepty. *Imaginace jinakosti* je v tomto smyslu práci, jež nastiňuje jak historické podhoubí, v němž se v podmínkách středoevropské modernity utvářel symbolický systém diferencí, tak i společenskou praxi, která daný systém a s ním spojené hierarchie tak či onak stvrzovala.

Ivana Průchová
Central European University (doktorandka)

Michal DIMITROV – Jakub JOZA – Ota KONDRÁD – Miroslav KUNŠTÁT – Martin LANDA, *Zrůta starých jistot. Rakousko 1986–2000*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2020, 200 s.

Politický mýtus „Západu“ sice v éře studené války přispěl ke vzniku a stabilizaci mezinárodního vědomí o liberálně-modernistickém pojetí lidských práv a demokratické otázky, poněkud však zastřel představu o pluralitním rázu evropské kultury. Ani liberálně demokratický narativ evropských dějin 20. století, vztahující se k perspektivě evropské integrace, spojených trhů a světa efektivních správních institucí by však neměl zakrývat skutečnost, že především historická paměť střední Evropy není skoupá na své tektonické zlomy, na nichž se setkává modernita socialistická s modernitou západního kapitalismu, personalistická představa lidských práv s marxistickou teleologií, k solidaritě vyzývající anticolonialistický apel evropské sociální demokracie s flexibilními a problematickými

průniky technokratické korporátní sféry. Netřeba dodávat, že všechny tyto představy jsou ve vztahu k sobě navzájem nejen v postavení konfliktu, ale i příležitostného partnerství. O to více se za výzkumem evropského 20. století skrývá výzva k odkrývání kulturní a sociální tvářnosti regionů, k odhalování mnohačetných zdrojů národních identit, společně utvářejících barvitý korpus novodobé evropské dějinnosti. Příkladem zde ostatně mohou být relativně nedávné autorské počiny z oblasti historické geografie, zaměřující se právě na spojitost mezi historickou geografii a vědomím kulturní přináležitosti.¹

Autoři kolektivní monografie *Ztráta starých jistot* se rozhodli věnovat svoji pozornost analýze nejnovějšího rakouského vývoje, přičemž jsou si vědomi důležité role, kterou Rakousko ve 20. století hrálo v české představě o Evropě o Západu, v českém (respektive československém) chápání prosperity, demokratického řádu a liberálních svobod. Krátce řečeno, Rakousko bylo českému prostoru kulturně a historicky nejbližší, vždy nejvíce na očích, vždy blízko, když přišlo na srovnání a setkání socialistické modernity poúnorového Československa s hodnotovým světem konzervativně orientovaných jižních sousedů. Je proto přirozené se k Rakousku stále vracet, i kdyby smyslem těchto návratů měl být jen výčet nejrůznějších linií vztahů a paralel ve společném středoevropském prostoru. Avšak pravý autorský záměr je zde jiný – ukázat novodobý rakouský vývoj jako problematický, nikoli prostý traumat, snad i propastí ve vlastním historickém vědomí Rakušanů. Je zde patrná snaha identifikovat nejdůležitější milníky a polarity, charakterizující každodenní politický život Rakušanů v letech 1986–2000. Správně se zde poukazuje na skutečnost, že řada nejednoznačných událostí ulpívala svojí povahou v kontradiktorních nárocích dějinné zkušenosti rakouského 20. století.

Vůbec největším kladem publikace je přitom funkční propojení přijatelného, čtenářsky příznivého rozsahu a soudržné podoby sdělení, které monografie přináší – na relativně úsporném prostoru je zde českému čtenáři sděleno mnoho podstatných fakt, řekněme normativů novodobé rakouské historie. Především je zmíněn problém dvojího rakouského historického vědomí, otázka dvojí historické paměti, reagující na sdílený mýtus o Rakousku coby „první oběti“ nacistického Německa. Autoři se vrací k „zakladatelskému narativu druhé republiky“, který se zjevně rodil jako produkt zapomnění a příznačné servilnosti vůči hierarchickým autoritám a byl až podivuhodně iluzorní ve své podstatě. Zatímco na jedné straně byl odmítán nacismus, velkoněmecká myšlenka a militantní imperialismus, na straně druhé stát toleroval setkání někdejších příslušníků wehrmachtu. Pro českého čtenáře je zvláště potřebné zdůraznit, a autoři tak svojí analýzou činí, že rozpolcené historické vědomí Rakouska nebylo schopné zaplašit represivní

¹ DIANA MISHKOVA – BALÁSZ TRENCSENYI, *European Regions and Boundaries: A Conceptual History*, New York 2017.

a autoritativní příznaky vlastní minulosti a zůstává otázkou, nakolik je schopno se s těmito příznaky vyrovnat dnes.

Pokud je záměrem publikace nabídnout čtenáři určité časově ohraničené srovnání, jmenovitě snad proto, aby měl možnost porovnat zkušenost české liberální transformace 90. let s dobovým rakouským vývojem, pokud je cílem nabídnout erudovaný, kvalitními sondami podložený příběh o rakouské cestě k moderní evropské integraci, pak publikace naprosto plní svůj záměr a činí tak způsobem, který je přístupný v masovém měřítku. Bezpochyby právě tato práce odpovídá českému zájmu o problém rakouských dějin na mnoho zásadních otázek a nabízí mu ucelenou představu o rakouských 90. letech. To vnímám jako zvláště důležité v situaci, kdy se u nás znovu dostává do popředí jisté pojetí dějin, které se vyznačuje jakýmsi „disidentským sentimentem“, moralizujícím, někdy až pateticky vzepjatým antikomunismem. Takovému pojetí dějin nehrozí jen nedostatečně analytický, citlivý přístup k dějinám 20. století, ale rovnou i návrat k předpokladům raných 90. let o velkém a triumfálním vítězství liberalismu, jehož odkaz je třeba pouze uchovat a hájit. Domnívám se, že *Ztráta starých jistot* příhodně poukazuje na skutečnost, že naši rakouští sousedé si ani nemuseli projít zkušeností stalinského komunismu, přesto byla jejich cesta ke sdílenému evropskému vědomí, ke světu evropských horizontů, také neméně problematická. Věc evropanství, jak se zdá, není jen věcí té či oné *svobody*, ale také té či oné *paměti*. Nikoli jen věcí *horizontů*, ke kterým je třeba dospět, ale také *propastí*, které jsou zdrojem značné plurality zkušeností. Sebevědomý a energický nárok na ekonomickou liberálně-tržní transformaci a mezinárodní institucionální spolupráci může být veden sebevíce ušlechtilými aspiracemi, ale rakouská zkušenost ukazuje, že pokud národní kolektiv nesladí to, co *očekává*, s tím, co si *pamatuje*, může být zamýšlená cesta k evropanství daleko více tragickou existenciální katarzí spíše než euforickým spěním k jednotě. Domnívám se, že se autorům podařilo na tuto skutečnost poukázat a nutí tak – ať už to bylo prvotním záměrem či nikoli – uvažovat českého čtenáře o vlastní zkušenosti české liberální transformace jako o součásti pluralitního evropského příběhu, který rozhodně nebyl bez protikladů a stínů.

Tím se dostávám k bodu, který vnímám jako slabinu celé práce. Pokud totiž chtěl autorský kolektiv představit proměny rakouské demokratické modernity během několika posledních desetiletí anebo zodpovědět problém modernistického příběhu „rakouské otázky“ ve druhé polovině 20. století, bylo by nejspíš účelnější vycházet v titulu práce nikoli až z roku 1986 (i když tento poukaz a záměr chápu), ale spíše z roku 1966, kdy se k moci dostává jednobarevná lidovecká vláda Josefa Klause.

Ta má totiž pro Rakousko skutečně jedinečný význam. Klausova administrativa je technokratická, manažersky orientovaná, je zřetelně ovlivněna Kennedyho stylem politiky a nejvlastnějším Klausovým politickým cílem byla *européizace* rakouského veřejného života. Byla to také tato vláda (jejíž vlastní politická legiti-

mita se zakládala na usneseních lidoveckého klagenfurtského sjezdu roku 1963), která nejen vnesla do rakouského politického života renesanci technokracie, ale především navázala řadu mezinárodních smluv, reflektovala (i když problematicky) také skutečnost nastupující globalizace, zejména ovšem rozhodla o podobě rakouské vnitřní politiky na několik budoucích desetiletí. Austrokeynesianismus sociální demokracie se pod taktovkou Bruna Kreiskyho rodil jako reakce na manažerskou politiku lidovců. Léta 1966–1970 je třeba vnímat jako rozmezí, kdy příklon Rakouska k západu byl brán už jako definitivní. Také v ekonomické sféře – ekonomická politika Klausovy vlády se nesla ve znamení podpory kartelů a korporátní sféry, fúzi a zahraničních půjček. Pokud se, a do značné míry právem, ptá český čtenář, kdy nastal onen symbolický mezník, zvrat, který rozhodl o ekonomické převaze kdysi zaostalého agrárního Rakouska nad industriálním socialistickým Československem, bylo to zde, ve druhé polovině 60. let. Tehdy rakouský národní kolektiv dospěl nejen ke „společnosti volného času“, ale také ke skutečně plnému rozvíjení vlastního povědomí o národní identitě. Klausova syntéza křesťanské a personalistické demokracie s efektivním manažerským vedením státní správy byla natolik podnětná, že nutila konkurenční sociální demokracii k radikální modernizaci, k otevření se vůči světu, přijetí obdobného manažerského kurzu. Zde dochází k definitivnímu překonání tradiční táborové mentality politických stran, v jejichž imaginaci se objevuje fenomén moderní korporace – a rovněž manažer jako „lidský typ“ tohoto fenoménu. Nástup tohoto jevu je možné sledovat též globálně jako příznačný jev domnělého „konce ideologie.“ Jde o specifickou křížovku modernity, kterou nelze zcela pominout.

Pokud jde o vývoj rakouského demokratického vědomí a jeho možná traumata, nechci rozhodně nijak podceňovat dosah Waldheimovy aféry nebo postavu pravicového populisty Haidera (rozumím tomu, že záměrem autorů bylo definovat jistým způsobem rakouskou současnost), ale opět právě polovina 60. let je z hlediska vývoje demokratické perspektivy mimořádně dynamická. Za zmínku především stojí vražda komunisty Ernsta Kirchwegeera v dubnu 1965. Kirchweger je považován za první oběť rakouského neonacismu. Jeho smrt souvisela s projevy antisemitismu během tzv. Borodajkewyczovy aféry. Smrt Ernsta Kirchwegeera, jeho zavraždění ultrapravicovými radikály, byla pro rakouskou společnost šokem, sjednotila politickou scénu v postavení proti neonacismu, a přestože nepřinesla průlom v podobě rozsáhlého šetření rakouské nacistické minulosti, lze ji přesto považovat za okamžik, který probudil rakouskou veřejnost z jisté letargie a snad také přispěl k „americké“ orientaci lidovce Josefa Klause a sociálního demokrata Bruna Kreiskyho, tedy k jejich zaměření na liberální reformu práva, zakotvení Rakouska v mezinárodních institucích, k silné pozici, kterou Rakousko zamýšlelo hrát ve světové diplomacii. Kapitola, která by se věnovala rakouskému prožitku 60. let by zde byla potřebná.

A nejde jen o Klause, Kirchwegeera či Kreiskyho. Za zmínku by stál studentský radikalismus nebo intelektuální skupina kolem deníku *Tagebuch*. Je také

možné se ptát, zda by pro publikaci nebylo přínosem věnovat pozornost osobnosti levicového novináře Günthera Nenninga, který má zajímavou vazbu na české prostředí (angažmá v marxisticko-křesťanském dialogu skrze recepci textů Milana Machovce) a který je považován za významnou osobnost nejen socialistické levice. Nanning, jemuž bylo cizí technokratické a liberální zaměření sociální demokracie po roce 1967, patřil k ideovým otcům rakouských Zelených, kteří od poloviny 80. let hrají na rakouské politické mapě svůj vlastní specifický, a rozhodně nepřehlédnutelný part, například i ve vztahu k jaderné energii. Dnes opět patří k politické síle, se kterou se identifikuje značná část především mladší generace a věnovat menší kapitolu právě intelektuální genezi tohoto proudu by bylo po mém soudu naprosto vítané.

Tyto mé podněty však nemají vyznívat jako ostrá kritika jinak velmi přínosného publikačního výstupu. Otázka moderních rakouských dějin volá po mnoha odpovědích, vždy záleží na zvolené oblasti tázání a figuraci našich hypotéz a očekávání. Věřím, že si rakouská i česká veřejnost zaslouží ucelenou monografii, která by mapovala problém rakouských dějin po roce 1945 s poukazem na celé mnohotvárné univerzum těchto dějin. Taková monografie by si pak na větším rozsahu mohla řešit otázky smyslu rakouského radikalismu a utopismu ve 20. století, zlomy mezi moderním a postmoderním, včetně konfrontací mezi environmentalismem a průmyslovou modernou. I tyto jevy jsou součástí „ztráty starých jistot.“ Předložená publikace sice neaspiruje na takový komplexní průnik do univerza rakouských novodobých dějin, přesto poskytuje velmi kvalitní a velmi čitelný základ pro jejich možnou budoucí syntézu z pera českých historiků. Chápejme ji jako vítaný krok na cestě k intelektuálně vstřícnému uvažování české historické vědy o osudu střední Evropy ve 20. století, jako krok na cestě k mezinárodnímu přesahu české historické vědy. Těchto přesahů a této vstřícnosti je jistě zapotřebí.

Ondřej Holub
Univerzita Hradec Králové (doktorand)

AUTOŘI

Mgr. Nina Milotová, Ph.D.
Národní muzeum
Praha, Česká republika

Mgr. Jakub Raška
Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK – Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha, Česká republika

Bc. et Bc. Boleslav Šmejkal
Central European University
Vídeň, Rakouská republika

Mgr. David Smrček
Ústav českých dějin FF UK – Institut für Geschichte, Universität Wien
Praha, Česká republika – Vídeň, Rakouská republika

PhDr. Martin Klečacký, Ph.D.
Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.
Praha, Česká republika

Mgr. Martin Klement, Ph.D.
Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i.
Praha, Česká republika

doc. PhDr. Jan Randák, Ph.D.
Ústav českých dějin FF UK
Praha, Česká republika

PhDr. Jana Maroszová, Ph.D.
Centrum informačních a knihovnických služeb
Vysoká škola ekonomická v Praze
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. et JUDr. Jan Štemberk, Ph.D.
Historická sociologie FHS UK
Praha, Česká republika

Mgr. Monika Kabešová
Historický ústav FF UHK
Hradec Králové, Česká republika

Mgr. Klára Netíková
Katedra sinologie FF UK
Praha, Česká republika

